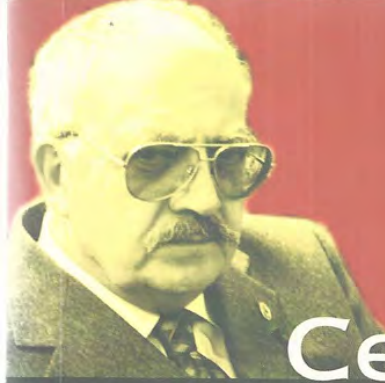

Çetin Yetkin

İKTİDARA KARŞI

TÜRK DİRENİŞ VE DEVRİMLERİ

BAŞLANGIÇTAN ATATÜRK'E

II

İKİNCİ CİLT

otopsi

İş Bankası

İKİNCİ CİLT

İKTİDARA KARŞI

TÜRK DİRENİŞ VE DEVRİMLERİ

BAŞLANGIÇTAN ATATÜRK'E

Çetin Yetkin

ÇETİN YETKİN

İktidara Karşı

TÜRK DİRENİŞ ve DEVRİMLERİ

-Başlangıçtan Atatürk'e-

I1. KİTAP

XVII. YÜZYILDAN ULUSAL KURTULUŞA

yayın hakları / copyright : otopsi yayınevi –nuhungemisi ltd.
ISBN – 975-8410-37-7
baskı ve cilt: kayhan (0212) 6123185
dizgi: çetin yetkin
kapak filmleri: epsilon / (0212) 2759175
I.Basım – Kasım 2003

otopsi

otopsi yayınları

Nuhungemisi Kültür ve Sanat Ürünleri
Yayıncılık Reklam cılık Film San. Ve Tic. Ltd. Şti.'nin
Kitap Yayın Markasıdır
Salkım Söğüt Sokak No:8 Keskinler İş Merkezi D: 604-606
Yerebatan-Cağaloğlu-İstanbul- tel: (0212) 5196848 faks: (0212) 5196849
otopsiyayinevi@hotmail.com

İKİNCİ KİTAP

XVII. YÜZYILDAN ULUSAL KURTULUŞA

İÇİNDEKİLER

BÖLÜM 5
Osmanlı Düzeni Ve İstanbul, 397
1. Kent, 399
2. Kapıkulları, 431
3. Genç Osman Olayı Ve İstanbul, 445

BÖLÜM 6
Lâle Devri Ve Patrona Halil Ayaklanması, 451
1. Siyasal Yapıda Yeni Taşlar, 453
2. Halkın Durumu, 463
3. İhtilâlin Gelişimi, 475

BÖLÜM 7
Nizam-ı Cedit Ve Sonuçları, 485
1. Yeni Düzen, 487
2. Kabakçı Mustafa Olayı, 501

BÖLÜM 8
II.Mahmut, Reformlar Ve Türk Halkı, 507
1. Merkezî Otoritenin Güçlendirilmesinin Anlamı, 509
2. Tanzimat'a Doğru, 521

BÖLÜM 9
Tanzimat: Büyük Yıkım Ve Kıyım, 539
1. Niçin "Tanzimat"?, 541
2. 1839 Gülhane Hattı Ve 1856 Islâhat Fermanı, 573
3. Tanzimat'ın Getirdikleri, 585
4. Tanzimat'a İlk Direniş: Fedailer Cemiyeti (Kuleli Olayı), 643

5. Yeni Osmanlılar, 653
6. Talebe-i Ulum Olayı Ve Abdülaziz'in Tahttan İndirilmesi, 669

BÖLÜM 10
I.Meşrutiyet Ve II.Abdülhamit, 673
1. 1876 Anayasası: Kimin Anayasası?, 675
2. II.Abdülhamit, 685
3. Ali Suavi Ve Çırağan Olayı, 697
4. İttihat Ve Terakki

BÖLÜM 11
II.Meşrutiyet, 721
1.Osmanlıcılıktan İslâmcılığa, Sonra da Türkçülüğe, 723
2. Türk'ün Kendi Yazgısına Egemen Olmasına Doğru, 733

Dizin – İkinci Kitap, 737
I. Tarihçiler, yazarlar ve araştırmacılar dizini, 739
II. Genel dizin,
A. Kişiler, 744
B. Halklar, uluslar, devletler, 751
C. Yer adları ve coğrafî adlar, 754
D. Deyişler, kavramlar, kuruluşlar, olaylar, 758

BÖLÜM 5

OSMANLI DÜZENİ VE İSTANBUL

1
KENT

-I-

İstanbul, Osmanlı düzeninin iktidar odağı.

Osmanlı'nın egemenliği bu kentten çevreye dalga dalga yayılmış.

İstanbul, aynı zamanda, Osmanlı düzeninin en yoğun ve belirgin olarak yaşandığı yer.

Bu nedenle de, kozmopolitti, siyasal ve ekonomik iktidar sahipleri orada toplanmışlardı. Ama yine aynı nedenle, bu kent, bir yandan ezilen ve sömürülen halk yığınlarını da barındırıyordu.

Anadolu'nun kavgası özünde İstanbul'a karşı olmuştu ama artık direnişler Anadolu'dan İstanbul'a sıçrayacaktı.

O halde, bir yandan Anadolu Türkleri'nin kimlere karşı direnmiş olduğunu bu açıdan da bütünlemek, bir yandan da İstanbul'da baş gösterecek olan ayaklanmalarının hangisinin halkçı ve ilerici, hangisinin de tutucu ya da gerici bir kalkışma olduğunu anlayabilmek için bu kenti ve insanlarını tanımamız gerekiyor.

Osmanlı'nın İstanbul'u, Osmanlı düzeninin halktan koparıp aldı maddî ve manevî değerlerin, halkın emeğinin ve alınterinin ürününün, en yoğun biçimde tüketildiği kent. İstanbul'un her yapısının taşında, her köşesinde, "reaya"nın ama özellikle Anadolu Türkü'nün çektiği acılar bulunur. Bugün güzelliklerini, görkemlerini şaşkınlıkla ve övgüyle izlediğimiz camiler, saraylar, köşkler, konaklar, yalılar... gerçekte bu yoksul halkın o gün için çılgın bir savurganlık içinde hemen tüketilip yitirilmemiş olan emeğinin ürünleridir. Bu yapılar, onun çektiği acıların ne derin ve onulmaz olduğunu kanıtlayan "anıt"lardır. Ne ki, yoksul Anadolu halkının bir bölümü bir lokma ekmek bulmak umuduyla bu kente göçeceğinden İstanbul'un nüfusu yalnızca bu saraylar, köşkler, konaklar ve yalılarda gü-

nünü gün edenlerden oluşmuyordu. İşte bu yoksul halkın durumu gereğince saptanmadıkça ve İstanbul ayaklanmalarındaki yeri bilinmedikçe, geçmişimizi yerli yerine oturtmanın olanağı bulunmuyor.

Asıl önemlisi ise, Osmanlı'nın İstanbul'unu tanımanın, **Atatürk**'ün ***Ankara***'yı niçin Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin başkenti yaptığını daha bir gerçekçilikle anlamamıza olanak sağlayacak olması.

-II-

Bu çerçevede önce İstanbul'un nüfus bileşimine bir göz atalım.

Kentin nüfusunun değişik dönemlerde ne olduğunu ve kimlerden hangi oranlarda oluştuğunu kesin olarak belirtmek olanağı bulunmuyor. Çünkü, XIX. yüzyıla gelinceye değin doğru dürüst bir sayım yapılmamış, Bununla birlikte, İstanbul'da bulunan kimi yabancılar çeşitli ölçütlere göre değişik rakamlar öne sürmüşler. Bu arada **Evliya Çelebi** de bu konuya değinmiş. **Evliya Çelebi**'nin belirttiğine göre; onun yaşadığı dönemde İstanbul'da 8.900 Müslüman, 657 Yahudi, 304 Rum, 27 Ermeni ve 17 Frenk ***mahallesi*** varmış.[1] Konuya daha fazla girmeden şunu önemle vurgulamak isterim: Osmanlı ya da yabancı olsun, hemen hemen tüm kaynaklarda hep ***"Müslüman"*** sözcüğü geçer; doğallıkla bu kavram Türkler'den başka uluslardan olanları kapsadığı için bunu ***"Türk"*** olarak almamak gerekiyor. Kavram; Acemler, Araplar, Arnavutlar, Boşnaklar, Kürtler... devşirmeler v.b.ni de kapsamaktadır.[2]

Yabancı gözlemcilerden örneğin, **III.Selim** döneminde uzun süre İstanbul'da kalmış olan **De Juchereau**, tüketilen buğday tutarına bakarak o sıralarda kent nüfusunun 900.000

---

[1] **Evliya Çelebi:** C.II, s.207.

[2] Örneğin; Tunus'un 1574'te kesin olarak Osmanlı Devleti'ne bağlanmasını izleyen yıllarda İstanbul'a gelen, yerleşen Tunuslular için bkz. **Atillâ Çetin:** ***"İstanbul'da Tunuslular"***; Top.T.D., C.III, sayı 16, Nisan 1995, s.60-64.

olduğu sonucuna varmış. Ona göre, bu nüfusun 630.000'i Müslüman, 120.000'i Rum, 90.000'i Ermeni, 50.000'i Yahudi, 2.000'i de Frenk.[3]

İstanbul'un toplumsal ve ekonomik yapısı üzerinde kapsamlı bir çalışma yapan **Robert Mantran,** çeşitli kaynakların değişik tarihlerde verdiği rakamları karşılaştırmalı olarak incelemiş bulunuyor. **Mantran**'ın belirttiğine göre; 1550'lerde **Sinan Paşa**'nın özel hekimi **Cristobale De Villalon,** İstanbul'da 60.000 Müslüman, 40.000 Hıristiyan, 4.000 Yahudi ***hanesi*** varmış ve kenti çevreleyen semtlerde de 10.000 hane daha bulunuyormuş. Yaklaşık bir hesapla, bu, 520.000 kişi eder. Verilen rakamlara göre, bunun da %57.7'sinin Müslüman, %41.7'sinin Hıristiyan ve Yahudi olduğu sonucu çıkıyor. 1520-1525 dönemi için de **Ömer Lütfi Barkan**, 46.635 Müslüman, 25.290 Hıristiyan, 8.070 Yahudi hanesi bulunduğunu belirtiyor ki bu da yaklaşık 400.000 kişiye ve %58.3 Müslüman ile %41.7 Hıristiyan ve Yahudi'ye denk düşüyor. 1478 tarihli bir "sayım"da İstanbul ve Galata'da 9.486 Müslüman, 6.338 gayrımüslim hane varmış. Bu rakamlardan 650.000-800.000 arasında toplam ve %58.11 oranında Müslüman, %41.89 oranında gayrımüslim nüfus bulunduğu sonucuna ulaşılıyor. Burada dikkat edilmesi gereken nokta, rakamlardan çok, Müslüman ve gayrımüslim nüfus arasındaki yüzde oranının, nüfusla ilgili bu verilerde hemen hemen aynı kalması. XVII. yüzyıla gelince; bu yüzyılın ilk dönemi için **Sandys**, kentte 700.000 kişi bulunduğunu, bunun da yarısını Müslümanlar'ın, yarısını da Hıristiyanlar'la Yahudiler'in oluşturduğunu söylemiş. Ancak, Venedik balyosu **Alvire Contarini**, toplamın 1.000.000 olması gerektiğini öne sürmüş. Yüzyılın sonunda, 1681'de, İstanbul'da bulunan balyos **Pietro Cuirano** ise, kentin nüfusunun 800.000 olduğunu bildirmiş. 1689 yılına ilişkin olarak Fransız taciri

---

[3] **A.De Juchereau:** ***Révolutions de Constantinople en 1807 et 1808 Préc'des d'observations generales sur l'etat de l'Empire Otoman*****; Paris, 1819, C.II, s.257-258.**

Fabre'a göre; 2.000 Müslüman, 120 Ermeni, 77 Rum, 1.200 Yahudi ***hanesi*** varmış. Burada da Müslüman ve gayrımüslim nüfus oranlandığında, %58.82 ve %41.18 rakamları elde ediliyor ki, bu, daha önceki yıllara ilişkin kaynakların verdikleri orana uygun düşüyor. Ayrıca ***cizye*** kayıtları göz önünde tutulduğunda, XVIII. yüzyıla gelindiğinde 250.000-310.000 bir gayrımüslim nüfus bulunduğu anlaşılıyor. Bu duruma göre, yukarıdaki oranlar bu rakamlara uygulandığında, bu tarihlerde İstanbul'un toplam nüfusunun 600.000-700.000 olduğu sonucu çıkacaktır. Merkeze bağlı çevre semtler de buna eklenerek düşünülürse, İstanbul'un bu çağda Avrupa'nın ve Yakın Doğu'nun en büyük kenti olduğu anlaşılacaktır.[4]

İstanbul'un nüfus bileşiminin yine bu dönemde değişmeye başladığı. Müslümanlar'ın ve Ermeniler'in sayısının arttığı görülüyor. **Polonyalı Simeon**, ***Seyahatnâme***'sinde, *"Zira Celâlîler öte yakayı* [Anadolu'yu] *tahrip ettiklerinden halk kâmilen İstanbul'a iltica etmiş bulunuyordu"* derken[5] bu gelişime değinmiş. 1567 tarihli bir hükümde de, **"Rumeli ve Anadolu'dan bazı reaya yerlerin ve çiftlerin koyub** [bırakıp] **birer tarik ile** [yolla] **mahruse-i İstanbul'a gelüb kimi İstanbul'da ve kimi Hazret-i Eyyub ve Kasımpaşa'da derya kenarları mesken idinüp yerleri hâli kalub** [boş kalıp] **eğer sipahiye ve eğer malı mirîye ol ecilden** [o nedenle] **zarar müterettib olduğundan maada** [zarar doğduğundan / düştüğünden başka] **mahruse-i mezburenin** [yani, İstanbul'un] **kadimî sâkinlerinin** [eskiden beri oturanlarının] **maişetleri babında** [geçimleri konusunda] **muzeyekaya** [sıkıntıya] **sebep oldukları...."** belirtilerek[6] aynı durum söz konusu edilmiş. **Kâtip Çelebi** de, *"Ce-*

---

[4] **Robert Mantran:** ***İstanbul Dans la Seconde Moitie dy XVIIe Siècle – Essai d'histoire institutionelle, ecomomique et sociale***; Librairie Adrien Maisonneuvve; Paris, 1962, s.44-47.

[5] **Hrand D.Andreasyan:** ***Polontalı Simeon'un Seyahatnâmesi (1608-1619)***; İ.Ü.Ed.F., yyn., İstanbul, 1964, s.4.

[6] **Ahmet Refik:** ***On Altıncı Asırda İstanbul Hayatı (1553-1591)***; 2.basım, İstanbul, 1935, s.139.

lâlîlerin zuhuru ile reayaya za'f gelüp davarlarını ve köylerini terk ile şehre firar ettiler. Bugün İstanbul etrafı bile doldu." diyor.[7] Bu yılları izleyen dönemi ise **Ahmet Cevdet Paşa** şu sözlerle nitelendirmiş bulunuyor: *"Özellikle sonraları taşralarda zulüm ve baskı sınırı aşmıştı. İstanbul'da geçinmek kolaydı. Her taraftan gelenler İstanbul'a yerleşmeyi düşünüyorlardı. Reayadan birçoğu ziraati terk ederek dalga dalga İstanbul'a geldikleri için topraklar boş kalmıştı. Taşra harab olduğu gibi İstanbul'da da insanlar çoğalarak Osmanlı Devleti vükelâsının zamanı İstanbul'a yerleşenlerin zahire ve levazımını tedarik dâvasıyla geçiyordu."*[8] İşte, bu "yeni" nüfus, İstanbul'un toplumsal yapısını da değiştirmeye başlayacaktır. Kentte yoksul semtlere yerleşen bu yeni gelenlerin doğurdukları ve kendilerinin karşılaştıkları sorunlara daha sonra değinilecek.[9]

-III-

Şimdi bir de İstanbul'da kimlerin nerelere yerleştiklerine, nerelerde yaşadıklarına kısaca bir göz atalım.

Kentin alınması ile birlikte **Fatih Sultan Mehmet**'in kaçan Rumlar'dan birçoğunu gerisin geriye getirttiğine ve başta Ermeniler olmak üzere başka Hıristiyanlar'ın da kentte yerleştirildiğine, bunların ve kaçmayıp yerlerinde kalanların durumlarının nasıl iyileştirildiğine daha önce değinmiştim. **Fatih**, ilk aşamada İstanbul'a Edirne, Bursa, Gelibolu ve Filibe'de bulunan Rumlar'ı getirterek İstanbul halkından yapmıştı. **II.Beyazit** ise, getirttiği Moldavyalılar'ı Silivrikapı bölgesine; **Kanunî**, Sırplar'ı Belgrad Kapısı'na yerleştirecekti. Öte yandan, **Yavuz** da, Kafkasya'dan, Şam'dan ve Kahire'den çok sayıda kişiyi

---

[7] **Kâtip Çelebi:** ***"Amel Li-siaha'l-Halel"***; *Seçmeler*; s.157.

[8] **Cevdet Paşa:** ***Tarih-i Cevdet***; C.V, s.356.

[9] Günümüzde de benzer gelişmelerin yaşandığı apaçık ortada olduğuna göre, Osmanlı'nın İstanbul'unda bundan sonra yaşanacak ve ilerde üzerinde duracağımız olayları da görünce, önümüzdeki yıllarda da bu kentte neler olabileceğini kestirmek güç olmayacaktır.

getirmiş bulunuyordu.[10] Şam'dan ve Kahire'den getirilen Araplar, Saint Paul Kilisesi'nin bulunduğu bölgeye yerleştirilmiş, bu kilise camiye çevrilmiş ve adı da ***Arap Camii*** olmuştu.[11]

Yahudiler'e gelince; fetihten sonra Selânik ve Safed Yahudileri İstanbul'a getirileceklerdi.[12] Granada'nın Katoliklerce ele geçirilmesinden, Engizisyon'un Portekiz ve İspanya'da Yahudiler'e karşı işletilmeye başlatılması üzerine Osmanlı ülkesine akın akın Yahudi göçü olacak ve bunun sonucunda da İstanbul'daki Yahudi nüfus 50.000-80.000'e ulaşacaktı. 1648 ve 1660'tan sonraki yıllarda Ukrayna ve Polonya'daki kırımlardan kaçan Yahudiler'in de gelmesi ile birlikte bu sayı daha da artacaktır.[13]

Evliya Çelebi, Hasköy'ün bir Yahudi yerleşim merkezi olduğunu bildirirken[14] 1800 yılında yayınlanan ve İstanbul'un tarihçesine ilişkin kitabında **Sarkis Sarraf Hovhannesyan,** hangi semtte kimlerin yaşadığını anlatmış bulunuyor. Buna göre; örneğin, önceleri Arnavutlar oturduğu için Arnavutköy denen Boğaziçi'ndeki semtte sonradan Rumlar yaşamaya başlamışlar.[15] İstinye'de Türkler, Rumlar ve az sayıda da Ermeni yaşıyormuş. Rumlar'ın yoğun olduğu yerlerden biri de Yeniköy imiş ama burada Ermeniler de varmış.[16] Yeniköy ile Kalender arasında bir Ermeni köyü varmış. Tarabya, bir Rum yerleşim birimi, ama çok az Türk ve Ermeni de yaşarmış burada.[17] Kandilli'de Türkler ve Rumlar ve az sayıda da Ermeni oturuyor-

---

[10] **R.Mantran:** ***17.Yüzyılın....***; C.I, s.44-45 (Türkçe basımı).

[11] **Robert Mantran:** ***"XVI Ve XVII'nci Yüzyıllarda İstanbul'da Azınlıklar, Meslekler Ve Yabancı Tüccarlar"***; çev. Mehmet Ali Kılıçbay, T,T.D., C.III, 1985, s.236.

[12] **R.Mantrand:** ***17.Yüzyılda....***; C.I, s.44.

[13] **A.Galante:** ***Histoire des Juifs D'İstanbul....***; s.189.

[14] **Evliya Çelebi:** C.II, s.113.

[15] **Sarkis Sarraf Hovhannesyan:** ***Payitaht İstanbul'un Tarihçesi***; 2.basım, çev.Elmon Hançer, T.V.Y.,yyn., İstanbul, 1997, s.48.

[16] a.y.,s.52.

[17] a.y.,s.53.

muş.[18] Çengelköy ve İstavroz Köyü'nde Türkler ve Rumlar otururlarken[19] Kuzguncuk, Yahudi zenginlerinin evlerinin yeriymiş, iç taraflarında yine Yahudiler ve Rumlar yaşıyormuş.[20] 1800 yılının Üsküdar'ı için **Hovhannesyan** diyor ki, *"Üsküdar şimdi, Türk, Ermeni, Rum ve Yahudilerle meskûn büyük ve çok nüfuslu bir şehir haline gelmiştir.....Üsküdar'da, sahilden hayli uzakta, tepeye doğru, birer kilise ile birlikte iki Ermeni mahallesi bulunur. Bunlardan biri, Selâmsız adını taşıyan mahalle*[dir]..... *İkinci Ermeni mahallesi olan Yeni Mahalle'de Surp Garabet adlı güzel bir kilise vardır.....Yeni Mahalle'de, Ermeni manastırının arka tarafında, Rumlar'la meskûn bir mahalle bulunur."*[21]

Eremya Çelebi Kömürciyan'ın XVIII. yüzyıl sonunda kaleme aldığı ***İstanbul Tarihi***'nde bu konuda örneğin şu bilgiler bulunuyor: Karaman'dan gelen Hıristiyanlar, önceleri Yedikule yöresinde, sonraları Fener ve Kumkapı ve kentin başka yerlerinde yaşamaya başlamışlar.[22] Çengelköy'de Rumlar ve bir miktar Yahudi oturuyormuş; Kuzguncuk, Yahudi köyü imiş.[23] Samatya'da 1.000 haneden fazla Ermeni yaşıyormuş, Yenikapı'dan Kumkapı'ya kadar olan bölge Ermeni ve Rum mahalleleri bölgesiymiş.[24]

---

[18] a.y.,s.61.
[19] a.y.,s.62-63.
[20] a.y.,s.64.
[21] a.y.,s.65-67.
[22] **Eremya Çelebi Kömürciyan:** ***İstanbul Tarihi – XVII. Asırda İstanbul***; Tercüne tahşiye eden: Hrand D. Andreasyan, yeni notlarla yayına hazırlayan: Kevork Pamukciyan, 2.basım, Eren yyn., İstanbul, 1988, s.70.
[23] a.y.,s.47.
[24] a.y.,s.3.

1681'de yayınlanan ***İstanbul Seyahatnâmesi***'nde **Josephus Grelot**, Adalar'dan söz ederken buraların Rumlar'ın, İstanbul'daki Avrupalılar'ın, Galata'da oturan yabancıların gezi ve sayfiye yeri olduğunu bildiriyor.[25]

Balat'ta Yahudiler'in XV. yüzyıldan beri bulundukları biliniyor. Tam bir Yahudi semti olan Balat'tan sonra 1660'da Ayazma Kapı yangınını izleyen günlerde bu bölgede yaşayan Yahudiler de yine Balat'a ve Hasköy'e yerleştirilmişler.[26]

Öte yandan, İstanbul'un fethi sırasında Galata'da oturmakta olan çeşitli uluslardan Hıristiyanlar'a dokunulmamış, tersine, onlara güvenceler tanınmıştı.[27]

Bu kadarı da Osmanlı'nın başkentinin ne denli ***kozmopolit*** bir yer olduğunu kanıtlamaya yeter sanırım. Ama şunu da eklemeli, elbette başka ***"imparatorluk"***ların başkentlerinde de devletin çeşitli uyruklarından insanlar bulunuyordu. Ne var ki, bu yüzyıllarda söz gelimi Londra'nın böylesine kozmopolit olduğunu söylemenin olanağı yok. İstanbul için bu, ayırıcı bir özellik. Örneğin, Londra'ya giden hiç kimse, eşinin 1716'da elçi olarak atanması üzerine onunla birlikte İstanbul'a gelen Londralı **Lady Montegü**'nün uğradığı ve İngiltere'deki bir dostuna yazdığı bir mektubunda dile getirdiği şu şaşkınlığa düşmezdi:

"Sonunda hiçbir dil öğrenemeyeceğim. Bulunduğum yer biraz Babil Kulesi'ndeki hali andırıyor. Beyoğlu'nda Türkçe, Rumca, Yahudice, Ermenice, Arapça, Acemce, Rusça, Islavca,

---

[25] **Josephus Grelot:** ***İstanbul Seyahatnâmesi (Relation Nouvelle d'un Voyage de Constantinople)***; çev.Maide Selen, Pera Turizm Ve Ticaret A.Ş. yyn., İstanbul, 1998, s.54.

[26] **Jak Deleon:** ***Ancient Districts on the Golden Horn (Balat – Hasköy – Fener – Ayvansaray)***; Gözlem yyn., İstanbul, (tarih belirtilmemiş), s. 7.

[27] **Fatih Sultan Mehmet**'in bu konudaki düzenlemesi için bkz. **A.Akgündüz:** ***Kanunnâmeler***; C.I, s.477.

Ulahça, Almanca, Felemenkçe, Fransızca, İngilizce, İtalyanca, Macarca görüşülür."[28]

Bu durum, daha **Fatih** döneminde de böyleydi. 1470 Eğriboz seferinde Osmanlılar'a tutsak düşen, ne ki Osmanlı Devleti hizmetine alınarak defterdarlığa kadar yükselen, padişahın yaptığı savaşlara katılan, ancak tutsak düşmesinden 13 yıl sonra kaçarak Vicenza'ya dönen[29] **Giovan Maria Angiolello,** İstanbul'u şöyle tanımlamış:

"Konstantiniyye'de [İstanbul'da] *her mahallenin kendi düzen ve âdetine göre kendi tapınağının ve çarşısının olduğunu bilmelisiniz, çünkü..... Konstantiniyye'nin her mahallesinin farklı dili, örf ve âdeti vardır, çünkü sâkinleri başka başka memleketlerden getirilmiştir. Bu şehirde Hıristiyanlar'ın âyinlerini yaptıkları birçok kilise vardır..... Yahudiler'in de havraları vardır, bunlara engel olunmaz ve havralarını sanki kendi memleketleri imiş gibi açık tutarlar."*[30]

Robert Mantran'ın sözleriyle:

"Sonuç olarak Türk çoğunluğa rağmen, karışık ve dağınık bir dünya. Bu İstanbul kenti kozmopolit bir başkenttir, burası Türk ve azınlıkların, Müslüman, Hıristiyan ve Musevîler'in kişiliklerini kaybetmeksizin yan yana yaşadıkları, imparatorluğun bütün halklarının buluşma yeridir."[31]

İşte, Osmanlı'nun ünlü ***"hoşgörü"***südür bu. Ne var ki, her ulustan ve her inançtan olan insanlara gösterilen bu hoşgörü Anadolu Türkleri'ne hiç gösterilmemiştir.

---

[28] **Lady Montegü:** ***Şark Mektupları***; çev.Ahmet Refik, Hilmi Kitaphanesi, İstanbul, 1933, s.119, Mektup XL.

[29] Bu durum, yabancıların devlet hizmetine alınıp bir de sözümona Müslüman olduklarında devlete bağlı olmadıklarına ve içtenlikle Müslüman olmadıklarına tipik bir örnek oluşturmaktadır.

[30] **Stefan Yerasimos:** ***"Giovan Maria Angiolelle Ve İstanbul'un Fethinden Sonraki İlk Tasviri"***; T.T.D., C.X, 1988, s.232.

[31] **R.Mantran:** ***"XVI Ve XVII'nci Yüzyıllarda...."***; s.236.

-IV-

Bizans topraklarının Osmanlılar'ın eline geçmesiyle, bu topraklarda yaşayan Rumlar'ın nasıl ve neden daha huzurlu, güvenli ve gönençli bir yaşama kavuştuklarını anımsayacaksınız. Aynı durum, İstanbul'un alınması ile birlikte bu kentin Rumlar'ı içinde söz konusu olacaktı. Tüm Osmanlı Hıristiyanları için durum böyle olmakla birlikte Rumlar'ın daha ayrıcalıklı bir yere sahip oldukları da görülüyor.

Rumları'ı öteki Osmanlı Hıristiyanlar'ından daha gönençli kılan uygulamaların başında, gümrük resminin Osmanlı uyruğu Müslümanlar'dan %5, gayrımüslimlerden %2.5 olarak alınması geliyordu. Bu uygulamanın nedeni ise, gayrımüslimlerden bir yandan cizye ve bir yandan da olağan vergilerin alınması, bu yüzden de çift vergilendirilmeleri olduğu belirtiliyor. Gerçi bu tüm Osmanlı Hıristiyanları için geçerli olan bir uygulamaydı ama, Rumlar'ın sayıca öteki Hıristiyanlar'dan ve bu arada Yahudiler'den çok bulunmaları ve İstanbul'un yerlileri olmaları nedeniyle ticaret ötekilerden daha çok onların elinde toplanmış olduğundan, düşük gümrük resmi alınması, en çok onların ekonomik olarak gelişmeleri ile sonuçlanacaktı. [32] Denizciliğin Rumlar'ın elinde bulunması da bu gelişmeye ivme kazandıran bir başka etken olacaktır. Örneğin, **Kömürciyan** yukarıda adı geçen ***İstanbul Tarihi***'nde İstinye ve Yeniköy'de oturan Rumlar'dan söz ederken şöyle der: *"Bir kişinin, sermaye olarak iki üç gemisi vardır. Bu gemiler Donavis nehrine, Karadeniz'e ve Kefe'ye sefer yaparak odun, arpa, darı ve buğday getirirler."*[33] Rumlar, esnaflık da yaparlardı ama asıl ticarette ve özellikle de denizcilikte ve deniz ticaretinde ileri gitmişlerdi. Deniz yolu ile yapılan buğday ticareti hemen hemen Rumlar'ın tekelindeydi.

---

[32] **Ernest LAVISSE–Alfred RAMBAUD:** ***Histoire Génerale du IVe Siecle a nos Jours;*** C.IV: ***Renaissance et Reform ele nouveaux mondes (1492-1559)*****;** Libraire Armand Colin, Paris, 1938, C.IV, s.770-771.

[33] **E.Ç.Kömürciyan:** s.42.

Bu yüzden de Rum arnatörler buğday fiyatlarını istedikleri gibi ayarlayabiliyorlardı. Ayrıca, Doğu Akdeniz'de, Osmanlı deniz gücünün de sağladığı güvenlik nedeniyle, rakipsiz denecek durumdaydılar. Batı ile olan ticarî ilişkileri Rumlar'a bir yandan da devlet içinde ayrıcalıklı bir yer de kazandırmakta gecikmeyecekti.

Öte yandan, Rumlar, önemli bürokratik görevlere de getirilecekler ve devşirmelerin yanı sıra ***Hıristiyan*** Rumlar da devlet içinde büyük bir etkinliğe (nüfuza) sahip olacaklardı. Örneğin, **Panoyotis** adlı Rum'u XVII.yüzyılın 2.yarısında padişahın baş çevirmeni (baş tercümanı), **Aleksandr Mavrokodato**'yu[34] Reisülküttab **Rami Efendi**'nin danışmanı ve çevirmeni olarak görüyoruz. Ayrıca Rumlar, İstanbul'daki elçiliklerin çevirmenliklerini de ele geçirerek ve Avrupa devletlerini de bu yolla kendilerinden yana etkileyerek Osmanlı Devleti içindeki siyasal etkinliklerini arttırdıkları gibi kendilerini de daha güvenceli kılabileceklerdir.[35]/[36] Öte yandan, Divan-ı Hümayun çevirmenleri Fener'li bir Rum ailesinin elinde olacaktır.[37] **Fener Rum Beyleri** ise Eflâk ve Boğdan'a ***voyvoda*** olarak atanmaktaydılar.

---

[34] Padişahın Mavrokodato'ye yaptığı ihsanlardan birine ilişkin bir belge şöyle:

"İstanbul kadısına hüküm ki, Divanı Hümayunumda tercemanlık hizmetinde olan Aleksendire veldi İskerlet orduyu hümayunuma arzuhal idüb İstanbul'da vaki Fenerkapusu haricinde tarafı hümayunumdan kenduye inatey ve ihsan olunan kendü mülk menzili kendü hayatında ve fevtinden sonra konak olmayub konak olmak üzre bir ferde virilmemek üzre Sultan Mehmed zemanında virilan emir mucibince yazılmışdır. Fi avali zilhicce 1108." — **Ahmet Refik:** ***Hicri On İkinci Asırda İstanbul Hayatı 1100-1200***; İstanbul, 1930, s.33.

[35] **R.Mantran:** ***İstanbul....***; s.55-56.

[36] Zamanla, *"Divan-ı Hümayun tercümanları, eyalet tercümanları, askeri ve eğitim müesseselerinde kullanılan tercümanlar ve yabancı elçi ve konsolos tercümanları olmak üzere dört tercüman sınıf oluşturulmuştur."* — **Kemal Çiçek:** ***"Osmanlı Devleti'nde Yabancı Konsolosluk Tercümanları"***; T.T.D., C.XXV, Şubat 1995, sayı 146, s.17.

[37] **K.Çiçek:** s.18.

1711-1921 arasında Eflâk'ı 40, Boğdan'ı 36 Fenerli Rum Beyi yönetmiş bulunuyor.[38]

XVIII.yüzyıla gelindiğinde ekonomik gönence ve siyasal güce sahip olan Rumlar kendi içlerinde bir etnik gurup olarak sağlam bir biçimde örgütlenmeyi başarmış, kenti toplumları için okullar açmış, öğrenim alanında ilerlemiş ve kültürel alanda da üstün bir düzeye erişmiş olacaklardır.

Kısacası, ekonomik üstünlükleri, bürokrasi üzerindeki etkinlikleri, doğrudan bürokratik görevlere gelmeleri ve örgütlü toplumsal yapıları nedeniyle, Rumlar, başkentte ve öteki yerlerde Osmanlı İmparatorluğu'nun egemen çevreleri içinde yer almış bulunuyorlar.

O zaman Fransız gezgin **Josephus Grelot**'nun Rumlar'ın hep neşe içinde olduklarına şaşmasına bizim şaşmamız gerekiyor:

".....Yunanlıların Agii Sarandes *gününde neden bu kadar eğlendiklerine hep şaşırmışımdır. Aziz Georgius gününde de aynı eğlenceler yapılır. Özetle, Yunanlıların yortuları kilisede duadan çok şölen ve dansla geçer.* Pater*'lerini* [İsa'nın babası olarak kabul edilmiş Tanrı'ya edilen dua; pater, yani babamız diye başlar] *pek seyrek okurlar. Daha çok, art arda dizilip birçok kez şu dizelerin oluşturduğu bir şarkıyı söyleyerek dans ederler..... Bu eğlencelerin dışında, Yunanlıların öyle günleri vardır ki, ne kadar ciddi olursa olsun bir seyyahı güldürür....."*[39]

Rumlar neşe içinde olmayacaktı da kim olacaktı!?

1681'de sayıları 90.000 dolayında olduğu sanılan Ermeniler'e[40] gelince; önce, Birinci Kitap sayfa 181'de yer verdiğim ve Ermeni gezgin **Polonyalı Simeon**'un, İstanbul'un alınıncaya değin Ermeniler'in İstanbul'a alınmadıklarına, sonra da yine Ermeni yazar **Yetvart Çark**'ın İstanbul'un fethi ile birlikte

---

[38] **Oktay Ekinci:** ***"Fenerlilik Bir Ayrıcalıktır"***; Cumhuriyet, 24 Aralık 1993.

[39] **J.Grelot:** s.169.

[40] **Y.Çark:** s.30.

Ermeniler'in kötü yazgılarının kırıldığına ilişkin sözlerini anımsamak gerekiyor.

Ermeni nüfusun büyük bir bölümü Anadolu'da kentlerde ve kendi köylerinde yaşamakla birlikte nüfusça en yoğun oldukları yer, İstanbul'du.[41] Ve Osmanlı Devleti'nin ekonomik ve siyasal yaşamında önemli roller oynayacak olan Ermeniler de bu İstanbul'da yaşayanları olacaklardır.

Başkentte yaşayan Ermeniler'den bir bölümünün esnaflık yaptığını görüyoruz. Örneğin, **Kömürciyan**'ın bildirdiğine göre, XVII. yüzyılda kentte sayısı 100'den fazla olan fırınların hemen tümünde ekmekçi ustaları Ermeniler imiş.[42] Topkapı'da da *"Edirne'ye gidip gelen, bağırıp çağıran, küfürbaz, yük taşıyan, kiracı Ermeni katırcılar"* bulunurmuş.[43] Öte yandan, İstanbul'daki birçok bağ ve bahçe Ermeniler'e aitmiş.[44] Ancak, Ermeniler, ticarette de kendilerini göstermekte gecikmeyeceklerdi. Ama asıl ileri gittikleri alanlar; bankerlik, sarraflık ve tefecilik olacaktır. Bu yolla XVII. ve XVIII. yüzyıllarda birçoğu büyük servet sahibi olacak ve uluslararası para piyasalarında ön sıralara geçeceklerdir.[45]

---

[41] Ermeniler, Osmanlı toprakları içinde bulundukları hiçbir yerde öteki etnik gurup ya da uluslar karşısında nüfusça çoğunlukta değillerdi. Bu nedenle, Osmanlı Devleti'nin dağılmaya ve sınırları içinde bulunan öteki uluslar nüfusça çoğunlukta bulundukları yerlerde kendi devletlerini kurma sürecine girdiklerinde, Ermeniler'in bu olanağı yoktu. Bu yüzden de, Anadolu'da kendilerinin de bulundukları yerlerdeki Türkler'i ve Kürtler'i oralardan kaçırarak nüfusça çoğunluğu elde etmek için "terör"e başvurmak yolunu seçeceklerdir. İlerde göreceğimiz gibi, Ermeniler, aynı amaçla, bir yandan devletin hem egemenleri ve hem de yöneticileri olmalarına karşın, bir yandan aynı devlete karşı 1862 yılından başlayarak isyanlar düzenleyeceklerdir. "Ermeni sorunu"nun nedeni budur.

[42] **E.Ç.Kömürciyan:** s.17.

[43] a.y.,s.21.

[44] a.y.,s.48.

[45] Osmanlı Devleti'ndeki tanınmış servet sahibi ve para-banka işleri ile uğraşan Ermeniler için bkz. **Y.Çark:** s.51 vd..

Osmanlı Devleti, para basım işlerini Ermeniler'e bırakmıştı. Bu işin onların varlıklı olmasında özel bir önemi olduğu anlaşılıyor. Ermeni yazar **Çark**'ın sözleriyle, *"Ermeniler hem darphaneye faydalı hizmetlerde bulunur, hem de hatırı sayılır zenginlerden oluverirlerdi."* [46] Darphane'ye hizmet ederken nasıl olur da "servet sahibi" olunur, o da ayrı bir konu! Devletin savunması ile doğrudan ilgili olan Baruthane de Ermeniler tarafından yönetilmekteydi.

Şimdi de öce adı geçen **Yetvark Çark** olmak üzere 2 Ermeni yazardan Osmanlı'daki durumlarının giderek ne düzeye ulaşacağını belgeleyen birer alıntı:

"Ermeniler servetleriyle bir çok taraftar kazanmış, nüfuzlarını genişletmiş. Hatta sadrızâzamların tayinini dahi temin edebilmek vaziyetine girmişlerdir..... Sadrıâzamın dahi sarrafını esirgemekte menfaati vardı. Zira himayesine karşılık başkalarına olan borcu silinirdi. En Zengin Ermeni'nin serveti takriben bir milyon sterling'e baliğ olurdu. Vilayetleri teftişe çıkan valinin müşaviri ve maslahatgüzârı bu sarrafların akrabalarından olurdu. Bütün para muamelâtı bunlar tarafından olur, bu maslahatgüzâr vilayetin gelirlerini toplar ve mecmuundan ondalık alır. Bu itibarla paşaya refakat eden yardımcısından ayrılmak, balığın derisinden ayrılmadığı gibi imkânsızdı."[47]

İkinci alıntı ise, **C.Oskanyan**'ın New York'ta 1857'de basılmış olan ***The Sultan and his People*** adlı kitabının 353-354.sayfasından:

"Ermeniler, Türkiye'de günlük yaşamın temelini oluşturuyordu. Çünkü uzun süredir hizmet etmekten ziyade idare etmeye alışmış olan Türkler, sanayinin bütün dallarını onlara bırakmıştı..... kendilerini Türkler'e rahatlıkla uydurmuş, emniyetlerini kazanarak reayanın en nüfuzlusu durumuna gelmişlerdi ve hâlâ da öyledir. Ermeniler'e bir şekilde borçlu olmayan bir tek paşa veya yüksek rütbeli memur bulunmazdı.

---

[46] a.y.,s.48.
[47] a.y.,s.50.

En yoksul köylü bile ektiği tohumun bedeli için onlara borçlanırdı. Öyle ki, Osmanlı onlarsız bir tek gün bile yaşayamazdı. Bu öylesine besbelli bir durumdu....'[48]/[49]

Ermeniler de yabancı elçiliklerde ve konsolosluklarda çevirmenlik (tercümanlık) görevlerinde bulunurlardı. Bunlar içinde **Camcioğlu** ailesinin özel bir yeri olduğu belirtiliyor.[50] Gerek Rum ve gerekse Ermeni olsun, bu çevirmenlerin birtakım ayrıcalıkları bulunduğunu da burada anmak gerekiyor. Bu ayrıcalıklar önceleri giyim kuşam, belli sayının üstünde hizmetkâr bulundurmak, vergi ve harçlardan bağışık tutulmak vb. iken giderek genişleyecek ve evlerinin önünde Yeniçeriler'den "muhafız"lar konularak güvenliklerinin sağlanması da sağlanacaktır.[51]/[52]

Ermeniler'in başlıca "rakip"leri Rumlar ve Yahudiler'di. Rumlar'ın durumlarına kısaca da olsa değindik. Yahudiler'e geçmeden önce yine **Çark**'ın kendi sözlerinden günlük yaşantılarına bir göz atalım:

"Tarihe geçmiş olan bu zamanki Ermeniler'in zenginliği tâ III.Mustafa zamanından başlar. Hatırlanacağı gibi o zamanlar, yani 1757'de fevkalâde zengin olan Rum ve Ermeni reaya-

---

[48] **Kâmuran Gürün:** ***Ermeni Dosyası***; 2.basım, T.T.K.,yyn., Ankara, 1983, s.65'de.

[49] Dikkatinizi çekmek isterim: 1857'de yayınlanan bu kitapta Ermeniler'in bu durumları için *"...ve hâlâ da öyledir"* deniliyor. Ne var ki, ilk Ermeni isyanı bu tarihten topu topu 5 yıl sonra, 1862'de çıkacaktır. O halde, Ermeniler gerçekte kime karşı isyan etmişlerdir? Kendi yönettikleri devlete karşı mı? Bu soruların yanıtı, özellikle Tanzimat dönemini ele alırken daha bir açıkla yanıtlanmış olacak.

[50] **Kevork Pamukciyan:** ***"Camcioğlu Ermeni Tercümanlar Ailesi"***; T.T.D., C.XXIV, Kasım 1995, sayı 143, s.23-27; bu yazıda öteki Ermeni tercümanlar hakkında da bilgi verilmektedir.

[51] **K.Çiçek:** s.21, 23

[52] Ayrıca bkz. **Frédéric Hitzel:** ***"Dil Oğlanları"***; Top.T.D., C.IV, Eylül 1995, sayı, 21, s.37-43; **Kenan İnan:** ***"Osmanlı Döneminde Yabancı Elçilik Ve Konsolosluklarda Görevli Tercümanların Statüleri"***; T.T.D., C.XXVI, Ekim 1996, sayı 154, s.4-9.

ların hayatı debdebeli sefahat ve eğlencelerle geçerdi. Bittabi sürülen hayat bugünkü lüks hayata nisbeten hiçbir farkı olmayacaktı ki bu gibi yaşayış tarzı saraya kadar aksetmiş, hattâ birçok dedikoduları mucip olarak padişahı ilgilendirmiş ve meşhur olan lüks hayatı tahdit ve bazı şeyleri de kanunla men etmişti."[53]

Bunlar, Ermeniler'in kendi saptamaları.

Yahudiler ise, ticaret, komisyonculuk, tefecilik gibi alanlarda büyük başarılar göstermiş bulunuyorlardı ve özgürlük içinde yaşamışlardır.[54] 1492'de Portekiz ve İspanya'dan kovulan Yahudiler'e Osmanlı Devleti'nin kucak açışının 500.yılı nedeniyle Türkiye'de yapılan anmalar ve kutlamalar dolayısı ile konu yeterince açıklığa kavuş bulunuyor. Bu nedenle ayrıca Yahudiler'in Osmanlı'daki durumları üzerinde durmayacağım. Buna karşılık, Yahudiler'in Rumlar'ı ve Ermeniler'i geride bıraktıkları bir dönem de yaşanmıştır ki, Osmanlı Devleti'nin yapısını tanımakta gerçekten aydınlatıcıdır.

Yahudi üstünlüğünün yaşandığı bu dönem, **Yasef Nassi**'nin **Kanunî** zamanında Osmanlı'ya sığınması ile başlar. **Nassi**, sarayda sağladığı etkinlik (nüfuz) sayesinde birçok açıdan neredeyse bir Yahudi tekeli kurmayı başaracaktır. Kimi Yahudiler'in kilit noktalara getirilmesini sağlayan **Nassi,** onların öteki gayrımüslimler ve devşirmeler karşısındaki durumlarını da sağlamlaştırmayı sağlayacaktır.[55]

---

[53] s.51.

[54] Yahudiler'in dünyanın dört bir yanından kovulur ya da Hıristiyan ülkelerinde zulüm altında yaşarken Osmanlı topraklarında nasıl güvenceli bir yaşam sürdürdükleri için bkz. **Çetin Yetkin:** ***Türkiye'nin Devlet Yaşamında Yahudiler***; Afa yyn., İstanbul, 1992 (2.basım: Gözlem yyn., İstanbul, 1996).

[55] Yasef Nassi'ye ilişkin ayrıntılı bilgi için bkz. **Abraham Galante:** ***Don Joseph Nassi – Duc de Naxos d'aprés de nouveaux documents***; İstanbul, 1913 (İSİS, C.VIII, s.293-326); **Ayşe Hür:** ***"Dona Garcia Mendes Ve Jozef Nasi'nin Uzun Yolculuğu"***; Top.T.D., C.XIX, Ocak 2003, sayı 109, s.20-23; **Fazıl Murat:** ***"Yasef Nassi Kimdir?"***;

Yasef Nassi üzerinde biraz daha durursak, dediğim gibi, Osmanlı'yı biraz daha yakından tanımış oluruz:

Nassi, Portekiz doğumluydu. Ailesi, Engizisyon'un baskısı yüzünden Hıristiyan olmak zorunda kalmıştı. **Kanunî**'nin Yahudi hekimi **Moşe Hamon** aracılığı ile 1544'te Osmanlı Devleti'ne sığındı ve eski dinine, Yahudiliğe döndü ve Hıristiyan adı olan **Don Miguez**'i bırakarak eski adı olan **Yasef Nassi**'yi kullanmaya başladı. **Nassi,** yanında getirdiği 2.000 Yahudi ile birlikte Osmanlı topraklarına girerken onu karşılamak üzere bir Yeniçeri birliği gönderilmişti. **Nassi, Kanunî** üzerinde o denli bir etki sağlayacaktı ki, Venedik, **Nassi**'nin halası **Dona Garcia**'yı tutuklayarak mallarına el koyduğunda araya **Kanunî** girecek, hem **Dona Garcia**'yı özgürlüğüne kavuşturacak ve hem de mallarının geri verilmesini sağlayacaktır. Öte yandan, 1556'de Papa'nın Ankona'da diri diri yakılarak öldürülmek üzere tutuklattığı Yahudiler'in bir bölümü, **Nassi**'nin **Kanunî**'den bunların kurtarılmasını istemesi üzerine, Osmanlı Devleti'nin Papalık'a verdiği ultimatum sonucunda serbest bırakılacaktır. Fransa'nın **Nassi**'nin 150.000 dukasına el koyması üzerine 1565'te **Kanunî** bu paranın geri verilmesini "resmen" isteyecek, bundan bir sonuç alınamayınca da bu arada tahta geçen **II.Selim** 1568'de misilleme olarak Fransız bayrağı taşıyan gemilerin yüklerinin üçte birine el konulmasını bir fermanla buyuracaktı. **II.Selim**, **Nassi**'yi Naksos (Nakşe) Adası dukalığına getirecek, 1570'de de Eflâk Voyvodalığı'na atanacaktır. Lehistan ile Osmanlı Devleti arasında yapılan balmumu ticaretini tümüyle ele geçirmek isteyen **Nassi** için **II.Selim**, Lehistan

---

R.T.M., sayı 55, Temmuz 1954, s.3239-3240; **Gad Nasi:** ***"Osmanlı Sarayında Bir Avrupa Asılzâdesi: Yusuf Nassi"***; T.T.D., C.X, Haziran 1991, s.15-18; **Cecil Roth:** ***Dona Garcia of the House of Nasi***; The Jewish Publication Society of America, Philadelphia, 1977; **Cecil Roth:** ***The House of Nasi – The Duke of Naxos***; aynı yayınevi, 1948.

Kıralı'na bunun sağlanması amacıyla bir nâme-i hümayun yazıp gönderecektir.[56]

İlginç olanı, **Nassi**'nin rakibinin devşirme **Sokulu Mehmet Paşa** olmasıydı. Başka bir deyişle, bu dönemde iktidar kavgası devşirmeler ve Yahudiler arasındaydı! Ancak, **II.Selim**'in 1574'te ölmesi üzerine **III.Murat** döneminde **Nassi** gücünü yitirmeye başlayacak ve 1579'da ölünce de **Sokullu**'nun isteği üzerine malvarlığına el konulacaktır.[57]

Nassi'nin İstanbul'daki görkemli sarayında dillere destan bir yaşam sürdüğü, Osmanlı Devleti'nin **Nassi**'nin ve halası **Dona Gracia**'nın parasının peşine düştüğü ve hatta bu nedenle başka devletlere tehditlerde bulunduğu ve yaptırımlar uyguladığı, **Kanunî**'nin Papalığın elinden Yahudiler'i diri diri yakılmaktan savaşı göze alarak kurtardığı bu yıllar, anımsayacaksınız, Anadolu'da kan gövdeyi götürdüğü yıllardır. Yahudiler'e karşı gösterdiği bu koruyucu tutum için, kuşkusuz, insanlık açısından övülmelidir. Ama aynı anda Anadolu Türkler'ine karşı aynı devletin reva gördüğü zulüm, kitle kırımları, bu devletin içyüzünü daha da belirgin duruma getirmektedir. Gerçek şu ki, Rumlar, Ermeniler, Yahudiler, Frenkler, devşirmeler v.b. Osmanlı'nın başkentinde safa sürerken, Anadolu kan, ateş ve yoksulluk içindeydi.

-V-

İstanbul denince ***Galata*** ve ***Pera*** (Beyoğlu) üzerinde ayrıca durmak gerekir. Daha önce de geçtiği gibi buraları Hıristiyan yerleşim merkezleriydi ve anımsayacağınız üzere İngiliz elçisinin eşi **Lady Montegü** bu semtleri "Babil Kulesi"ne benzetmişti. İşte, bu semtler ama özellikle Galata, Osmanlı Devleti'nin dış ticaretinin merkezi durumundaydı. Bir başka açıdan söylenirse, Osmanlı'nın dış ticareti gayrımüslimlerin elindeydi. Üstelik,

---

[56] **Ç.Yetkin: ....*Yahudiler***; s.79-89.

[57] **M.Franco: *Essai sur L'Histoire des Israèlites de L'Empire Otoman depuis les origines jusq'a nos jours***; Centre D'Etudes Don Isaac Abravanel, Paris, 1980, s.66.

Galata, âdeta İstanbul'dan ayrı ve XVI. yüzyıl sonunda o dönemin Nis kenti kadar büyük bir kentti. Bu semtte oturanların başında gemiciler, tacirler ve esnaf geliyormuş.[58]

Napoli Kırallığı'nın başçevirmeni Ermeni **Cosimo Comidas De Carbognano**'nun[59] ayrıntılı bir biçimde çizdiği ve "kent" olarak nitelediği Galata'da her ulustan insanların kendilerine ait kiliseleri bulunurdu.[60]/[61] Galata, Osmanlı ülkesinin her köşesinden gelenlerle dolup taşardı[62] ve bir Frenk mahallesiydi, Avrupalı tacirlerin iş merkeziydi[63] ama doğallıkla Rumlar,

---

[58] **Feridun Dirimtekin:** ***Ecnebi Seyyahlara Nazaran XVI.Yüzyılda İstanbul***; İstanbul Fetih Cemiyeti Ens.yyn., İstanbul, 1964, s.36.

[59] "Kozmas Kömirciyan" adının İtalyancaya çevrilmiş biçimi.

[60] **C.C.Carbognano:** ***18.Yüzyılın Sonunda İstanbul***; çev.Erendiz Özbayoğlu, Eren yyn., İstanbul, s.73-79.

[61] "Tercümanlar"ın durumlarına ilişkin bir fikir verebileceği için kitabın tam adının şöyle olduğunu bilmek yararlı olacaktır:

İstanbul'un
Günümüzdeki Durumunun
Resimlerle Zenginleştirilmiş
Tarihi Topografyası
İki Sicilya Kralı Kutsal Krallık Majesteleri
IV.Ferdinando'ya
Papalık Altın Şövalyesi ve Kutsal Katolik Majestelerinin
İstanbul'daki Krallık Baştercümanı,
Bizzat K.M.nin Sadık Bendesi
İstanbul'lu
Cosimo Comidas De Carbognano
tarafından naçizane sunulur
Bassano 1794

Unutmamak gerekir ki, Ermeni Kömürciyan ailesinden olan kitabın yazarı Osmanlı Devleti'nin bir uyruğudur.

[62] **William Holden Hutton:** ***Constantinople – The Story of the Old Capital of the Empire***; Londra, 1934, s.225.

[63] **Raphaella Lewis:** ***Osmanlı Türkiyesinde Gündelik Hayat (Âdetler Ve Gelenekler)***; çev. Mefkûre Poroy, Doğan Kardeş yyn., İstanbul, 1973, s.57.

Ermeniler ve arkasından da Yahudiler de buraya damgalarını basmışlardı. Bunun yanı sıra, Avrupa devletlerinin uyrukları Galata ve Pera'da yaşarlardı ve son kerte elverişli koşullarda ticarette söz sahibi olmuş bulunuyorlardı. Özellikle 1535'te **Kanunî**'nin Fransa Kırallığı'na tanıdığı kolaylıklar ve ayrıcalıklar —ki bunların başında Osmanlı ülkesinde bulunan Fransızlar'a Fransa yasalarının konsoloslukları aracılığıyla uygulanması, bunların birçok vergiden bağışık tutulması, getirdikleri mallardan belli bir oran üzerinde gümrük resmi alınmaması geliyordu— bu ülkeye Osmanlı Devleti'nin ekonomik ve ticarî çıkarlarına aykırı olarak sağlanmıştı. Aynı ayrıcalıklar ve olanaklar zamanla öteki Avrupa devletlerine tanınacaktır.[64]

Galata ve Pera'da[65]/[66] Müslüman nüfus "azınlık"tı. Bu semtler aynı zamanda eğlence merkezleriydi de. **Feridun Dirimtekin,** yabancı gezginlerin anlattıklarından yola çıkarak şöyle diyor: *"Galata'da..... meyhaneler de buradaydı. Bunları Rumlar idare ederlerdi. İçlerinde namlı meyhaneler de vardı..... Sonraki devirlerde olduğu gibi bu zamanda da* [XVI. yüzyıl] *eğlenmek ve şarap içmek isteyenler, İstanbul tarafından buraya gelirlerdi. Orta Hisar'da sahildeki meyhaneler keyif ehli tarafından işgal edilir ve bunlarda daima çalgı da bulunurdu."*[67]

---

[64] **Donald C. Blaisdell:** ***Osmanlı İmparatorluğu'nda Avrupa Malî Kontrolü***; İstanbul, 1940, s.38.

[65] Pera'ya neden Beyoğlu denildiğine gelince, örneğin Bernard Lewis bunu şöyle açıklıyor: *"Kanunî Sultan Süleyman döneminde Sadrazam İbrahim Paşa'nın en yakını ve danışmanı olan, Venedik Doj'unun (Dukasının) evlilik dışı oğlu ünlü Luigi Gritti de burada otururdu. Türkler ona Beyoğlu derlerdi ve zamanla bu ad tüm Galata ve Pera dolaylarına takıldı kaldı."* — **Bernard Lewis:** ***İstanbul Ve Osmanlı Uygarlığı***; çev. Nihal Önol,Varlık yyn., İstanbul, 1975, s.149.

[66] Beyoğlu'ndaki Hıristiyan yaşam için bkz. **C.C.Carbognano:** s.81-86.

[67] **F.Dirimtekin:** s.36.

Kısacası, Tanzimat döneminde ayrıca üzerinde duracağımız başkentin bu kozmopolit kesiminde yaşayanlar, günlerini özgürlük, gönenç ve neşe içinde geçirip durmuşlar.

-VI-

Kısa sürede bir dışalım liman kentine dönüşen[68] ve özellikle de kent halkına sağlanan yiyecek maddeleri konusunda Bizans'ın uygulamış olduğu siyasa izlenen[69] İstanbul'a ülkenin her yerinden çeşitli yöntemler kullanılarak tüketim malları getiriliyordu. **Ahmet Refik**, İstanbul ile ilgili belgeleri topladığı araştırmalarında bu konuda çeşitli örnekler verir. Bir kanı edinebilmek için İstanbul'dan İzmir kadısına gönderilen hükümden birkaç satır okuyalım:

"İzmir kadısına hüküm ki..... mahruse-i İstanbul'a gelecek kızıl üzüm ve kara üzüm ve incir ve bâdem ve zeytun yağı ve balmumu ve sair meyveyi ahar diyare [başka ülkeye / yere] **göndermiyüb Kapana** [malı indirilip toptan satılacağı hana / yere] **gelmediyen** [gelmeden] **hiçbir ferde virdirmeyüb İstanbul zahiresiyçün varan gemi reislerine nehri ruzî** [o günkü narh] **üzre aldırub gemilerin tahmil etdirüb** [yükletip] doğru İstanbul'a gönderilmek fermanım olmağla....."[70]

Mantran, elde ettiği çeşitli bilgi ve belgelere dayanarak, XVI. yüzyılın 2. yarısında İstanbul'a nelerin nerelerden getirildiğini —yiyecek maddeleri dışında— bir çizelge de göstermiş bulunuyor.[71] **Bernard Lewis**'in sözleriyle, *"Karadeniz'den ve*

---

[68] **R.Mantran:** ***İstanbul....***; s.425.

[69] **G.I.Bratianu:** ***Etudes Byzantines d'histoire economique et sociale***; Libraire Paul Geuthner, Paris, 1938, s.169.

[70] **A.Refik:** ***Hicri On Birinci.....***; s.23.

[71] **R.Mantran:** ***İstanbul.....***; s.211-213. Bu çizelgede belirtilen ve çeşitli ülkelerden getirilen ürünleri bir yana bırakırsak yalnızca Anadolu'dan sağlananlar şöyle:

Akdeniz'den, Tuna'dan ve Nil'den, tacirler ve hükümet görevlileri, kent halkının çok geniş olan günlük ekmek, et ve öteki yiyecek gereksinmelerini karşılarlardı. İthalatçılar ve yapımcılar onlara elbise, süs eşyası ve lüks eşya getirirlerdi. Eyaletlerin vergi ve haraçlarından, tımar, zeamet, malikâne ve makam gelirlerinden ve ticaret kazancından kente para su gibi akardı.Kentte görkemli evlerde yaşayan varlıklı kişiler vardı. Zenginliği sahip olduğu yetkilerden veya görevinin sağladığı kazançtan gelenler yanında, varlıklı tacirler ve sarraflar, çok geniş işletmeler kurmuş olan kişiler de eksik değildi."[72] Fakat, asıl önemli olanı, devletin gelirinin önemli bir bölümünü yutan Osmanlı sarayı için çeşitli yerlerden getirilen maddeler. XVIII,

ÜRÜN	BÖLGESİ
Şap	Anadolu, Trabzon
Tomruk	Karadeniz, İzmit, Kocaeli
Kereste	Karadeniz, İzmit, Kocaeli, Sakarya, Ereğli, İnebolu
Boraks	Gümüşhane, Trabzon
Kenevir	Kastamonu, Akçabolu, İzmir, Tire, Aydın
Odun kömürü	Çanakkale, İzmit, Trabzon
İp	Trabzon
Deri ve post	Anadolu
Bakır	Sinop, Amasya, Erzurum, Tokat, Gümüşhane
Yün ve tiftik	Ankara, Beypazarı
Mermer	Bandırma, Truva
Hasır	Bandırma, Manyas Gölü, Karadeniz
Saman	Karadeniz
Zift	İzmir, Edremit
Çini	Çanakkale
Sabun	Gelibolu, İzmir
İpek	Bursa, Ankara, İzmir, Tokat
Halı	Uşak, Kula
Dantel	Çanakkale, Menteşe, İzmir

[72] **B.Lewis:** ***İstanbul....***; s.147.

yüzyıl başında Saray'da tüketilen bazı maddelerin cinsini ve değer ve tutarlarını da örneğin **Marsilli**'den öğrenmek olanaklı.[73] Sarayın gereksinmeleri karşılanmadıkça, halk üretimden

---

[73] Marsilli'nin daha önce adı geçen kitabında s.65-66'da verdiği listenin doğruluk derecesi tartışmalı olsa da sarayın bu açıdan durumuna ilişin bir kanı uyandırabilecek niteliktedir. Bu liste şöyle:

BÖLGESİ	ÜRÜN	TUTARI	BİRİMİ
Kahire	pirinç	360.000	ölçü
"	şeker	42.642	okka
"	nohut	2.500	"
"	mercimek	22.500	ölçü
"	biber	324	okka
"	tarçın	324	"
"	anber	350	"
"	hıyarşenbe	252	"
"	nişadır	900	"
"	sinameki	802	"
"	makarna	900	"
"	sebze	248	"
"	kına	258	"
"	hurma	914	"
Cesan Kırallığı	nohut	1.300	ölçü
"	zafran	174	okka
"	balmumu	650	"
Ulah ülkesi	bal .	1.500	"
"	kaya tuzu	400	"
Yenişehir (Bereleç)	balmumu	650	"
Moldova	"	9.000	"
"	bal	6.000	"
Trabzon (Esmin)	balmumu	2.000	"
Ahivli	tuz	2.605	ölçü
Bursa	buğday	320	"
"	tarhana	1.500	okka
Ankara (Koçhisar)	tuz	2.000	ölçü

yararlanamazdı. Örneğin bir hükümde şöyle deniyor: **"Hazine-i âmiremde mahfuz olan koyun mukataası defterlerine nazar olundukta mirîye nakit akçe ile mubayea olunacak kuzı** [kuzu] **temam olmadıkça hariçden madrabazlara kuzı aldırmayub….."**[74] Saray'da, yalnız padişaha hizmet veren fırında 60 kişi çalışırmış.[75] Ama daha ilginci, bir konuğa kahve ya da şerbeti sunmak için 40 "hademe"nin hizmet etmesi olsa gerek. Bir buyrukta, bu gibi işler için 15 kişi yeterli iken 40 kişinin hizmet ettiği belirtiliyor![76]

Osmanlı Sarayı'nın bahçeleri çiçeklerle şöyle süslenenirdi:

"Maraş beylerbeğisine hüküm ki, Hâlâ Hassa bağçelerde sünbül soğanı kalmayub vilâyeti Meraştan olan yaylaklar ve dağlar sünbül yeri olmağın elli bin dane aksünbül ve elli bin dane gök sünbül soğanı cem olunub [toplanıp] **muaccelen** [ivedilikle] **gönderilmesi lâzım olmagin buyurdum ki, ….. vardukta** [yani, oraya ulaştığında] **ol diyarda şükûfe** [çiçek] **ahvalin bilir** [yani, çiçekten anlar] **kimesneleri getürüb, tenbih idüb süddei saadetime** [yani, İstanbul'a] **irsal eyliyesin** [gönderesin]. **Ve ne miktar soğan teslim olunursa yazub bildiresin ki getüren kimesneden ona**

"	buz ve kar	80	araba
Yanbolu	reçel	30	küp
"	erik suyu	5	"
Sinanköy	balsal	13	fıçı
Bursa	limon suyu	20	"
"	nar	6.000	okka
"	sirke	7	fıçı
"	koruk suyu	30	"
Bursa ve Tekirdağ	tavuk	199.000	adet
Gelibolu	karpuz	3.000	"
Vis	kurusoğan	600	kental

[74] **Ahmet Refik:** ***Hicri On İkinci…..***; s.154.
[75] **Ahmet Refik:** ***Hicri On Birinci….***; s.7
[76] **Ahmet Refik:** ***Hicri On Üçüncü….***; s.4-5.

göre taleb oluna. Hususu mezbur mühimdir [belirtilen husus önemlidir]**, ihmal ve müsamaha etmeyüb ikdam ve ihtimam üzre olasın** [özenle ve dikkatle bu işi yapmalısın]**."**[77]/[78]

Saray'da yaşayanların başında ise, bir yazarın deyişiyle, *"Zengibar'dan, Habeşistan'dan, Yukarı Nil boylarından gelme harem ağalarıyla bir etnografi müzesinin canlı yaratıkları denilebilecek bir değişiklik, bir çeşit bolluluğu gösteren saray kadınları"*[79] geliyordu. Gerçekte saray, kölelerin sarayı idi. Öylesine ki, padişahların anaları ve karıları da köleydi.[80]/[81] Hiçbiri Türk olmayan bu kadınların Osmanlı tarihindeki yerleri, kanlı kansız entrikaları hemen herkesçe bilinir.[82] Bunlar, sultanların öteki adamları, devşirmeler, Rumlar, Ermeniler, Yahudiler, Ruslar, Frenkler v.b., imparatorluk halkının alınteri dökerek ürettikleri tüketip duruyorlardı. Devletin olağan gelirleri bu savurgan tüketime yetmezse o zamanda yetimlerin, dulların ve düşkünlerin ödeneklerine, gelirlerine el konulurdu. Böyle bir uygulamayı anlatan **Naima**, *"bunca erzak birden kesilüp, büyüklere ve israflara imdat olundu"* diyor.[83]

Kitâb-i Müstetâb yazarı saraydan söz ederken bakın ne demiş:

---

[77] **Ahmet Refik:** ***Hicri On Birinci....***; s.3.

[78] Nedense çiçek ve gül getirtmekte hep ivedilikle davranılmıştır; örneğin, bkz. a.y., belge no.17.

[79] **İnayetullah C. Özkaya:** ***Osmanlılık İçinde Ve Dünya Milletleri Arasında Türk Milleti – Türkiye Türkleri'nin Oluşuna Dair Düşünceler***; İstanbul, 1952, s.17.

[80] Osmanlı'daki kölelik kurumunun yaygın ve bilinen klasik kölecilikten başkalığına Birin Kitap'ta s.234'te değinmiş bulunuyorum.

[81] Bu konuda örneğin bkz. **A.H.Lybyer:** s.60-64.

[82] Bkz. **Leslie P. Peirce:** ***Harem-i Hümayun – Osmanlı İmparatorluğu'nda Hükümranlık Ve Kadınlar***; 4. basım, çev. Ayşe Berktay, T.V.Y. yyn., İstanbul, 2002.

[83] **Naima:** C.V, s.2108-2109; C.I, s.495.

".....şimdiki halde iç oğlanları baltacılar ile musâhebet [konuşmak] *değil*[84] *taşrada ana ve babalarına ve eşhas-ı muhtelifeye* [çeşitli kişilere] *birbirine tezkireleri ve boğçaları varub gelmekden saray ahvali hemân bedestâna dönmüştür."*[85]

Saray'da yaşayan ve ***asalak*** olarak adlandırabileceğimiz bu kesim ile onunla ilişkili İstanbul sarraf, kuyumcu ve tacirleri, güçlü bir çıkar birliği kuracaklardır. Bu nedenle Saray giderlerini kısmaya kalkışan Osmanlı devlet adamlarının yönetimde barınmaları olanaksızlaşacaktır. Bu gibi yöneticilerin iş başına gelmeleri önlenecek, her nasılsa gelenler ise çabalarının bedelini yaşamlarını yitirmekle ödeyeceklerdir.

Padişahlar da bu çıkar birliğinin istekleri doğrultusunda davranmak zorunda kalacaklardır. Öylesine ki, **IV.Mehmet**'in (Avcı) işin ayırdında olmaksızın bu çevreye dolaylı zarar vermesi bile onun tahtından olması ile sonuçlanacaktır. Çünkü, **IV.Mehmet** neredeyse sürekli olarak Edirne'de oturuyor, kısa süreler için İstanbul'a geldiğinde de kente girmeyerek Davut Paşa'da kalıyordu. Kent-kırsal kesim ve başkent-kent ilişkisinde iktidarın birincilerde odaklandığına değinmiştim. İşte, bu nedenle padişahın Edirne'de olması bu kenti "fiilî" bir başkent konumuna yükselttiği için Edirne iktidarın nimetlerinden yararlanırken, İstanbul'daki egemen çevrelerin çıkarları zedelenmeye başlamıştı.[86] **Evliya Çelebi**, bu durumu şu sözlerle belirtir: *Sultan Dördüncü Mehmet Edirne'de oturalıdan beri dört viran hamam, sekiz cami, kırk mahalle mescidi, yedi adet saraylar, evler, nice dükkânlar yapılmış, Ali Paşa Çarşısı'nda orada bir dükkâna kimse on akçe kira vermezken, bugün her gün birer ikişer kuruşa kirada otururlar. Edirne şehri öyle imar olmuş ki, tarif edilemez. Halkı hep zengin olmuş."*[87] Padişah'ın Edirne'de oturması, Edirneliler'i böyle kalkındırırken, İstanbul'dakiler bu

---

[84] Devşirme olan iç oğlanların saray dışından herhangi bir kimse ile bağlantılı kurmaları yasaktı.

[85] s.27.

[86] **Y.Öztuna:** C.X, s.94.

[87] **Evliya Çelebi:** C.XII, s.34.

olanaktan yoksun kaldıkları için onu İstanbul'a geri getirmek için çareler arayacaklardır. Bu arada, **IV.Mehmet,** Davut Paşa'da bulunduğu bir gün, **Şeyh Hacı Hüseyin Efendi**'yi vaaz vermesi için Davutpaşa Camii'ne çağırınca, Şeyh Efendi, bu olanağı kaçırmayarak şu yanıtı verecektir: *"Va'z isteyen İstanbul'a gelip diğerleri gibi camide meclisimizde hazır olurlar, buraya gelsünler, benim söyleyeceğim, avdan vazgeç, gelip tahtına otur, ibadet ve tahtla meşgul ol."*[88]

İstanbul tacirleri, sarraf ve benzerleri, bugünkü deyişle "iş çevreleri", **IV.Mehmet** olayının da ortaya koyduğu gibi, başkentte ekonomik iktidara sahip olmalarının yanı sıra, siyasal iktidarında ortaklarıydılar. Hattâ devlet gücünün bu sınıfın çıkarlarına göre kullanılması hemen hemen olanaksızdı. Ne ki, bu sınıf, iktidarını başkentteki askerî çevrelerle paylaşmak zorunda kalacaktır. Paylaşım, askerî gücün giderek aldığı nitelik nedeniyle kaçınılmazdı. Sadrâzamlar, vezirler, paşalar ancak iş çevrelerinin ve onlarla birlikte davranan askerî kesimlerin çıkarları doğrultusunda davrandıkları sürece görevde kalabilirlerdi. Örneğin, Sadrıâzam **Melek Ahmet Paşa**'nın düşürülmesi ve kimi vezirlerin de öldürülmeleri ile sonuçlanan 1651 İstanbul ayaklanmasını **Naima** şöyle anlatıyor:

"Evvelce Yeni Cami vakasından sonra sipahilerin güçlenip, yeniçeri zabitleri dahi kendi kârları sevdasında olmakla, askerin mevacip [maaşı] *hususuna itiraz etme ihtimalinin bertaraf olduğunu büyükler gördükte mirîye seksene alınan kuruşun, mevacibe yine seksene verilmesi yine ahmaklıktır. Meselâ bir maaşla züyufa* [ayarı düşük akçeye] *tebdil olunursa* [değiştirilirse] *bin kesede en az derecede üç yüz kese fazla kalur. Bu büyük bir kârdır, deyu kimini Yahudiler ve sarraflar eliyle değiştürüp ve kimini Arnavutluk'ta bulunan yerlerde kem-ayar* [yani, düşük ayar] *akçe kestirüp, götürüp, maaşlara verilmekle Karun gibi para biriktirmeyi âdet edinmişlerdi. Bu sırada ulufe* [maaş] *zamanı yakın olup hazinenin sıkıntısı da fevkalâde ol-*

[88] **İ.H.Uzunçarşılı:** ***Osmanlı Tarihi***; C.III, Bölüm 1, s.489.

makla Defterdar Emin Mustafa Paşa'ya vezirlik verilüp, akçe tedarik etmesine çalışması için derecesi yükseltildi. Defterdar Paşa adı geçen ağalarla bir yere gelüp, hazine tedariki için şu akıllıca olmayan tedbiri ettiler ki, Belgrad'da ve Bosna etrafında ağaların eli altında olan bazı hizmet bazı hizmet erbabının kestirüp getirdikleri züyuf akçeyi ve meyhanecilerden toplanan kızıl kırpık para [ayarı düşük, silik para] *ve akçeleri toplayup, esnafa tarh edüp her yüz on sekiz akçeye bir altın olmak üzere karşılığında yüz yirmi bir altın toplayalar. Sonra o altını cuhudlara* [Yahudiler'e] *ikişer riyale tarf edüp, ulufeye vereler. Atma'minel Eş'ab olan* [Eşab'dan daha tamahkâr olan] *ağalar bu olmayacak hayali beğenüp, bu ânadek istedikleri gibi halka cevr ve eziyet ve mal toplamakta nice türlü mekruhatı* [iğrençlikleri] *ve melaneti* [kötülükleri / alçaklıkları] *edegeldiklerinden kimsede karşı koymağa cüret ve müdafaaya kudret yoktur düşüncesiyle bu kötü işi dahi yürütmek mümkündür zannettiler."*[89]

Aynı olaya değinen İngiltere elçisi **Lello** da, ulema ile Yahudiler'in bu konuda işbirliği yaptıklarını belirtiyor ve, *"Hükümdarın kadınlarına ve diğer gözdelerine verdikleri dört yüz bin altının yardımı ile hocalar hükümdarı tahrik ettiler."* diyor.[90]

Bu uygulamadan zarar gören iş çevreleri başta Yahudiler olmak üzere Sadrıâzam **Melek Ahmet Paşa**'nın huzuruna çıkarak bu işten vaz geçmesini isteyeceklerdi. Paşa'nın verdiği yanıt doğrusu pek sert olmuş: *".....paşa makhur olup* [bozularak / hiddetlenerek] *çavuş-başı elinden hezaran değneyi kapıp bir alay ibadullahı* [Allah'ın kulunu / adamı] *divanhanede önüne katıp anı anda vurarak kimi kendisini merdivenden aşağı atarak, kiminin eli ayağı kırılıp kaçtılar."* Sadrıâzamın bu davranışı üzerine ona başvurmuş olanlar, *"Şahit olun! Bre Yahudi diyerek üzerimize âsâ ile gelip vurarak yaraladı. Zulmümüzü def*

---

[89] **Naima:** C.V, s.2135.

[90] ***Babıâli Nezdinde Üçüncü İngiliz Elçisi Lello'nun Muhtırası***; metni yyn. Ve çev. Orhan Burian, D.T.C.F., yyn., Ankara, 1952, s.70.

etmedi. Bunun vezirlik ve hükümeti caiz değildir." diyerek[91] eyleme geçeceklerdir.

Hemen ertesi gün istekleri yerine gelecektir.

-VII-

Ne var ki, İstanbul halkı yalnız varsıl ya da en azından geçim kaygısı olmayan devşirmelerden, Rum, Ermeni ve Yahudiler'den, Frenkler'den, tacir ve sarraflardan, saraylılardan oluşmuyordu. Kent halkının çoğu yoksuldu, günlük nafakasını çıkarmak için didinmek zorundaydı.

Bu yoksul halk, onlar gibi saraylarda, köşklerde, yalılarda değil, çoğunlukla yıkık surlar üzerinde yaptığı derme çatma yerlerde, bugünkü deyişle ama gerçek anlamında "gecekondular"da ve surların içinde açtığı mağaramsı yerlerde yaşıyordu. Ama buraları da padişahın buyruğu ile ikide birde yıkılırdı:

".....siz ki yukarıda belirtilen kişilersiniz [yani, İstanbul Kadısı, Yeniçeri Ağası, Binaemini, Şehremini ve Hassamimar-başı], **açıkladığım mahallere varıp, yukarıda yazılı olduğu üzere, eskiden beri oturulan evlerden maada, kale duvarı üzerinde meydana getirilen barakalar, oturulacak yerler ve bağçe ve ot kurutma yerleri ve ağaçların hepsini yıkıp bozdurup, söktürerek ve ana mecradan başka, sonradan kale duvarlarında açtıkları delikleri dahi gizlice ve kolaylıkla açılmayacak şekilde gereği gibi örtüp kapattırarak bir tekininin bile şimdi olduğu gibi kalmasına hiçbir şekilde izin vermekten kaçınınız."**[92]

Geçimini ufak tefek şeyler satarak sağlamak isteyenlere ise izin verilmezdi:

".....İstanbul şehrinin, Allah'a şükür, her bir mahalle ve her bir köşelerinde bakkal, manav ve sebzeci dükkânları vardır. Küfe ile yiyecek gibi şeyler gezdirmenin asla lüzumu

---

[91] **Evliya Çelebi:** C.V, s.174.

[92] **Orhan Erinç:** ***"250 Yıl Önce İstanbul'da Gecekondu – Kaçak İnşaat – Sahil Yağması Sorunları Ve Çareleri"***; B.T.T.D., C.II, sayı 10, s.54.

olmadığı halde, bir zamandan beri, Anadolu'dan çift ve çubuklarını bırakarak İstanbul'a bu maksatla, yaklaşık olarak yedi sekiz bin kadar bekâr kimse gelip toplanmıştır..... İstanbul'un içinde ve dışında olan bu gibi küfeciler Yeniçeri Ağası aracılığı ile tamamen işlerinden men edilip ve bu şekilde nizam verilmiş bulunduğundan....."[93]/[94]

Bir iş bulup da çalışma olanağı elde edenler ise eğer ücretlerinin arttırılmasını isterlerse *"haklarından gelinirdi"*:

".....tayifesi yevmî on altışar akçeye ve ırgat sekizer akçeye işleyüb ziyade talep idenler her kimler ise isimleriyle yazup arz idesin ki haklarından gelinüb sayire mucibi ibret ola....."[95]/[96]

İstanbul'da bir yangın çıktığında, örneğin varsıl Ermeniler onlara para verdiklerinden tulumbacılar bunların semt ve evlerindeki yangını söndürmeye koşarlar, alevlerin sardığı öteki evlere uğramazlardı,[97] Kentteki fırınların sayısı sınırlandırılarak

---

[93] **İbrahim Sivrikaya:** ***"XVIII. Yüzyılda İşportacılıkla İlk Mücadele"***; B.T.T.D., C.III, sayı 13, s.70.

[94] **Ali H.Neyzi:** ***Beyzâde-Paşazâde, 1930-1990***; Yanar yyn., İstanbul,
1991, s.328'de benim yaptığım bu alıntılara değinerek şöyle demektedir: *"Yakında yirmi birinci yüzyıla adım atacağımıza göre, demek ki bu çekişme en az üç yüz yıldır sürüp gidiyormuş."*

[95] **Ahmet Refik:** ***On Altıncı....***; s.74, belge 13.

[96] Anadolu'da yaşayan halkın içler acısı durumunu ise daha önce görmüş bulunuyoruz. Bu belirtilenlere ek olarak burada, İstanbul kentinden söz ettiğimize göre, Fransız gezgin Josephus Grelot'nun Seyahatnâmesi'nde yer alan Türkiye'deki öteki kentlerle ilgili bir gözlemini aktarmak isterim: *".....hepsi son derece tenhadır. Çünkü, Osmanlı İmparatorluğu'nun bazı bölgelerini sadece salgın hastalıklar çökertmedi..... biraz insanlık ve daha az zulüm, eyaletlerini, kuşkusuz kendisinin* [padişahın] *ve diğer devlet adamlarının saraylarındaki tüm kadınların başaramayacağı kadar kalabalıklaştırırdı. Ama bu tür bir davranışın aksine, dayak, zincir ve hapis, vergisini düzenli ödemeyenlerin üzerinden hiç eksik olmaz."* — **J.Grelot:** s.49.

[97] **Reşad Ekrem Koçu:** ***Yeniçeriler***; İstanbul, 1964, s.43.

fırıncıların kârları yüksek tutulurdu. Fırınların bir bölümü devlet ricaline, bir bölümü de Rumlar'a ve Ermeniler'e aitti.[98] Fırın sahipleri bir de eksik gramajlı ekmek çıkarırlar ve bu yoldan da haksız kazanç sağlarlardı.[99] Et satışlarında, eğer ortaya güçlü biri çıkarsa, fiyatların yükselmesini sağlayabilir, et satışını da tekeline alabilirdi; örneğin Ağalar Saltanatı denen dönemde **Arnavut Bektaş Ağa**, ucuz et satan kasapların satışlarını kaldırmış, onların 8 akçeye sattıkları eti 15 akçeye satmış ve İstanbul'a koyun getirilmesini önlemişti.[100] Oduna 2.5 akçe narh konulmuştu ama halk odunu 14 akçeden ucuza alamazdı, çünkü Saray için alınan odun dışında kalanına nüfuzlu kimseler el koyarak yüksek fiyatla satarlardı.[101] 120 okkası, yerinden 50 akçeye alınan kömür ise, aracılar yüzünden İstanbul'da okkası 1 akçeye satılır, ne ki kış aylarında bu fiyata da zam yapılırdı.[102]

Böyle bir kentte yoksulların, emekçilerin hangi koşullarda yaşam kavgası verdiğini kestirmek güç olmasa gerek.

Çok sayıda ayaklanmaya sahne olan İstanbul, işte bu kent.

Ve bu kentte oturan padişah açıkça diyebilmiş ki:

"Ve işkencede ölenin dâvasını sormayalar."[103]

---

[98] **Ahmet Refik:** ***Eski İstanbul***; Kanaat Kütüphanesi, İstanbul, 1931, s.43.

[99] **Ahmet Refik:** ***Hicri On İkinci....***; s.4, belge 8.

[100] **Ahmet Refik:** ***Eski İstanbul***; s.89.

[101] a.y.,s.100.

[102] a.y.,s.102.

[103] **A.Akgündüz:** ***Kanunâmeler***; C.II, s.170.

2
KAPIKULLARI

-I-

Devlet düzenine geçmiş toplumlarının özelliklerinden birinin de sürekli askerî güç bulundurmak olduğuna, bu gücün işlevini yerine getirebilmesi için doğrudan üreticilerin yarattıkları artı-değere gereksinim duyulduğuna Birinci Kitap, Bölüm 1/I, sayfa 49'da değinilmiş; askerî gücün bu konumu nedeniyle de yöneticiler, başka bir deyişle de egemenler safında bulunduğu belirtilmişti.[104] Öte yandan, Osmanlı askerî gücünün nasıl ve kimlerden oluşarak geliştiğini de görmüş bulunuyoruz. Ne var ki, Osmanlı askerî gücü, Osmanlı düzenini içe ve dışa karşı savunmakla kalmayacak, kendisi doğrudan silâhlı bir çıkar örgütü durumuna gelecek, işlev sınırlarını aşacak, artı-değer olarak kendisine aktarılanla yetinmeyerek ayrıca doğrudan doğruya halkın sırtından geçinen bir örgüt niteliğine bürünmekte gecikmeyecektir. Osmanlı Devleti'nin silâhlı güvencesi olması ve gördüğü bu hizmet karşılığında devlet gelirinden bir pay alması gereken kapıkulları, bu görev ve pay sınırını aşmakla kalmayacak, güçlerine dayanarak bir soyguncular kalabalıklığına dönüşecektir. Her ne kadar, daha önce, asker kişilerin birçoğunun aynı zamanda ticaretle uğraştıkları ya da toprak ağası oldukları belirtilmiş ise de, bunun da ötesinde iktidardaki ağırlıklarını daha da arttıracaklar ve tek başlarına söz sahibi olmak için birçok eylemli girişimlerde bulunacaklar, sık sık ayaklanacaklar-

[104] Sıradan ve en alt düzeydeki askerler, kuşkusuz, egemen çevreler içinde sayılmamalıdır. Ancak, kural olarak, bunların da varlıklarının nedeni, gerek dışa ve gerekse içe karşı düzeni koruyup gözetmek olduğundan ülkedeki egemen sınıfa hizmet ederler. Bununla birlikte, ayrık ve geçici durumlarda, asker de devrimci saflarda yer alabilir. Kaldı ki, devrimci veya halkçı devletler de, "devlet" oldukları için, onların da sürekli askerî güce gereksinimleri vardır. Ulusal Kurtuluş Savaşımız'da ve arkasından Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nde bu gerçeği açıkça izleyeceğiz.

dır. İstanbul ise, devletin yönetildiği, siyasal kararların alındığı merkez olması nedeniyle, buradaki asker kişiler gerek fiziksel ve gerekse ekonomik güçleri ve ayrıca bağlantıları sonucunda siyasal iktidarın doğrudan ortağı olmak durumunu elde edecekler ve giderek tek söz sahibi düzeyine yükselmek isteyeceklerdir. Bu yüzdendir ki, kapıkullarının İstanbul'daki ayaklanmaları, özünde, sömürüden aldıkları payı arttırma kavgasından başka bir şey değildir.

İncelenen dönem içinde, "Osmanlı ordusu" denince akla önce Yeniçeriler gelir. Nasıl bir yöntemle oluşturulduğuna daha önce değinilen bu silâhlı güç. Osmanlı Devleti'nin savaşlarda başarılı olduğu ve yolla elde edilen ganimetlerden bolca yararlanıldığı sürece *genellikle* **dışa dönük** bir güç olarak kalmış bulunuyordu. Gerçi bu dönemde de kimi Yeniçeri ayaklanmaları olduğu görülüyor. Fakat bunların sonrakiler gibi etkili ve kapsamlı olduğunu söylemek olanaklı değil. Savaşın kârlı bir iş olmaktan çıkması, devlete pahalıya mal olması karşısında ve üstelik bu süre içinde sayıları ve hırsları artan kapıkulları, **içe dönük** bir niteliğe bürünmeye başlayacak, ülke halkını ezmeye koyulacaklardır.

Yeniçerilerin sayısı, bu gücün askerî işlevini yitirmesi sürecinde buna ters orantılı olarak artmış bulunuyor. **Uzunçarşılı**'nın belirttiğine göre bu artış şöyle olmuş:[105]

1472'den önce	8.000-10.000
1472	10.000-12.000
1567	12.798
1574	13.599
1595	26.000'in üstünde
1609	37.627
1653	55.000
1687	70.000 (38.131'i İstanbul'da)
1715	100.000'in üstünde

[105] **İ.H.Uzunçarşılı:** ***Kapıkulu Ocakları***, C.I, s.612-618'de çeşitli kaynaklara dayanılarak verilen bilgilerden çıkarılmıştır.

Öteki Kapıkulu Ocakları'ndaki asker sayısı ise ortalama olarak Cebeciler, 6.000; Topçu Ocağı, 2.000-2.500; Top Arabacıları, 400 imiş.[106] Kapıkulu Süvarileri'nin sayısı da **Kanunî**'nin ölümüne rastlayan günlerde 5.885 iken, XVI. yüzyılın sonunda 13.000'e, 1567'de 17.000'e, daha sonra da 50.000'e yükselmiş, ancak Köprülüler döneminde bunların sayısı 15.000'e indirilebilmiş.[107]

Bütün kapıkulu ocakları bir arada düşünülürse sayılarının gerçekten kabarık olduğu anlaşılır. Osmanlı yönetimi de bu çokluğun sakıncalı olduğunu anlamış ve sayılarını azaltmak için çeşitler çareler düşünmüş bulunuyor. Fakat bir kere güçlenip, örgütlenip, kendi çıkarını bağımsız olarak gözetmeye koyulan bu silâhlı kitleyi azaltıp sınırlandırmanın pek de kolay bir iş olmadığı da kısa sürede görülecekti. Örneğin **Kâtip Çelebi**'ye göre, askerin *"çokluğu"* bir *"belâ"* idi. Şöyle diyor: *".....askerin çokluğu belâsı da.....kısmakla, güzel tedbirler almakla ortadan kalkar."*[108] Ama yine **Kâtip Çelebi**, bunun olanaksız olduğunu da görmüş: *"İmdi aşikâr ve bellidir ki, kulu azaltup Sultan Süleyman asrı gibi bir kararda tutmak mümkün değil, boşuna bir yorgunluktur."*[109] Osmanlı ülkesine gelen yabancılar da, halkın üzerine çöreklenmiş bu kitlenin durumunu belirtmekten geri kalmamışlar. Örneğin, uzunca bir süre Osmanlı ülkesinde kalmış olan **Ricaut**, sayıca kalabalık ve kendi özel gelirleri olan bir ordunun başkent içine bulundurulmasının ne denli sakıncalı olduğuna değinmiş bulunuyor.[110] Tarihsel gelişim de, önce hazır yiyici, sonra da sahip olduğu fiziksel güce sömürü çarkını kendi çıkarın için tümüyle denetim altına almak isteyen böyle bir kitlenin gerçekten bir belâ olduğunu açıkça kanıtlamış bulunuyor.

---

[106] a.y.,s.70-71, 107.
[107] **İ.H.Uzunçarşılı:** ***Osmanlı Tarihi***; C.III, Bölüm 2, s.282.
[108] **Kâtip Çelebi:** ***Amel-Li-silahi'l-Halel***; ***Seçmeler***; s.161.
[109] a.y.,s.159.
[110] **P.Ricaut:** s.389.

Kapıkullarının sayıca bu artışlarına koşut olarak, devletten de istekleri de artacaktır. Oysa, sayılarının artması, ödenen maaş toplamının da bu nedenle artmasını gerektiriyordu. Ne ki, fazladan da çıkarlar elde etmenin ardındaydılar. Onlara ödenen para, vergilendirme yolu ile halktan toplanan paraydı. Bu nedenle de, bu yolla da halkın sömürülmesinden paylarına düşeni fazlasıyla alıyorlardı. **Ahmet Cevdet Paşa**, bu gerçeği şöyle dile getiriyor: *"Böylece ulufeli askerler çoğaldığı gibi ulufeli adamlar da çoğalınca, devlet hazinesi altından kalkılmaz, sıkıntı içinde karşılık bulmak için mirî tekâlifi* [devlet vergilerini] *arttırıp mülk ve yerleşmiş insanların imar işleri ile ilerlemeleri ve zenginleşmeleri esasına dayanmayan vergi artışı ise, halka zulüm ve baskıdan başka bir şey değildi. Bu da memleketin harab ve ahalinin bitab olmasına sebep oldu."*[111]

Kapıkullarının kötüye kullandıkları bir yol da, yeni padişah tahta çıktığında aldıkları ***cülûs bahşişi*** idi. Bu nedenle de sık sık padişah değişikliği yeniçerilerin ve öteki kapıkullarının işlerine geliyordu. Sonuçta da her olanakta padişah değişikliğini istemeye başlayacaklardır. Hattâ, **I.Mustafa**'nın tahta çıkışından az bir süre sonra **Genç Osman**'ın onun yerine geçmesi. Ancak yeni padişah öldürüp **I.Mustafa**'nın yeniden padişahlığa getirilmesi, fakat bu kez da **I.Mustafa**'nın deli olduğunun anlaşılması üzerine **IV.Murat**'ın padişah olması sırasında, asker birkaç ay gibi kısa bir süre içinde 4 kere cülûs bahşişi almış ve devlet hazinesi bu yüzden boşalmış boşalmıştı. Kapıkulları, hazinenin bu durumu karşısında **IV.Murat**'ın cülûsunda bahşiş istemeyeceklerine söz vermiş olmalarına karşın, sözlerinde durmayarak zorla cülûs bahşişi almışlardı. **IV.Murat**'ın cülûsunda yeniçerilere bahşişleri şöyle dağıtılmıştı:[112]

Yeniçeri Ağası	100.000 akçe

[111] **Cevdet Paşa:** ***Tarih***; C.I, s.143.
[112] **İ.H.Uzunçarşılı:** ***Kapıkulu....***; C.I, s.341-342.

Yeniçeri Kâtibi	90.000	"
Sekbanbaşı	30.000	"
Yeniçeri Kethüdası	7.000	"
Yeniçerilerin her biri	3.000	"

Maaş yolu ile ve böylece de devlet aracılığı ile halkı sömürmeyi iyice kurumlaştıran yeniçeriler, ulufe kağıtlarını, yani maaş almaya hak kazandıklarını belirten belgeleri, bir süre sonra, birer "hisse senedi"ne dönüştürmeyi başaracaklardır. 1739'dan sonra bu belgelerin, yani ***esameler***'in, alınıp satılması da devletçe "resmen" kabul edilecektir. Artık asker olarak gözüken ve maaş alanlar bu esameleri ellerinde bulunduranlardı! Kimileri ise birçok esameyi toplayarak maaş alacak ya da alıp satarak tam bir hisse senedi alışverişine girişeceklerdir. Savaşa gidecek 10.000 yeniçeri bulunamazken, 40.000 kişi bu yolla maaş alıyordu. Bu işi yapanların başında da kimi yeniçeri ileri gelenleri bulunuyordu. Örneğin, 1778'de Yeniçeri Ağalığı'ndan sadrıâzamlığa getirilen **Kalafat Mehmet Paşa** daha sonra görevden alınıp mallarına el konulduğunda günde 21.700 akçe gelir getiren esame ele geçirilecektir.[113]/[114]

Ancak, yeniçerilerin ve öteki kapıkullarının çıkarlarını kollamak ve arttırmak için başvurdukları en etkili yöntem, ayaklanmak, kazan kaldırmaktı.[115] Paranın değerinin düşürüldüğü dönemlerde ise ayaklanmalarına sıkça rastlıyoruz.. Böylece, maaşlarının değeri düşürülmüş para üzerinden değil, fakat eski değeri üzerinden ödenmesini sağlarlardı.[116]

---

[113] a.y., C.I, s.493-495.

[114] Ayrıca bkz. **Cevdet Paşa:** ***Tarih***; C.I, s.136-137.

[115] Çeşitli yeniçeri ayaklanmalarının toplu ve kısa bir tarihçesi için bkz. **İ.H.Uzunçarşılı:** ***Kapıkulu....***; C.I, s.596 vd..

[116] Örneğin, Naima, 1589 Beylerbeyi Vakası (Vaka-i vakvakiye) olarak bilinen ayaklanmanın çıkışını şöyle anlatıyor:

"Süleyman Paşanın verdiği maaşların yarısı züyuf ve ayarı bozuk olup, sağlam olan paraların çoğunu dahi askerin zabitleri züyuf akçeye bozup noksan ve geçmez her ne ise askere dağıtmışlardı. Asker

Kapıkulu süvarilerine ilişkin bir belge, devlet asker kitlesinin sonunda nasıl hiçbir iş yapmadan halkın sırtından geçinir duruma geldiğini çok açık bir biçimde ortaya koyacak. 7 Rebiülevvel 1227 (1812) tarihini ve sadrıâzam **Laz Ahmet Paşa**'nın imzasını taşıyan bu belgeden, kapıkulu süvarilerinden 100 kişinin bile sefere katılmamasına karşın, sırf bunlar ayaklanmasınlar diye tümünün maaşlarının verildiğini anlıyoruz. Sadrıâzam şöyle diyor:

".....Dergâh-ı âli sipah ve silâhdar ocakları neferatının geçen sene evvel-i baharında [ilkbaharında] **ordûy-ı hümâyuna isbat-ı vücut eylemek** [hazır bulunmak] **ve yoklama olunub nâmevcutlarının** [bulunmayanlarının] **esamileri hazinamade ettirilmek** [hazineden düşülmek / silinmek **ferman-l âli îta olunmuşken** [yüksek ferman çıkarılmışken / verilmişken] **neferât-ı merkumeden** [adı geçen neferlerden] **yüz adam gelmeyüp ocaktan denilen beş on çavuş ve zabitandan ibaret olduğuna binaen cümlesinin** [tümünün] **esamileri hazinemade olmak iktiza etmiş** [gerekmiş] **ise de mücerred** [sırf] **kıl-ü kal** [dedikodu] **olmamak için zikr olunan ocaklar**

---

neferleri çarşı esnafından bir şey alıp parasını o akçeden verdiklerinde esnaf almadılar:

-Bu ne olmayacak şeydir. Aldığımız ulufe akçeyi (ayarı tam olan akçeyi) kanda (nerede) bulalım?

Deyüp kesesini tahta üzerine boşaltırdı. Sanat sahipleri istemeyerek karıştırup:

-Bunda alınacak akçe yok!

Derlerdi. Askerlerden bazı gazablı ve gözü dumanlı kimseler bu hal karşısında kendini kabedip tahtayı dükkân sahibinin kellesine vurur, dahi aldığı şeyin parasını o akçeden bırakıp söverek giderdi. Günde yüz yerden fazla böyle kavgalar meydana gelürdü.

Yeniçeriler ortalarına (bölüklerine) gelüp:

-Bu ne olmayacak şeydir.aldığımız ulufe akçesini bizden almıyorlar. Almayanları dövüp sövsek bize meydan okursuz.

Deyu yer yer dedikoduya başlayıp halkın dili düşmanca söylemelerle ateş püskürmekle fitne ateşinin çıkmasına tam istidad hasıl olmuştu." — **Naima:** C.VI, s.1637-1638.

zabitanının rıza ve ihtarıyle iki ocaktan sekiz bin akçe verilmek üzere rabıta verilmiştir."[117]

-III-

Askerî kitlenin halkı bu "dolaylı" diyebileceğimiz sömürüsü onları doyurmamıştır. Bu yiyici kitle halkın üzerine çökmüş bir kâbus gibi yüzyıllarca günlük yaşamın hemen her köşesine el atarak, kaba kuvvetle, halkın ekmeğini elinden almıştır. **Koçi Bey** de bu durumdan yakınmış:

".....asker taifesi itaatten çıktı, Zabitlerde inzibat kalmadı, Nasihat ile asker zapt olunmaz, iltifat ile düzeltilmesi mümkün olmaz. Bu asrın askeri öyle bir askerdir ki aydan aya bütün maaşları peşin verilse, her birinin bütün levazım ve mühimmatı devlet tarafından görülse, her biri çeşitli lütuflara gark edilse, bütün bilginler ve şeyhler bir yere gelip, nasihat eylese..... birinin de kulağına girmez ve zerre kadar faydası olmaz..... Askerlik yeniçeri ve sipahilere kalıp her biri birer dev oldu."[118]

Bir başka Osmanlı kaynağında ise kapıkullarının davranışları *"vasfa gelmez"* yani anlatılamaz olarak nitelendirilmekte ve şöyle özetlenmektedir.

"Ol zaman Kul'un [kapıkullarının] *şol mertebe tuğyanı* [azgınlığı] *vardı ki, gündüz, hamamdan peştemâl ile çıplak avrat çıkarmak ve gulâmiye aldıkları günde Sultan Mehmet* [Fatih] *camiinde duhân* [tütün] *içmek ve Müslümanların ırzını pâymâl etmek* [ayaklar altına alıp çiğnemek] *ve kûşelerde* [köşelerde] *âşkâre* [açıkça] *ayak üzre zina ve livata etmek* [kadın ve erkekle cinsel ilişkide bulunmak] *ve kan dökmek ve evler ve saraylar basmak ve bayram günlerinde salıncak kurup bı'z-zat padişahı ve vâlidesini ve vüzera* [vezirler] *ve ehl-i divanı mumlar ile salıncağa okumak* [dâvet etmek] *gibi bâ'husûs kahvehanelerde ve mey-hânelerde fi'il-i nâ-meşrû* [uygunsuz/yasa dışı

---

[117] **İ.H.Uzunçarşılı:** ***Kapıkulu....***; C.II, s.195.
[118] **Koçi Bey:** s.51.

eylemlerde bulunmaları] *gibi şol mertebe â'lem nizam-u intizamdan çıkmışdı ki, vasfa gelmez."*[119]

1585 tarihli bir hükümde de cebecilerin saray-ı hümayunun çevresine **"fahişe avret getirüb, adam katl idüp enva-i fesat ve şenaat üzere oldukları"** belirtiliyor.[120]

Uzunçarşılı, *"yeniçerilerin gayret ve faaliyetleri harb meydanında olmayıp şehir ve kasabalarda idi"*[121] Gerçekten de, örneğin, 1772'nin Şubat ayında ikiye ayrılan yeniçeriler Galata'da kendi aralarında top ve tüfek de kullanarak üç gün boyunca savaşacaklar ve kimse de onlara engel olamayacaktır.[122]

Öte yandan, kapıkulu askerinin bu tutumu, onların savaş alanlarındaki durumlarını kendiliğinden belirler. Söz gelimi, Gelibolu deniz savaşında, düşmanın top atışından korkan Osmanlı askeri, içinde bulundukları gemileri kıyıya yöneltip karaya oturtarak savaştan kaçacaktır. Bu olay üzerine halk arasında asker ***"baştan kara"*** adıyla anılmaya başlayacak ve bir de şu tarih düşürülecektir:[123]

Verdiler küffâra donanmayı bî-ceng ü cidal[124]

Daha önceki bir tarihte de Kaptan Paşa, padişaha şu arzı yazarak askerin durumunu belirtmişti:

".....yamak adıyla donanmaya koşulan yeniçeriler, fazla itaatsizlik edüp Haliç'in iki tarafını yağma ettiklerinden başka İstanbul'a ve her tarafa musallat olup, kürekçi fukarası ve askerin pek azı gemilerde kalmıştır."[125]

Mustafa Nuri Paşa da *Netâyic ül-Vukuât*'ta diyor ki:

---

[119] **Mehmed Halife:** ***Tarih-i Gulmânî*— Y.Öztuna:** C.IX, s.38'den.
[120] **İ.H.Uzunçarşılı:** ***Kapıkulu***....; C.II, s.26.
[121] a.y.,C.I, s.620.
[122] a.y.,C.I, s.620.
[123] **Naima:** C.VI, s.2683.
[124] Savaşsız ve kavgasız donanmayı düşmana (kâfire) verdiler/teslim ettiler.
[125] a.y., C.V, s.2045.

"H.1130 (1718) yılından H.1182 (1768) yılında yapılan Moskof seferine dek elli yıldan çok bir sürede deniz savaşı yapılmadığından, kaptan paşalar her yıl Donanmay-ı Hümayun ile adalar arasında gezinip, merhamet ve insaf derecelerine göre adalar ve sahil halkından zorla para alarak dönerlerdi. Birkaç hırsız gemisi bulabilirler ise bunu bir fetih sayarlardı."[126]

İçe dönük olarak bu yöntemlerle ***doğrudan*** sömürüde bulunan kul taifesinin bundan da kazançlı bir sömürü yöntemi varsa, o da ticaretti. Hemen hemen bütün kapıkulları ama özellikle yeniçeriler ticarete de el atmışlardı. Ne ki, haraç almak da bu ticaretin kapsamındaydı. Gerçekten, yeniçeriler tacirlik ve esnaflık yapmalarının yanı sıra, örgütlü silâhlı güç olmaları nedeniyle ve bu sayede, örneğin yük getiren gemilere ***"balta olmak"*** yolu ile bu malların sahiplerinden durup dururken para alırlardı. Hattâ İstanbul'a getirilen meyvenin başka yerlere kaçırılmasını önlemekle görevli bir yeniçeri bölüğü (56. orta) kendisi bunları yabancı ülkelere kaçırmaktaydı. Bununla birlikte, yeniçeriler için en kârlı iş kabzımallıktı ve bütün kabzımallar gerçekte yeniçeriydi.[127] Bunlar, zorla ucuza kapattıkları malları, fahiş fiyatlarla halka satardı.[128]

Yeniçerilerin ticaretle uğraşırken yapıp ettiklerine ilişkin bir hüküm şöyle:

"Yeniçeri Ağasına hüküm ki, hâlâ bazı yayabaşılar ve solaklar ve yeniçeri taifesi ve acemi oğlanları bey-u-şiraya [alım satıma] **ve ehl-i sûka müteallik** [çarşı Pazar esnafına ait] **umura** [işlere] **karışup ve dekâkin** [dükkânlar] **tutup madrabazlık idüp** [toptancılık edip] **ve bilcümle rencberliğe ve sair ehl-i sanayie mahsus ahvale karışup iskelelerde ve pazarlarda ve gemilerde metâ'** [mallar] **ve keresteler tâyin olunan es'ar üzre alınmayup eksüğe alup kadı ve muhtesib** [alımsatımda ve ölçü/tartıda hile yapılıp yapılmadığını denetle-

---

[126] C.III-IV, s.120.
[127] **İ.H.Uzunçarşılı:** ***Kapıkulu....***; C.I, s.500-501.
[128] **Ahmet Refik:** ***Eski İstanbul***; s.117.

yen görevli] **anlara karışmamağla narh-ı cari zapt olunmayup** [gerçerli kılınan narhlara uyulmayıp] **ve bazı odun ve yemiş gemilerine girüp diledikleri üzre ziyadece bey' idüp fukaraya küllî zulm ve hayf eyledikte....."**[129]

Bunlardan başka, kapıkullarının bir bölümü İslâm'ı asıl Müslümanlar'dan daha da koyu bir biçimde benimsemişti ama büyük çoğunluğu yalnızca görünürde Müslüman'dı. Bunlar devşirilmeden önceki dinlerine içten bağlıydılar; İslâm'ı işlerine geldiği ölçüde benimsemiş görünürlerdi. Bu gibi yeniçeriler, sofuluğu ile tanınan **II.Beyazit**'e bile kapatılmış olan meyhaneleri açtırmışlardı.[130] **III.Murat** kadırga ile deniz kıyısındaki bir Rum meyhanesinin önünden geçerken, bu meyhane bulunan sarhoş yeniçeriler, padişaha seslenerek onun sağlığına içtiklerini söyleyebilmişlerdi!..[131] İşin gerçeği aranırsa, İstanbul'da en çok içki içenler de yeniçerilerdi.[132]

-IV-

Kapıkullarının bu davranışları zaman zaman halk ile esnaf ve tacirlerin tepkilerine yol açıyordu. Örneğin, XVI. yüzyıl sonlarında İstanbul'daki dükkân sahipleri, onların bu tutumlarını protesto etmek için, asker sefere gidinceye değin dükkânlarını açmayacaklardı.[133] Fakat temelde devleti yönetenler ile kapıkulları aynı safta yer alıyorlardı. Kendi aralarında bir kavga çıkarsa, bu, halkın ürettiğinin paylaşımından doğan bir kavgaydı, Yoksa, birbirlerinin alanlarına el atmadıkça hep aynı safta idiler.

Kapıkulları ile devlet yöneticileri arasındaki bu birliği, doğrudan doğruya kapıkullarına karşı Anadolu'da patlak veren ilk eylemli halk direnişinin bastırılmasın açıkça görüyoruz. Tercan, Erzincan ve Erzurum, Osmanlı ordusunun kışladığı

---

[129] **İ.H.Uzunçarşılı:** ***Kapıkulu....***; C.I, s.695-696.
[130] **E.Lavisse-A.I.Rambaud:** C.IV, s.759.
[131] **İ.H.Uzunçarşılı:** ***Kapıkulu....***; C.I, s.482.
[132] **Ahmet Refik:** ***Eski İstanbul***; s.42.
[133] **İ.H.Uzunçarşılı:** ***Kapıkulu....***; C.I, s.486-487.

bölgeydi. Bu nedenle de bu yöre halkı, askerin belirtilen bu uygunsuz davranışları ile sürekli karşı karşıya idi. Halk, bu duruma bir son verilmesi için İstanbul'a ardı ardına başvurup durmuştu ama bir önlem alınması şöyle dursun, hükümetten olumlu bir yanıt bile gelmemişti. En sonunda, 1590 yılında, Erzurum halkı, yeniçerilerin bulundukları yerleri bastı ve bir bölümünü de öldürdü.

Durumu açıklamak, nasıl haklı bir nedene dayanarak bu eyleme girişmiş bulunduklarını da anlatmak üzere de İstanbul'a adamlar gönderildi. Ne var ki, Erzurum halkının temsilcilerinin yakınmaları dinlenecek yerde hem bunlar idam edilecek ve hem de Erzurum'da halkın ileri gelenleri asılarak öldürülecekti.[134]

-V-

Halk kapıkullarına karşı direnirse devlet onları böylece cezalandırıyordu ama kapıkulları da kendi sömürü ve talan alanlarının dışına çıkmaya kalkışırlarsa, ellerindeki bütün güce karşın, bu kez onlar cezalandırılmaktan kurtulamıyorlardı. Bunun bir yöntemi yeniçeriler ile kapıkulu süvarilerini karşı karşıya getirmekti. Osmanlı tarihinde bu 2 askerî kesimin birbirine karşı giriştikleri kavgaların temelinde yatan en önemli olgu budur. Bununla birlikte, daha önemli durumlarda devletin öteki egemen çevreleri ile kapıkulları arasında daha kıyasıya savaşımların geçtiğini de belirtmek gerekiyor.

1688'de İstanbul'da baş gösteren bir yeniçeri ayaklanması bu söylenenlere iyi bir örnek oluşturacak: Bu tarihte **Fazıl Mustafa Paşa**, yeniçerilere biraz olsun çekidüzen vermek isteyince, yeniçeriler yine ayaklanınca Paşa görevden alınıp yerine **Siyavuş Paşa** getirilmişti. Ancak, **Siyavuş Paşa** da fazla ileri gitmiş olan yeniçerilere karşı bazı girişimlerde bulununca, yeniden ayaklanan yeniçeriler Paşa'nın sarayını basıp onu öldürecekler, mallarını yağmalayacaklar, ellerine geçirdikleri kadınların ırzlarına geçecekler, **Ayşe Hatun**'un ellerini ve burnunu

[134] **M.Akdağ:** ***Celâlî İsyanları***; s.145.

kestikten sonra, Köprülüler soyundan gelen iki kadını da sokaklarda çırılçıplak dolaştıracaklardır.[135]

İşte, kapıkullarının bu davranışları onlara tanınan sınırın fazlasıyla aşılması demekti. Ne denli güçlü olurlarsa olsunlar, yine de "kapıkulları" idi onlar. Bu nedenle, önce ulema onlara karşı cephe alacaktı. Bir yandan Süleymaniye Camii vâizi **Osman Efendi,** halkı kapıkullarına karşı çıkmaya çağırırken, bu sırada Bedesten'den bir dükkândan da zorla mal aldıkları için bu tacir ve çevresi de halkı kışkırtacaktı. Ulema ve tacirler bu gidişe o an için bir son vermek istediklerini böylece ortaya koymuş oluyorlardı. **II.Süleyman** da sancak-i şerif'i çıkartınca tutumları ulemaya, tacirlere ve saraya ters düşen kapıkulları artık kendi başlarınaydı. Osmanlı tarihi bize şunu belgeliyor ki, kapıkullarının eylemlerinde başarılı olabilmeleri için bu 3 kesimden birinin desteğini sağlamak zorundaydılar. Oysa, bu kere her 3'ünü de karşılarında bulunca hemen ertesi gün Yeniçeri Ağası başta olmak üzere isyancılar yakalanacaklar ve idam edilecekler ve böylece Osmanlı'nın kendi içindeki bir çatışma da sona erecekti.

-VI-

Bu saldırganlar, ırz düşmanları, livatacılar... devşirmelerdi. Ama çoğu kişinin öne sürdüklerine göre, **III.Murat** 1579 yılında şehzâde **Sultan Mehmet** için yaptığı ve 2 ay süren sünnet düğünü sırasında canbaz, hokkabaz ve hizmetkârları ödüllendirmek için onların isteklerini kabul ederek Yeniçeri Ocağı'na alınmalarına izin verince Ocak bu nedenle ve bu tarihten sonra bozulmuşmuş. ***Kitâb-ı Müstetâb*** yazarının deyişiyle, yeniçeriliğe böylece *"İstanbul'un şehir oğlanları ve Türk ve Kürd ve Ermeni ve Çingâne oğlanları"* alınır olmuş ve bozulmanın nedeni buymuş.[136] Söz gelimi, **Mustafa Nuri Paşa** da, bu sünnet düğünü olayını Ocak'ın bozulmasının nedeni olarak belirt-

[135] **Y.Öztuna:** C.X, s.195-198.
[136] s.26.

tikten sonra, kesin bir anlatımla, *"yeniçeri ocağının fesada uğrayışının başlangıcı, ocağın kuruluşundan 260 küsur yıl geçtikten sonra olmuştur."* diyor.[137] İşi daha ileriye götüren devşirme kökenliler ve onların bugünkü uzantıları, bozulmayı doğrudan doğruya ve yalnızca Türkler'in de ocağa alınmasına bağlıyorlar.

Bu sav, Türkler'in Osmanlı'da ne gözle görüldüğünün bir başka kanıtı olduğu gibi, onları aşağılamanın bir başka türüdür. Çünkü, bir kere, yeniçerilerin bozulma süreçlerinin çok daha geriye uzandığı tarihsel bir gerçek iken bu yok sayılmaktadır. Öte yandan, aynı zamanda Türkler'in saldırgan, ırz düşmanı, livatacı olduğunu da öne sürmek demektir. Öyle ya, Türkler Ocak'a anılınca yeniçeriler bu tür edepsizliklere başlamışlarsa, bu bozulma başka kimin etkisi ile olabilir ki!

Sözü uzatmak istemiyorum. O nedenle bu savı öne sürenlerden biri olan **Mustafa Nuri Paşa**'nın kendi saptamalarından birkaçına değinmekle yetinmek istiyorum.

Önce 1579 yılından bir 100 yıl geriye gidelim ve bakalım yeniçeriler ne yapmışlar:

"Fatih Sultan Mehmet'in ölümünde ise hiç neden yokken isyan bayrağını kaldırdılar ve Vezir-i âzam Karamanlı Mehmet Paşa'yı öldürüp Yahudi mahallesini yağmaladılar."[138]

Bu tarihte Türkler yeniçeri olamıyorlardı.

Yavuz Sultan Selim dönemine geçelim:

"Şah İsmail, karşı koymağa pek cesaret edemediğinden uzaklarda dolaşmakta, yeniçeriler ise 'iki aydır İran topraklarında dolaştığımız halde Şah meydana çıkmıyor. Bu kadar ağır ve kalabalık askerle bundan ileri gidilemez' diyerek geri dönmek istediklerini padişaha duyurdular. Hatta kendisini korkutmak için Otağ-ı Hünayun'a [padişahın çadırına] *kurşun bile attılar."*[139]

Bu tarihte de Türkler Yeniçeri Ocağı'na alınmıyorlardı.

---

[137] **Mustafa Nuri Paşa:** ***Netâyic ül-Vukuât***; C.I-II, s.154.
[138] a.y.,C.I-II, s.70.
[139] a.y.,C.I-II, s.81.

"[II.Selim] *İstanbul'a dönüşte, şehre alayla girildiği gün yeniçeriler Saray-ı Hümayun'un kapısını kapatıp, Beyazit Meydanı yöresinde Sultan Selim'i iki saat kadar at üstünde bekletip, vezirlere de türlü hakaretler ettiler."*[140]

Bu yeniçeriler arasında da Türkler yoktu.

Öte yandan, **II.Mehmet**'in tahta ilk çıkışında yeniçerilerin ayaklandığını ve **II.Murat**'ın ulufelerine buçuk akçe zam yapmak zorunda kaldığını da bilmekteyiz.[141] Daha sonraları, **II.Mehmet**'in Karaman seferinden dönüşünde yeniçeriler, *"Padişahımızın evvel seferidür, şükrân-ı zafer, kullarına sim ü zer gerek"* diyerek[142] ve padişahı zorlayarak 10 kese akçe aldıklarını da[143] tarih yazıyor.

Bu yeniçeriler arasında da Türkler bulunmuyorlardı.

II.Beyazit'e meyhane açtıranlar da o sünnet düğününden önceki dönemde yaşayan yeniçerilerdi.

Hem sonra, 1579'da yeniçeriliğe kabul edilen canbaz, hokkabaz vb.nin acaba kaçta kaçı Türk'tü?

Osmanlı'nın ne olduğuna bir yeniçerinin, yeniçerilerin toplandığı kahvehaneler üzerine yazdığı bir şiiri buraya alıp böylece değinerek bu kesimi noktalayalım:[144]

Pek mükellef yapmış kalfası Balyan
Kahve değil kurmuş bir koca dalyan
İçinde cem olmuş perîpeykerler
Türk, urum, ermeni, Frenk, italyan
Çardak kahvesinde kaynar cezveler
Vasfı tükenmez de kağıtlar biter

---

[140] a.y.,C.I-II, s.108.

[141] **M.Akdağ:** ***Türkiye'nin İktisadî....***; C.I, s.352-353; **H.İnalcık:** ***Fatih Devri....***; C.I, s.95-96.

[142] **İbn Kemal:** ***VII.Defter***; s.18.

[143] **H.İnalcık:** ***Fatih Devri....***; C.I, s.116.

[144] **Reşad Ekrem Koçu:** ***Yeniçeriler***; Koçu yyn., İstanbul, 1964, s.286.

3
GENÇ OSMAN OLAYI VE İSTANBUL

-I-

Genç Osman olarak tarihe geçmiş bulunan **Sultan II.Osman**'ın öldürülmesiyle sonuçlanan gelişmeler, Osmanlı Devleti'nin yapısına ve bu yapının temel taşlarından olan kapıkulları ile medreseden yetişen ulemanın ne olduğuna ışık tutan bir başka olaylar dizisidir. Ama bizim konumuz açısından bu gelişmelerin ayrı bir önemi var. O da, bu çevrelerin Anadolu Türkleri'ne karşı tutumlarının bu gelişmeler çerçevesinde bir başka açıdan da kanıtlanmış olması.

14 yaşında tahta çıkan ve 18 yaşında öldürülen **Genç Osman**, kapıkulları ile ulemanın yapıp ettiklerine bir son vermek isteyince, bu girişimini yaşamı ile ödemiş bulunuyor. Genç padişah, bu amaçla Anadolu'ya geçerek Anadolu, Şam ve Halep Türkmenleri'nden bir ordu oluşturmak ve bu güce dayanarak devlete bir çekidüzen vermeyi düşünmüştü. Onun böyle bir girişimde bulunmasında kendisinin tanık olduğu olaylar kadar, onu yetiştiren **Ömer Efendi** gibi kişilerin de etkisi olduğu anlaşılıyor.

Genç Osman, tahta çıkışından hemen sonra yaptıpı Lehistan seferinde, askerin savaş alanından kaçtığını, kaçmayanların ise ne denli korkakça davrandıklarını görmüştü. Sefer sırasında da yeniçerilerin yarısının kaçmış olduğu söylentileri yayılınca, yarımşar kuruş bahşiş verileceği bahanesiyle asker birer birer padişahın huzurundan geçirilerek gizlice bir de yoklama yapılmıştı.[145] Bu yoklama, yeniçerileri büyük ölçüde tedirgin edecekti. Ayrıca, padişahın sefer sırasında askere at eğitimi

---

[145] **Naima**: C.II, s.745; **Yaşar Yücel:** ***"Yeni Bulunan II.Osman Adına Yazılmış Bir 'Zafer-nâme'"***; Bell., C. XLIII, 1979, sayı 170, s.323.

yaptırınıştı[146] ki, bu başıbozuk askerin hiç de hoşlanacağı bir uygulama değildi. Öte yandan, padişah, savaşta korkaklık gösterenleri de ağır bir biçimde cezalandıracaktı. İstanbul'a dönüldükten sonra ise, bu kere uygunsuz davranışlarda bulunan kapıkulları yakalanıp cezalandırılıyordu. Bu arada padişahın yakınları da, kapıkullarının durumlarından söz edip, ona, Anadolu ve öteki yerler Türkmenleri'nden bir ordu kurmasını önermekteydiler. **Yeniçeri Solak Hüseyin Tuğî**'nin yazdığına göre, **II.Osman**, yakınlarının, *".....yeniçeri taifesi tüfenk atmakta ve sipah halkının cündi-likte* [at binmek, kılıç ve mızrak kullanmakta] *ve cenk günlerinde meharetleri meydandadır, bu kul yeniçeri ve sipahi kulluktan çıkmıştır. Kul olursa asker Mısır ve Şam cündileri gibi ve tüfenk atmakda Anadolu sekbanı gibi olmalıdır. Hünersiz, marifetsiz, derinti, madrabaz ve erbab-ı maaş kul olur mu? "*[147] gibi sözlerinin doğruluğuna inanmıştı.

Öte yandan, devlet yönetiminde medreseden yetişen ulema söz sahibiydi ama onların sözlerinin bir geçerliliği olabilmesi için fiziksel güce gereksinimleri de vardı ve bu güç de kapıkullarıydı. Bu nedenle, padişahın kapıkullarının yerine yeni bir askerî güç oluşturma düşüncesi ulemanın da **Genç Osman**'ın karşısında cephe alması ile sonuçlanmakta gecikmeyecekti. **Genç Osman**'ın da ulema ve kapıkulları arasındaki çıkar ve cephe birliğinin bilincinde olduğu ve bir önlem olmak üzere ulemanın yetkilerini kısıtladığı ve giderek onları devlet işlerinde söz sahibi olmaktan uzaklaştırdığı görülüyor. Ne ki, onun bu tutumu, kendi sonunu çabuklaştırmaktaydı.

Bu iki asalak kesimi de etkisizleştirmeyi amaçlayan padişah, Anadolu, Mısır ve Suriye Türkmenleri'nden asker toplamak üzere gizlice işe girişecek ve ayrıca Cezayir ve Tunus donanmalarına da haber salacaktı. Bundan sonraki gelişmeleri **Huseyin Tuğî**'den dinleyelim:

---

[146] **Y.Yücel:** ***"....Zafer-Nâme"***; s.322.

[147] **Yeniçeri Solak Hüseyin Tuğî:** ***İbretnüma – İkinci Sultan Osman'ın Şehadeti Vak'asından Bahseder***; yyn. Mithat Sertoğlu, T.T.K., yyn., Ankara, 1947 (43 sayılı Belleten'den ayrı basım), s. 493.

"Velhasıl sadr-ı âzam Dilaver Paşa ve Hoca Ömer Efendi ve Süleyman Ağa'nın muradları üzre padişah da Anadolu'ya gitmeğe karar verdi ve sekban yazmak hususu da herkesin lisanına [diline] *düştü ve sekban yazmak için Saray-ı Atik teberdarlarından Eski Yusuf isminde bir kimse zahire cem'i* [toplamak] *bahanesiyle sekban ve cündî yazmak için Şam ve Halep'e gönderilmiş idi. Padişah raht ve taht ile ve cümle hazinelerini durmadan Üsküdar'a geçirmek üzre idi. Bunun için sarayın iç halkından bazıları taşradaki* [dışarıdaki] *kul taifesine bu ahvali bildirip 'bilmeyiz böyle etmekden padişahın fikri nedir' derlerdi."*[148]

Genç Osman, bu hazırlıkları yaptıktan sonra hacca gitmek bahanesiyle Anadolu'ya geçmek ve Türkler'den toplayacağı askerlerle emellerini uygulama alanına koymak isteyecekti. İşte, bu noktada yeniçeriler eyleme geçerek önce padişahı yakın adamlarından yoksun bırakmak amacı ile, içlerinden kimileri kendileri ile işbirliği yapacaklarından kuşku duymadıkları **Şeyhülislâm Esat Efendi**'ye gidip, *"İslâm padişahını azdırıp beyt-ül-malın ıtlafına sebep olup padişaha hacca gitmek lâzım değil iken böyle fetret ve fitneye sebep olanlara ne lâzım gelir"* diyerek fetva isteyeceklerdi. **Esat Efendi**'nin fetvasının ne olacağı belliydi: *"Fitne uyduranlara katil lâzımdır"*.[149]

Sultan II.Osman ve yardımcılarının öldürülmeleri ile sonuçlanan yeniçeri ayaklanması, 18 Mayıs 1622'de bu fetva ile başladı.

-II-

Bundan sonraki gelişmeler ve yeniçerilerin ne denli edepsizlik ve işkenceyle genç padişahı öldürdükleri ve yerine bir deli olan **I.Mustafa**'nın nasıl geçirildiği hemen herkesçe bilinir. Bu nedenle bu gelişmeler üzerinde ayrıca durmaya gerek yok.

---

[148] a.y.,s.494.
[149] a.y.,s.494.

Burada yalnızca olayın konumuz açısından önem taşıyan iki yönün üzerinde bir parça daha durmak yerinde olacak.

Önce şu:

Yeniçeriler ayaklandıkları ve önce padişahın yardımcılarını öldürülmek üzere kendilerine verilmesini istediklerinde ve ulema da onun bu isteğe uyması gerektiğini söylediklerinde aldıkları yanıt şu olmuş: *"...anların işi görülmüştür; onların haklarından geldikten sonra sizin dahi içinizde haklarından gelinecekler malûmdur."*[150] **Hüseyin Tuğî**'nin bu biçimde aktardığı bu sözler gerçeğe yakın olmalı. **Hüseyin Tuğî** bundan sonrasını da şu sözlerle anlatıyor: *"Ulema padişahtan bu sözü işitince bir şey söylemeyip dışarı çıktılar. Padişahı taşraya* [dışarıya] *çıkmağa da koymadılar, şöyle durdular. Saray haricinde bulunanlar da cumhur-ı ulemanın gelüp haber götürdüklerini bildiler ki söz geçmedi, cümlesi bab-ı hümayuna yürüdüler."*[151]

Bu en güç anlarında bile padişahın hâlâ Anadolu'ya güvendiği anlaşılıyor. O, ulemanın ve kapıkullarının kendisine karşı birleşmiş olmalarına karşın, Anadolu halkının desteği ile durumun yine de düzelebileceğine inanıyordu. **Hüseyin Paşa** ile **Pir Ahmet Ağa**'ya şöyle demiş:

"Eğer yalnız yeniçeri olaydı onlara söz geçerdi. Ulema ve sipah ve eşkıya biledirler [birliktedirler]. *Hâlâ ki yüz kise* [kese] *bağlıdır; birkaç yüz tevabilimizle* [ardımızdan gelenlerle, bizimle birlikte olanlarla] *kayıklar müheyya edüp* [hazır edip] *Anadolu'ya geçelim sonra tahtgâh-ı kadim* [eski başkent] *Bursa'ya varalım. Kul yazalım* [asker toplayalım], *yığınak yapalım görelim ne zuhur eder."*[152]

Genç Osman'ın amacının ne olduğunu ve bu amacına ulaşabilmek için Anadolu Türkleri'nden nasıl yardım umduğunu, onu en sonunda ele geçiren kapıkullarının bu genç padişahı sövüp sayarak at üstünde sokaklarda dolaştırırlarken söyledikle-

---

[150] a.y.,s.497.
[151] a.y.,s.497.
[152] a.y.,s.500.

ri belirtilen şu sözler, başkent İstanbul ile Anadolu arasındaki karşıtlığı bir kez daha belgeleyecektir:

"Ecdadın sekban [burada Anadolu Beylerbeyileri ya da sancakbeylerinin yanlarında bulundurdukları Anadolulu asker anlamında] *ile mi vilâyetler fetheyledi? Anadolu vilâyetinde sekban eşkiyasının tuğyanında* [azgınlığında / isyanında] *vilâyet elden gidüp pederin Sultan Ahmet zamanında sekiz sene babanı uğraştıran Kalenderdoğlu, Canbulat ve bunlara benzer eşkıya, sekban eşkiyası değil mi idi?"*[153]

-III-

İşte, Osmanlı İmparatorluğu'nun başkenti böyle bir yerdi. Padişahların kendi çocuklarını, kardeşlerini boğdurttuğu bu kozmopolit kentte ahlâksızlık, rüşvet, hırsızlık alıp başını yürümüştü. Padişahların evlat ve kardeş katili olduğu bu kentte kamu düzenini sağlamakla görevli olanlar can, ırz ve mal düşmanı idi. Hamamları basıp kadın çıkarıp ırzlarına geçenler, sokak köşelerinde açıkça oğlanlarla ve erkeklerle eşcinsel ilişkide bulunanlar onlardı. Devletin en aydın kişileri olması gereken ulema bu can, ırz ve mal düşmanları ile işbirliği içindeydi. Entrika en olağan şeydi. Rus, Rum, İtalyan, Yahudi anaların çocuklarıydı padişahlar. Devşirmeler, imparatorluğun yazgısı üzerinde neredeyse tek söz sahibi kişilerdi. Harem ağaları, saray kadınları onların ortaklarıydı. Bu çürümüşlüğe kim karşı çıkarsa, isterse bu padişah olsun, bu yürekliliğinin cezasını yaşamıyla öderdi.

Nejat Kaymaz'ın sözleriyle:

"Tutku, çıkar, zevk, şehvet, kapris, bencillik, kıskançlık, korku, kin, fesat, şiddet, çılgınlık, cinayet örgüsü üstünde yürüyen, acıklı ve mide bulandırıcı bir olaylar dizisi, koca bir cihan imparatorluğunun canevinde yaşananların oluşturduğu tablodur. Çocuk, genç ya da —yeterince şanslı olmuşsa— orta ve ileri yaştaki birer kukla durumundaki hanedan üyeleri, tahta çıksın

[153] a.y.,s.502.

çıkmasın, ruhsal ve fiziksel açıdan en sağlıksız koşullarda yaşamakta, başkalarınca kullanılmakta, erken erken ölmekte, öldürülmekte ya da en iyi bir durum olarak, kafeste tutulmaktadır. Kendileri de, fırsat bulunca, ya ayyaş ya seks düşkünü ya zalim ya zâhit olmakta ya da bunların tümünü birden yapmaktadır. Bir cadı kazanı gibi kaynayan Saray*dan, yozlaşmış bir* Dîvân*dan, kokuşmuş* ilmîye, kalemîye *ve* seyfîye*den, bozulup birer zorba ve uğru yuvasına dönmüş* ocaklar*dan, katil ya da maktul rolünde sıra sıra aktörler, aktristler ve figüranlar kadrosunca, bir uzatmalı cehennem tragedyası sürekli oynanmaktadır. Konu bireysel, kümesel ya da kitlesel yok etme, edilme, sahne İstanbul, perdeler* kazan kaldırma, hall *ve* cülûs *olayları, tablolar* Et Meydanı, At Meydanı, Topkapı Sarayı *pavyonları,* Yedikule zindanı *gibi mekânlardır."*[154]

Bu durum karşısında şu gerçekleri hep usumuzda tutmalıyız:

1- Anadolu direnişleri, giderek bu duruma düşen ve İstanbul'da odaklanan Osmanlı iktidarına karşıdır.

2- Kapıkulları ayaklanmaları dışında ve bundan böyle İstanbul'da patlak verecek ayaklanmalar, bu talan, soygun, ahlâk dışı düzene karşı olacaktır.

3- O nedenle de bunları yorumlar ve değerlendirirken, bunu Osmanlı'nın gözüyle değil, "halk"ın içinde bunaldığı koşulları göz önünde tutarak yapmak gerekmektedir.

Şunu unutmamalıyız: **Sultan II.Osman** da, Osmanlı'nın sonunda kendisine yakışır bir biçimde gerçekleştirmeyi başardığı düzenine karşıydı.

---

[154] **N.Kaymaz:** s.84.

BÖLÜM 6

LALE DEVRİ
VE
PATRONA HALİL AYAKLANMASI

1
SİYASAL YAPIDA YENİ TAŞLAR

-I-

Uygarlık tarihinin gelişim çizgisini bir eğri ile göstermek istersek önce şunu görürüz: On binlerce yıl bu eğri sanki düz bir çizgidir, sonraları zaman çizelgesinde çok yavaş bir yükselme ile karşılaşırız. İlk çağa gelindiğinde, henüz ilkel eşitlikçi toplum aşamasına ulaşamamış birimler bir yana, bunu aşmış olanların yaşam standartlarında, kullandıkları teknolojiler açısından çizdiğimiz eğride pek de belirgin sapmalar görülmez. Başka bir deyişle, örneğin Romalılar da ve Çinliler de, ulaşımda at, atlı araba, vb.ni, aydınlanmada yağ kandili, ısınmada odun... kullanırlar. Ancak, Batı Roma İmparatorluğu'nun çökmesi ve böylece merkezî otoritesinin ortadan kalkması ile bu devletin sınırları içinde kalan yerlerde küçük küçük siyasal, ekonomik, askerî birimlerden oluşan ve *Avrupa'ya özgü* feodalizm başlar. Ne var ki, Katolik Kilisesi örgütlü bir biçimde ayakta kalmıştır yine de. Kilise ve onun başı Papa (Papalık), bu birimler üzerinde dine dayalı siyasal egemenliğini kurmakta gecikmez. Ekonomik açıdan ise söz konusu olan kapalı ekonomidir, üretim pazar için değil, o birim içindeki tüketime göredir. Böylece Avrupa Orta Çağı başlar. Fakat, nüfus artışı, feodal birimler arasında mal değişiminin başlaması ve giderek paranın yeniden devreye girmesi, uzun mesafe ticaretinin yeniden canlanması vb. nedenlerle bu sistem de çözülme sürecine girecektir. Fazla gelen nüfus, birimlerden/sistemden dışarı atılmaya başlar. Bu insanlar, ekmeklerini artık taştan çıkarmak zorundadırlar. Yetenekli olanları zamanla yanlarında başkalarını da ücretle çalıştırarak "iş" yapmaya koyulurlar. Artık, Avrupa'da burjuvazinin temeli atılmaktadır ve hızla gelişecektir. Bu insanların, üretimi arttırmak için teknolojiyi geliştirmeğe gereksinimleri vardır. Bilimsel buluşlar böylece birbirini izleyecektir. Hammadde, işgücü, pazar bula-

bilmek için de başka ülkelere el atmak zorunda kalacaklardır. Denizcilik ve coğrafî keşifler başlar. Egemenliklerini sürdüren feodal aristokratik sınıfa karşı da, hak ve özgürlük savaşımına girişecek ve böylece burjuva hak ve özgürlükleri varlık kazanacaktır.

Öte yandan, burjuvazi, üretimin gelişmesinin önündeki en büyük engel olan feodal kayıtlardan, ülke içi bölünmüşlükten kurtulmak ve bu amaçla her şeyden önce iç pazarın bütünlüğünü sağlamak için ulusalcılık ideolojisine sıkı sıkıya sarılacaktır. Bu süreçte de, feodal aristokratlarla işbirliği içinde olan kilisenin egemenliğinden kurtulmak amacıyla da din ve devlet işlerini ayrı tutmayı öngören laiklik ilkesini yaşama geçirecektir. Bu nedenle de bu süreçte ulusalcılık ve laiklik bir madalyonun 2 yüzü olacaktır.

O gelişme eğrisine geriye dönersek, Batı'nın artık ayrı bir eğriye sahip olduğunu ve bunun, dünyanın geri kalan yerlerinin eğrisi kendi yavaş yükselmesini izlerken, ondan ayrılarak büyük bir ivme ile yukarıya tırmandığını görürüz. Bundan böyle uygarlığın gelişim çizgisinin eğrisi 2'ye ayrılmıştır ve her geçen gün aralarında açı/makas büyümektedir.

Bu aşamalardan geçerek bilim ve teknolojide ileri giden Batı, aynı aşamalardan geçmeyen ve bu nedenle de Batı'ya göre geri kalmış ülkelerin kaynaklarını, emek gücünü, pazarlarını sömürmeye başladığında, bu sömürü, bu ülkelerin doğal gelişimlerini önce durduracak, sonra da geriye çekecektir. Başka bir deyişle, 2 eğri arasında açı/makas, emperyalizmin yıkıcı etkileriyle bir de bu yüzden daha da açılacaktır.[1]

Osmanlı Devleti, Avrupa'nın Orta Çağı'nı yaşamamış, Yeni Çağı'na da geçememişti. Tümüyle tersine, Osmanlı düzeni ***değişmez*** kabul edilirdi. Aynı zamanda ***üstün*** bir düzendi de. O nedenle Avrupalılar küçümsenir, hatta elçilerinin aşağılandığı

[1] İşte, bu nedenledir ki, gittikçe genişleyen açının reformlarla, yüzeysel önlemlerle kapatılması olanaksızdır. Bunu kapatmanın tek yolu, ülkenin tüm güçlerinin seferber edileceği antiemperyalist bir devrimdir. 3.kitapta bu konu üzerinde durulacaktır.

olurdu. Tâ ki savaş alanlarında Avrupa orduları karşısında ardı ardına yenilgilere uğranıncaya değin. Bu yenilgiler ve toprak yitirilmesi de sonunda 2 antlaşma ile tescil edilecektir: 1699 Karlofça ve 1718 Pasarofça Antlaşmaları. Bundan böyle artık ***üstün*** olan Batı'dır, üstün olan da o olunca, Osmanlı Devleti'ni ayakta tutabilmek için ***üstün olan gibi*** olmalı, ***değişmelidir.*** Ne ki, Batı'nın üstünlüğünün temeli/özü olan gelişim çizgisi, Osmanlı'ya teğet bile geçmiş değildi. Batı'nın gelişmişliğinin sınıfsal yönünü ise Osmanlı egemenleri, yöneticileri asla algılayamayacaklardı. Bu nedenle de, Osmanlı'nın batılılaşmasının belirgin yönü, yüzeysellik, Batı'nın emperyalizm sayesinde ülkesine aktardığı değerlerin egemen çevrelerine sağladığı tüketimci yaşam biçimine öykünmek olarak kendini gösterecektir.

Osmanlı egemen çevrelerinin adına "batılılaşma" denen reform girişimlerinin amacı, işe yarayacaklarını sandıkları bazı Batılı kurum ve yöntemlerle, sömürgenliklerini sürdürmek isteğinden başka bir şey değildi. Ama bu amaçla başlatılan süreçte, Batılılar, Osmanlı egemen çevrelerinin kimi zaman ortağı, kimi zamanda patronu olarak halk üzerinde tam bir sömürü düzeni kuracaklardır. Daha da önemlisi, bu sömürgeleşme sürecinde, Osmanlı Hıristiyanları ve bir oranda da Yahudileri, Batılılarla tam bir işbirliği içine gireceklerdir. Batılılaşma, özellikle Tanzimat ile birlikte bunların daha da ayrıcalıklı kılınması demek olacaktır.

İşte, bu gelişmelerin en yüklü faturası ise yoksul Türk halkına çıkarılmış bulunuyor.

Öte yandan, hemen herkesin bildiği gibi, emperyalist devletlerin kendi aralarındaki çıkar çatışmaları, Osmanlı Devleti'nin tarih sahnesinden kaldırılmasının bir süre daha ertelenmesini gerektiriyordu. Bu devletin can çekişircesine yaşatılması şimdilik emperyalistler için daha uygundu. Üstelik, emperyalist sömürü böylece Osmanlı Devlet örgütünü kullanılarak gerçekleştirilecekti. Görüleceği üzere, Batılılarca Osmanlı Devleti'ne dayatılan ya da önerilen reformlar hep emperyalizmin çıkarlarına hizmet

eden ve devleti böylece ayakta tutulabileceği sanılan girişimler olacaktır.[2]

Osmanlı'da Batılılaşma, sömürgeleşme demektir.

-II-

1718 Pasarofça Antlaşması ile birlikte başlayan Lâle Devri'nde ilk batılılaşma olayları da filizlenmeye koyulacaktır. Ne var ki, bir yandan savaşlarda elde edilen maddî değerlere, ganimetlere, haraçlara dayanan, bir yandan da vergilendirme yolu ile devleti ayakta tutan Osmanlı, üretime önem vermediği gibi aldığı önlemlerle de üretimin gerilemesine neden olmuş bulunuyordu. Var olan ticaret kapitali de gayrımüslimlerin elindeydi. Sanayileşme düşünülmemişti bile. Üretilen mallar, Batı'nın ileri teknoloji ile ürettiği sanayi ürünleri karşısında korumasız bırakıldığı için tutunamamıştı. Osmanlı taciri, Osmanlı ülkesinde elde edilen hammaddenin Avrupa'ya gönderilip oradan bunların işlenmiş olarak yüksek fiyatla gerisin geriye alınması ve birta-

[2] Buna şimdilik kuramsal bir örnek: Gelişmemiş ya da azgelişmiş bir ülke düşünelim. Bu ülkede emperyalist bir devletin gereksinim duyduğu bir yeraltı zenginliği bulunsun. Emperyalistler, bu ülkeye önce madenciliği getireceklerdir. Ancak, o maden cevherinin ülkelerine taşınabilmesi için limana, limana ulaştırılabilmesi için de yola gereksinim vardır. O halde liman ve demiryolu yapacaklardır. Para hareketleri için de banka gereklidir. Bankacılık da ülkeye girecektir. Buralarda çalışacak kişilerin tümünün emperyalist ülkeden getirilmesi yerine yerli halktan insanların bu işler için yetiştirilmeleri çok daha ucuza geleceği için amacına uygun eğitim kurumları da açılmalıdır. Buralarda eğitim doğallıkla emperyalist ülkenin dilinde olacaktır v.b.. İşte bütün bunlar yapılırken insanlar ülkemize Batı'da olan bu kurumlar, bu uygulamalar, bu teknoloji geldi diye sevinecekler, ama gerçekte böylece ülkelerinin maddî değerlerinin sömürüldüğünü, üstelik eğitim kurumları ile kültür emperyalizminin de kurbanı olduklarını düşünmeyeceklerdir. Bu da yetmezmiş gibi, bunları kendileri yapamadıkları için bir aşağılık duygusuna da kapılacaklardır. Aynı şeyleri kendileri, kendi olanaklarıyla ve ulusal çıkarları için yapabileceklerini uslarına getirmeyeceklerdir bile.

kım tüketim mallarının Osmanlı topraklarında pazarlanması işinde batılı kapitalist çevrelerle bütünleşmiş bulunuyordu. Bu gelişimlerin doğal sonucu, bir yandan küçük mal üretiminin de durması, işsizlik ama bir yandan da varsıl çevrelerin bir tüketim ekonomisi içine sürüklenmeleri olacaktı. **Kanunî** döneminde Fransızlar'a tanınan ve giderek öteki Avrupa devletlerini de içine alacak biçimde genişletilen ekonomik ve ticarî ayrıcalıklar, bu gelişimi hızlandırırken aynı zamanda sömürgeleşme sürecini de yeğinleştiriyordu.

1783 yılına gelindiğinde Fransa'nın en çok mal sattığı ülkenin 3.884.576 sterling ile Osmanlı Devleti olması,[3] işte **Kanunî**'nin başlattığı bu sürecin doğal sonucu olacaktır. Öte yandan, Fransa'nın İstanbul'daki elçilerinin rapor ve anılarında belirttikleri görüş ve değerlendirmeler, Osmanlı'nın Fransa tarafından ne gözle görüldüğünü pek açık bir biçimde ortaya koyuyor. 1768'de İstanbul'a gelen **Saint-Priest**'e göre, **"İstanbul'a kuvvetli bir devlet yerleşirse..... kurulacak esaslı sanayi de Türkiye'nin hammaddelerini işler ve böylece Fransız sanayi bundan mahrum olur....."** olurdu.[4] Bir sonraki elçi **Choisel-Gouffrier**'e göre de, **"Şu Türkler akıllı insanlar olsa ipek, pamuk, yün, yağ gibi maddeleri ucuz satıp bizden kumaş, sabun gibi mamulleri yüksek fiyatla almaya razı olmaz, sanayi bizzat kurarlardı."**[5] 1796'da verdiği raporunda da büyükelçi **Descorshes** da şöyle diyordu: **"Fransa'nın harpten sonraki refahını iade için bu imparatorluk büyük bir âmil olabilir."**[6] **Verninac**'ın görüşü de şuydu: **"Eğer Polonya'yı taksimden sonra Türkiye'yi Avrupa'dan atma projesi ele alınırsa, bizim ticaretimiz, rahatımız ve üstünlüğümüz, hattâ hürriyetimiz tehlikeye düşer."**[7]

---

[3] **İsmail Soysal:** ***Fransız İhtilâli Ve Türk-Fransız Diplomasi Münasebetleri (1789-1802)***; T.T.K., yyn., Ankara, 1964, s.43.
[4] a.y.,s.43.
[5] a.y.,s.43.
[6] a.y.,s.133.
[7] a.y.,s.43.

Her şey ne kadar açık ve tartışmasız!

-III-

Genellikle gözden kaçan bir gerçek var. O da şu: Sanayileşme diye bir kaygısı olmayan Osmanlı Devleti'nin başkentinde ve Anadolu'da Türkler'de ticaret, esnaflık; tarımsal üretim dışında üretim de, küçük mal üretimi düzeyinde kalmış bulunuyordu. Bu nedenle de, nüfus ve gereksinmeler arttıkça, esnafın ve küçük mal üreticilerinin sayısı giderek artacaktı. Oysa, zamanında sanayileşme süreci başlamış olsaydı bu gibi işlerle geçimini sağlayan böyle kabarık bir kitle varlık kazanmayacak olduğu gibi, bu süreçte bunların birçoğu da sanayide kendilerine bir yer sağlamış olacaklardı. Şimdi, Batı'dan bu kesimin el emeği ile ürettiği aynı mallar sanayi ürünü olarak ülkeye girmeye başladıkça, bu geniş kitle işsizlik ve açlık içine sürüklenecektir. O zaman da doğal olarak, hem batılılaşma adı altında içine sürüklendiği bu duruma tepki gösterecek ve hem de kendisini büsbütün yok edecek olan Batı tipi kuruluşlara karşı çıkacaktır. Ne ki, bu kesimin bu tepkisinin adını ***gericilik*** koymuşlar, onlara, yeniliklere karşı çıkan ***ayaktakımı*** demişler. Hâlâ da diyorlar.

Bu yargıyı irdelemek için en göze batan olayı ele alalım. *"Osmanlı Devleti'nde 'matbaa' ne zaman kuruldu?"* sorusuna pek çok kişinin vereceği yanıt, *"Lâle Devri'nde İbrahim Müteferrika tarafından"* olacaktır. Yanlış. Bir kere Osmanlı ülkesinin Avrupa'daki topraklarında çok daha önceki tarihlerde de matbaalar kurulmuş olduğu gibi İstanbul'da ise XV. yüzyılın sonlarında kurulmuş bulunuyordu. Bu yüzyılın sonlarında Osmanlı Yahudileri, XVI. yüzyılın sonralarında Ermeniler ve XVII. yüzyılda da Rumlar kitap basıp duruyorlardı. Ancak, Osmanlı Devleti'ni ille de Müslüman Türk devleti olarak göstermek isteyenler, bu Yahudiler'in, Ermeniler'in ve Rumlar'ın Osmanlı Devleti'nin vatandaşı olduklarını, dahası devletin yöneticileri arasında yer aldıklarını nedense görmezler. İstanbul'un orta yerinde kitaplar basılıp durulurken, matbaanın XVIII. yüzyıl başında ilk kez kurulduğu söylenir durur. Gerekçeleri de, bu kitapların Osmanlı-

ca değil, İbranice, Ermenice, Yunanca ve bazı başka dillerde basılmış olmalarıdır. Osmanlı, Farsça şiir, Arapça kitap yazdığında bunlar Osmanlı'nın eserleridir ama Osmanlı, İbranice, Ermenice ya da Yunanca yazdığında yadsınır.[8] Ne var ki, devlet, Müslüman Osmanlılar için kitap basımına XVIII. yüzyıl başına değin izin vermeyecektir. İşte, benim de asıl üzerinde durmak istediğim de bu. Çünkü, bu nedenle, İslâm dünyasının bir kültür merkezi olan İstanbul'da matbaanın işlevini elle yazılan kitaplar yerine getirmiştir. Hattatların sayıları bu yüzden hızla artmıştır. **Marsilli**, 1700'lerde İstanbul'da 90.000 hattat olduğunu söylüyor, bu rakam abartılı olmalıdır ama yine de bir gerçeği ortaya koyuyor.[9] Oysa, Batı'da matbaanın bulunması ile birlikte aşamalı bir gelişme söz konusu olduğu için orada bu "hattat" birikimi olmamıştır. Buna karşılık, Osmanlı'da Müslümanlar için matbaanın yasaklanmış olması, kitap yazımı ile geçinen âdeta bir ordu insanın ortaya çıkması ile sonuçlanmıştır. Batı'daki erken ve aşamalı gelişim bile orada sorunlara yol açmış iken, hattâ İngiliz Parlâmentosu'nda matbaanın yasaklanmasını isteyenler bile çıkmışken, Osmanlı'da kitap yazımı ile kendilerini ve ailelerini geçindirenlerin sayısı en üst noktaya vardığı bir sırada matbaanın Müslümanlar için de kitap basmasına olanak tanınmasının bu kesimde nasıl bir işsizlik sorununa yol açtığını kestirmek güç olmasa gerek.

Bu insanlar da yaşamak zorundaydı, evlerine, ailelerine yiyecek bir şeyler götürmeliydiler. Şimdi ise, öteki alanlarda da işsizlik kol gezerken, işsiz kalacaklardı. Bu nedenle, sadrıâzam **Damat İbrahim Paşa**'ya cephe almakta gecikmeyeceklerdir. Buna karşılık, **Şeyhülislâm Abdullah Efendi**, fetvasında kurulan bu matbaada dinsel kitapların basılmasına olanak tanımayınca (yasaklayınca), hattatların işsizlik sorunu bir ölçüde giderilmiş olacaktı. Çelişki şuradadır ki. **Abdullah Efendi**, bu yolda

---

[8] Daha geniş bilgi için bkz.**Derin Terzioğlu:** ***"Matbaa Ve Osmanlı"***; Cumhuriyet, Bilim Teknik, 11 Mart 2000.

[9] **Y.Öztuna:** C.XI, s.26.

fetva verir ve işsizliği bir ölçüde önlerken, **İbrahim Paşa**'nın batıcılığı bu kesimin tepkisine yol açmış bulunuyordu.[10]

Bu tür gelişmeleri bir başka anlatımla da dile getirebiliriz. Osmanlı'da batılılaşma gelişirken, halk kesimi daha da yoksulla-

---

[10] Niyazi Berkes'in verdiği şu bilgi ve yaptığı değerlendirme önemlidir:

"Kitap basımının şeriata aykırı olduğu iddiasıyla ulemanın matbaa açılmasına karşı geldiklerine dair çok yaygın bir inanç vardır.....Gerçekte ulemadan böyle bir direnme geldiğini gösteren bir delil yoktur. Şeyhülislâm Abdullah Efendi fetvayı hemen vermiş, ulemadan on bir kişi ilk kitabın başına konan 'takriz'ler yazmışlardır. Bunlarda kitap basmanın şeriata aykırılığından hiç söz edilmemektedir. Matbaa açıldıktan sonra da Şeyhülislâm Abdullah Efendi, İbrahim Müteferrika'ya basılmasını gerekli saydığı ilk kitabı da salık vermiştir..... Matbaa açıldıktan ve işe başladıktan sonra da ulema ocağından bir karşı koyma gelmediği gibi, kısa süre sonra çıkan Patrona ayaklanmasında da matbaaya karşı bir istek ileri sürülmemiş, matbaayı kapatma gibi bir olay da hiçbir yerde kaydedilmemiştir.

Fetvada ve fermanda sadece 'ulûm-ı âliye' yani din bilimleri dışındaki bilimler (fen ya da müspet bilimler) üzerine yazılmış olan kitapların basılacağından söz edilir.....

Şu halde matbaanın açılması olayı din tartışmaları gibi bir sorun ile ilgili bir olay değildi. Onunçün Kur'an, Hadis, tefsir, kelâm ve fıkıh ile ilgili eserlerin basılmasına lüzum görülmediği için, yalnız hattatlardan geldiği anlaşılan bir karşı koyma da bir sorun durumuna dönmemiştir. Hattatların geçimlerini sağlayacak geniş bir iş alanı yine de bırakılmış oluyordu.....

.....matbaacılığa karşı konan sınırlamalar, şeriattan değil, Osmanlı devlet sistemine özgü lonca sınırlandırmalarından gelmiştir." — **Niyazi Berkes:** ***Türkiye'de Çağdaşlaşma***; Bilgi yyn., Ankara, 1973, s.53-54.

Berkes'in bu sözlerinde, konumuz bakımından, "*Patrona ayaklanmasında da matbaaya karşı bir istek ileri sürülmemiş, matbaayı kapatma gibi bir olay da hiçbir yerde kaydedilmemiştir.*" tümcesinin altını çizmek isterim.

şacak, iş yerleri kapanacak, işsizlik artacaktır. Ne ki, bu gelişimin gerçek nedenini kavrayamayan halk, Batılılar'ın Hıristiyanlığı açıdan olaylara bakacak, batılılaşmayı ***gavurlaşma*** olarak görecek, kendi içine sürüklendiği acıklı durumun nedenini dinden çıkmaya bağlamak eğiliminde olacaktır. Öte yandan, şu da bir gerçek ki, ekonomik çöküntü ve çözümsüzlük dönemlerinde dine sığınma duygusu, hiç olmazsa orada avuntu bulmak isteği artar. Bu nedenle, halkın ve giderek kimi aydınların tepkisi, ilerde de incelenecek olduğu üzere, **İslâmcı** temelde biçimlenecektir. **Tevfik Çavdar**'ın deyişiyle, *"Batı kurumlarının taklidi, Osmanlı ekonomik yapısına uygun olmayan bir tüketim ve yaşam taklitçiliği doğurmuştur. Lâle Devri, bu davranışın başlangıç noktalarından biridir. Ekonomik koşulların halk yararına geliştirilmeyişi, tüketim ekonomisini sağlayabilmek için sömürü mekanizmasının artan bir şiddetle işlemeye başlaması, toplumda, özellikle Türk Müslüman toplumda batıcı ve doğucu dediğimiz ikilemin kökünü atmış, ilerdeki olaylar da bu ikilemin etkisini güçlendirmiştir."*[11]

Artık Osmanlı iktidarına karşı direnişleri, Ulusal Kuruluş Savaşımız'a değin, İstanbul'da göreceğiz. İstanbul'un nasıl bir kent olduğunu da görmüş bulunuyoruz. İstanbul'un bu havası şimdi bir de Batı'dan esen rüzgârların sürüklediği bulutlarla daha da kararacaktır. Osmanlı iktidarına karşı İstanbul'da girişilen direnişleri incelerken, direnişçilerin sınıfsal ve ekonomik konumlarını, eyleme geçme nedenlerini, amaçlarını iyi değerlendirmek gerekir. Bundan da önemlisi, kendisine karşı direnilen Osmanlı iktidarının belirtegeldiğim yapısının unutulmaması gereğidir. Çünkü, çoğunlukla yapılan, direnişçilerin, isyancıların yoksul, sefil, işsiz güçsüz, cahil ayaktakımı olduğunun basa basa üzerinde durulması, gerici ve şeriatçı oldukları için yenileşme/batılılaşma girişimlerine karşı çıktıklarının hep altının çizilmesi ama karşılarındaki gücün içyüzüne hiç değinilmediği gibi,

---

[11] **Tevfik Çavdar:** ***Osmanlıların Yarı-Sömürge Oluşu***; Ant yyn., İstanbul, 1970, s.33.

onun Osmanlı Devleti'ni düzlüğe çıkarmak isteyen reformcu, yenilikçi bir iktidar olduğunun altının çizilip durulmasıdır. **Berkes**'n deyişiyle. *"İyi bir gelişme sayılan bir iş 'şeriat tarafından engellendi' diyerek yargı vermek kolay, fakat her zaman doğru olmayan, bilime aykırı bir tutumdur."* [12] Bunun belirginörneklerinden biri de Patrona Halil Ayaklanması olarak adlandırılan olaydır.

[12] **N.Berkes: ....*Çağdaşlaşma***; s.54.

2
HALKIN DURUMU

-I-

Lâle Devri'ne son veren ve önderlerinden **Patrona Halil**'in adıyla anılan ayaklanma başarıya ulaşır ulaşmaz Sâdâbat köşkleri yıktırılacaktır. ***Abdi Tarihi***'ne göre:

"Divan-ı hümayun çavuş ağaları Bab-ı hümayundan beri feryad ve nida ederek alay ortasından Sa'dâbâd'te köşkü olan bilsün ki şevketlü padişah hazretleri emr ü ferman eylediler. Bugünden sonra üç güne dek cümle mevcut olan köşk sahipleri hedm edesiz [yıkınız] *deyü kol kol münadiler nida edüp Sa'dâbad üç gün içinde harab oldu."*[13]

Ayaklanma sonunda Lâle Devri'nde yapılmış olan yapıların bile böylece yıkılacak olması, bu başkaldırının nedenlerinin açıklanmasında önemli bir gösterge olduğu gibi, halkın ekonomik sömürü bazı olgularla somutlaştırmak ya da simgeleştirmek eğiliminde olduğunun da açık bir kanıtı. Hiçbir ülkenin halkı, bayındırlığa karşı olmaz. Fakat bu yapılar, halka, sömürgenlerden neler çektiklerini her gün çağrıştıracak iseler, bunları yok ederek acı anılarını anımsatacak şeylerin ortada kalmamasını istemesi anlaşılabilir bir davranıştır. İşin gerçeği aranırsa, bu dönemde yükselen yapılar, İstanbul'u bayındırlaştırmak için değil, asalak bir sınıfın sefahatına mekân ve dekor sağlamak anacıyla yapılmışlardı. Şimdi, bu sefahata son verilirken dekorlar da kaldırılıyordu.

Batılı varsıl sınıfların yaşam biçimlerine öykünen ve bugün bile kimilerince dönemin egemen çevrelerinin bir yenilik girişimi olarak görülen batılılaşmalarının başında Fransız saraylarının ve bahçelerinin kopyalarının İstanbul'da yapılmış olmaları gelir. Elçi olarak gönderildiği Fransa'dan 1721 yılının Ekim

---

[13] **Abdi Efendi:** ***Abdi Tarihi – 1730 Patrona Halil Hakkında Bir Eser***; T.T.K.,yyn., Ankara, 1943, s.45.

ayında dönen **Yirmi Sekiz Çelebi Mehmet Efendi**'nin sefaretnâmesinde en geniş ve ayrıntılı bölümün Fransız saraylarındaki yaşam biçimine, saray yapımına ve saray bahçelerinin düzenlenmesini ayrılmış olması [14] bu açıdan değerlendirilmelidir. Fransa'yı Fransa yapan gelişmeler, kurum ve kuruluşlar Osmanlı elçisini ilgilendirmiş değildi. **Mehmet Efendi**'nin sefaretnâmesinde yalnızca bir halı ve bir ayna yapımevine değinilmişti, o da birer paragrafla.[15] Sâdâbad ise, Versailles Sarayı'nın bir kopyası gibi yapıl, bahçesi Fransız elçisinin padişaha armağan ettiği portakal ağaçları ile süslenmişti. Ne ilginçtir ki, Paris'te yayınlanan ***Mercure*** gazetesi, Sâdâbad'ın yapılışına büyük yer vermiş bulunuyordu.[16] Batı kopyacılığı içinde gelişen bu tür bayındılık işlerinin bütün parasal yükü ise doğal olarak halkın sırtına yüklenecekti.

Bu yapım işlerinde nasıl bir yöntem kullanıldığı için **Damat İbrahim Paşa**'nın Beşiktaş'ta yaptırdığı yalısının havuzu için getirtilen mermere ilişkin şu buyruk bir kanı uyandıracaktır:

"Marmara naibine ve Marmara subaşısına hüküm ki, ... damadı muhterem İbrahim Paşa[nın]..... **Beşiktaş'ta vaki yalısında olan havuz için ikişer ve ikişer buçuk zira** [uzunluk ölçüsü / arşın] **lüzumu olup bu tarafta bulunmamakla Marmara'dan nakli fermanım olmagin siz ki mumaileyhimsiz** [anılan kimselersiniz, yani Marmara naibi ve subaşısı] **işbu emri şerifin vüsulinde** [vardığında] **bostanî hasekilerinden bu husus için mübaşir tâyin olunan,,,,,marifetile zik-**

---

[14] **M.Münir Aktepe:** ***"Patrona İsyanı (1730)***; İ.Ü.Ed.F.,yyn., İstanbul, 1958, s.49.

[15] **Hüner Tuncer:** ***"Yirmi Sekiz Çelebi Mehmet Efendi'nin Fransa Sefaretnâmesi (1132-33 H/1720-21)"***; Bell., C. LI, 1987, sayı 199, s.147.

[16] **Ahmet Refik:** ***Lâle Devri***; Başbakanlık Kültür Müsteşarlığı Kültür yyn., Ankara, 1973, 34.

rolunan yalıya kifayet miktarı mermer taşı nakl itdirmeniz babında femanı âlişanım almuşdur. Buyurdum ki."[17]

Kamu için yapılmış gözüken yapılar da gerçekte kişilerin çıkarları içindi. Örneğin; 1721-1722 yıllarında yapılan Ortaköy Camii, sadrıâzam **Damat İbrahim Paşa**'nın yalısının ve bahçesinin çevresinin düzenlenmesi ve 1722-1723 yıllarında yapılan Sâdâbad Camii de bu semtteki kasırlar dolayısı ile; Bebek Camii ise Hümâyun-âbad Kasrı'nın bulunduğu bu bölgeyi değerlendirmek amacı ile, yine bunun gibi, Hoca Paşa'daki sebil, muallimhane, çeşme, hamam ve Süleyman Sübaşı Mescidi, **İbrahim Paşa**'nın oğlu vezir **Mehmet Paşa**'nın konağının bulunduğu bölgeyi değerlendirmek için onarılmış ya da yapılmış; 1727-1728'de Fatma Sultan Camii'nin yapımına, **Fatma Sultan**'ın burada bulunan sarayının çevresini güzelleştirmek için başlanılmıştı.[18] Fakat asıl yapı işleri saray, köşk, konak ve kasırlarda kendini gösterecek, yapılan kasırların sayısı 100'ü geçecekti. Bu kasırların adlarının bile Türkçe ile uzak yakın bir ilintileri yoktu: Şevk-âbâd, Kasr-ı neşat, Kasr-ı cihan, Hürem-âbâd, Nev-peyda gibi...[19]

---

[17] **Ahmet Refik:** ***Hicrî On İkinci Asırda....***; s.64-65.

[18] **M.Aktepe:** s.48.

[19] Akpete ayrıca şu bilgileri veriyor: *"Yapılan bu binalar, umumiyetle saray ve bahçe nevinden olup, birçok şeyler dahi, halkın ihtiyacını karşılamaktan ziyade, bazı kimselerin zevklerini tatmin maksadıyle meydana getirilmişti. Nitekim bu devirde yapılan başlıca çeşmelerin ve sebillerin de, gene aynı gaye ile inşa edildiğini söyleyebiliriz. Meselâ Hicrî 1132 senesinde İbrahim Paşa tarafından yaptırılan sebil ve bunun yanındaki çeşme, kendi haziresi civarındaki külliyeyi süslemek için kurulmuştur. H.1133 ve 1134 senelerinde Çubuklu'da Havuzbaşı denilen mahalde inşa edilen havuz ve çeşme ise, Mustafa Paşa'nın sayfiyesi civarını tezyin ediyordu, Yine İbrahim Paşa tarafından 1136'de inşa olunan bir başka çeşme de, Ortaköy'de Kethüda Mehmet Paşa yalısı ve camii civarını şenlendirmek maksadıyle yapılmıştı. Nihayet 1135'te Sâdâbad Kasrı civarında ve 1141'de Bâb-ı hümâyun önünde yapılan III.Ahmet'e ait çeşmeler, buraya ayrı bir revnak vermekte idi."* — **M.Aktepe:** s.58-59.

İşte, bir sömürgen ve asalak azınlığın lüks tüketime dayanan yaşantısının dekoru böylece oluşturulmuştu. **Ahmet Cevdet Paşa** da **Damat İbrahim Paşa**'nın ilerleme ve uygarlık yolunda işin temeline inmediğini, tersine öldürücü ayrıntılar ve özentilere takılıp kaldığını belirtir ve der ki: *"O asırda devlet-i âliyece uygarlık yolunda gidilmek ve eğitim görmüş asker düşünceleri ortaya çıkmıştı. Lâkin işin başından başlamayıp, kuyruğundan tutulmuş ve binanın temeline bakılmayıp binanın işlemeli olmasına özenilmiş yani Frengistan'da olan fen ve sanayinin alınmasına ve tutulmasına himmet olunmak lâzım gelirken, medeniyet okunun getirdiği çer, çöp, ısraf ve sefahate aldanılmıştır,"*[20]

Gerçekten de, daha düne değin Batılılar'ı küçümseyen Osmanlı egemen çevreleri, şimdi onların yaşamlarının dış görüntüsü olan, ama Batılı yaşam biçiminin kendisi sanılan giysi, süs ve ev eşyasını kullanır olmuştu.[21]

-II-

Bu saray, konak, köşk ve bahçelerde sürdürülen yaşama gelince; asıl bu alanda bu kesimin halktan nasıl daha da koptuğu, batılılaşma esintileri ile birlikte gelen yaşam biçiminin sömürü nasıl daha da yoğunlaştırdığı bütün çıplaklığı ile görülür. Osmanlı reformcusunun halkın sırtından sürdürdüğü bu yaşam biçimi, ister istemez halkın bu reformcudan nefret etmesi sonucunu doğuracaktır. **Abdi Efendi**, Lâle Devri ileri gelenlerinin sürdürdükleri yaşam için bakın ne demiş:

"Âlem hayrette kalmış idi. Ehl-i mansıp [devlet görevlileri] *olanların ekseri* [çoğu] *leyl ü nehar* [gece ve gündüz] *zevk u sefa ve çeng ü cegâne ile meclis areste idi* [bezenmişti]. *Memalik-i âl-i Osman* [Osmanlı ülkesi] *harab olmak değil, canib-i erbaasını* [dört bir yanını] *düşmen neuzu billah* [Allah

[20] **Cevdet Paşa:** ***Tarih***; C.I, s.101.

[21] **Ahmet Tabakoğlu:** ***Gerileme Dönemine Girerken Osmanlı Maliyesi***; Dergah yyn., İstanbul, 1985, s.220.

korusun] *zabteylemek sadedinde olsa belki biz zevkimizde olalım derlerdi."*[22]

Tarihlerde, ilk yenileşme / batılılaşma girişimlerinin yapıldığı bu dönemin bir "ıslâhat" ya da "reform" dönemi olarak değil de bir çiçek adı ile "Lâle Devri" olarak anılması bile, Osmanlı reformcularının kafa yapılarını belirler. Bu çevrelerin toplumsal sapıklığı, "lâle" ile simgeleşmiş bulunuyor. Bu sapıklık içinde gününü gün ettiğini sanan reformcu Osmanlı'nın padişahın imzası ile ***şükûfeperverlik***, yani çiçekseverlik üserine fermanlar bile yayınladığını görüyoruz.[23] Biraz aşağıda ayrıca belirtilecek olduğu üzere halk açlıktan kıvranırken 839 çeşit lâle yetiştirilecek, lâle soğanı karaborsacılığı başlayacak, en önemli devlet görevlerinden biri ***serşükûfecilik***, yani başçiçekçilik /başlâlecilik olacak, bu göreve de **Şeyh Mehmed-i Lâlezârî** getirilecektir! Bu dönemin en gözde kişisi **Damat İbrahim Paşa** ise; *"halkı aldatacak şey lâzımdır deyu"* her olanakta İstanbul'un çeşitli semtlerinde dönme dolaplar, beşikler, atlıkarıncalar ve salıncaklar kurduracak ve yetişkin insanlar bunlara inip binip, oradan oraya koşup vakit öldüreceklerdir!...

Şem-danizâde Süleyman Efendi, ***Müriyü'ttevarih***'te bu yaşam biçimini aynı zamanda bir ahlâkî çöküntüyü de birlikte getirdiğini şöyle anlatıyor:

".....ricâl ü nisâ mahlût [devlet ileri gelenleri ve kadınlar karışık olarak / birlikte] *ve kadıncıklar salıncağa binüp inerken hubbaz* [yakışıklı] *yiğitler kadınları kucağına alup salıncağa koyup çıkarup kadınların salıncakta uçkurları meydanda hoş sadâ ile şarkılar çağırttığında nakısatü'l-akl nisvan* [kısa akıllı kadınlar] *taifesi mâil olup* [istekli olup] *kimi zevcinden izin, kimi izinsiz, izn-i âmdır* [genel izin / kamusal izin] *diyerek seyrâna gidüp ve cebren seyr akçesi* [gezme / eğlenme parası] *alup olmaz ise talâk* [boşanma] *talep eder..... tatlik* [boşanma] *avratların ye'dinde gibi olup* [yani, kadınların hakkı gibi olup] *ehl-i ırz*

---

[22] s.26.

[23] Osmanlı tarihinin değerlendirilmesinden ibret verici bir belge olan bu fermanın metni için bkz. **Ahmet Refik:** ***Eski İstanbul***; s.94-95.

diyecek her mahallede beş hatun kalmadı..... halkın nizamında olan ezvacını ve ta'am ve libaslarını baştan çıkardı [yani, daha önce halkın düzenli olan karı-koca ilişkilerini, yemesini içmesini ve giyim kuşamını bozdu]"[24]

Bu duruma koşut olarak kadınların açık biçimde giyinmeye başladıklarına da tanık oluyoruz. Burada dikkat edilmesi gereken nokta, kadınların bu davranışlarının ve açık saçık giyinmelerinin çağa ayak uydurmak kaygısından değil, fakat bir toplumsal bozulma ve soysuzlaşmanın sonucunda ortaya çıkmış olması. Üstelik, açık saçık giyinme halka değil, egemen çevrelere özgü. Ne var ki, halkın bu gidişe gösterdiği tepki üzerine, *"zarafeti arttırarak, güzelliği parlak bir şekilde ortaya koymak isteyen"*[25] kadınların bu davranışlarının kısıtlanması yoluna da gidilmesi kaçınılmaz olmuş ve *"kefere avretlerine taklit"* giyinmeleri engellenmek istenmiş. Buna ilişkin padişah buyruğunda bazı *"yaramaz"* kadınların durumu fırsat bilip, halkı baştan çıkaracak biçimde ve *"kâfir"* kadınları gibi giyindikleri, her gün bu yolda yeni bir şey (moda) çıkardıkları, bu durumun namus sınırlarını aştığı ve kadınların birbirini etkileyerek bu kötü yolda ilerledikleri, bu tutumlarının namus sahibi kadınlara da bulaşabileceği bildiriliyor. Bu buyrukta, aynı zamanda, karılarına bir türlü pahalı giysiler alamayan, bu güçleri yetmeyen kocalarından kadınların işi ayrılmaya kadar götürdüklerine dikkat çekilmiş, içine düşülen tüketim ekonomisinin günlük yaşamda ne gibi sonuçlar doğurduğuna da değinilmiş oluyor.[26]

Bu dönemde padişahın nelerle uğraştığını ve ne gibi konularda fermanlar yazdırdığını ortaya koyması bakımından bu buyruk ilginçtir. Ne var ki, bunun uygulanması olanağı yoktu. Çünkü, padişahın kendisi bu olayların başoyuncusuydu. Batı'yı kopya etmek isteyen oydu. Osmanlı elçisi **Yirmi Sekiz Çelebi Mehmet Efendi** de, sefaretnâmesinde soylu Fransız kadınlarının nasıl giyinip süslendiklerine ayrıntısına değin anlatmış değil

[24] **M.Aktepe:** s.24'ten.
[25] **Ahmet Refik:** ***Lâle Devri***; s.79-80.
[26] Metin için bkz. a.y.,s.86-87.

miydi? Öte yandan, Fransız soyluları resimlerini yaptırıyorlarsa, Osmanlı ileri gelenleri de aynı yolu izlemeliydiler. O nedenle de, Flandrlı ressam **Van Mour**, kısa sürede bir Osmanlı saray ressamı olup çıkacak, başta **III.Ahmet** ve öteki saraylıların portrelerini yapmaya başlayacaktır.[27]

Genel olarak Osmanlı egemenlerinin ama Lâle Devri'nde iyice orta yere saçılıp saçılan bir sapıklığını da dönemin ünlü şairi **Nedim**'in dizelerinden izleyelim:

Ben bugün bir nev-bahâr-ı hüsn ü an seyr eyledim
Tarf-ı destârında sünbül gibi mûlar var idi[28]

*

Fırka-i erbâb-ı dilden zümrei zühhâda dek
Hep esîrindir beğim hattâ dil-i nâ-şâda dek[29]

*

Kız oğlan nâzı nâzın şeh-levend âvazı âvâzın
Belâsın ben de bilmem kız mısın oğlan mısın kâfir[30]

*

İzin alıp cum'a namazına deyü mâderden
Bir gün uğrıyalım çehr-i siten-perverden
Dolaşıp iskeleye doğru nihan yollardan
Gidelim serv-i revânım yürü Sa'd-âbâd'a[31]

Nedim'in bu ve benzer dizelerinde dile getirilen dönemin bu tür "aşk"ları değilse bile Lâle Devri'nin egemen çevrelerinin eğlenceli ve savurgan yaşamları, helva sohbetleri, üzerlerine

---

[27] a.y.,s.73.

[28] Ben bugün bir güzellik ilkbaharı seyrettim, sarığında sümbül gibi saçlar vardı — **Nevzat Yesirgil:** ***Nedim-Hayatı, Sanatı, Şiirleri***; 2.basım, Varlık yyn., İstanbul, 1953, s.46.

[29] Beyim! Gönül sahipleri fırkasından zâhitler zümresine, hattâ neşesiz gönle kadar hep esirindir. — a.y.,s.52.

[30] Nazın kızoğlan nazı, bağırışın şehlevent bağırışı; belâsın, ben de bilmem kız mısın, oğlan mısın kâfir? — a.y.,s.82.

[31] Annenden Cuma namazına diye izin alıp, zalim felekten bir gün çalalım, iskeleye doğru gizli yollardan dolaşıp, yürüyen selvim, yürü, Sâdâbâd'a gidelim. — a.y.,s.94.

mum dikilmiş kaplumbağaların lâleler arasında dolaşmaları vb. herkesçe bilinir. İşte, çılgın bir savurganlık içinde çığrından çıkmış bu yaşam biçimi, halkın açlığının ve yoksulluğunun karşısına dikilince, geniş kitleler tutunacak bir dal aramaya başlayacaklardır. Daha önce de değindiğim gibi, bu çevrelerin ***yeni*** diye sarıldıkları her şeyle birlikte kendisinin biraz daha yoksullaştığını görecektir. 3 şey bir arada gerçekleşmekteydi: Yenileşme / batılılaşma — yenilikçilerin dinsel / ahlâksal kuralardan sapmaları — halkın daha da yoksullaşması. Halk, yoksulluğunu aşarak onlar gibi olamazdı ama dinine daha çok sarılarak yoksulluğuna karşın kendinin doğru ve haklı yerde olduğunu kendi kendisine kanıtlayabilirdi. Böyle yapmayacak olsaydı, hiçbir yolla ve ne yaparsa yapsın erişemeyeceği bu parlak yaşam biçiminin doğruluğunu kabul edip öyle olmak gerektiğini düşünseydi, kendi kişisel gerçekliğini yadsımış olacaktı. Bu nedenle, ***teceddüt*** (yenileşme), onun için nefret edilecek şeyleri anlatan bir sözcük olacaktır. Böylece, ***teceddüt*** ya da yenileşme ve batılılaşma, bir sömürünün bir dinsel sapıklığın,[32] buna karşılık, Osmanlı batılı-

---

[32] Örneğin, Lâle Devri'nin günü gün eden çevrelerinin 1726 yılında Ramazan ayının geldiğinden haberleri bile olmamış. Üstelik. Şair Nedim, Ramazan ayının gelip çatmasına ve bunu haber verenlere şu dizeleriyle isyan etmiş bulunuyor:

Bilmem bende mi şahide mi takvimde mi
Hele bir kizb var ortada budur sıdk-ı kelâm
Ehl-i keyfin birisi der ki be-hey sultanım
Aydın ay bellü hisab olmadı şa'ban tamâm
Bir iki meblağ-ı berş ile vurup öldüricek
Gelditer eylediler böyle cihânı sersâm

Küçük Çelebizâde İsmail Asım Efendi ise Ramazan ayının geldiğini bildiren Ayasofya Camii kayyımbaşısı ile Ramazan hilâlinin göründüğünü söyleyenleri şu sözlerle aşağılamıştı:

"İstanbul kadısı Şeyh-zâde Mehmet Efendi tarafından Ayasofya-i kebirin kayyım başısı olan mürâiy-i merdüd [iki yüzlü alçak] *mutassıb Arnavud'un nik ü bed akvâlini* [iyi ve kötü sözlerini / her sözünü] *tadika mutad olan* [her zaman onaylayan] *bir iki ırgat ile hilâl-i ramazan göründü deyu.....kadı efendinin huzurunda şahadet etmeleri ile*

laşmacılarının ve bugün de kimi çevrelerin ***irtica*** olarak niteledikleri halkın bu tepkisel davranışları, giderek onun son sığınağı olmaya başlayacaktır.[33] Şimdiden şunu belirtmek gerekir ki, sonraki tarihlerde gerçek devrimcilerin/ilericilerin bir bölümünün bu olguyu sezip görememeleri, buna karşılık gerçek gericilerin bunu algılamaları ve halk kitlelerini bu zayıf noktadan yakalayarak arkalarından sürükleyebilmeleri, ülkemizde çok önemli toplumsal-siyasal açmazların ortaya çıkmasına yol açacaktır.

-III-

Abdi Efendi, halkın dönemin *"zulm ü cevrinden perişan olmuştu"* diyor.[34] Yazarı bilinmeyen ancak bu dönemde yazılmış bir yabancı kaynağın belirttiğine göre de, yiyecek sıkıntısı ülkeyi kaplamış, her şeyin fiyatı olağanüstü artarak pahalılık başını alıp yürümüştü.[35] İstanbul'daki Venedik Balyosu **Francesco Gritti** de 25 Mart 1726 ve 16 Haziran 1726 günlü raporlarında halkın işsizlikten ve pahalılıktan yakındığını bildiriyordu.[36] Bu koşullar

---

ramazan sabit oldu. Hemen şimdi kanâdil iş'âl [kandiller yansın] *ve namaz-ı teravihe iştigal olunsun* [teravih namazı kılınsın] *deyü her kafadan bir sada ve dehandan* [ağızdan] *bir nida zuhur (etti)"* — **M.Aktepe:** s.30.

Nedim ise, bir başka şiirinde Ramazan'ın gelmesini çaresi bulunmayan, önlenmesi elden gelmeyen bir olay olarak görmüş:

Olacak oldu; hemen çâre ne şimden sonra?

[33] Burada söz konusu olan, yoksul halkın belirtilen gelişmeler sonunda içtenlikli duygularla ve çaresizlik içinde kapıldığı dinden kurtuluşu arama duygusudur. Bunu, toplumu Orta Çağ'ın karanlıklarına gerisin geriye çekmek için ellerinden gele ardlarına koymayan "bilinçli mürteciler" ile karıştırmamak gerekir. Bu ikinciler üzerinde ayrıca ve özellikle de 3.Kitap'ta durulacaktır.

[34] s.26.

[35] ***İstanbul'da 1730 Ve 1731 Senelerinde Vukuubulan Kıyamlara Dair Malûmat*** — Graf Marsilli'nin adı geçen yapıtının sonunda tam metin olarak yer almaktadır; s.297.

[36] **M.Aktepe:** s.41-42.

karşısında, **Nedim**'e karşılık şair **Taib**, kömürün hiç bulunmadığını, tozu bulunsa halkın bunu sürme diye gözüne çekeceğini, kahve yerine ancak nohut kavrulup içilebileceğini belirtecekti.[37] 1725'te artan enflasyonla birlikte ekonomik durum halk için daha da kötüleşmiş bulunuyordu.[38] İstanbul'da yoksul kesimin daha önce de ne ağır koşullar altında yaşadığını görmüştük. Şimdi bu koşullar daha da ağırlaşmıştı.

Dönemin her gün biraz daha artan savurganlığına karşılık bulmak için en kestirme yol da vergilerin arttırılması olacaktır. Anadolu'da halk artık vergilerini ödeyemez duruma geldiğinden ve İstanbul'da kimi alanlarda vergi bağışıklığı bulunduğundan, başkente akın akın göç sürüp duruyordu. Bunun sonucunda ise, İstanbul'da işsiz güçsüzlerin sayısı artarken[39] Anadolu'da üretim düşmekteydi. Bu gelişmelerin bir sonucu da, İstanbul'da yiyecek darlığının baş göstermesi olacaktı. Bu, aynı zamanda Anadolu'dan vergi alınamaması demekti. Bu yüzden, göç yüzünden ortaya çıkan vergi açığını kapatmak için **Damat İbrahim Paşa,** İstanbul esnafını da vergilendirmeye kalkışacaktı. Oysa esnaf, Batı'dan yapılan dışalım yüzünden zaten güç durumdaydı.[40]

Halkın ve esnafın içinde bulunduğu güç koşullar, 1730 yılında İran üzerine sefer yapılmasına karar verilip de bunun hazırlıklarına başlanması ise, bir de bu yüzden daha ağırlaşacaktı. Üstelik, ordunun bütün hazırlıklarının bitirilmesine karşın bir türlü harekete geçilmemesi bardağı taşıran son damla olacaktı. Çünkü sefere katılacak olanlar dükkânları ve tezgâhlarını kapatıp eşyalarını satarak silâh v.b. şeyler almışlardı. Bu nedenle günlük kazançlarından da olmuşlardı.[41] Öte yandan, ordu sefere çıkacağı sırada devletçe her esnaf birliğine ordugâh içinde ayrı bir yer kiralanır ve o esnaf birliği o yerde malını askere satardı. Ancak, bunun için o birliğin bir para ödemesi gerekiyordu. Bu

---

[37] **F.H.Tökin:** s.55.
[38] **M.Aktepe:** s.23.
[39] a.y.,s.9.
[40] **A.Tabakoğlu:** s.232-233.
[41] ***İstanbul'da 1730 Ve 1731 Senelerinde....***; s.297.

sefer için de aynı yönteme başvurulmuş ve bu kez istenen para 3.168.000 akçeyi bulmuştu. Bu parayı güçlükle bulup ödemeye çalışan esnaf, bunun yerine ulaşmadığını, kimi görevlilerin buna el attığını da duyup görmekteydi. Bir de üstelik aslında bir gösteriş olarak yapılan bu hazırlıklar sonunda gerçekten sefere çıkılmadığı için, esnafın bu denli masrafa girmesine karşılık zararını kapatmak olanağı bile ortadan kalkmıştı.[42] Bir de tüm bunlara ek olarak bu sözde sefer için halktan ek vergi alınmış bulunuyordu. Ne ki, şimdi seferden vaz geçiliyordu.

İşte, Patrona Halil "ihtilâl"i, bu toplumsal ve ekonomik koşullara karşı olacaktır.

[42] **M.Aktepe:** s.35-38.

3
İHTİLÂLİN GELİŞİMİ

-I-

Lâle Devri düzenine karşı ilk direniş, Patrona Halil olayından tam 4 yıl önce kendiliğinden oluşan bir halk tepkisi olacaktır. 1726 yılının Ağustos ayında İstanbul halkı padişahın, sadrıâzamın ve öteki ileri gelenlerin saraylarını taşlayacak ve böylece bıçağın kemiğe dayandığını açıkça göstermiş olacaktır. Bu olay üzerine düşünülen tek şey, halkın neden böyle bir eylemde bulunduğu değil, bu kişilerin kimler olduğunun saptanarak yakalanmalarının istenmesi döneme ışık tutacak bir başka olgu. Padişah **III.Ahmet, Damat İbrahim Paşa**'ya buyuracaktı ki:

"Benim vezirim,

Çukadarlardan [padişahın hizmetinde bulunanlardan] **ve sayirlerden beş on âdem** [adam] **tebdil edüp** [kıyafet değiştirip] **Saray- Hümayun etrafında olan yerler ve bayırlar üzerinde bulunan evlere gezdirüb avretlerden** [kadınlardan] **ve uşaklardan** [oğlanlardan] **ve erkeklerden gözleri kestikleri âdemlere, atılan taşın sohbeti yollu sözler ile sual ederek ve bazı korkutucu sözler ile konuşurlarsa, belki söz alalar, yolu hatırıma geldi. Faideden hâli değildir** [yararsız değildir]**. Bir güzelce gezsinler, bakalım ne cevap alurlar."**[43]

Dönemin gözde şairi **Nedim**'in ise olayı değerlendirişi, *"meyveli ağacı taşlarlar"* biçimindeydi:

Sarây-ı şehriyâri, bir eceb bağ-ı meseretdir
Kurulmuşdur esâsı izz û câh iftihar üzre
O bâğın her dirahtı, miyvdâr-ı izz ü devletdir
Atalar taşı elbette dihat-ı miyve-dâr üzre

[43] **Ahmet Refik:** ***Lâle Devri***; s.60

1726 olayı bile, tek başına, bir ***ihtilâle*** dönüşecek olan Patrona Halil Ayaklanması'nın temellerinin doğrudan doğruya halk tarafından atıldığını kanıtlayacak nitelikte. İşte, bu nedenle de, Osmanlı tarihçileri için ayaklananlar, *"ipten kazıktan halâs olmuş* [kurtulmuş]" kişilerdi.[44] Yabancı yazarlar da aynı kanıda olmuşlar. Örneğin, ***İstanbul'da 1730 Ve 1731 Senelerinde Vukuubulan Kıyamlara Dair Malûmat***'da, *"Bu ihtilâle sebep olanlar her türlü hakaret ve sövülmeğe lâyık idiler"* deniyor.[45]

-II-

1730 ihtilâline adını vermiş olan **Patrona Halil,** daha önce ***Patrona***[46] gemisinde bulunduğu için böyle anıldığı belirtiliyor. Arnavutluk'un Horpeşte kasabasından İstanbul'a gelmiş ve yeniçeri olmuştu. 1730 yılını gelindiğinde İstanbul'da seyyar satıcı olarak eski giysi alımsatımı yaparak geçimini sağlıyormuş. İlginç olanı, Patrona gemisinde de bir ayaklanmaya karışmış olması ve Vidin'de bulunduğu sırada da oradaki bir ayaklanmanın yöneticileri arasında yer almış bulunması.

İhtilâlin öteki önde gelenleri de, yoksul sınıftan ve özellikle de küçük esnaf ve zenaatkâr kesimindendi. Bunlar içinde kimileri yaptıkları işlerle anılıyorlardı: **Oduncu Ahmet, Kutucu Hacı Hüseyin, Manav İsmail, Canbaz Emir Musa, Turşucu İsmail** gibi... Ancak, olayların gelişimi içinde ulemanın bir bölümü de ihtilâlcileri destekleyeceklerdir.

Bu kişilerin bu konumları, daha önce altı çizilen ve Osmanlı Devleti'nde esnafın içine sürüklendiği durumu belirleyen bir başka olgu olarak kendini gösterse gerektir.

---

[44] **Abdi Efendi:** s.62.

[45] s.297.

[46] Genelde amiral gemisinden sonra gelen filonun 2.amirali durumunda kişinin bulunduğu gemiye verilen ad. — İ.A.

-III-

Olay, 28 Eylül 1730 Perşembe günü patlak verecektir. ***Abdi Tarihi***'ne göre, o gün İstanbul'un durumu şöyleymiş:

".....ol yevm-i hamîs [o beşince gün] *tatil günü, Asitane-i saadette* [yani, İstanbul'da] *Kayimmakam Paşa ve Yeniçeri Ağası Hasan Ağa'dan gayrı kimse yoktu. Ordu-yı hümayunda dahi Sadrâzam-ı Asaf-perver ve kethüdası ve sair ehl-i divan tatil sebebiyle herkes zevk u sefada. Kayimmakam Paşa dahş bahçesinde lâle dikmeden, şehr-i İstanbul hâli* [boş]....."[47]

Bu nedenle, padişah ve adamları ayaklananlara karşı ilk önlemleri almakta gecikeceklerdir. Üstelik, o sırada **III.Ahmet** Üsküdar'da bulunduğu için İstanbul'da kaymakam olarak görev yapan **Mustafa Paşa** da, padişahtan bir buyruk almadan eyleme geçmekten yana değildi. Bu düşünceyle Üsküdar'a geçerek padişahı durumdan bilgilendirmeyi yeğleyecekti. Üsküdar'da ise toplantı üzerine toplantı yapılıyor, nasıl davranılması gerektiği karar altına alınmak isteniyor, fakat tartışmalardan öteye gidilemiyordu. Buna karşılık, başlangıçta yalnızca halkın giriştiği bu eyleme, şimdi esnaflıkla geçinen yeniçeriler de katılmaya başlamışlardı.

Sonunda Sancak-ı şerif çıkarıldı, bütün Müslümanlar **Patrona Halil** ve adamlarına karşı çıkmaya çağrıldı. Bu çağrıya uyanlara para verileceği de açıklandı. Ancak, halktan bu çağrıya uyan olmayacaktı. Böylece, hemen hemen hiçbir direnme ile karşılaşmayan **Patrona Halil** ve arkadaşları 30 Eylül günü başarıya ulaşarak denetimi ele aldılar.

Olayların gelişiminin bu aşamasında başta **Damat İbrahim Paşa** olmak üzere kimi vezirler öldürüldü ve arkasından **III.Ahmet** tahttan indirildi. Bu arada Lâle Devri'nin bir simgesi durumuna gelmiş olan **Damat İbrahim Paşa**'nın[48] mal ve parasına el konuldu. ***Destârî Salih Tarihi***'ne göre, **İbrahim Paşa,**

---

[47] s.29.

[48] Türk ve Nevşehirli olan İbrahim Paşa'nın yaşam öyküsü için bkz. **N.Tektaş:** s.365 vd..

".....henüz teslim-i can etmezden evvel malına sual eylediklerinde 'Hazinedarımda on iki bin keselik Zolota ve iki sandık altın ve yalıda dahi iki sandık altın ve derun-ı hazinemde [hazinem içinde] *mazmûn olan taş odada bakırdan mebni* [yapılmış] *on iki sandık altın vardır"* diyerek[49] servetini gizlemiş olduğu yeri söylemiş. **İbrahim Paşa**'nın servetinin hazineye teslim edildiği ruznâmçecibaşının[50] bir defter halinde düzenlediği makbuzlardan anlaşılıyor.[51]/[52] **Patrona Halil** ve arkadaşlarının böyle büyük bir servete el sürmeyerek bunu devlet hazinesine almaları, şimdi görülecek olan öteki ve buna benzer olaylarla birlikte düşünüldüğünde, bu ayaklanmanın, yeniçeriler de buna katılmış olmakla birlikte, öyle öne sürüldüğü gibi tipik bir yeniçeri başkaldırısı olmadığı kendiliğinden anlaşılacaktır.

Patrona Halil ve eylemin öteki önderleri çapulculuk ya da buna benzer olayların olmasına kesin bir biçimde karşı çıkarak kamu düzenini bir aksamaya yer verilmeksizin sağlamaya özen göstereceklerdir. Eylemin önderlerinden **Muslı**'nın halka seslenerek söylediği belirtilen şu sözler, **Patrona Halil** olayının bir yeniçeri ayaklanmasından çok başka bir temele dayandığını ve amacının çok başka olduğunu açıkça belirtir:

---

[49] **Destârî Salih Efendi:** ***Destârî Salih Tarihi (Patrona Halil Ayaklanması Hakkında Bir Kaynak)***; yyn.Bekir Sıtkı Baykal, D.T.C.F., yyn., Ankara, 1962, s.16.

[50] Günlük gelir ve giderin ya da ayniyatın kaydının yapıldığı defterleri tutan görevlilerin başı.

[51] **Bekir Sıtkı Baykal:** ***"Patrona Halil Ayaklanması İle İlgili Kaynaklar Hakkında"***; *IV.Türk Tarih Kongresi, 1948, Kongreye Sunulan Tebliğler*; T.T.K., yyn., Ankara.

[52] Ziya Karamursal da şu bilgiyi veriyor: *"Damat İbrahim Paşa'nın..... gerek kendinin, gerek ailesinin menkul ve gayrımenkul malları Sadrıâzam kâhyası ve defterdarın nezareti altında müsadere edilerek satılmış ve bunun yekûnu 29.529 kese ve 968 kuruşu Enderun Hazinesine ve 2.522 kese 565 kuruşu da Taşra Hazinesine teslim olunmuştur."* — **Ziya Karamursal:** ***Osmanlı Malî Tarihi Hakkında Tetkikler***; T.T.K., yyn., Ankara, 1940, s.56.

"Sizlere izin gece ve gündüz her kim gerek bayrak ile ve gerekse bayraksız yağma için her kimin mahallesine varup bir zarar eylemek isterse, hemen varup helâk edesiz [öldürün], *anlar bizden değildir."*[53]

Öte yandan, ihtilâlin önderleri, içlerinden uygunsuz davranışlarda bulunan kimilerini derhal idam ettireceklerdir.[54] ***Abdi Tarihi***'nde belirtildiğine göre:

"Çarşularda ve sokaklarda ve pazarlarda ve mahalle aralarında münadiler [tellâllar] *nida ederlerdi* [yani, bağırarak söylerlerdi], *her dellâl yanında bir serdengeçti ağası, yanında beş on nefer bile* [birlikte], *münadiler böyle nida ederler kim* [yani, bu görevliler tellâl bağırarak ilân ederlerdi ki], *<Serdengeçti ağaları tarafından kimse nâhak yere döğerse, cebren ve kahren dükkândan ve evden ve elinden bir şey alursa veya kendi için akçe talep eder ve şey isterse, zinhar ve zinhar vermeyesiz. Eğer alur ise alsun> deyu ol gün akşama dek sokak sokak feryad-figan ederlerdi."*[55]/[56]

---

[53] **Abdi Efendi:** s.33.

[54] ***İstanbul'da 1730 Ve 1731 Senelerinde....***; s.305 v.d..

[55] s.50.

[56] Ali Usta adındaki bir ihtilâl önderinin bile bu buyruğa karşı çıktığında başına gelenler şöyle anlatılıyor:

"Ali Usta namında bir pelit [alçak/rezil] *alesseher* [sabah erkenden] *gümrüğe varup sandık emini Ağa'ya birkaç yumruk vurup ve yakasından kapup yere vurup önünde olan mirî sandığını şikest* [kırıp] *ve içinde müctemi olan* [toplanmış olan] *mirî akçayı gasp ve semmur kürkü ve gümrük emini İvaz Mehmet Ağa'nın bir pâk* [saf] *mükemmel atını ve iki serv-kad* [servi boylu] *on üç on dört yaşlarında devlet külâhı başında kiraz dudaklı, dürdâne* [inci] *dişli, sırma saçlı, ahu gözlü Gürcü gulâmnı* [yani, oğlanını] *dahi cebren ve kahren alup olduğu makama götürdü. Gümrükte olan bunca âdemlerden bir âdem bulunmadı ki, dört beş nefer köpeğe hoşt diye..... Bu ahval, Patrona Halil ve Muslı ve Çınar Ahmet'in malûmları oldukça, Ağa kapusuna varup gümrüğü kim varup garet eylemiş* [yağmalamış] *diye sual eyledikte, meğer Ali Usta hazır imiş. Demiş kim* [ki], *ben varup aldım, dedikte, <Ey bundan muradınız nedir? Eğer alınan eşya içinse cümlesi mevcut,*

İhtilâlcilerin İstanbul'daki yiyecek sıkıntısına ve açlığa bir son verinek için de çaba gösterdikleri görülüyor.[57]

III.Ahmet'i tahttan indirip yerine **I.Mahmut**'u geçiren **Patrona Halil** ve arkadaşları, iktidarı şimdilik ***fiilen*** ellerine geçirmişlerdi ama ***resmen*** bir görev almıyorlardı. Sonradan ne ölçüde çarpıtılarak yansıtılmış olursa olsun, ihtilâlin başarıya ulaştığı ilk aşamada, önder kadro, eylemlerinin halka dayandığının ve yine ancak halk desteği ile başarılarını sürdürebileceklerinin bilincindeydi. Öylesine ki, **I.Mahmut**, **Patrona Halil**'i çağırıp dileklerini öğrenmek istediğinde, **Halil**, kendisine önerilen ödül ve görevlerden hiçbirini kabul etmeyerek, halkın yükü altında ezildiği vergilerin kaldırılmasını ve kamu topraklarının özel kişilere devredilmesine bir son verilmesini isteyecektir.[58] İlginçtir ki, bu arada eninde sonunda öldürüleceğini sözlerine

---

zayi olmuş bir şey yoktur. Hemen şimdi irsal edelim [gönderelim] *varup teslim eylesin> dedikte anda hazır olanlar böyle cevap eylediler kim, <dahi biz üç gün olmadı hüccet verdik* [senet/söz verdik]. *Bir türlü şimden gerü bizim tarafımızdan ev basılmaya ve Sadrıâzam ve Defterdar ve Şeyhülislâm kapılarına varup üzerimize lâzım olmayan yolsuz şey için elbette şu şöyle olsun bu böyle olsun deyü ibram olmamak* [zorlamamak] *üzerine ve âdem gönderip bir kimseden akça istememek için. Eğer içimizden birisi bu nizama muhalif ise veyahut bir nâhemvar* [uygunsuz] *hareket ederse ahz olunup* [yakalanıp] *cezası her ne ise vermektir. Sen ise aklı başında âdem olasın, böyle işte bulunmak münasip midir?> Hele beyinlerinde* [aralarında] *çok söz oldu, kürk ve akçayı ol saat irsal eyledi* [gönderdi]. *Ancak gulâm-ı bînazirleri* [eşsiz/benzersiz oğlanları] *vermedi, hemen gayri andan konağına gelüp tedariki her ne ise görüp ve kararı fırara tebdil eyleyüp* [yani, kaçmaya karar vererek], *nâbud ve nâpeyda oldu* [kaybolup yok oldu]. *Bir dahi İstanbul'da durmadı."* — **Abdi Efendi:** s.49-50.

Gümrük emini Mehmet Ağa'nın eşcinselliğini (oğlancılığını) Abdi Efendi'nin yadırgamak şöyle dursun, kendisinin de bu iki Gürcü oğlanın güzelliğini nasıl övdüğünün de ayrıca altının çizilmesi gerekir.

[57] **M.Aktepe:** s.157.

[58] a.y.,s.159.

eklemiş.[59] Bundan başka, Yeniçeri Ağası aracılığı ile yapılan ve 100.000 altın karşılığında istediği bir yere gitmesi yolundaki öneriyi de geri çevirecektir.[60] **Patrona Halil**'in her davranışı ile halk adına bu eyleme giriştiğini kanıtlamak çabasında olduğu da görülüyor. Örneğin; 6 Ekim 1730'daki kılıç alayı töreninde padişahın önünde sürdüğü atına ayakları çıplak olarak binmesi bu tutumunun bir dışa vurumu.[61]

I.Mahmut ve çevresi, kendilerini iktidara getirdikleri için ihtilâlcileri ödüllendirmek istemişlerdi ama onların savundukları düşünceler, yaşama geçirilmesini istedikleri uygulamalar, Osmanlı devlet düzenine kökten karşıydı. Öte yandan, gerçi halka dayanan bir eylem ilk bakışta başarıya ulaşmış görünüyordu, fakat, ihtilâlin önderleri yalnızca belli alanlarda söz sahibi yapılmış ve bir oyalama taktiği içine çekilmişlerdi. Vaadlerle günler geçmekteydi. Bu ortamda, Kasım ayı içinde yapılan bir divan toplantısında, **Patrona Halil** ve arkadaşlarının ortadan kaldırılmasına karar verildi. Ne ki, bu karar duyuldu. Bunun üzerine ihtilâlciler işleri daha sıkıya almak, devlet yönetimindeki ağırlıklarını arttırmak istediler. Ama koşullar değişmiş, artık geç kalınmıştı. Padişah ve çevresi bu arada toparlanmış bulunuyorlardı. Onların bu kadar kısa bir sürede toparlanabileceklerini öngöremeyen **Patrona Halil** ve arkadaşları, ülke sorunlarının tartışılıp görüşüleceği ve 25 Kasım'da yapılacak bir divan toplantısına katılmakta bir sakınca görmediler. Oysa, divanın toplanacağı yerde dolaplara ve ocak içlerine varıncaya değin silâhlı adamlar yerleştirilmişti. İşte burada ansızın baskına uğrayan **Patrona Halil** ve arkadaşları topluca öldürüldüler.[62]

İhtilâlin önderleri böylece öldürülmelerine karşın, 1731 yılının Mart ve Eylül aylarında 2 halk kalkışması daha olacaktır. Ancak, değişen koşullar karşısında bunların başarıya ulaşma olanağı bulunmuyordu.

---

[59] **Ahmet Rasim:** s.193.
[60] **M.Aktepe:** s.160.
[61] a.y.,s.161.
[62] Olayın ayrıntıları için bkz. **Destârî Salih:** s.28-31.

-IV-

Osmanlı Devleti'nin başkentinde patlak veren her ayaklanmayı çapulculuk ya da padişah ve sadrıâzam değişikliği sağlamak amacına yönelik ve onların kişiliklerinden kaynaklanan bir olay olarak görmek ve göstermek isteyenler, **Patrona Halil** ve arkadaşlarının eylemlerini aynı çizgide değerlendirirler. Üstelik, ihtilâlcilerin sınıfsal konumları onların aşağılanması için yeterli bir nedendir. Hele bu kere devlet yönetiminde söz sahibi olunmak istenmesi olsa olsa "şımarıklık", "haddini bilmezlik"tir! Bu arada da eylemin kimlere ve hangi düzene karşı ve niçin yapıldığı çoklukla göz ardı edilir.

Ne var ki, **Patrona Halil** ve arkadaşlarının eylemlerinde ***gericilik*** izlerinin aranması boş bir çaba olsa da, bu ihtilâl ile birlikte, bundan sonra iktidara karşı girişilecek eylemlerin birçoğunda görülecek olan ikili bir yapının da temelinin bu olayla birlikte atıldığını da söylemek gerekiyor. İktidar karşıtı girişimler giderek ***tutucu*** öğeler içerecek ve hattâ bazan ***gerici*** çizgide de olacaktır. Kuşkusuz, bu durum, bunların birer toplumsal-tepkisel olay olmalarından kaynaklanmış bulunuyor. Bu olayları doğru değerlendirebilmek ise, yalnız bunların bu niteliklerini göz önüne alarak değil, karşılarındaki devletin, iktidarın, egemen çevrelerin de ne olup olmadıklarının saptanması ile olanaklıdır. Şunu unutmamak gerekiyor: *"Ulusların düşünce tarihi içinde gelenekçilik, hemen her vakit, bir saldırma ve baskının, bir kültür baskısının, millî olan şeyleri yıkan, millî değerleri ortadan kaldırma tehlikesi gösteren bir tesirin söz konusu olduğu yerde ortaya çıkar."*[63]

Gelişmelere bu açıdan baktığımızda şu gerçekle karşılaşırız: Lâle Devri ile başlayan ve Batı'nın üstünlüğünün temellerinin hiç ayırtına varamayan, yüzeysel bir tüketimci kopyacılıktan öteye geçemeyen Osmanlı egemen çevreleri, Batılı emperyalist güçler ve onların işbirlikçisi Osmanlı uyruğu gayrımüslimlerle

---

[63] **Kâmuran Birand:** ***Aydınlanma Devri Devlet Felsefesinin Tanzimata Tesirleri***; Ankara, 1955, s.9.

birlikte Türk halkını ortaklaşa sömürecekler, Türk topraklarını artan bir ivme ile Batı'nın sömürgesi durumuna sokma sürecine gireceklerdir. Ulusal Kurtuluş Savaşı'na değin, bu sürecin gerçek nedenlerini kavrayamayan halk kitlelerinin ***yenilikçikik*** olarak nitelenen girişimlere karşı çıkarak tepki göstermesi kaçınılmaz olacaktır. Bu arada da genelde emperyalist güçlerin maşası olan gerçek gerici çevreler, halkın bilinçlenmesini engellemek, antiemperyalist direnişin özü olan ulusallaşmayı önlemek amacı ile bu durumdan yararlanmak isteyeceklerdir. Bu gerçeği, Atatürk devrim ve ilkelerine karşı yaşama geçirilen karşıdevrim sonucunda bugün yeniden yaşıyoruz.

Öte yandan, Osmanlı'nın batılılaşmasının içyüzü yeterince kavranmadıkça ve bu sürecin tüm Anadolu'yu sömürgeleştirdiği anlaşılmadıkça, Ulusal Kurtuluş Savaşımız'da Türk halkının emperyalist güçlere karşı koymasındaki başarısının gizi de anlaşılamayacaktır. Bu ölüm kalım savaşımızda İslâmcı ideolojiye sahip olanların, söz gelimi **Mehmet Akif**'in ya da kimi din adamlarının da nasıl bir antiemperyalist bilinçle ön saflarda niçin yer aldıkları tam anlamı ile kavranamayacaktır. Dahası, Ulusal Kurtuluş Savaşımız'ın önüne dikilen gerici ayaklanmaların neden Osmanlı hükümeti ve işgalci devletlerle işbirliği içinde örgütlenip desteklendiği yerli yerine oturtulamayacaktır. İngiltere'nin neden hilafetin kaldırılmasına karşı çıktığı sorusuna anlamlı bir yanıt da verilemeyecektir. Aynı zamanda hilafeti de kendisinde bütünleştirmiş olan son Osmanlı padişahının bir ***düşman*** gemisine binerek Türkiye'den bir ***"kâfir"*** ülkesine kaçacak olması ve bu geminin bir ***Batı*** devletine ait bulunması tarihsel bir rastlantı değil, Osmanlı'nın Batı'ya göreceği hizmetin bu padişahın kişiliğinde Batılı güçlerce ödenen küçük bir karşılığı olacaktır.

BÖLÜM 7

NİZAM-I CEDİT VE SONUÇLARI

1
YENİ DÜZEN

-I-

Nizam-ı Cedit, Türkçe anlatımıyla ***Yeni Düzen*** dönemi, toplumun çeşitli sınıf ve kesimlerinin değişik açılardan tepki gösterdikleri, karşı çıktıkları bir dönem. Nizam-ı Cedit'e bir yandan yoksul halk kitleleri karşı çıkarken bir yandan da âyân denen "mütegalibe", onların yanı sıra ulema ve yeniçeriler de karşı çıkacaklar ve ortaklaşa bir eylemle bu yeni düzene son vereceklerdir.

Nizam-ı Cedit'in ***dar*** ve ***geniş*** olmak üzere iki içeriği/anlamı var. Dar anlamda Nizam-ı Cedit, askerî alanda Avrupalılar'ınki gibi bir ordu kurulması, onların askerî tekniklerinin ve eğitim yöntemlerinin alınması girişimi; geniş anlamda ise, toplumsal alanda, günlük yaşamda batılılaşma olarak anlaşılıyor.[1] Ne var ki, temel bir amaç, çökmekte olan devleti kurtarmaktı. Başka bir deyişle, bu dönem yenileşme girişimlerinin başlatılmasının nedeni halka dönük olmadığı gibi geniş anlamında da Osmanlı egemen çevrelerinin bir kesiminin günlük yaşamlarında Batı kopyacılığı ile belirginleşecek. Bu nedenle, devletin "insan öğesi" ile ilgili değil, halkın içinde bunaldığı koşulların iyileştirilmesi amaçlanmamış. Güdülen amaç, devletin bir ***siyasal örgüt*** olarak yaşatılması. Nizam-ı Cedit'in baş yapımcısı **III.Selim**'in tahta çıktığı ilk günlerde Osmanlı ileri gelenlerine yazıp gönderdiği, **"Bana beyan edin Allah aşkına, devlet elden gidiyor, sonra faide vermez; ben bildiğimi size ifade ettim. Siz de devlette hissemendsiniz."** sözleri[2] bu ba-

---

[1] Örneğin, bkz.**Enver Ziya Karal:** ***Osmanlı Tarihi***; C.V: ***Nizam-ı Cedit Ve Tanzimat Devirleri***; T.T.K., yyn., 3.basım, Ankara, 1970, s.61.

[2] **Reşat Kaynar:** ***Mustafa Reşit Paşa Ve Tanzimat***; T.T.K., yyn., Ankara, 1954, C.I, s.2.

kımdan gerçekten aydınlatıcı. Devlet, soyut bir kavram, somut olarak ise devlet, bir ülkede gerçekleştirilen toplumsal, ekonomik ve siyasal düzen olarak algılanır. İşte, bu nedenle, Nizam-ı Cedit girişimi, *".....her şeyden önce bir disiplin ıslâhatıdır. Yani devletin sarsılan otorite ve itibarı, eski kanunnâmelerin ruhuna uygun olarak yeniden kaleme alınan kanunnâmeler veya emirlerle yeniden kurulmak istenmiştir."*[3] Şu halde, Nizam-ı Cedit'ten beklenen, birtakım reformlar yapılmakla birlikte, Osmanlı düzenini korunup sürdürülmesiydi. Bu düzenin ne olduğunu ise görmüş bulunuyoruz.

Öte yandan, Osmanlı Devleti'nin çöküş sürecine girmesi ise, daha önce belirtildiği gibi, tarihsel gelişimin doğal sonucuydu. Oysa, Osmanlı yöneticileri, bu süreci doğuran nedenleri algılayamıyorlar, yalnızca çöküşün dış belirtileri üzerinde duruyorlardı. **III.Selim** ve çevresi için ortada elle tutulur, gözle görülür bir olgu vardı: Avrupa devletleri, Osmanlı Devleti'ni çok gerilerde bırakınışlardı. Bu gerçeğin ilk algılandığı alan ise, Osmanlı ordularının artık ard arda yenilgiye uğradıkları savaş alanlarıydı. O halde, onlara göre yapılacak iş, en başta askerî açıdan Batı'yı kopya etmek, Batı'nın askerî teknik ve yöntemlerini almak ve sonra da yine devleti ayakta tutabileceğine inandıkları bazı kurumlarda da aynı yolu izlemekti. Fakat, Batı'nın neden ileri gittiği, Osmanlı'nın neden geri kaldığı, daha dar bir açıdan bakarsak, Batı'nın askerî alanda üstün duruma geçmesinin temelinde hangi nedenlerin ve gelişmelerin bulunduğu üzerinde hiç durulmayacaktır. **III.Selim**'in 1806'da Fransa'ya elçi olarak gönderdiği **Seyyid Mehmet Emin Vahit Efendi**'nin kaleme aldığı sefaretnâmesinde Avrupa'da neleri görüp beğendiğine ilişkin bölümler, bu konuna kanı uyandırabilecek tipik bir örnek. Osmanlı diplomatının dikkatini çeken ve sefaretnâmesinde yer verdiği şeyler, örneğin, Viyana'da kavanoz içinde saklanan cenin parçaları, kentin sokaklarının süpürülüp temizlenmesi

---

[3] **Enver Ziya Karal:** ***Selim III'ün Hat-tı Hümayunları—Nizam-ı Cedit***; T.T.K., yyn., Ankara, 1946, s.168.

ve sulanması, Varşova'da katıldığı balolardaki güzel ve süslü kadınlar (hattâ bunlardan birine âşık olup onun için şiirler bile yazmış), Fransa'da üst üste konmuş kerevetlere benzettiği tribünler v.b. idi. Bu sefaretnâmeyi yayınlayan **Prof.Dr.Yavuz Ercan** şöyle diyor: *"Vahid Efendi'nin elçilik görevi süresince geçenleri içine alan Fransa Sefaretnâmesi adlı eserinde güçlü görüşlere ve ilgi çekici siyasal fikirlere rastlanmaz. Buna rağmen eserde anlatılanlar içtenlikle kaleme alınmıştır. Bu biraz da elçinin saflığından ileri gelse gerek."*[4]

III.Selim ise daha şehzâdeliğinde Fransa Kıralı ile gizlice mektuplaşmış ve ondan *"Fransa'nın bu kara günlerinde yardımına koşmasını"* istemiş bulunuyordu.[5]/[6] Oysa, Fransa'nın Osmanlı Devleti'ne ilişkin görüşleri ve planları tümüyle ters yöndeydi.[7] Örneğin, **Comte Constantin François Volney, *Türk-Rus Savaşı Üzerine Düşünceler*** adlı kitabında, "Türk" olarak adlandırdığı Osmanlı'ya ağır eleştiriler yöneltmekte ve bu arada da Rumlar'ı bilinçlendirerek Atina Ve Isparta'nın ruhunu canlandırmak gerektiğini öne sürmekteydi. Ne ilginçtir ki, ayrıca şöyle demiş: *"Bab-ı Âli gibi kendi tebaası aleyhine bizim lehimize imtiyazlar veren, kendi tebeasına %10 gümrük, bizim tüccara %3 gümrük koyan bir devlet bulamayız; ancak bu imtiyazlardan yararlananlar kişilerdir; bu kişilerin elindeki tekel bütün ticaret sınıfı için yararlı mıdır?" "Fransa, Rus ticaretinin Akdeniz'e inmesinden korkmamalı; ondan yararlanmalıdır."*[8]

---

[4] **Yavuz Ercan:** ***Seyyid Mehmed Emin Vahid Efendi'nin Fransa Sefaretnâmesi***; O.T.A.M.,D.Nden ayrı basım, Ankara, 1991, s.81.

[5] **İ.Soysal:** s.57.

[6] III:Selim'in kişiliğinin bir değerlendirmesi için bkz. **Yusuf Akçura:** ***Osmanlı Devleti'nin Dağılma Devri (XVIII. Ve XIX. Asırlarda)***; T.T.K., yyn., İstanbul, 1940, s. 155 v.d.. Bu kitabın bir eleştirisi için de bkz. **Kerim Sadi:** ***Osmanlı İmparatorluğu'nun Dağılma Devri Ve Tarihî Maddecilik***; İstanbul, 1962.

[7] **N.Berkes: ....*Çağdaşlaşma***; s.71 v.d..

[8] a.y.,s.76'dan.

III.Selim, **Vahit Efendi**'den önce, 1791'de de **Ebubekir Ratip Efendi**'yi Avrupa'da olup bitenleri görüp bildirmesi için elçi sıfatı ile Viyana'ya göndermiş bulunuyordu.[9] **Ebubekir Ratip Efendi**'nin ülkeye dönüşünde yazıp verdiği raporlar da padişahın görüşlerini pekiştirmişti.[10] **III.Selim**, ayrıca, üst düzey bürokratlardan ve ileri gelen kişilerden yapmayı tasarladığı reformlar için görüşlerini bildirmelerini de isteyecekti.[11] Önerilen çeşitli görüşler içinde, padişahın da yanlısı olduğu ve askerî alanda "batılılaşmak" ağır basıyordu. Örneğin, daha önce Avrupa'da elçi olarak bulunmuş olan **Rasih Efendi**'nin önerisi şöyle olacaktı:

"Fünun-u harbiyeden [harp fenninde / savaş biliminde] **düvel-i efrenciyenin** [Frenk devletlerinin] **tertip ve tedvin ettikleri** [düzenledikleri] **kitapları tercüme ve efrençten fünunu harbiyede mahir üstatlar celp ile** [getirilerek] **bizim askerimize sanayi-i harbiye talim ettirilmelidir."**[12]

Defterdar Şerif Efendi de şu görüşü öne sürecektir:

"[Kurulacak yeni ordunun] **mekûlat** [yiyeceklerine] **ve melbusatlarına** [giysilerine] **harekât ve sekanatlarına** [duruşlarına, duracakları yerlere] **düvel-i efenciyede olduğu gibi rabıta verip** [düzen verip] **hazır âmede olalar....."**[13]

Reisülküttap Abdullah Efendi'ye göre yapılması gerekenler şunlardı:

"Neferat-ı merkumenin [yazılan/anılan erlerin/askerin] **tertibi** [düzeni] **aynı ile düşmanlarımızın tertibi gibi olması, suret-i aharda** [yani, bütün durumlarda] **asıl olmak gerektir.**

---

[9] **E.Z.Karal:** ***Selim III'ün....***; s.31.

[10] **Hünet Tuncer:** ***"Osmanlı Elçisi Ebubekir Ratip Efendi'nin Viyana Mektupları (1792)"***; Bell., C.XLIII, 1979, sayı 169, s.73.

[11] III.Selim'in isteği üzerine verilen layihalar için ayrıca bkz. **R.Kaynar:** C.I, s.18 v.d..

[12] **Y.Akçura:** ***....Dağılma Devri....***; s.42.

[13] **Talat Mümtaz Yaman:** ***Osmanlı İmparatorluğu Mülkî İdaresinde Avrupalılaşma Hakkında Bir Kalem Tecrübesi***; İdare Mecmuası'nnın 138-142.sayılarından ayrı basım, İstanbul, 1940, s.43-44[1].

Zira taife-i efrenç birkaç yüz seneden beri kati çok tecrübe ile bu sureti intisap etmiştir [bu duruma gelmiştir]**. Talim hususu berher hal** [her durumda] **Prusya'dan vesair devletlerden üstad ofiçiyaller** [subaylar] **celbine mütevakkıftır** [getirilmesine bağlıdır]**."**[14]

Kethüda-ı sadrıâli Mustafa Reşit Efendi ise diyecekti ki:

".....mutabassır [anlayışlı/kafası çalışan] **âdem Avrupa'ya gönderilerek askerî hususta dekayıkı üzerine** [inceliker üzerine] **vakıf olmaya muhtaçtır."**[15]

Veli Efendizâde'ye göre:

"Taife-i efrenç levazım-ı harbiye [savaş gereksinmelerinde / levazımında] **ve eslaha-i seferiyelerinde** [sefer silâhlarında] **masariften** [masraftan] **kaçınmıyarak askerinin tâyinat ve melbusat vesair levazımatlarında kemal-i dikkat** [büyük dikkat] **ile ihtizar ederler** [hazırlarlar / hazırlık yaparlar]**."**[16]

İşte, Osmanlı Devleti de öyle yapmalıydı.

Tatarcık Abdullah Efendi de şu görüşü öne sürecektir:

"Evvel be evvel [eskiden beri / her zaman] **berrî ve bahrî asakir-i mualleme** [kara ve deniz askerleri öğretmenleri] **ehem ve elzem** [önemli ve gerekli] **olması ile hemen masrafına bakılmayıp düvel-i nassarânın** [Hıristiyan devletlerin] **hurubu berriye ve bahriyeye dair** [kara ve deniz savaşlarına ilişkin] **müellefat-ı cedideleri** [yeni yayınları] **ve sanayi-i hendesiyeleri tedarik ve berveçhi** [olduğu gibi] **istical** [acele] **tercüme ettirildikten sonra..... İngiliz ve Fransız üstadını fennî bahrilerini kezalik itma isticalet** [çok acele] **celp** [etmelidir]**."**[17]

---

[14] a.y..
[15] a.y..
[16] a.y..
[17] a.y..

Açıkça görüldüğü ve yukarıda belirtildiği gibi, bütün yenileşme ve batılılaşma çabası her şeyden önce askerî alandaydı.[18]

-II-

Nizam-ı Cedit'in halk kitlelerince benimsenmemiş olduğu tartışmasız bir gerçek. Ama hemen söylemek gerekir ki, halkın bu tutumu onun reformlar salt reform olmasından kaynaklanmış değildi. Halkın görüp algıladığı şey, reformlarla yapılanın, var olan toplumsal düzeni daha da ağırlaştırarak sürdürmekte olmasıydı. **III.Selim**'in kendisi de saltanatının ilk günlerinde sadaret kaymakamlığına gönderdiği bir hat-tı hümayunda halkın durumunu şöyle tanımlamıştı:

"Kesret-i mezalimden [zulmün çokluğundan] **âlem harab oldu. Reayada takat kalmadı. Kadılar ve naibler ve voyvodalar ve âyânlar ve cizyedarların etmedikleri zulüm yok."**[19]

III.Selim'in tahta çıktığı tarih, halkın sıkıntısının daha da arttığı bir döneme rastlıyordu.[20] Oysa, orduyu Avrupa devletlerindekine benzer bir biçimde düzenlemek, her şeyden önce para, yeni kaynak gerektirmekteydi. Yeniçeri Ocağı'na da henüz do-

---

[18] Bilim ve teknoloji alanında Batı'ya yönelmenin önce askerî alanda başlaması ve yine aynı alanda sürmesi, sonraki dönemler bakımından önemli sonuçlar doğuracaktır. Çünkü, Batı'nın bilim ve teknolojisi ve dolaysı ile de Batı'da gelişen düşünce akımları (özellikle Fransız devrimi) ile ilişkiye geçenler subaylar olacaklardır. Hatta, ilginçtir ki, tıbbiye ve mühendis mektebi, önce ordu için açılacaktır. Bu arada, Osmanlı ordularının Batılı orduların karşısında en acı yenilgileri düşman topçu ateşi karşısında almış olmaları, topçu sınıfına daha da önem verilmesini gerektirmiş ve bu da topçu subayların öne çıkması ile sonuçlanmıştır. Kısacası, silâhlı kuvvetlerde "irtica"ya karşı görülen geleneksel tutum (12 Mart ve 12 Eylül'ün dışa bağımlı olmalarının neden olduğu gericilik bir yana) temelde bu süregelecek olan bu gelişmelerden kaynaklanmış bulunuyor.

[19] **C.Bardakçı:** ***Anadolu İsyanları***; s.32.

[20] Bu konuda ayrıca bkz. **N.Berkes:** ***....Çağdaşlaşma***; s.101-102.

kunulamadığını biliyoruz. Bu nedenle var olanının yanında ikinci bir ordu kurulması yoluna gidilecektir. Ancak, Nizam-ı Cedit askeri için yeni vergiler konulması kaçınılmazdı. Bu yeni vergiler için de ***İrad-ı Cedit Hazinesi*** adı ile yeni bir hazine de kurulacaktır.[21]

Yeni vergilerin sıkıntı içinde olan halkın tepkisine yol açacağını Nizam-ı Ceditçiler'in önceden çok iyi bildikleri görülüyor. Bu tepkileri daha işin başında önleyebilmek ve bastırabilmek amacı ile de İrad-ı Cedit Hazinesi ile ilgili kanunnâmede, eğer, **"halkta geçinecek hal kalmadı"** gibi eleştirilerde bulunulacak olursa, bu gibi eleştirileri yapanların devletin **"izmihlâl"**ini, yani çöküp dağılmasını isteyen kişiler olacakları bildirilmişti.[22] Ancak, bu bir işe yaramayacak ve sonraları halk Et Meydanı'nda toplandığında ilk iş olarak Nizam-ı Cedit için alınmakta olan vergilerin kaldırılmasını isteyecektir.[23]

Tek başına bu vergilerin konulmuş olması bile halkın yaşam koşullarını daha da ağırlaştırır ve tepkisini çekerken bir de bunların toplanmasında ve yerine ulaştırılmasında yapılan yolsuzluklar, İrad-ı Cedit'i bir zulüm kaynağı durumuna getirecektir. Öyle ki, **III.Selim** bile yazdığı bir hatta şöyle demek zorunda kalacaktı:

"Benim Vezirim,

İrad-ı cedit kanununa İbrahim Efendi hiç dikkat eylemezmiş. Mukataat iltizamından çok akçeler kazandığını tahkik eyledim. Zabt fermanları bir sene evvel çıkarup sarraflar elinde dolaşıp her fermana yapışan birer miktar akçe kaparak irad-ı cedit'in senevî bin kesesi telef oluyor. Bu lâyık-ı insaf mıdır: biz ise devlete irad deyu ibadullahın [Allah'ın kullarının / insanlarının] **mekûlâtına** [yiyeceğine] **bidat ihdası ve fukaraya zulm irtikâp ediyoruz. Devletin iradını**

---

[21] Bu yeni vergiler için bkz. **E.Z.Karal:** ***Selim III'ün....***; s.87; **E.Z.Karal:** ***Nizam-ı Cedit Ve Tanzimat***; s.70; **Z.Karamursal:** s.76-77; ayrıca, **A. De Juchereau:** C.II, s.20-21.

[22] **E.Z.Karal:** ***Selim III'ün....***; s.88.

[23] **A.De Juchereau:** C.II, s.142-143.

halk ekliyor. Şu irad-ı cedidenin fimabat [bundan böyle / sonra] **bir akçesini kimesneye kaptırmayasın…..”**[24]

Öte yandan, Nizam-ı Cedit için toplanan paranın yerine ulaşmayıp şunun bunun elinde kaldığı söylentileri de halk arasında daha çok yaygınlaşmaktaydı.[25] Nizam-ı Cedit işine girişenler ve onu yönetenler, gerçekten de, yolsuzluk üstüne yolsuzlukla irad-ı cedit'i kişisel bir gelir durumuna dönüştüreceklerdir. Örneğin, Nizam-ı Ceditçiler'den **İbrahim Kethüda,** irad-ı cedit'ten sağladığı parayla evinde yalnız mutfak gideri olarak büyük bir servet ayırabiliyor, ahırında 60 at besliyordu. Servetini 27 demir kasada saklayan **Hüseyin Paşa** ise Bohemya malı kristal kadehlerde Fransa'dan ve Macaristan'dan getirttiği şarabı içiyordu.[26] Varsıl sınıflar, Lâle Devri'ni aratmayacak biçimde gösterişli yaşam özentisine kapılmışlar ve bunun da giderlerini irad-ı cedit'ten sağlar olmuşlardı. Halktan vergilendirme yolu ile elde edilen paranın önemli bir bölümü bu aşırı lüks tüketim ve Avrupa'dan getirilen süs eşyası için sanki bir ödenek durumuna dönüştürülmüş bulunuyordu. Dönemin havasını, Paris'te elçi olarak bulunan **Halet Efendi**'ye İstanbul'dan gönderilen bir mektup, yeterince göz önüne serecek:

“Canım Efendim,

Paris'de abur cubur yfak tefek şeyler buldukça bendenize gönderin, kimi hediye olur, kimi bahasiyle sarrafa havale buyurulur. Ezcümle kerametpenah hoca efendiniz yeşil taşlı gözlük ister. Altmışından yukarısında kullanılacak gözlüklerden taraf-ı müşarünileyhe irsal buyurun. Evvelki tahriratta bir kutu yazmıştım, bir kadem akdem irsaline himmet buyurun….. Göndereceğiniz şeyleri ben sayamıyorum. Siz irsal buyurmalısınız. Bahaları pahası peşin sarrafa teslim

---

[24] **E.Z.Karal:** ***Selim III'ün ….***; s.91-92.

[25] **Y.Akçura:** ***….Dağılma Devri***; s.157-158.

[26] **Tahsin Ünal:** ***“Kabakçı İsyanında Islâhatçıların Kabahati”***; R.T.M., C.VII, sayı 83, Kasım 1956, s.679.

olunur. İki yüzlü çuha dahi matlubumuzdur. Bizim bir dede vardır. O da saniyeli saat ister....."[27]/[28]

Oysa, devlet birkaç cephede savaş durumundaydı ve bu savaşların malî yükünü de yine halk çekmekteydi. Halkın doğrudan doğruya uğradığı haksızlar karşısındaki yakınmaları ise, *"Nizam-ı Cedit gereğince yapılan işlerde itiraz yeri yoktur"* gerekçesiyle dinlenmiyordu.[29] Kısacası, devlet ve halk sıkıntı içindeydi ama İstanbul ileri gelenlerinin yaşamları Sâdâbad gecelerinin bir yenilenmesiydi.[30] Özellikle de, **III.Selim**'in kızkardeşlerinin Avrupa biçimi saraylarda *"zevk ü sefa"*da bulunmaları, bu ortamda, halkın ayrıca tepkisine yol açmaktaydı.[31] Bu arada, Müslüman halk ağır vergiler altında bunalırken, kimi Hıristiyan ve Yahudi Osmanlı tacir ve sarrafları da Avrupa devletlerinin koruması altına girerek vergi yükümlülüğünden kurtuluyorlardı.[32]

Şu halde, tıpkı Lâle Devri'nde olduğu gibi, bir batılılaşma girişimi daha, halkın gözünde sefahat, sömürü ve yolsuzluk kavramları ile özdeş bir anlam kazanmakta gecikmemiş bulunuyordu. Kaldı ki, Nizam-ı Cedit düzgün bir biçimde yürütülmüş olsaydı bile nunun yükünü yine halk çekecekti. Öte yandan, bu sömürünün ve yolsuzlukların halk açısından en göze çarpan

---

[27] **E.Z.Karal:** ***Selim III'ün....***; s.136.

[28] Mektupta açıkça gözlemlenen bu davranış biçimi, giderek gelişerek günümüze değin varlığını sürdürecektir. Gerçekten de, salt Avrupa malı olduğu için kimilerinin *"abur cubur"* şeylere düşkünlüğünün kökleri bu tarihlere değin geriye gitmektedir. Burada önemli olan, kendilerini **"ilerici-batıcı"** olarak gören kimilerinin bu kafa yapısıdır. Bu anlayışın bir başka yönü de, Batı'da olan her şeyin ve doğal olarak Batılı görüş ve düşüncelerin de, ne pahasına olursa olsun ülkemizde de benimsenmesi ve davranışlarımızın bunlara göre düzenlenip biçimlenmesi gerektiğidir.

[29] **Ahmet Cevat Eren:** ***Selim III'ün Biyografisi***; İstanbul, 1964, s.17-18.

[30] **Y.Akçura:** ***....Dağılma Devri***; s.160-161.

[31] **Y.Öztuna:** C.XI, s.129.

[32] **E.Z.Karal:** ***Selim III'ün....***; s.141-142.

yönü, bunları yapanların batılılaşmış, daha doğrusu batılılaşmak isteyen kimseler olmalarıydı. Halk gözünde *"gâvurlaşmış"* olan kişilerdi.[33]/[34] Bu nedenle de, **Ahmet Cevdet Paşa**, başlangıçta Nizam-ı Cedit'ten yana olan birçok kişinin bu gelişmeler karşısında görüş değiştirdiğini belirtmekte ve irad-ı cedit yolu ile sağlanan bu servet ve görkemli yaşam *"halka diken gibi batıyordu"* demektedir.[35]

Nizam-ı Cedit'in vardığı bu nokta, halkın yeni düzene tepki gösterip karşı çıkmasının nedeninin, askerî ve toplumsal alanda iyileştirmeler yapılmasını istememesi olmadığını kanıtlar. Buna karşılık, halkın tepkisinin nedeni, açıkça görüldüğü üzere, Osmanlı egemen çevrelerinin kişisel çıkar güden sömürülerini, el koyma olanağını buldukları ve halkın sırtından sağlanan parasal kaynakları kullanarak ***yeni bir düzenleme ile*** daha da ağırlaştırarak sürdürmeleri olduğu açıkça ortadadır.

-III-

Vergi yükü altında ezilen halkın Nizam-ı Cedit karşısındaki durumu böyleydi ama, yeni düzenin karşısında yer alanların ön safında kapıkullarının geldiğinin de ayrıca üzerinde durmaya gerek yok sanırım. Bu, besbelli bir şey. Nizam-ı Cedit, yeni bir ordu demekti, bu da ergeç onların sonu olacaktı.

Ancak, âyan ya da derebeyiler de Nizam-ı Cedit'in günlük yaşamdaki "batılılaşmacılığı"na değilse bile, Avrupa biçimi disiplinli bir ordu kurulmasını kendi varlıkları için sakıncalı

---

[33] O döneme ait ve gelişmeleri Hıristiyanlık-Müslümanlık eksenin de eleştiren belgeler için bkz. **Y.Akçura: *....Dağılma Devri***; s.161-162.

[34] Nizam-ı Ceditçiler'den bazıları Kabakçı Mustafa isyanı sırasında bu nitelendirmeyi haklı çıkarırcasına Hıristiyanlar'ın ve Yahudiler'in yanlarına kaçıp saklanmak isteyeceklerdir. Örneğin; İbrahim Kethüda, bir kasa mücevher ile birlikte bir Yahudi'nin; bir başka İbrahim Efendi ise bir Hıristiyan'ın evinde saklanmak istemiştir. Ancak, her ikisinin de ev sahiplerince ele verildiği belirtiliyor. — **A. De Juchereau:** C.II, s.124-125.

[35] **Cevdet Paşa:** ***Tarih***; C. VIII, s.143.

görüyorlardı. Çünkü, Osmanlı Devleti'nin merkezî otoritesi güçsüzleşip İstanbul'dan çevreye doğru etkisini yitirdikçe, devletin geniş toprakları üzerindeki yerlerde kimi yöneticiler ya da oraların güçlü kişileri giderek özerkleşmeye başlamışlar ve sonunda âdeta devlet içinde devlet olmuşlardı. Bunlara da genellikle âyân denilmekteydi. Bunlar içinde **Pazvantoğlu, Karaosmanoğlu, Tirsiniklioğlu, Alemdar Mustafa Paşa,** Nizam-ı Cedit yıllarındaki önde gelenlerindendi.[36] Ülkenin her yerinde irili ufaklı olarak bunlara rastlanmakla birlikte daha çok Rumeli'nde güçlenmiş ve kök salmışlardı. Şimdi, merkeze bağlı ve disiplinli bir ordunun bunların bu durumlarını tehlikeye düşüreceği kuşkusuzdu. Kaldı ki, **III.Selim** ve çevresinin Nizam-ı Cedit'i kurup geliştirirken izledikleri tutum, İstanbul'un böyle bir amaca öncelik tanıdığını da ortaya koymaktaydı.

Öte yandan, başlangıçta Nizam-Cedit askerinin Anadolu çoğalması yoluna gidilerek Karaman valisi **Kadı Abdurrahman Paşa** bu işle görevlendirildiğini görüyoruz. Paşa, bu işte başarılı olacak ve kısa sürede 20.000 kişilik oldukça büyük bir ordu oluşturacaktı.[37] En yoğun ve güçlü oldukları Rumeli'ndeki âyân böyle bir ordunun Anadolu kurulması ile bile durumlarının tehlikeye düşeceğinden kaygılanırlarken, **Abdurrahman Paşa** ordusu ile birlikte İstanbul'a çağrılacak ve ona aynı yolla Rumeli'nde de bir ordu oluşturması görevi verilecekti. Gerçekte, aynı anda gizlice güdülen amaç Rumeli'nde devletin otoritesini yeniden sağlamaktı. Bu arada Edirne'deki Bostancılar'ın Nizam-ı Cedit askeri için bir başlangıç olmak üzere yeniden örgütlendirilmeleri yoluna gidilmiş ve ayrıca Tekirdağ'da da Nizam-ı Cedit biçimi bir güç düzenlenmesi istenmişti. **Abdurrahman Paşa'**nın Rumeli'ne gerçek amacı gizlemek için de, bu yeni ordu-

---

[36] Âyanın devlet ve halk karşısındaki durumu için bkz. **Doğan Avcıoğlu:** ***Türkiye'nin Düzeni – Dün, Bugün, Yarın***; Cem yyn., İstanbul, 1973, s.64-68.

[37] Bu orduya asker alınırken uygulanan yöntemin de halkın tepkisini doğurduğunu bu arada ayrıca belirtmek gerekiyor. — **Y.Akçura:** ***....Dağılma Devri***; s.140.

nun Sırp isyanını önlemek amacı ile davrandığı öne sürülecekti. Şurası ilginçtir ki, 1000 atlı, bir miktar topçu ve çoğunlukla yaya askerden oluşan bu orduya âyândan önce, Silivri'de halk karşı çıkarak direnişe geçecek, bu direniş bastırılıp ordu ilerlemeyi sürdürünce bu kez de Çorlu halkı ayaklanacak, ancak bu da bastırılacaktı. Bu arada, **Sadrıâzam İsmail Paşa,** Rumeli âyânına *"Kadı Abdurrahman Paşa cümlenizi kılıçtan geçirmeye geliyor"* diye el altından haber salmıştı. Bu sırada da İstanbul'da da ayaklanmanın ilk belirtileri görülmeye başlamış bulunuyordu.[38]

Şu duruma göre, geniş halk kitlesinin yanı sıra kapıkulları ve âyân Nizam-ı Cedit karşısında yer almıştı. Onlara ulema da katılıyordu. Çünkü, Nizam-ı Cedit konusunda ulema devre dışı bırakılmıştı. Bu, devlet yönetiminde söz sahibi olmalarının sona ermesi anlamına geliyordu. **Yusuf Akçura'**nun deyişiyle, *"heyetlerinin zevaline çalışıldığını istintaç"* ediyorlardı.[39] **Niyazi Berkes** de şöyle diyor: *"Lâle Devri'nde başlamış olan çağdaşlaşma[40] akımı III.Selim zamanında kısa vâdeli sonuçlarını vermeye başlamıştı. İlk defa olarak devlet himayesinde ve çevresinde daha önce bulunmayan bir tip, eskinin ulema ocağının yerini*

---

[38] **E.Z.Karal:** ***Nizam-ı Cedit Ve Tanzimat***; s. 80-81; **Y.Akçura:** ***....Dağılma Devri***: s.136-140.

[39] **Y.Akçura:** a.y.,s.160.

[40] Ben, Berkes'in Osmanlı'daki "ıslâhat" girişimlerini "çağdaşlaşma" olarak adlandırmasını doğru bulmuyorum. Bu kanım, her şeyden önce buraya değin anlatmaya çalıştığım gelişmelere dayanıyor. Ama asıl önemlisi, 3.kitapta göreceğimiz Osmanlı'nın batılılaşması / yenileşmesi / "çağdaşlaşma"sı ile Cumhuriyet'in "muassırlaşma"sı (çağdaşlaşması) arasındaki başkalıkların ortaya koyacağı gerçeklerdir. Şimdilik, şunu yinelemekle yetineyim ki, bu nasıl bir çağdaşlaşmadır ki, Osmanlı "çağdaşlaştıkça", sömürgeleşecektir! Öte yandan, yine Berkes'in görüşünün tersine, bu tür kişilere "aydın" denemez. Çünkü aydın, her şeyden önce halkının mutluluğu için çırpınan kişidir. Osmanlı "münevver"inin işi gücü ise, bir iki ayrık kişi dışında, gayrımüslim işbirlikçilerle birlikte emperyalist iş çevreleriyle bütünleşmiş Osmanlı egemen sınıfının devlet çatısı altında varlıklarını nasıl sürdürebileceğini düşünüp durmaktır.

almak üzere olan bir aydın tipi, daha sonra değişecek olan modern intelligentsia'nın öncüleri olarak doğmak üzere [idi]."[41] İşte, bu nedenle de, ulemanın varlığını koruması için Nizam-ı Cedit'in yaşamaması gerekmekteydi.

Demek ki, bir yanda Nizam-ı Ceditçiler, öte yanda onların karşısında ise halk, kapıkulları, âyân ve ulema!...

İşte Kabakçı Mustafa'nın adıyla anılan ayaklanma bu koşullar altında patlak verecektir. Ayaklanmanın gelişimine kısaca bir göz atmadan önce şu sorulara kendimize sormalıyız:

Gelişmelere hangi toplumsal sınıfın ya da kesimin açısından, çıkarları yönünden bakacağız?

Yoksul halk kitlesi açısından mı, yoksa bu halkı ezip bitiren âyan açısından mı?

Ya da ne olduğunu ve ne amaca hizmet ettiğini bildiğimiz ulemanın bakış açısı mı gelişmeleri değerlendirme ölçütümüz olacak?

En önemlisi ise, Osmanlı Devleti'nin egemen çevrelerinin varlıklarını sürdürmelerini sağlayan devlet örgütünün niteliğini, bu gelişmeleri incelerken göz ardı edip etmeyeceğimiz olacaktır.

Ama hiç kuşkusuz, doğru yaklaşımın ilk adımı, merkezî devlet otoritesi — âyân — ulema arasındaki bu aşamadaki ilişkinin, halk üzerindeki egemen çevrelerin bir iç çelişkisi olduğunu, yoksul halk kitlesinin Nizam-ı Cedit'e karşı çıkmasının ise bu üçlü ilişkinin dışında, onlardan ayrı olarak ele alınması gerektiğini saptamak olmalıdır.

---

[41] **N.Berkes: ....*Çağdaşlaşma***: s.90.

2
KABAKÇI MUSTAFA OLAYI

-I-

Kabakçı Mustafa İsyanı adlı bir kitabın ilk tümcesi şöyle: *"Kabakçı Mustafa İsyanı, âdi ruhlu, kendisinden başka kimseyi düşünmeyen birkaç seciyesiz ve ahlâksızın eseridir."*[42] **Ahmet Rasim** de ***Osmanlı Tarihi***'nde, *"Galata'dan Üsküdar'a ne kadar kayıkçı, hamal, işsiz, serseri güruhu varsa İstanbul'a geçtiler. Bunlara birkaç yüz kalyoncu da iltihak etti. Dikkat ediliyor mu, bizde ihtilâlcilerin kimler olduğunun farkına varılıyor mu? Cehalet ve taassubun hükmettiği yerlerde kuvvet, daima ayaktakımında bulunur."*[43] diyor. Tarihçi **Asım** ise, ayaklanan kitlenin, bunlara *"İstanbul şehrinde ne kadar hamal, tellâk, ırgat ve Türk makulesi, anlayıştan yoksun, pis ve rezil boş gezen"*lerin katılması ile büyüdüğünü belirtiyor.[44] Olaya katılanların bu biçimde değerlendirilmesi, değerlendirmeyi yapanların ne denli halk düşmanı olduklarının açık bir kanıtı olduğu gibi, Nizam-ı Ceditçiler'in yaşam biçiminden yana olduklarını, irad-ı cedit'in ne yolda kullanıldığını görmezden geldiklerini de belgeler. Bu ayaklanmayı değerlendirenlerin tutumları da genellikle de hep böyle olmuştur. Ne var ki, ayaklanmayı destekleyenlerin ulema ve âyân olduğu ve bunların ayaktakımından işsiz, ipsiz sapsız ırgat, hamal, tellâk v.b. serseriler olmadıkları üzerinde nedense hiç durulmaz. Üstelik, bu ayaklanma yoksul halk açısından sömürüye, yolsuzluğa, zulme bir direniştir ama yeniçeriler, ulema ve âyanın da işin içinde bulunması nedeniyle "gerici" bir nitelik kazanacaktır. Başka bir deyişle, belki yeniçeriler bir yana ama, eleştirilip yerilecekse, asıl okumuşların, iş güç sahibi olanların,

---

[42] **Mustafa Baydar:** ***Kabakçı Mustafa İsyanı***; Millî Tesanüt Birliği yyn., İstanbul, 1954, s.3.
[43] s.317.
[44] **N.Berkes:** ***....Çağdaşlaşma***, s.113'den.

ayaktakımından olmayanların yüzünden eleştirilmeli ve yerilmelidir.

-II-

Olayın gelişimi bu gerçeği somut bir biçimde ortaya koyacaktır. Gerçekten de, gelişmeler şöyle:

Şamlı olan **Ragıp Paşa,** padişaha şirin gözükmek amacıyla yanındaki adamlarını Nizam-ı Cedit askeri gibi giydirmek isteyince, bunlar, gâvur giysileri giymeyeceklerini söyleyerek Boğaziçi'nde bulunan yeniçeriler arasına yayılarak onlara da aynı tip giysi (üniforma) giydirileceği söylentisini yaymaya başlamışlar. Gerçekte, **Mahmut Raif Efendi**'ye yamakları (yeniçeri olmaya aday olarak görev yapan askerleri) Nizam-ı Cedit askerine dönüştürmesi buyruğu verilmiş bulunuyordu. Bu ortamda **Ragıp Paşa**'nın adamlarının kışkırtmaları sonuç vermekte gecikmeyecek ve yamaklar ayaklanarak **Haseki Halil Ağa'**yı ve **Mahmut Raif Efendi**'yi öldürecekler ve başlarına **Kabakçı Mustafa**'yı geçirip İstanbul'a doğru yürümeye başlayacaklardır (13 Mayıs 1807).

Rumeli Hisarı, Ortaköy ve Beşiktaş üzerinden kent merkezine yaklaşıldıkça kalabalığın gittikçe arttığı görülüyor. Çünkü, bıçak kemiğe dayandığı için yamakların bu yürüyüşüne halk da katılıyordu. Halkın ayaklanması için bir kıvılcım yetecekti; işte, bu kıvılcım, yamakların başlattığı eylem olmuştu.

İsyancılar, önden gönderdikleri adamlar aracılığı amaçlarını halka şöyle açıklıyorlardı:

"Ey ümmet-i Muhammet, agâh olunuz ki [haberiniz olsun ki], **bizim ancak garaz ve maslâhatımız** [işimiz] **nizam-ı cedit'in ref'i** [kaldırılması] **ve ferk-ı ibâd-ı müsliminden mezalimin ref'idir** [yani, Müslüman topluluğun üzerindeki zulmün kaldırılmasıdır]**. Yoksa kimsenin iyâl ve evlâd** [çoluk çocuğuna] **ve emvâl** [mallarına (karşı)] **ve agraz-ı saireyi mealleri** [başkaca bir niyetleri] **olmayıp içimizden gasb-ı mal** [mal gasp etmek] **ve hetk-i namus-u iyâl** [namusu kirletmek/dokunmak] **kasdında oluru olur ise derhal vücud-ı mefsedet âlûdını**

binnefes [onun pis ve bulaşık vücudunu] **idam ve paymâl eylemek** [ayaklar altına alıp çiğnemek] **câygir mâfilbâlimizdir** [gönlümüze yerleşmiştir / gönlümüzün isteğidir], **cemiyetimizi fâsid hayâl ile** [kötü düşünerek] **masalihinizi** [işlerinizi] **iptal itmeyüp cümleniz dükkânlarınızı kâşâdlürle** [açık tutarak] **ahz-ü itâlarınıza** [alış verişlerinize] **kemâkân** [eskisi gibi] **mübaderet** [başlayasınız] **ve yeniçeri olanlarınız refakat idin."**[45]

Eylemciler böylece sayıları arta arta Et Meydanı'na gelecekler ve 11 Nizam-ı Ceditçi'nin adı Şeyhülislâm ve ulema aracılığı ile **III.Selim**'e gönderilecek idamları istenecektir. Bu arada **Şapcı Musi Çelebi Todoraki, Ekmekçi Artin ve Düzoğlu Ohannes Çelebi** gibi gayrımüslimlerin de cezalandırılmaları istenmiş ise de, isyancıların bir bölümü bunların yalnızca kendilerine verilen buyrukları yerine getirdiklerini söyleyerek buna engel olmuşlar.[46]

11 kişinin adlarının padişaha verilmesinden sonra, Şeyhülislâm **Ataullah Efendi** yanında Anadolu ve Rumeli kazaskerleri bulunduğu halde isyancılarla buluşacak, öteki ulema da bu toplantıya katılacaktır. Olaylar bundan sonra hızla gelişecektir. **"Sultan Selim'in saltanatta istiklâli yok. Hükümeti birtakım zalimlerin eline verdi. Kendisi zevk u sefa ile meşgul. Devlete getirdikleri de fukaraya ve reaya zulüm yapıyorlar; böyle bir padişahın hilafeti sahih değildir"** gerekçesiyle Şeyhülislâm **Ataullah Efendi**'nin verdiği fetva üzerine[47] **III.Selim** tahttan indirilecek ve yerine **IV.Mustafa** geçirilecektir.

---

[45] **İsmail Hakkı Uzunçarşılı:** ***"Kabakçı Mustafa İsyanına Dair Yazılmış Bir Tarihçe"***; Bell., C. VI, 1942, sayı 23-24, s.253-261.

[46] **Hrand D.Andreasyan:** ***"Selim III Ve Mustafa IV Devirlerine Dair Georg Oğulukyan Ruznâmesi"***; İ.Ü.Ed.F.,T.D., C.XII, sayı 16, Eylül 1961, s.65-66.

[47] **E.Z.Karal:** ***Nizam-ı Cedit Ve Tanzimat***; s.83.

-III-

Ayaklanmanın başarıya ulaşması ile birlikte Mizam-ı Cedit kaldırıldı. Buna ilişkin fermanda şöyle deniyordu:

"Nizam-ı Cedit askeri Der-i saadetten [yani, İstanbul'dan] **külliyen** [bütünüyle] **kaldırıldığı ve bad-el-yevm** [bugünden sonra] **olmaması matlûb-u hümayunum olmağla haklarında lânet olunduğu cümlenizin malûmu oldukta dahil-i hükümet ve idarenizde Nizam-ı Cedit askeri var ise bilittifak kaldırılması....."**[48]

Arkasından, ulemanın hazırladığı bir hüccet (senet) padişaha imzalattırıldı. Bu hüccette, Nizam-ı Cedit'in bir zulüm aracı olduğu, halkın yoksullaşmasına yol açtığı ve ayrıca devlet yönetiminin Hıristiyan devletlerindekine göre biçimlendirilmek istendiği, bunun ise şeriata aykırı olduğu belirtiliyordu.[49]

Gelişmeler ve özellikle bu 2 belge, yoksul sınıflar ile ulema ve yeniçerin bir uzlaşma içinde olduklarının gösteriyor. Ulema ve kapıkulları varlıklarını böylece koruyorlar ve bu arada âyân da kendisine yönelen tehditten kurtulmuş bulunuyor, bunun yanı sıra halkın yoksulluğunu daha da arttırmış olan Nizam-ı Cedit için konulmuş vergiler kaldırılıyor ve Batı kopyacısı tüketimci yaşam biçimine de bu açıdan bir sınır konulmuş oluyordu. Ne var ki, işte yine bu uzlaşma nedeniyledir ki, ayaklanma bir halk eylemi olma niteliğini de yitirmiş bulunuyor. Bu ayaklanmaya damgasını basan olgu, statülerini düzeni olduğu gibi elde tutarak sürdürmek isteyenler ile ıslâhat (reform) yaparak korumak isteyenler arasında bir iç çekişmeden öte bir şey olamayacaktır. Kazananlar ise tutuculardır. Çünkü, yenilikçiler, bu aşamada elenmiş, buna karşılık âyân, ulema ve yeniçeriler durumlarını korumuşlardır. Halka gelince, onun durumunda şimdilik Nizam-ı Cedit için alınan vergilerin kaldırılmasından başka bir değişiklik söz konusu olmayacaktır.

---

[48] **Talat Mümtaz Yaman:** ***"Nizam-ı Cedit'in Lağvına Dair Bir Vesika"***; Tarih Vesikaları, C.II, sayı 12, Nisan 1943, s.433.

[49] **E.Z.Karal:** ***Nizam-ı Cedit Ve Tanzimat***; s.84.

-IV-

Ayaklanmanın başarıya ulaşmasından 1 yıl sonra halkın durumu şudur:

1 Mayıs 1808 Cuma günü, İstanbullu kadınlar önce ellerinde sırıklarla İstanbul Efendisi'nin konağını basmakta, açlıktan ölmek üzere olduklarını ve 1 ciğeri 25 paraya alabildiklerini bağırarak durumlarını dile getirmeğe çalışmaktadırlar. Arkasından Beyazit Camiine selamlığa giden **IV.Mustafa**'nın yolunu kesmekte ve uçlarına mum ve ciğer parçaları sırıklarla gösteri yaparak açlıktan yakınmaktadırlar.[50]

Bunca kargaşaya ve akan kana karşın yoksul halk için değişen bir şeyler yoktu.

[50] **H.D.Andreasyan:** ***"Georg...."***; s.68.

BÖLÜM 8

II.MAHMUT, REFORMLAR VE TÜRK HALKI

1
MERKEZİ OTORİTENİN GÜÇLENDİRİLMESİNİN ANLAMI

-I-

Osmanlı Devleti'ni yukarıda belirtilen algılama ve uygulama çerçevesinde batılılaşma yolu ile ayakta tutma girişimi, Nizam-ı Ceditçiler'in başarısızlığa uğraması ile bir süre için duracaktır. Ancak, devlet üzerinde giderek ağırlığını daha çok duyuran iç ve dış gelişmeler karşısında bu alanda yine mutlaka bir atılım yapılmalıydı. Ne· ki kuruluşta devletin çekirdeğini oluşturmuş bulunan Türk halkı ile Osmanlı egemen çevreleri arasındaki bağlar çoktan kopmuş olduğundan, Anadolu'dan alınacak güçle bu atılım yapılamazdı. Devleti yaşatmak için başka bir yol bulunmalıydı.

Öte yandan, devletin kuruluş sürecinde Hıristiyan egemenlerle ekonomik ve siyasal çıkarlarda birlik ve bütünleşme sağlanmıştı ama zaman bunu sağlayan dengeleri değiştirmiş ve artık Osmanlı Devleti, Hıristiyan Osmanlılar için yetersiz bir siyasal örgüt durumuna dönüşmüş bulunuyordu. Buna karşılık, Avrupa devletlerinin ekonomik gelişmişlikleri karşısında devletin gayrımüslim toplulukları, her geçen gün Batılılar'la artan bir işbirliğine girmekteydiler. Aynı zamanda bunlar içinde Osmanlı Devleti'nden kopma eğilimleri de baş göstermekteydi. Bu çözülüşü de engellemek, Hıristiyan Osmanlılar'ı devlet çatısı altında tutmak gerekiyordu.

Devlet açısından bu çok yönlü olumsuz gidişi durdurmak için tutulan yol bir yandan merkezî devlet otoritesini güçlendirmek ve bir yandan da gayrımüslim Osmanlılar'ı daha da mutlu ederek, onlara daha çok ayrıcalıklar tanıyarak devletten kopmalarını önlemeğe çalışmak olacaktı. **II.Mahmut** ve onu izleyen Tanzimatçılar'ın en başta gelen özellikleri bu amaçla adına batılılaşma dedikleri "reformlar"la bir yandan gayrımüslim Osman-

lılar'a giderek artan ayrıcalıklar tanıyarak ve bir yandan da ülkeyi Batılı emperyalist güçlerin sömürgeleştirmesinde işbirlikçilik yaparak "devlet"i bu durumuyla da olsa yaşatmak için çabalamak olacaktır.

Bu nedenle de, batılılaşma girişimleri ile Osmanlı ülkesinin giderek bir açık pazar durumuna dönüşmesi ve kaynaklarının, işgücünün Avrupalılarca sömürülmesi süreci eşzamanlı olarak gelişip yoğunlaşacaktır. Osmanlı'nın bir dış zorlama olmaksızın başlattığı batılılaşma ve bu amaçla yapılan reformlar, bir süre sonra Avrupa devletlerince bir dayatma olarak devlete uygulattırılacaktır. Dayatmaların en başında da Hıristiyan Osmanlılar'a tanınan ayrıcalıklar gelecektir.

Tüm bu gelişmeler, devletin Türk öğesinin acısına acı katmış bulunuyor.

Şurası önemlidir: **Karal**'ın deyişiyle, *"Mahmut II tarafından yapılan yeni düzen, padişah ile halk arasında yeni münasebetler kurmak gibi bir maksatla yapılmadı. Padişah, devletin sarsılan otoritesini yeni tedbirler ve yeni kurallarla kuvvetlendirmek istedi. Fakat devletin dayandığı temeller önceki padişah devrinde nasılsa öyle kaldı. Bunun kuralları ve kurumları padişah otoritesinin kesin ve tartışmasız yürütülmesine yardım eder düşüncesiyle alındı."*[1] İşte, padişahın, bir başka anlatımla da merkezî otoritenin güçlendirilmesi, belirtilen bu batılılaşmanın önündeki engelleri kaldırarak gerçekleştirilmesini sağlayacaktı.

-II-

Bilindiği gibi, Kabakçı Mustafa eylemine son verilecek, fakat bu arada **III.Selim** öldürülerek yerine **IV.Mustafa** geçirilecek, ancak o da tahttan indirilerek **II.Mahmut** padişahlığa getirilecek ve kendisi de bir âyân olan **Alemdar Mustafa Paşa** sadrıâzam olacaktı.

Alemdar Mustafa Paşa, kısa süren sadrıâzamlığı sırasında yeniçeriliğin kaldırılması amacı ile esame kağıtlarının alınıp

[1] **E.Z.Karal:** ***Nizam-ı Cedit Ve Tanzimat....***; s.143.

satılmasının yasaklanması, Sekban-ı Cedit Ocağı'nın kurulması gibi birtakım önemli işler yapmış ise de,[2] bunlardan konumuzu doğrudan ilgilendireni, bugüne değin çokça yanlış değerlendirilegelen ***Sened-i İttifak***'ın hazırlanışı, imzalanışı ve hükümleridir.

Alemdar Mustafa Paşa, devlet işlerine el attıktan sonra, İstanbul'da, Anadolu ve Rumeli âyânının, ulemanın ve kimi Osmanlı ileri gelenlerinin katıldı ***Meşveret-i âmme*** denen bir toplantı düzenledi. Âyânın çok sayıda silâhlı askerle gelip katıldığı bu toplantı **Alemdar Mustafa Paşa**'nın bir söylevi ile açıldı.[3] Toplantı sonunda, âyân ile devlet arasındaki ilişkinin nasıl olacağı kararlaştırıldı. Buna göre; Padişah ve onun vekili sayılan sadrıâzamın buyruklarına hiçbir biçimde karşı çıkılmayacak ve olduğu gibi uygulanacak; buna karşılık, sadrıâzam da bu sözleşme ve yasa dışında herhangi bir şey buyurmayacak, bunlara

---

[2] Alemdar Mustafa Paşa'nın bu girişimleri çeşitli çevreleri aleyhine çevirmekte ve sonunu da hazırlamaktaydı. Esame kağıtlarının yarı parasına geri alınmasına ilişkin karar yeniçerilerden başka asıl bunlar spekülasyonunu yapan gayrımüslim sarrafları etkiliyordu — **H.D. Andreasyan:** ***"Georg...."***; s.69. Paşa, ulemayı da çeşitli nedenlerle karşısına almıştı, *"Hattâ bir gün bir huzur mahkemesinde vekâyi kâtibi dâvayı yazıp tasvir ettikten sonra kadıasker efendinin 'İşi hükmettim' dediğini işitince: 'Asıl işi şu küçük efendi görüyor, o büyük efendinin ne hükmü var?' demiş ve bu dikkatinden ilmiye erbabı kuşkulanarak fiilî hizmet şartının kendilerine de teşmil edileceği korkusuyla paşa aleyhine dönmüşlerdi."* — **Ahmet Rasim:** s.335.

[3] Bu söylevin sonunda Alemdar Mustafa Paşa, ayrıca, yeniçerilerle ilgili olarak şu öneriler de bulunmuş ve bunlar toplantıya katılanlarca benimsenmişti: *"1- Yeniçeri subaylarının gediklerinin kaldırılması, 2- Bekâr yeniçerilerin kışlalarda oturmaya zorlanması, 3- Askerlik yapan yeniçerilerden başka hiç kimseye yeniçeri ulufesi verilmemesi, 4- Kendilerine boş yere ulufe verilmekte olanların tasfiyesi, 5- Kanunnâmelerde işaret edilmiş olan öğretimin yeniçerilere yaptırılması, 6- Avrupalılar'ın ileri harp teknik ve silâhlarının şeyhülislâm fetvası ile Osmanlı ordusuna alınması."* — **E.Z.Karal:** ***Nizam-ı Cedit Ve Tanzimat....***: s.92.

aykırı davranırsa âyân her birlikte bu buyruğun uygulanmasını engelleyecekler; âyân, üzerlerinde söz sahibi olduğu bölgelerden devletçe asker toplanmasına ve vergi alınmasına ve bu sözleşmenin uygulanmasına karşı gelmeyecekler; karşı gelen âyân olursa, ötekiler birleşerek ona karşı eyleme geçecekler; İstanbul'da bir ayaklanma olursa, âyân bir çağrı beklemeksizin birlikleri ile gelerek bunu bastıracaklardı. Ayrıca, yoksulların ve reayanın korunmasının başlıca amaç olduğu belirtilerek vergi yoluyla ezilmemeleri için Osmanlı yönetimi ile âyânın birlikte önlemler alacakları da öngörülmüştü.[4] Bu ***senet*** toplantıya katılanlarca ***ittifak*** ile, yani oybirliği ile imzalanmış olduğu için adına da bu nedenle ***Senedi-i İttifak*** denilecektir.

Bu "ittifak" uygulanamayacaktır. Uygulanabilseydi, siyasal iktidarın, bir yanda merkez ve bir yanda da âyân ve beyler olmak üzere, aralarında bölünmesi anlamına gelecekti. Kaldı ki, âyân için metinde kullanılan sözcük ***"hanedan"***dır. Açıkçası, bu derebeyilerinin egemen oldukları bölgelerde birer hanedan oldukları da böylece kabul edilmiş oluyordu. Bu arada, son bir madde olarak metne konulmuş olan yoksullar, reaya ve vergi ile ilgili bölümün uygulamada hiçbir anlamı olmadığını sanırım söylemeye gerek yok.

Sened-i İttifak'ın bu niteliğine karşın, onun bir anayasa gibi ele alınıp değerlendirildiği ve özellikle de hak ve özgürlükler açısından bir anayasal belge olduğu öne sürülmektedir. Örneğin, **Prof.Dr.İlhan Arsel**'e göre: *"Sened-i İttifak, hukukçularımız ve müelliflerimiz tarafından âmme hukukumuzda hukuk devleti istikâmetinde atılmış ilk adım olarak kabul edilir..... Tanzimat'ın ilânı tarihine gelinceye kadar yani tam otuz yıl boyunca memleket Sened-i İttifak'ın imzasından evvel olduğu gibi tam bir istibdat ve tahakküm rejimi altında keyfî bir şekilde idare olunmuştur."*[5] Başka bir deyişle, **Arsel**'e göre, eğer Senedi- İttifak uygu-

---

[4] Sened-i İttifak'ın metni için bkz. **Suna Kili – Şeref Gözübüyük:** ***Türk Anayasa Metinleri – Sened-i İttifak'tan Günümüze***; İş B. Yyn., Ankara, 1985, s.3-7.

[5] **İlhan Arsel:** ***Türk Anayasa Hukuku***; Ankara, 1959, s.16-17.

lanabilseydi, 1839 yılına değin sürecek olan "istibdat ve tahakküm" 30 yıl öncesinden önlenmiş olacaktı.

Ord.Prof.Dr.Sıddık Sami Onar da şu yargıya varmış:

"Bu ittifaknâmenin bizi alâkadar edecek ciheti padişahın ve hükümetin iradesi üstünde bir hukuk kaidesi yaratmaya matuf olmasıdır. Bu Sened'e âyân ne derecelerde riayet mecburiyetinde iseler Makam-ı Sadaret-i Uzmâ da aynı surette riayete mecburdur. Görülüyor ki, Osmanlı İmparatorluğu'nda ilk âmme hukuku kaidesi Rumeli âyânının hem kendilerini ve hem de muhafaza kaygusundan doğmuş ve adlî bir şekilde tecelli etmiştir."[6]

Prof.Dr.Bülent Tanör de şu kanıda:

"Genel kazanımlar; yönetici 'kullar, yoksullar ve reaya ile ilgili güvencelerdir. Bunlar; yine sadrazamın keyfî eylemlerinin yasaklanması (Şart 4), yoksulların ve reayanın korunması, vergilerin haksız ve ezici olmaması (Şart 7), reaya zulmün yasaklanması (Şart 5 ve 7), suç işlenmesi durumunda soruşturma yapılmadan ceza verilmemesi (Şart 5), ayaklanan kişilerin de soruşturma yapılmadan idam edilmemesi (şart 6) gibi noktalarda belirir.....

Buraya kadarki tablodan, pratikteki değerleri ya da gerçeklikleri ne olursa olsun, kazanımların dağılımı bakımından birtakım ara sonuçlar çıkartılabilir. Birincisi; kazanımlar sadece Merkez ile Taşra'yı değil, genel'i, kamu'yu da ilgilendirmektedir. İkincisi; Merkez ile Taşra egemen güçlerinin kazanımları arasında bir eşitlik ve dengeden çok, Merkez'in daha kârlı çıkması söz konusudur. Üçüncüsü; genel kazanımların (yönetici kullar + yoksullar + reaya) gözden kaçırılmaması gereken önemidir: Keyfiliğin yasaklanması ya da kişi dokunulmazlığı, suç larda ve cezalarda yasallık (kanunîlik) ilkesinin aranması vb."[7]

Karşı görüşlere geçmeden önce bir noktaya değinmek isterim. O da, "anayasa"dan ne anladığımızdır. Bana göre anayasa-

---

[6] **Sıdık Sami Onar:** ***İdare Hukuku***; İstanbul, 1945, s.141.

[7] **Bülent Tanör:** ***Osmanlı – Türk Anayasal Gelişmeleri (1789-1980)***; 9.basım, Yapı Kredi yyn., İstanbul, 2002, s.47.

lar, belirli bir anda bir toplumda iktidar odağı çevresinde ulaşılan sınıfsal dengelerin ve yerine göre bir başka deyişle uzlaşmanın anlatımıdır.[8] Ama hemen belirteyim ki, bu denge ya da uzlaşma, tüm toplumsal sınıf ve güçlerin anlaşması anlamında değildir; çoğu kez bir zorlama, hattâ bir devrim sonucundadır. Bir örnek verınek gerekirse, 1961 Anayasası, 27 Mayıs 1960 olayı ile ortaya çıkan böyle dengenin bir sonucu olduğu gibi, dengenin bozulmasıyla 12 Mart 1971 müdahalesi ile Anayasa'da yapılan değişikler geçen 10 yılın anayasal düzende anlatımını bulması, 1982 Anayasası ise, doruğuna ulaşan karşıdevrimin eseridir. Bu açıdan bakıldığında, sorulması gereken soru, 7 Ekim 1808 tarihli Sened-i İttifak'ın hangi sınıflar arasındaki dengenin bir anlatımı olduğu olmalıdır. Hiç kuşkusuz, derebeyi hanedanları ile Osmanlı merkezî iktidarının arasında belirli bir andaki dengenin, uzlaşmanın kağıda dökülmesidir. Bu dengede yoksullar ve reaya yer almış değildi. Kaldı ki, zulüm yapılmamasının, keyfîliğin yasaklanmasının ve kişi dokunulmazlıklarının metinlerde yer alması yoksullar ve reaya için anayasal bir kazanım olarak düşünülecekse, o zaman 1. Kitap'ta gördüğümüz ***Adaletnâmeler***'in de aynı gözle değerlendirilmesi gerekir!

Prof.Dr.Mümtaz Soysal'ın görüşü ise şöyle:

"Böylece, Osmanlı tarihinde ilk kez, görünürde de olsa Padişah otoritesi sözleşme niteliğindeki bir belgeyle sınırlandırılmış olmaktadır. Bunun içindir ki, Sened-i İttifak, padişahın, daha doğrusu ona ait yetkileri kullananların 'keyfî' davranışlarını önlemek yolunda ilk yazılı belge diye bilinir.

Oysa, bu sınırlamaya cesaret edenler, artık halk üzerinde kendi otoritelerini kurmuş olan derebeyleridir. Hattâ, çağrıyı yapan da, aslında, onlardan biri: Alemdar Mustafa Paşa, Rus çuk âyânlığından gelip sadrıâzam olmuştu. Sened-i İttifak, âyânın elde ettiği hakları devlet ileri gelenlerine karşı koruma

[8] Bu nedenle de, genelde düşünüldüğünün tersine, hiçbir anayasa kalıcı/sürekli olmak üzere kaleme alınmış değildir. Sınıfsal dengeler/uzlaşma değiştikçe anayasalar da değişir.

derebeyliği de Avrupa'daki feodalite düzeni gibi 'meşrulaştırarak' hakların babadan oğla geçmesi amacını gütmekteydi.....

.....Demek ki, batı toplumlarında feodal düzen çoktan tarihe karışır ve onun yerine burjuva düzeni geçerken, Osmanlı toplumu, otoritesine her yerde boyun eğdiren merkezci bir devlet yapısına henüz kavuşmuş olmamakta, tam tersine, derebeylerin egemen oldukları bir düzene doğru kaymaktaydı."[9]

Ama en doğru değerlendirmenin **Doğan Avcıoğlu**'nunki olduğunu kabul etmek gerekiyor:

"Padişah, kudreti elinde tutan Alemdar'ın baskısıyla, derebeylerin zorba yönetimini meşrulaştırmayı istemiye istemiye kabullenmiştir. Ne var ki, bazı hukuk otoritelerimiz, her halde Batı örneklerinin etkisiyle, Sened-i İttifak'ı, despot padişahın yetkilerini sınırlayan Türkiye'de ilk âmme hukuku kaidesi saymaktadırlar. Kanımızca bu belge için 'eşkiyalığın meşrulaştırılması' deyimini kullanmak, hiç de aşırı bir görüş değildir."[10]

Avcıoğlu'na göre, Sened-i İttifak, bir ***"utanç belgesi"***dir.[11]

Sened-i İttifak üzerinde böylece durmamın bir nedeni de, Osmanlı'nın ***anayasal gelişmeler*** olarak nitelendirilen uygulamalarının daha temelinde Türk halkının hak ve özgürlükleri ile bir ilgisinin bulunmadığını, hiçbirinin böyle bir kaygı taşımadığını vurgulamak ve 1876 Anayasası'na karşı oluşacak tepki ve direnişin anlaşılmasını kolaylaştırmak. Şimdiden belirteyim ki, **Atatürk,** 1876 Anayasası'nı T.B.M.M. kürsüsünden ***"paçavra"*** olarak niteleyecektir.

-III-

Avcıoğlu'nun da belirttiği gibi, Sened-i İttifak'ı yüceltmenin ve onu hukuk devleti ile hak ve özgürlükler alanında atılmış bir adım olarak değerlendirmenin hiç olanağı yoktur ama bu

---

[9] **Mümtaz Soysal:** ***Anayasanın Anlamı***; 8.basım, Gerçek yyn., İstanbul, 1990, s.26-27.

[10] **D.Avcıoğlu:** ***Türkiye'nin....***; C.I, s.70.

[11] a.y.,s.68.

sözleşmeye karşı çıkacak olan **II.Mahmut**'un reformlarının da devrimcilik ya da ilericilik ile bir ilgisi de, değinildiği ve şimdi de görüleceği üzere, bulunmuyor. Oysa, **Avcıoğlu** diyor ki, *"Türkiye'de ilk önemli reform hareketlerine girişen II.Mahmut'un ele aldığı ilk işlerden biri de derebeyliğin ortadan kaldırılmasına çalışmak olmuştur."*[12] **Avcıoğlu**, bu sonuca varırken ve Sened-i İttifak için ***"eşkiyalığın meşrulaştırılması"*** deyişini kullanırken, **Çağatay Uluçay**'ın âyân ve mültezimlerin halka yaptıkları zulmün eşkiyanınkinden başkaca olmadığı görüşüne dayanmış.[13] Fakat, **Uluçay**, aynı zamanda şunu da söylemiş bulunuyor: *".....halkın eşkiyaya kolaylık ve hattâ yardım etmesini ilâve etmek gerektir. Halkın eşkiyaya yardımı ondan korkusuyla, idare ve idarecilerden nefret etmesiyle;onlardan maddî ve manevî yardım görmek düşüncelerinden ileri geldiği şeklinde ifade ve iyzah olunabilir."*[14] Burada, 1. kitabın son tümceinin, Türk halkının eşkiyayı Osmanlı'ya yeğ tuttuğu biçiminde olduğunu da anımsatmak isterim.[15]

Faruk Sümer, eski tarihli bir yazısında bakın ne demiş:

"Esasen, derebeyler de uzun ve yorucu harpler yüzünden devlet otoritesinin sarsılması ve dahilî idarenin bozulmasından faydalanarak ortaya çıkmışlardı. Uzun bir zamandan beri devlet

---

[12] a.y.,s.71.

[13] Doğan Avcıoğlu'nun Çağatay Uluçay'dan aldığı bölüm şu: *"Okuyucunun hatırına âyân ve idareciler arasında münasebet olup olmadığı sorusu gelebilir. İdareci ve âyânların hükümete kafa tutmaları isyanla ifade edilse daha iyi olurdu, gibi bir fikir ortaya atılabilir. Fakat idareci, âyân ve mültezimlerin halka yaptıkları –kullandıkları vasıtalar başka başka olmakla beraber– aynı olduğu kitap okunınca açıkça görülür. Yaptıkları zarar ve zulüm eşkiyalarınkinden farksızdır. İşte bu hal göz önünde tutularak idarecilerin ayaklanmalarına ve yolsuz hareketlerine eşkiyalık denildi. Hele âyân ve mültezim kapılarının bir eşkiyalık yatağı olması, kitaba bu adı vermek hususunda bize cesaret verdi."* — **Çağatay Uluçay:** ***XVII. Ve XIX. Yüzyıllarda Saruhan'da Eşkiyalık Ve Halk Hareketleri***; İstanbul, 1944, s.xv.

[14] s.56.

[15] bkz. 1.Kitap, s.357.

memurlarının şiddetli ve sert idarelerinden bıkmış, usanmış olan halk, kendi aralarından çıkan bu insanları onlara tercih ediyorlar ve birer hami olarak kabul ediyorlardı. Derebeyleri, idareleri altına aldıkları halkı zulüm ve istibdatları ile ezen ve onlara her türlü fenalığı yapan insanlar olarak telâkki etmek, daima gerçek olduğu iddia olunamayacak bir fikirdir. Her şeyden önce, onların arasından çıktıkları halkın görüş ve anlayışına göre bir hareket tarzı takip etmelerini tabiî görmek gerekir. Saniyen kendilerini her an ortadan kaldırmak için fırsat gözleyen devlet karşısında halkı kendilerinden hoşnut edecek bir idare tarzı tatbik etmeleri, menfaatleri icabındandı..... Şayan-ı dikkat bir keyfiyet olarak şunu da kaydedelim ki, halk şiirinde beyler ve ağalardan ekseriye metih ve sitayişle bahsedilmektedir. Bu cümleden olarak derebeyi ailelerinin devlet tarafından ortadan kaldırılmalarından ötürü hüzünlü şiirler yazılmıştır."[16]

Şu da eklenmeli: Âyân ya da derebeyileri, zaman zaman valilerin yasa dışı olarak toplamaya kalktıkları vergilere karşı halkı korumuşlardır da.[17] **Ziya Gökalp** ise, derebeylik döneminin, hiç olmazsa halkın bir bölümünde, padişahın reayası olmak yerine özgürlük ve soyluluk duygularını uyandırmak gibi bir yararı olduğunu öne sürmüş.[18] Asıl önemlisi, âyânlığın kaldırılması ile âyânın kendisinin varlığını yitirmemiş, ama bu kez çoğunun devlete hizmet etmeye başlamış olmasıdır ki,[19] bu, devlet

---

[16] **Faruk Sümer:** ***"Osmanlı Devrinde Anadolu'da Derebeyleri"***; R.T.M., sayı 59, Kasım 1954, s.3485.

[17] Örneğin, bkz. **Ç.Uluçay:** ***XVIII. Ve XIX. Yüzllarda....***'dan başka, **Münir Aktepe:** ***"Tuzcuoğulları İsyanı"***; Tarih Dergisi, C.II, sayı 5-6, 1951-52, s.21-52; **A.Slade:** ***Records of Travels in Turkey***; Londra, 1853, C.I, s.219-220; **G.Prelot:** ***Souvenir d'un Voyage***; Paris, 1867, s.388-398.

[18] **Halil İnalcık:** ***Sened-i İttifak Ve Gülhane Hattı Hümayunu***; Bell., C. XXVIII, s.607.

[19] **Ercüment Kuran:** ***"Âyânlığın Kaldırılmasından Sonra Anadolu'da Sosyal Ve Ekonomik Durum (1840-1971)"***; *V.Milletlerarası*

karşısında balkın bu açıdan da korumasız kalmış olması demektir.

Olaya devlet açısından değil, fakat halk açısından bakarsak, gerçekten de, âyânın halk üzerinde kendi sömürü ve baskı mekanizmasını kurmuş olduğunu görürüz ama bu gerçek, merkezî iktidarın aynı halk üzerinde kurmuş ve kuracak olduğu sömürü ve baskı düzenini yok saymamıza neden olmamalıdır. **II.Mahmut**'un âyânı ortadan kaldırma siyasası, halk açısından, âyânınkinden daha yeğin ve yoğun bir sömürü, baskı ve zulüm demekti. Bu nedenle de, Sened-i İttifak, her ne kadar derebeyilerinin eşkiyalığını meşrulaştırmak girişimi idi ise de, onun uygulanaması bu kere devletin zulmünün önünde hiç engel kalmaması olarak görülmelidir.

II.Mahmut ile başlayan dönemde halkın devletçe ezilmesinin nasıl daha da arttığını görünce konu daha bir aydınlığa kavuşacak.

-IV-

Lâle Devri ve Nizam-ı Cedit'te olduğu gibi, batılılaşma girişimlerinin ve özellikle de Batı tipi bir ordu kurulmasının önünün bir kez daha kesilmemesi için, bir engelin daha, Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılması gerekiyordu. **II.Mahmut** uzun süren bir hazırlıktan sonra bunu başaracaktır. Halk çoğunluğunun yeniçerilerle kavgalı olması da, bu başarının elde edilmesinde etkin olmuş bulunuyor. Gerçekten de, Sancak-ı şerif çıkarılıp halk bunun altına çağrıldığında, kitlelerle bir araya gelip toplanacak ve yeniçerilere karşı eyleme geçecektir. Ulemanın da desteği sağlanmış olduğu için bu yönden de yeniçerilerin varlıklarını sürdürme şansı kalmamış olduğundan Ocakları tarihe karışacaktı.

Yeniçeriliğin kaldırılmasına ilişkin fermanda şöyle deniyordu:

Türkiye Sosyal Ve İktisat Kongresi – Tebliğler; İstanbul, 21-25 Ağustos 1989, s.287-290.

".....bir vakitdanberu bilâkis yaramazlık ve şekâvete mübeddel olarak [eşkiyalığa dönüşerek] **hasılı yeniçerilik namı ve yoldaşlık unvanı bayağı eşkiyalığa melce dimek suretine varup** [eşkiyalığa barınak biçimine varıp / girip] **ve yaramazı ehl-i ırzına galebe idüp** [yani, namussuzu namuslusundan daha çok ve etkin olup] **hattâ bu defa tutulup mele-i nâsda siyaset olunanların** [halk / kalabalık içinde idam olunanların] **içlerinde kefereden koluna hem yetmiş nişanı** [yetmiş beşinceş cemaat ortasının nişanı / bu bölüğün nişanı] **hem gâvur haçı bulunarak işte içlerinde ecnas-ı muhtelife** [çeşitli cinsler] **karışmış ve daime içlerinde bu makule kefereden ehl-i İslâm kıyafetinde casuslar bulun**[muştur]"[20]

Böylece, reformlar dönemının önündeki en büyük engel ortadan kaldırılmış olduğu gibi, ilerde göreceğimiz üzere bu dönemim önemli özelliklerinden olan ikicilik / düalizm askerî alanda bir ölçüde giderilmiş bulunuyordu.[21]

Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılması ile ilgili olarak **Keçeçizâde İzzet Molla**'nın yazmış olduğu kıtanın o ünlü iki dizesini anımsıyor olmalısınız:

Koyup kaldırmadan ikide birde
Kazan devrildi söndürdü ocağı

[20] **İ.H.Uzunçarşılı:** ***Kapıkulu....***; C.I, s.669.

[21] **Tarık Zafer Tunaya:** ***Türkiye'nin Siyasî Hayatında Batılılaşma Hareketleri***; İstanbul, 1960, s.27.

2
TANZİMAT'A DOĞRU

-I-

Tanzimat dönemi **Abdülmecit**'in tahta geçişinden sonra Gülhane Hattı ile resmen başlamış ise de, temellerini **II.Mahmut**'un attığı kabul ediliyor. Gerçekten de, denilebilir ki Tanzimat, **II.Mahmut**'un sakalını kısa kestirmesi ve Avrupa biçimi giysilere bürünmesiyle başlamıştır!...

Emperyalizmin bir ülkeyi güdümüne alırken başvurduğu en etkili yöntemler arasında ***kültür emperyalizmi*** gelir. Kültür emperyalizminin göze çarpan ilk yönü de, yabancı emperyalist güçleri gözlere hoş göstermek, bu güçlerin erişilmez olduğu kanısını yaymak, sömürülen ülke insanında bir aşağılık duygusu yaratmak ve imrenilecek toplum modeli olarak emperyalist ülkenin modelini zihinlere yerleştirmektir. Sömürülecek ülkenin insanları bu çerçevede öyle koşullandırılırlar ki, artık o emperyalist devletin amaçlarına kendiliklerinden hizmet ederler, kendi ülkelerindeki her şeyi hor görürler, bunları emperyalizmin çizdiği yönde değiştirmeyi kendilerine görev bilirler. O ülkenin propagandasını yapar dururlar. Emperyalist devletin vatandaşları ve hele görevlileri ile dostluk kurmuş olmakla övünürler. Bu yabancı ülkelere eğitim görmeleri için gönderilen öğrenciler, ulusal bilinç sahibi değil iseler, döndüklerinde o ülkenin birer hayranı olup çıkarlar. Bugün de öyle değil mi? Fransa'da okuyup gelen, Fransız kültürünün; İngiltere'de bulunan, İngiliz kültürünün etkisinde kalarak yaşama bakmıyor mu? Üstelik, emperyalistler, kendi eğitim kurumlarını da getirip açarlar, kendi dillerinde eğitim yaparlar, böylece ülkenin insanlarının dünyaya bakışlarını kendi açılarından belirlerler. Ne ki, bütün bu eğitim alanındaki girişimler, o ülkenin insanlarına gerçek ve ülkenin kalkınmasına yarayacak türden uygulamalar olmaktan çok uzaktır. Amaç, emperyalist devletin her alandaki üstünlüğü imgesini kafalara kazıyarak kişileri onun çıkarına kendiliğinden hizmet

edecek birer işbirlikçi durumuna getirmektir. İşte, **II.Mahmut** ile birlikte Osmanlı Devleti bu sürece girecektir.

Bu gelişmeler üzerinde durmamın 2 temel nedeni var: İlki, bu kültür emperyalizmine ve işbirlikçilerine karşı çıkacak olanların neye karşı olduklarını belgelemek. İkinci ve daha da önemli neden ise, **Atatürk** ve arkadaşlarının 3.kitapta incelenecek olan çağdaşlaşmayı amaçlayan devrimci atılımlarının Tanzimatçı kafadan ne denli başka ve ona karşı olduğu ancak Osmanlı'nın batılılaşmasının ne olduğu gerçekçi bir biçimde ortaya konulursa gereği gibi kavranabilecek olmasıdır. Kaldı ki, Ulusal Kurtuluş Savaşımız'ın can düşmanı olan Mütareke Yılları'nın mandacıları ve işbirlikçileri, şimdi ele almakta olduğumuz dönemin son ürünleridir. Ulusal Kurtuluş Savaşımız, yalnız dış düşmana karşı değil, bu iç düşmanlara karşı da verilecektir. Daha genel bir anlatımla, Ulusal Kurtuluş Savaşımız'ı, Cumhuriyet'i ve Atatürk devrim ve ilkelerini gerçekten anlayabilmek, Osmanlı'nın ne olup olmadığını iyi bilmeğe bağlıdır.

Tanzimat'ın temellerini atan **II.Mahmut** dönemi reformlarının bir başka özelliği de, Hıristiyan Osmanlılar'ın devletten kopmalarını önlemekti. Hıristiyan uyrukları devlet çatısı altında tutmak çabası ile batılılaşmanın eşzamanlı olmasının bir rastlantı olarak değerlendirilemeyeceğine daha önce değinmiştim. O nedenle, batılılaşma aynı zaman Osmanlı Devleti'nin Hıristiyan uyrukları içindir. Bir yandan bunları destekleyen, koruyup gözeten Batılı devletlere böylece şirin görünmeye çalışılmış ve bir yandan da batılılaşmanın nimetlerinden en çok Hıristiyan (ve bu arada Yahudi) Osmanlılar yararlanacakları için Osmanlı Devleti çatısı altında kalmayı sürdürecekleri sanılmıştır. Öylesine ki, Osmanlı padişahı, batılılaşmayı döndüklerinde gerçekleştirecekleri düşüncesiyle, Avrupa'ya gönderilecek öğrencilerin tümünün Hıristiyanlar'den seçilmesini bile buyuracak, sonradan bu öğrenciler arasında Müslüman Osmanlılar'ın da bulunmasına razı edilebilecektir. [22/23]

---

[22] **E.Z.Karal:** ***Nizam-ı Cedit Ve Tanzimat....***; s.162.

Aynı tutum, yine önemli bir batılılaşma girişimi olarak gösterilen ***Takvim-i Vekayi***'nin yayınlarında da görülür. İlk göze çarpan nokta bu gazetenin sürekli olarak Rumlar'a, Ermeniler'e ve Yahudiler'e pek güzel davranıldığının belirtilmesi, 1.sayısında çok önemli bir haber olarak Beyoğlu'nda çıkan bir yangında Rum ve Ermeni evlerinin yanması üzerine sahiplerine çeşitli yardımlar yapıldığının yazılması, aynı sayıda ayrıca Galata'da bir Katolik kilisesi yapılacağının ve bunun için padişahın bir arsa bağışladığının bildirilmesi, 4. sayıda Rum **İstefenaki** (Boğdan kaymakamı), Ermeni **Artin** (Darphane Müdürü) ve **Simon**'a (Baruthane Müdürü) nişan verildiğinin özenle anlatılması v.b. olaylar[24] bu çerçeve içinde değerlendirilmelidir. Çünkü, Takvim-i Vekayi, Osmanlı Devleti'nin gelişmeler karşısındaki "resmî" görüşünü ortaya koymaktaydı.[25] Kaldı ki, Takvim-i Vekayi'nin Osmanlı'can başka Rumca, Ermenice, Fransızca, Arapça, Farsça ve Bulgarca olarak yayınlanmış olması,[26] gazetenin Türk halkını eğitip aydınlatmayı amaçlamadığını açıkça kanıtlar. Gazetenin Osmanlıcası'na gelince, bunda kullanılan sözcüklerin yalnızca %10'u Türkçe idi. Bu Osmanlıca'yı Türk

---

[23] Kimileri, yurt dışına gönderilecek öğrencilerin önce tümünün Hıristiyanlar'dan seçilmek istenmesini ve sonra da Hıristiyanlar'dan çok sayıda öğrencinin Avrupa ülkelerine gönderilmesini, bunların yabancı dil bildikleri ve o nedenle de onların gönderilmelerinin doğal olduğu öne sürülerek haklı çıkarılmak istenmektedir. Bu sav, geçerli bir sav değildir. Öyle olsaydı Cumhuriyet'in ilk dönemlerinden başlayarak bugüne değin Türk öğrencilerin yabancı dil bilmedikleri gerekçesiyle yurt dışına göndermememiz gerekirdi. Oysa, bu öğrencilere doşarda eğitimlerine başlamadan önce gittikleri o ülkenin dilini öğrenebilmeleri amacı ile bir öğrenme süresi tanınmaktadır. Bu uygulama, nedense, II.Mahmut'un aklına hiç gelmemiş!

[24] **N.Berkes:** ***....Çağdaşlaşma***; s.177-178.

[25] **Nesim Yazıcı:** ***"İlk Türkçe Gaztemiz Takvim-i Vekayi İle İlgili Bazı Düşünceler"***; *V.Milletlerarası Türkiye Sosyal Ve İktisat Kongresi – Tebliğler*; İstanbul, 21-25 Ağustos 1989, s.266.

[26] **Orhan Koloğlu:** ***Takvim-i Vekayi – Türk Basınında 150 Yıl, 1831-1981***; Çağdaş Gazeteciler Derneği yyn., Ankara, s.32 v.d..

halkı nasıl okuyup anlayabilecekti?[27] Takvim-i Vekayi'de en ağdalı biçimiyle Osmanlıca kullanılıyordu ama gazeteyi çıkaranlar kültür emperyalizminin dil üzerindeki soysuzlaştırıcı etkisini kısa sürede gazetenin sayfalarına kısa sürede Batı dillerinin yabancı sözcüklerini oturtarak sergilemekte gecikmeyeceklerdi: *"Rus sefirinin **madaması**", "mütevaffanın **familyası**"*[28] diyecek kadar!

Bugün dinci-gerici çevreler Osmanlı düzenin özlemini çekip duruyorlar ama gelin görün ki, söz gelimi **II.Mahmut**'un Müslümanları yalnız camide, Hıristiyanları yalnız kilisede ve Yahudileri ise yalnız havrada Osmanlı'nın ayrı öğeleri olarak gördüğünü, yoksa tümünün de eşit statüdeki Osmanlılar olduğu yolundaki sözlerini unutuveriyorlar. Bu nasıl bir İslâm devleti ise! Yanlış anlaşılmasın, elbette laik bir devlette böyle olmalıdır ve modern devlet de laik olmalıdır. Fakat **II.Mahmut** döneminde askere giydirilecek üniforma için bile şeyhülislâmdan fetva alınarak bunun dince bir sakıncası olmadığı böylece belirlendikten sonra bu yola gidiliyordu. Devlet, İslâm devletiydi ama en duyarlı ve önemli kamu görevlerine giderek artan sayıda Hıristiyan ve Yahudi getirilmekteydi. Üstelik, **II.Mahmut**, yani devlet başkanı, aynı zamanda tüm Müslümanlar'ın halifesiydi. O halde, Osmanlı Devleti, laik bir devlet mi idi ki vatandaşları arasında din ayırımı gözetilmeyecekti? Demek ki, olaya vatandaşlar arasında ayırım gözetilmemesi açısından değil, ayırım gözetilmesi açısından bakmak gerekiyor. Yapılan; Hıristiyan ve Yahudi Osmanlılar'a "pasta"dan daha çok pay vererek bunların devletten kopmalarını engellemeye ve onlara arka çıkan Avrupalılar'a *"Bakın, Osmanlı gayrımüslimlerinin Müslümanlardan hiç ayırımı yok"* diyerek şirin görünmeye çalışılmasıdır. Pekiyi, bütün bunların devletin Türk öğesi için anlamı neydi? Sorulması gereken soru bu. Bu sorunun yanıtı, Türkler'in Hıristiyan ve Yahudi Osmanlılar karşısında durumlarının böylece daha kötüye gittiği,

---

[27] a.y.,s.57.
[28] a.y.,s.59-61.

buna karşılık gayrımüslim Osmanlılar'ın devlet düzeni içinde daha da ayrıcalıklı duruma geldikleri olacaktır.

Konuya daha değişik bir açıdan bakan **Engelhardt, II.Mahmut**'un **Büyük (Deli) Petro**'yu izleyerek ülkesini batılılaştırmayı düşündüğünü öne sürer, ancak **Petro**'nun zaten Hıristiyan bir ülkede bu reformlara giriştiğini ve yüzden başarılı olabildiğini, **II.Mahmut**'un ise bir İslâm toplumunda aynı şeyi yapmak istediği için çeşitli güçlüklerle karşılaştığını belirtir.[29] **E.Z.Karal** ise, *"İslâmlık zihniyeti ile batılı düşünceyi bağdaştırmak güçlüğü yüzünden Mahmut II düzen çalışmalarında özden çok, şekleönem verdi. Böyle olduğu için de düzeni, kendi yapısında yetersizdir."*[30] diyor. Oysa, bu kitabın başından bu yana söylenenleri göz önüne getirdiğimizde, **II.Mahmut**'un açtığı dönemin, önceki oluşum ve gelişimlerin kaçınılmaz bir aşaması olduğu anlaşılacaktır. Hıristiyan egemen çevrelerle oluşturulup geliştirilen Osmanlı Devleti'nde merkez dışındaki yerlerde Hıristiyan egemenler, Hıristiyan olarak iktidara ortak olmuş bulunuyorlardı ama merkezde ve merkeze doğrudan bağlı yerlerde Hıristiyanlar'ın bu türden ortaklığı sınırlıydı. Ortaklıkları buralarda devşirilerek ya da ihtida ederek sözümona Müslüman olmalarına bağlıydı. Gerçi Yahudiler ve Ermeniler devşirilmediklerinden bu açıdan bu uygulamanın dışında kalarak devlet kadrolarında Yahudi ve Ermeni kimlikleriyle belli bir oranda yer alabilmişlerdi. Ancak, devşirmeler ve onlarla bütünleşen Müslümanlar için birleştirici resmî devlet ideolojisi, Sünnî İslâm'dı. Bunları gördük. Şunun da altını çizmiştik ki, gayrımüslimler ekonomik iktidarı her geçen gün daha çok ellerine geçirip duruyorlardı.[31]/[32] Ulaştıkları bu konum, elbetteki devlet içindeki yerlerinin siyasal açıdan dadaha güçlenmesi ile so-

---

[29] **Engelhardt:** ***La Turquie et le Tanzimat ou Histoire des Reformes dans L'Empire Otoman – Depuis 1826 jusqu'a nos jours***; Paris, C.I, 1822, s.23.

[30] **E.Z.Karal:** ***Nizam-ı Cedit Ve Tanzimat....***; s.144.

[31] Tanzimat dönemi incelenirken bu konu üzerinde ayrıca durulacak. Burada önce, İstanbul'un toplumsal yapısı ile ilgili olarak belirtilenleri

anımsamak gerekiyor. Buna ek olarak, gayrımüslimlerin servetlerine ilişkin bir fikir verebilmek amacı ile örneğin şunu belirteyim: Bir Ermeni sarraf, oğlu için verilen idam cezasının kaldırılması için Hüsrev Paşa'ya bir kerede 500.000 kuruş rüşvet verebilmiş. — **Charles White:** ***Three Years in Constantinople; Or Domestic Manners of the Turks in 1844***; 2.basım, Londra, 1846, C.I, s.55-56. Öte yandan, yine örneğin 1819'da Darphane Müdürlüğü'ne getirilen Bezciyan Artin Efendi için Ermeni yazar Y.Çark şu bilgiyi veriyor: *"Türk-Rus harbinden sonra Türkiye harp masrafı olarak üç taksitte ödenmesi lâzım gelen bir para meselesi vardı..... devlet hazinesi bu borcu veremez durumda bulunduğundan, vezirler büyük bir telaş içinde kalmışlar. Bezciyan Artin, sultana giderek bu paranın birkaç günde ödeneceğini vaat etmiş. Bezciyan yerli ve yabancı tüccarlarını çağırıp kendilerinden faiz mukabili lâzım gelen parayı istemiş. Tüccarlar bir olup derhal öderler v ertesi gün Ruslar'a olan borç tamamen ödenir. Bundan gayet memnun olan Sultan Mahmut bittabi Ermeniler'e karşı itimadını ve emniyetini arttırmış ve Bezciyan eliyle istenilen her şey ihsan olunmuş. Sözü edilen hâdise pek de ihtimal dışında olmasa gerek..... Şu hakikattir ki Sultan, Bezciyan'a, yapılan hizmetlere mukabil Tasvir-i Hümayun yüksek nişanını verdi. Onun zamanında çok kiliseler inşa ve tamir edildi, mektepler açıldı, hastahaneler yardım gördü ve fakirlerin yüzü güldü..... Bezciyan Artin 1828 senesinde İngiltere'den 350.000 kuruşa satın aldığı Swift* [?] *ismindeki vapuru Sultan Mahmut II'ye hediye olarak vermiştir."* — **Y.Çark:** s.66-67.

[32] Yahudiler ise, en parlak çağlarını XVI.yüzyılda yaşamışlardır. Bu yüzyılın sonundan başlayarak etkinlikleri azalacaktır. Üstünlüklerini Rumlar'a ve Ermeniler'e kaptıracaklardır. Sonunda öyle bir duruma düşeceklerdir ki, Osmanlı ülkesine matbaayı ilk kez onlar getirmiş olmasına karşın, III.Selim döneminde okuyacakları kitapları bile artık Ermeni matbaacı Arapoğlu Bogos basar olacaktır. — **A.Galante:** ***Histoire des Juifs D'Istanbul....***; C.I, s.141. Başka bir deyişle, Hıristiyanların yükselmesine karşılık Yahudiler gerilemiş bulunuyorlardı. Bernard Lewis, Hıristiyanların yükselmesine karşılık Osmanlı Devleti'nin ve bu arada Yahudiler'in duraklayıp gerilemesine dikkati çekiyor. — **Bernard Lewis:** ***Modern Türkiye'nin Doğuşu***; 4.basım, çev.Metin Kıratlı, A.K.D.T.Y.K.,T.T.K., YYN., Ankara, 1991, s.450. Gerçekten de, bu süreç, Hıristiyan Avrupa'nın Osmanlı Devleti karşısında üstünlük sağlama sürecine denk düşmektedir. Bu, Hıristiyanlık

nuçlanacaktı. Ne var ki, Avrupa devletlerinin Osmanlı Devleti'ni sömürgeleştirmeye başlamaları ile birlikte, büyük çoğunluğu bu devletlerin iş çevreleri ile işbirliği içinde olacakları için, durumlarını her bakımdan daha da ayrıcalıklı kılmak bakımından bir de dış desteğe sahip olacaklardır. Bu nedenle de, "reformlar"dan en çok yararlananlar Osmanlı Hıristiyanları olacaklardır.

Koşullar buysa, Osmanlı'nın batılılaşmasının ve reformlarının açlık ve kıtlıkla boğuşan Anadolu Türkleri için ne anlamı olabilirdi? Örneğin, **Serasker Hüsrev Paşa**, kölelerinden kimilerini Avrupa'ya göndererek okutacak [33] ve bunlar ülkeye döndüklerinde devlet kademelerinde yükselen reformcular olacaktı. Bunlar mı Anadolu Türk'ünü kendilerine dert edineceklerdi dersiniz?

Özetle, **II.Mahmut**'un reformculuğu, yenilikçiliği, Türkler'i daha yoksullaştırıp ezecektir.

Koskoca Osmanlı Devleti için bizler ***Etrak-i bi-idrak***'ten başka bir şey değildik.

---

ve Yahudilik karşıtlığı açısından üzerinde ayrıca durulması gereken bir gelişme olsa gerektir. Kaldı ki, Yahudiler'in rakipleri de Rumlar ve Ermeniler'di. Öte yandan, 1826'da Yeniçeri Ocağı kaldırıldığında, Ocak'ın gereksinmelerinin karşılanmasında genellikle bazı büyük Yahudi aileleri aracılık etmekte olduklarından bunlar da kırıma uğramış ve bir bölümü de idam edilmişlerdir. — **Ç.Yetkin:** ....***Yahudiler***; s.103-104, 112-113. Yahudiler'e indirilen bu darbenin de Hıristiyanlar'ın iyice güçlendiği bir ana rastlaması, Hıristiyan Avrupa'nın Yahudiler'e karşı her zaman olumsuz bir tutum içinde bulundukları düşünüldüğünde, dikkat çekicidir. Yahudiler'in bu durumları, İttihat Ve Terakki'nin varlık kazanmasıyla birlikte onun içinde yeniden eski statüleri kazanmak amacı ile bir oranda yer almalarında etkili olacaktır.

[33] **Mustafa Nuri Paşa:** C.III-IV, s.298.

-II-

II.Mahmut dönemi reformlarından ilk nüfus sayımı ile yeni kurulan orduda askerlik konusunu ele alarak bunların Anadolu Türkleri için gerçekte ne anlama geldiğini görelim.

Osmanlı Devleti'nde 1831 yılında yapılan ilk genel nüfus sayımı büyük bir atılım, bir yenilik olarak gösterilir. Oysa, bu sayımın 2 amacı vardı: 1- Yeniçeri Ocağı kaldırılmış olduğu için yeni düzenlenen orduya gerekli asker kaynaklarının saptanması, 2- Yeni vergi kaynak ve yükümlülerinin belirlenmesi.[34]

Halkın bu 2 amaca da tepki göstereceğini çok iyi bilen reformcu Osmanlı yönetimi, sayımın özellikle askerlik ile ilgili bölümünün halktan gizleyecek ve birtakım dolambaçlı sorularla durumu saptamaya çalışacaklardır. Gerçekte, yeni vergi kaynaklarının bulunması da askerlik ile ilgiliydi: Kurulmakta olan yeni ve Avrupa biçimi ordu için para gerekiyordu. Bu nedenle, sayımda, nüfus önce ***İslâm*** ve ***İslâm olmayan*** diye 2'ye ayrılmıştı. Müslüman nüfus da; yaşa, sakala ya da "matlûb-u âli"ye göre sınıflandırılmıştı. Müslümanların bu biçimde sınıflandırılmasının nedeni, Hıristiyanlar'ın cizye verip askerlik yükümlülüğünden bağışık olmasına karşılık, Müslümanlar için askerlik görevinin zorunlu olmasıydı. Müslüman erkeklerden sakalları çıkmaya başlamış olanlar askerlik çağına girmiş varsayıldığından bu yola gidilmişti. Gayrımüslimler ise, "cizyeye müstehak olan" ve "cizyeye müstehak olmayanlar" diye kümelendirileceklerdi.[35]

1831 sayımının asıl amacının askerlikle ilgili olduğu sayıma ilişkin "hülâsa defteri"nden ayrıca anlaşılıyor. Örneğin, sayım memurlarından **Halim Molla**'nın defterdeki bir kaydı şöyle:

"Cezirei mezkûrede [adı geçen adada] **bulunan nüfus-u İslâmın hini tahrirde** [yazım sırasında] **askerliğe elverecekleri**

---

[34] **Enver Ziya Karal:** ***Osmanlı İmparatorluğunda İlk Nüfus Sayımı (1831)***; T.C.Başvekâlet İstatistik Umum Müdürlüğü yyn., Ankara, 1943,s.10-11; ayrıca bkz.**Kemal H.Karpat:** ***Osmanlı Nüfusu (1830-1914) Demografik Ve Sosyal Özellikleri***; T.V.Y.yyn., İstanbul, 2003, s. 58.

[35] a.y.,s.11-19.

reyülayn müşahede oldukça [görülerek saptandıkça] **şahsı vahide** [tek bir kişiye / hiç kimseye] **ifşa olunmayarak** [açıklanmayarak / bildirilmeyerek] **hafi** [gizli] **işareti gayrı mütebeyyine** [belirsiz işaret / belli olmayacak işaretle] **hıfz** [saklamak] **ve badehu** [bundan sonra] **Yusuf Paşa bendelerine müslimin-i mezkûreden topçu ve kal'a** [kale] **neferatı** [erleri] **tâyin olunmuşları var mıdır deyu sual olundukta bedel istıdlâ cemi nüfusu mevcude tahrir** [var olan bütün nüfus] **yazılarak ve işe yarayanların topçu tâyin olunması sayei seriri saltanatı ülya-yi arz mucibince** [yani, yüce saltanat makamının himayesinde] **sakız kalesine topçu tâyin olunmakla icmali aklamı hümayunladır, deyu cevap vermiş olduğu ve nüfus-u mevcude-i mezkûreden Asakir-i Mansure-i Muhammadiyeye şayan olanların esamilerini zirine** [adlarının yanına] **mim işareti kılınmış idügi."**[36]

İşte, bu ilk nüfus sayımının gerçek bir nüfus sayımı ile bir ilgisinin bulunmadığı, yalnızca askerlik ve vergi yükümlülüğü demek olduğu için halk buna tepki göstermiş, sayımdan kaçmak için türlü yollara başvurmuştur.

Fakat burada şu soruları sormalıyız: Türk halkı askere gitmekten kaçıyor mu idi ki böyle gizli bir sayım yapılmıştı? Kaçıyorsa, neden? Osmanlı Devleti'ni kuran Türkler nasıl olurdu da şimdi bu devlet için kutsal askerlik görevini yerine getirmek istemezlerdi? Üstelik, Batılı ordular çizgisinde kurulan ve büyük bir atılım olarak nitelenen yeni düzenli orduda asker olmaktan niçin kaçınacaklardı? Bu sorulara verilecek yanıtlar, Osmanlı Devleti'nin yapısını bir kez daha gün ışığına çıkarıp kanıtlayacak. Önce şunu belirtmek gerek: Bilindiği gibi, zorunlu askerlik, ilke olarak yalnız Müslümanlar'a yükletilen bir görevdi. Ne ki, Müslüman Araplar'a yine ilke olarak zorunlu askerlik yaptırılmazdı. Bu nedenle, bu çerçevede ***Müslüman*** sözünden bu dönemde genelde Türkler'in anlaşılması gerekiyor. Giderek durum öyle bir biçime girecektir ki, **II.Abdülhamit**'in şöyle

[36] a.y.,s.18.

dediği belirtiliyor: *"Osmanlı Devleti, askerî kuvvetleri Rumeli ve Arabistan'da birkaç yer müstesna olmak üzere Anadolu ahalisinden, daha doğrusu dört beş milyon nüfusun içinden almaktadır. Bu hal pek az daha devam ederse askerî ihtiyaçlarımızı asla karşılayamayan bu nüfus askerlik sikleti* [yükü / ağırlığı] *altında bütün bütün ezilip hükümetin her hususta dayanağı olan Anadolu kıtasının İslâm unsuru, başka sebebe hacet kalmaksızın yalnız bu sebeple mahvolarak harp halinde, devlet asker bulamayacaktır."*[37]

Bir ayraç açarak şunu da belirteyim ki, açıkça görüldüğü üzere, **II.Abdülhamit**'in kaygısı Anadolu Türkleri'nin ezilip bittiğinden ileri gelmemiş; derdi, Türkler'in soyu tükenince cepheye sürecek asker bulunamayacak olması!...

Osmanlı gayrımüslimleri konak, köşk ve yalılarda yaşayacaklar, günlerini gün edecekler, ama "vatan savunması" için kıllarını kıpırdatmayacaklar. Fakat onların bu güzel yaşamlarını Anadolu çocukları cephelerde şehit düşerek olanaklı kılacaklar!

Bu konuya sonra yine döneceğim.

Askere gitmemenin ***edilgen direniş***'e dönüşecek olmasının tek nedeni bu değildi. Askerlik süresi de belirsizdi, hemen hemen bir ömür boyu idi. **Mustafa Nuri Paşa**'nın sözleriyle, *".....bu düzenin kuruluşundan beri asâkir-i hassa ve mansûre'ye alınan erlerin hizmet süreleri belli olmadığından halk, askere giden çocuklarına ölmüş gözü ile bakardı ve bu yüzden de askerlikten tiksinti duyardı."*[38]

Gelelim gençlerin askere nasıl alındığına... Bunu da **Enver Ziya Karal**'dan izleyelim:

"Asâkir-i Mansûre.....geliştikten sonra Nizamiye ismi verilen bu yeni orduya asker alma usulü çok sert ve kaba idi. Evli olsun, bekâr olsun, milletin gençleri vilâyetlerde yakalanıp elleri kelepçeleniyor ve en yakın kasabaya sürükleniyorlardı; orada

---

[37] **E.Z.Karal:** ***Osmanlı Tarihi***; C. VIII, s.363.

[38] **Mustafa Nuri Paşa:** C.II, s.298.

başkalarının da kendilerine katılmasını beklerken pislik içinde hapis hayatı geçiriyorlardı. Sonra deniz kıyılarında kasabalara götürülerek gemilere bindiriliyorlar ve deniz hastası olarak ve vatan hasreti çekerek perişan bir durumda İstanbul'a çıkarılarak hayatları müddetince hizmet etmek üzere ordu alaylarına ve harp gemilerine gönderiliyorlardı. Bu şekilde askerlik hizmeti, bir dereceye kadar kürek mahkûmiyetini andırmakta idi."[39]

Oluşum ve gelişim çizgisini izlediğimiz Osmanlı Devleti'nde XIX. yüzyıla gelindiğinde Anadolu Türk'üne reva görülen buydu, onların devlet içindeki yerleri böyleydi.

Türk halkı; sömürücü, çürümüş, kozmopolit bir düzene canlarını vererek bekçilik yapsın diye çocuklarını kendisinden böyle koparıp alan Osmanlı Devleti'nin yine bu düzeni sürdürmek için giriştiği reformlara elbette sahip çıkmayacaktı. **II.Mahmut**'un reformları onun için yeni bir zulüm kaynağı idi. Ama yüzyıllardır eylemli direnişleri en acımasız biçimde bastırılmıştı, kırıla kırıla bir kez daha başkaldıracak gücü kalmamıştı. Ne var ki, sessizce, edilgen bir biçimde direnmesine de kimse engel olamazdı. Artık, elinden geldiğince devletten uzak duracak, ona hizmet etmekten kaçınacak, içine kapanacaktır. Bu zulme, haksızlığa ancak böyle direnebilecektir.[40]

---

[39] **Enver Ziya Karal:** *Nizam-ı Cedit Ve Tanzimat*; s.178.

[40] **Aziz Nesin**'in ***"Üniversite Heyetinin Bir Köyde Sosyolojik İncelemesi"*** başlıklı öyküsü (**Aziz Nesin:** ***Sossyalizm Geliyor Savulun***; 2.basım, Tekin yyn., İstanbul, 1968, s.163-177) bu gerçeği yazın planında güçlü bir biçimde yansıtmaktadır. Bu öyküde, bir üniversite heyetinin bir köye sosyolojik araştırma yapmak için gelmek istemesi üzerine köylünün üniversiteyi devletle bir tutarak nasıl yerini yurdunu bırakarak dağa çıkıp saklandığı anlatılmaktadır. Öykünün bir yerinde şöyle deniyor: *<Hüseyin Ağa "Şimdi gözünüzü ve kulağınızı dört açıp beni iyicene dinleyin" dedi. "Yaşlılar bilir, benim çocukluğumda köyümüz ovada yol üstündeydi. O zaman atalarımız bize köyün eskiden daha bir gözel ve uğrak yerde olduğunu, velâkin rüşvetçi kadılar ve imanı yok aşarcılar ve de zalim zaptiyeler belâsından oraya göçüldüğünü söylerdi. Benim çocukluğumda da candarma ve tahsildar belâsına köyü işte bu kaya sivrisine göçtürdük. Bundan öte bulutlardan gayrı*

Osmanlı ordusunda görev yapan ve bu gerçeği gözlemleyen ama nedenlerini kavrayamayan **Von Moltke**'nin şu sözleri ilk ağızda bizi derinden yaralasa da, aslında çaresiz, umutsuz fakat inatçı bir direnişin anlatımıdır:

"Bu insanlar cedlerinin savaşçı seciyelerini sanki tamamen yitirmişler. Birkaç gün önce, altı nöbetçiyi nöbetten ayırıp yanına alan ve bu karışıklıktan yararlanarak askerden kaçmış olan bir çavuşu kurşuna dizdik. Diğerleri bunu ibretle seyrettiler ve 'Zavallı adam' diye acıdılar. Paşa, getirilen her asker kaçağı için 250 kuruş mükâfat veriyor. Kendi ifadesine göre; bu iş için Ekim ayından bu yana 100.000 kuruş ödemiş. Her gün, kolları arkalarına bağlanmış iki üç insan görüyorum. Bunlar,Kürtler tarafından bir yulara bağlanıp sürüklenerek getiriliyorlar...."[41]

Ne ki, Anadolu Türk insanı karşısında ve özellikle askerlik konusunda böylesine zalim olan Osmanlı'nın padişahı, aynı konuda Avrupalılar karşısında, bir Fransız sirkinin at canbazını ordusunda subay yapacak ölçüde alçak gönüllüdür, daha doğrusu aşağılık duygusu içindedir. Olay şu: 1835'de İstanbul'a bir Fransız sirki gelir. Sirkte at üzerinde gösteriler yapan **Paul Szymanski** adlı bir at canbazı, kendisini izleyen **II.Mahmut**'un beğenisini kazanır. Sultan, ona kendi atı üzerinde de gösteriler yaptırır. **Szymanski** bunu da başarınca, **II.Mahmut**, ona ihsanda

---

bi sığınağımız kalmamıştır hemşeriler. Karlı dağa varsak, orda biz dayansak da, mal davar dayanmaz, hep kırılır. Ondan ötürü gelecek ünüfersetenin suyuna gitmek ve her ne derse he demek ve de gayetle hoş görünmek boynumuza borç oldu. İyi dinleyin: bu ünüfersete köyde ne kadar çok baş görürse o kadar vergi keser, keser ve de başımıza olmadık belâ sarar. O sebepten, yarın sabah gün doğarken köy boşalacak ve de davarı, sığırı dağa kaçıracağız ve köy boşalıp burada bi tek canlı kalmayacak. Yalnız üç fedai kalacak köyde ve üç fedai ünüferseteyi gayetle gözel ağırlayacak."> Öykü şu sözlerle son bulmaktadır: <*"İzimizi bulduklarından şimdi köyü göçtürmek için daha yukarı tepelerde sapa bir yer aramaktayız."*>.

[41] **H.Von Moltke:** ***Türkiye Mektupları***; çev.Kemal Vehbi Gül, Varlık yyn., İstanbul, 1967, s.134, mektup 12.

bulunur ve subay olarak Osmanlı ordusuna katılmasını önerir, bunda ısrar da eder. **Szymanski** ise, ne askerlikten anlar ve ne de ömründe silâh kullanmış değildir. Öneriyi geri çevirmek ister ama **II.Mahmut**'un hiddetinden çekindiği için, bir ara yol bulunarak, baytarlık yapmak üzere subay olarak Osmanlı ordusuna katılır. **Szymanski**'nin orduda uzun yıllar görev yaptığı da belirtiliyor.[42]

-III-

II.Mahmut döneminin halkımız için ne anlam taşıdığını, Osmanlı ülkesinin Batılılar'ın bütünüyle açık pazarı durumuna getirilmiş olması ayrıca belgeler. Bu durumun sonucu, Osmanlı ekonomisinin çökmesi, işsizlik, açlık, dış borçlanma ve ülkenin sömürgeleştirilmesi sürecine ivme kazandırılması olacaktır. Ama şu var ki, Osmanlı egemenleri ve yöneticileri, göreceğimiz gibi, halkın daha da yoksullaşmasıyla ters orantılı olarak daha da semireceklerdir.

Açık pazar olmanın kısa öyküsü şöyle:

Mısır valisi **Mehmet Ali Paşa**'nın isyanı ve Osmanlı ordularını yenilgiye uğratması üzerine, devletin içine düştüğü çözümsüzlükten yararlanan Rusya, Osmanlı Devleti'ni korumak ve valinin isyanını bastırmak bahanesiyle, Hünkâr İskelesi Antlaşması ile, Osmanlı Devleti üzerinde vesayet kurmuştu. Bu yeni bir tehditti. Bu durum karşısında Osmanlı yöneticileri bu kere İngiltere'den yardım isteyecekler ve bu yardımın **"kadr u kıymeti"**ni bileceklerini de belirteceklerdi. Hariciye nâzırı **Mustafa Reşit Paşa**'nın **Lord Ponsonby**'ye verilmek üzere kaleme aldırdığı yazıda, İngiltere, **"dost-ı hâlis"**, yani "gerçek dost" olarak nitelendiliyor ve yapılacak yardım karşılığında da **"tanzimat-ı mukteziyenin icrasına hazır",** (yani gerekli düzenlemelerin yapılmasına hazır) olunduğu bildiriliyordu.[43] Oysa, ay-

---

[42] **Wanda:** ***Souvenirs Anecdotiques sur la Turquie, 1820-1870***; Paris, 1884, s.45.

[43] **R.Kaynar:** ***Mustafa Reşit....***; C. I, s.142.

rıca bir karşılık ödenmese bile, İngiltere'nin, Rusya'nın ilerlemesini ve Osmanlı toprakları üzerinde egemenlik kurmasını önlemesi kendi çıkarı gereğiydi. Çünkü, İngiltere, dönemin en büyük ve en güçlü kapitalist-emperyalist devletiydi ve güçsüz ama elinde geniş topraklar bulunduran bir Osmanlı Devleti'nin varlığını sürdürmesi, sahip olduğu pazarı ve sömürdüğü kaynakları korumak ve daha da genişletmek bakımından zorunluydu. İngiltere'nin bu dönemde Osmanlı ticaretindeki payı %400 artmış bulunuyordu.[44] Bununla birlikte Osmanlı hammaddelerini dilediği gibi sömürmesini ve ürettiği malları satmasını güçleştiren bazı engeller de yok değildi. Bunların en başında gelenleri de, Osmanlı toprakları üzerinde yabancıların iç ticaret yapamamalarını, dışarıdan getirilen malların ülke içindeki satışının Osmanlı uyruklarınca yapılmasını öngören düzenlemeler geliyordu. Bir başka engel ise ***yed-i vahit*** denen tekel yönetimiydi. Buna göre bazı malların üretim, alım-satım hakkı yerli tacirlere bir tekel olarak verilmekte ve bu da doğal olarak İngiliz çıkarlarını baltalamaktaydı. Ayrıca, İngiltere, gümrük resimlerinden yakınmaktaydı.[45]

İşte, bu ortamda, **Mustafa Reşit Paşa**'nın çabaları ile 16 Ağustos 1838'de ***Balta Limanı Ticaret Antlaşması*** imzalanacak ve İngiltere'nin tüm istekleri kabul edilecektir.[46] Kısa süre içinde de öteki Avrupa devletleri de antlaşmanın tarafları durumunu elde etmeyi başararak hükümlerinden yararlanacaklardır.

---

[44] **Reşat Kasaba:** ***Osmanlı İmparatorluğu Ve Dünya Ekonomisi – On Dokuzuncu Yüzyıl***; çev.Kudret Emiroğlu, Belge yyn., İstanbul, 1993, s.45.

[45] Ayrıntılı bilgi için bkz. **Ali Sarıkoyuncu:** ***"Osmanlı Devleti'nin Çöküşünü Hızlandıran Bir Anlaşma: 1838 Osmanlı-İngiliz Ticaret Sözleşmesi Ve Sonuçları***; Askerî Tarih Bülteni, Ağustos 1992, sayı 33, s.94-101.

[46] Antlaşmanın nasıl hazırlandığına ve hükümlerine ilişkin ayrıntılı bilgi için bkz. **Mübahat S.Kütükoğlu:** ***Osmanlı İngiliz İktisadî Münasebetleri***; C.I: ***1580-1838***; T.K.A.Ens., yyn., Ankara, 1974, s.92-125.

Bu antlaşmanın sonuçlarını **Prof.Dr.Cihan Dura** şöyle özetliyor:

I- Ekonomik bağımsızlık yitirilecektir.

a- Devletin bağımsız dış ticaret politikası izleme seçeneği ortadan kalkacaktır.

b- Ekonominin doğal gelişmesi ve sanayileşmesi engellenecek, devletin varlığı dış etmenlere bağlı kalacaktır.

II- Ticaret, yabancı egemenliğine geçecektir.

III- Ekonomik gelişme duracaktır.

A- Üretim 4 açıdan olumsuz etkilecektir:

a) Dış pazarlar için tarım malları üretimi yaygınlaşacaktır.

b) Zenaata dayanan üretim yabancı sanayi malları karşısında gerileyecektir.

c) "Tarımsal üretim" ile "tarım-dışı üretim" arasındaki tamamlayıcılık ortadan kalkacaktır.

d) Üretici, hammadde, bilgi birikimi ve teknoloji yetersizliği yüzünden çaresiz duruma düşecektir.

B- Osmanlı sanayi çökecektir.

C- İşçi ve tüccar yoksullaşacaktır.

IV- Hazine gelirleri azalacak, dış borçlanma başlayacaktır.

Dura, bu gelişmelerin varacağı noktayı 3 sözcükle belirtmiş: *"Sonunda devlet de çöktü."*[47]/[48]

Antlaşma sonrası bu gelişmeler doğrudan gözlemlenerek **Eugene Morel** tarafından yazılan ve 1866'da yayınlanan ***Türkiye Ve Reformları*** adlı kitapta, Antlaşma'nın sonucu şöyle dile getirilmiş bulunuyor: *"1838 Antlaşması'nın sonucu üretimi felce uğratmak, çiftçinin gelirini azaltmak, kısacası tarıma zarar ver-*

---

[47] **Cihan Dura:** ***"1838 Osmanlı-İngiliz Ticaret Antlaşması: Çöküş"***; Gazete Müdafaa-i Hukuk, 2 Şubat 2001.

[48] 1838 Antlaşması ile, savaş yıllarında dış ticarete konan olağanüstü vergilerle savaş giderlerinin karşılanması yöntemi de kaldırılmıştı. 1853-1856 Kırım Savaşı sırasında bu nedenle bu vergi alınamayacak, bu yüzden de dış borçlanma yoluna gidilecektir. — **Şevket Pamuk:** ***Osmanlı-Türkiye İktisadî Tarihi, 1500-1914***; 2.basım, Gerçek yyn., İstanbul, 1990, s.164.

mek oldu."[49] Bu nedenle, **Prof.Dr. Yusuf Kemal Tengirşek,** Osmanlı yöneticilerinin, *".....bu muahedenin neticede memleketin sanayini belini doğrultamaz hale getireceğini, devletin başına Düyûn-u Umûmîye idaresi gibi bir belâ musallat edeceğini"* sezememiş olduklarını öne sürüyor ki[50] bence gereğinden fazla iyi niyetli bir yaklaşım. Sanırım, 1838 Antlaşması için en doğru nitelendirmeyi **Berkes** yapmış; çünkü, bu antlaşma için *"tarihimizdeki ilk satılık memleket vesikası"*dır diyor.[51]

Berkes, *"ilk"* demiş, kuşkusuz sonrakilerden en önemlilerinden biri de ***Gümrük Birliği Antlaşması***! **Dura** ise, *"Bilim, <aynı koşullar bir araya gelince, sonuçları da aynı olur> der"* gerçeğini yukarıda adı geçen yazısında vurgulamış. Gerçekten, 1838 Antlaşması ile **Çiller** ve **Baykal**'ın döneminde imzalanan Gümrük Birliği antlaşması hemen hemen aynı içerikli![52]

Şimdi bir de, bu bölümüm başına dönelim: **II.Mahmut**'un amacı neydi? Osmanlı merkezî otoritesini güçlendirmekti değil mi? Oysa, devlet otoritesini güçlendirmek isteyen Osmanlı, kendi devletinin sömürgeleştirilmesinin önündeki tüm engelleri kendi eliyle kaldırmıştır. Gerçekten de, *".....reform girişimleri ilk aşamalarından itibaren Avrupa devletlerine ve özellikle dönemin en güçlü devleti İngiltere'ye ekonominin dış ticarete ve yabancı sermayeye açılması doğrultusunda verilen ödünlerle el ele yürümüştür. Ancak, ekonomi dışa açıldıkça, Avrupa sermayesinin imparatorluk içindeki gücü artıyordu. Bu süreç, Birinci Dünya Savaşı öncesinde İmparatorluğun birbiriyle rekabet halindeki Avrupa devletleri arasında nüfuz bölgelerine ayrılmasına kadar uzanacaktır. Böylece merkezî devletin gücünü arttırmak amacıyla başlatılan reform girişimleri, merkezî devletin ekonomi*

---

[49] Türkçe basını: çev. S.Belli, Süreç yyn., İstanbul, 1984, s.115.

[50] **Yusuf Kemal Tengirşek:** ***"Haricî Ticaret Siyaseti"***; Tanz.I, s.319.

[51] **Niyazi Berkes:** ***"Batıcılık,Ulusçuluk Ve Toplumsal Devrimler"***; Yön, 5 Mart 1965.

[52] Bu konuda örneğin bkz. **Semih Kalkanoğlu:** ***"Osmanlı'da Ticaret Anlaşmaları Ve...Gümrük Birliği"***; Strateji D., Eylül 1995.

üzerindeki denetiminin azalmasına yol açacaktır."[53]

Tanzimat'ın ilânı bu antlaşmayı izleyecektir. Çünkü, Tanzimat, sömürgeleşmenin yaygınlaştırılıp kökleştirilmesi ve Avrupa devletlerinin yerli işbirlikçileri gayrımüslim Osmanlılar'ın ayrıcalıklarının arttırılması için 1838 Antlaşması'nı bütünleyen uygulamalar dizisi olacaktır.

[53] **Ş.Pamuk:** s.163.

BÖLÜM 9

TANZİMAT:
BÜYÜK YIKIM VE KIYIM

1
NİÇİN "TANZİMAT"?

-I-

Tanzimat, **Namık Kemal**'in deyişiyle, *"Vakıa zahirde bakılsa herkesin hayatına, malına, ırzına kâfil olmak için yapılmış zannolunur fakat hakikat-i halde devletin hayatını temin maksadı ile ilân olunmuş idi."*[1] **Namık Kemal**'in bu yargısı, bu kitapta Tanzimat öncesi reform girişimlerine ilişkin söylenenlerin Tanzimat'a uygulanmasından başka bir şey değil. Tanzimat, ***"insan"***a önem vermemiş, toplumun sorunları ile ilgilenmemiştir, önemli olan ***"devlet"***ti. Gerçekten, Tanzimat, *".....temel müesseseleri bozulmuş olan Osmanlı imparatorluğunu, yepyeni bir medeniyetle yükselen ve taaruza geçen bir Avrupa'nın ezici üstünlüğü karşısında yeniden teşkilâtlanma teşebbüsünün kati safhası"*ydı.[2] Lâle Devri ile başlayan batılılaşma, Nizam-ı Cedit ile bir adım daha atmış, **II.Mahmut** döneminde kök salmıştı. Tanzimat'ı "resmen" başlatan Gülhane Hat-tı Hümayunu ile de son aşamasına girmiş oluyordu.

Tanzimat, ders kitaplarımızda bir ilericilik, devrimcilik dönemi olarak tanıtılır. Çoğu bilim adamımız ve yazarımız da bu görüşte. Bu, çok kaygı verici bir yanılgı. Daha da düşündürücü olanı ise, kimilerinin Atatürk devrimlerini Tanzimat'ın bir sürgiti olarak göstermeye kalkışmaları. Oysa, Cumhuriyet dönemi konumuz açısından ele alınırken gerçeğin hiç de öyle olmadığı görülecek. Burada, şu ana değin belirtilenlerden Osmanlı Devleti'nin yapısına ilişkin olanlarını şöyle bir anımsamak bile bu yargıların yanlışlığını kendiliğinden ortaya koymaya yetecek:

---

[1] İbret, 4 Ramazan 1289 — **R.Kaynar:** C.I, s.195'den.

[2] **Halil İnalcık:** ***Tanzimat Ve Bulgar Meselesi***; D.T.C.F.,yyn., Ankara, 1943, s.2.

Kuruluşundan kısa bir süre sonra sonra çeşitli etnik guruplar koalisyonunun âdeta bir sömürü "şirket"ine dönüşen Osmanlı Devleti'nin yönetici sınıfı, başka bir deyişle "devletin ortakları", ya da **III.Selim**'in sözleriyle "*hissemend*"leri arasındaki bağlar zayıflamış ve ortaklardan bazıları paylarına düşenle yetinmez olmuşlardı. Bu nedenle, "*devletin hayatının temin edilmesi*" için yeni bir düzenleme yapılması, ortaklığın yeniden "*tanzim*" edilmesi gerekiyordu. Kaldı ki, bu oluşuma artık yeni öğeler de katılmıştı. Başta İngiltere olmak üzere Batılı emperyalist güçler, Osmanlı toprakları üzerinde sömürüleri için daha elverişli bir ortamın yaratılmasını kendilerine amaç edinmişlerdi. Bu süreçte, Osmanlı yöneticileri de Avrupalı gibi olmayı kendileri için bir onur saymaya başlamış bulunuyorlardı. Bu, Türk halkına yabancılaşmanın yeni bir boyutudur. Türk halkının emeği, alınteri ve ülkenin kaynakları yabancılar ve onların yerli işbirlikçileri Osmanlı gayrımüslimlerince sömürülürken bu ***alafranga*** yöneticiler de onlarla ortaklaşa yağmadan pay almak uğraşında olacaklardır. Halk yoksulluktan inlerken Tanzimatçılar'ın Boğaziçi'ndeki yalıları, Çamlıca'daki köşkleri başka türlü nasıl yükselebilirdi ki?

-II-

Avrupa devletlerinin, Osmanlı Devleti'nin içişlerine el atabilmelerini ve emperyalist emellerini gerçekleştirebilmelerini kolaylaştıran nedenlerin başında devletin XIX. yüzyılın başında içine düşmüş bulunduğu devletlerarası siyasal ve ekonomik durum gelir. Bilindiği gibi, Tanzimat öncesinde Mısır valisi **Mehmet Ali Paşa** başkaldırmış ve Osmanlı ordularını arka arkaya yenilgiye uğratmıştı. **Mehmet Ali Paşa** ordularının Osmanlı topraklarında ilerlemesi karşısında paniğe kapılan Osmanlı yöneticileri, Fransa'nın Mısır'ın yanında olması, İngiltere'nin ise başlangıçta kayıtsız kalması üzerine Rusya ile Hünkâr İskelesi Antlaşması'nı yaparak **Mehmet Ali Paşa** karşısındaki güçsüzlüklerini gidermek istemişler, ancak bu kere de Ruslar'ın Boğazlar'a inme tehlikesine düşmüşlerdi. Osmanlı Devleti, ne **Meh-**

met Ali Paşa ve ne de Ruslar ile başa çıkabilecek durumda değildi. Osmanlı yöneticileri, Mısır valisine ve Ruslar'a karşı, başta İngiltere olmak üzere Avrupa devletlerinin yardımını sağlamaktan başka çare göremiyorlardı. Buna karşılık, Avrupa devletleri de, Osmanlı Devleti'nin çöküp yıkılmasını şimdilik kendi çıkarlarına aykırı buluyorlardı. Lâle Devri'ni incelemeye başlarken, Fransız elçilerinin bu konuda neler düşündüklerini görmüştük. **Montesqieu'**nün görüşü de şuymuş: *"Türk İmparatorluğu eskiden Grekler'in bulunduğu zayıflık derecesindedir; ama daha uzun süre yaşayacaktır; zira bu imparatorluğu yıkmak isteyecek bazı hükümdarlara, Avrupa'nın üç tüccar devleti hemen katılmayacaklardır."*[3] İngiltere başbakanlarından **William Pitt**'in de şöyle dediği belirtiliyor: *"Osmanlı İmparatorluğunun varlığının devamının İngiltere için bir ölüm – kalım sorunu olmadığını söyleyen kimseyle tartışmaya bile girmem."*[4] Şimdi de İngiliz elçisi **Canning**, 19 aralık 1831'de Dışişleri Bakanı **Palmerstone**' verdiği raporunda şöyle diyordu:

"Osmanlı İmparatorluğu çöküş yolunda, ya yeniden canlanıp refaha ulaşmak için yeni bir döneme başlama ya da ortadan tümüyle yok olma konusunda en kritik noktaya gelmiştir. Büyük Britanya için bu imparatorluğun yazgısı kayıtsız kalınacak bir şey değildir. Avrupa'daki göreli gücünün devamı ile bağıntılı olmasa bile, böyle bir durum ülkemizin ticarî çıkarlarını Doğu Hindistan sömürgelerimizi etkileyebilecektir."[5]

Palmerstone da, **Mustafa Reşit Paşa** kanalı ile **II.Mahmut**'a bildirmişti ki:

---

[3] **Trandafir G.Djuvara:** ***"Türkiye'nin Paylaşılması Hakkında Yüz Proje (1281-1913)***; çev.Pulat Acar, Gündoğan yyn., Ankara, 1999'da **Louis Renault**'nun *Önsöz*'ünde, s.9.

[4] a.y..

[5] **Frank Edgar Bailey:** ***British Policy and the Turkish Reform Movement – A Study in Anglo-Turkish Relations, 1826-1853***; Harvard University Pres, Mass., A.B.D, 1942, s.237; tam metin: s.237-246.

".....Osmanlı Devleti Rusya'nın hilelerine ve korkutmalarına aldırış etmeksizin askerine nizam vermeye, ziraat ve ticaretini geliştirmeğe, memleketini imar etmeğe devamlı olarak dikkat etmelidir."[6]

Yine **Namık Kemal**'in sözleriyle, gerçekten de *"Devlet-i Âliye'yi harap etmek Avrupa'nın mukteyaz-i menafinden* [çıkarları gereğinden] *değildi."*[7]

Tanzimat'ın ve sonraki tüm reformların öncelikle dış siyasal koşullarla ilgili olduğu hiç su götürmez bir olgudur. ***1856 Islahat Fermanı***, Kırım Savaşı; ***1876 Anayasası***, Balkanları saran ayaklanmaların, bu halkların temsilcilerinin bir meclis içinde toplanarak ve onlara birtakım ek haklar tanınarak önlenmesi düşüncesi ile bağlantılı olacaktır. **Barkan**'ın belirttiği gibi, *"Bu hususta nazar-ı dikkati celbeden en mühim meselelerden biri, Osmanlı İmparatorluğu'nun sırf kendi bünyesinin derunî* [iç] *zaruretlerinin icabı olarak yeni bir nizam yaratmak ihtiyacını duymuş olmasını ileri sürmekteki müşkülâttır* [zorluktur]. *Filhakika, bu hususta siyasî tazyik şeklinde olmasa bile, haricî âlemde vukua gelen derin köklü değişmelerin tesir hisselerine ehemmiyetli bir mevki ayırmadan Tanzimat hareketini izah etmek imkânsızdır."*[8] Gerçekten, Tanzimat'ta dış koşulların etkisi ön sıradadır. Bu nedenle de, Tanzimat reformlarının, halkın gereksinmeleri ile bir ilgisi olamayacağını söylemeye gerek yok.[9]

---

[6] **Enver Ziya Karal:** ***Gülhane Hat-tı Hümayununda Batının Etkisi"***; Bell., C.XVIII, s.592.

[7] Hürriyet, 10 Zilkade 1285.

[8] **Ömer Lütfi Barkan:** ***Tanzimat Tetkiklerinin Ortaya Koyduğu Bazı Meseleler***; İ.Ü.İk.F.M., Birinciteşrin 1940, sayı 1'den ayrı basım, İstanbul, 1941, s.317.

[9] **Afet İnan:** ***Türk-Osmanlı Tarihinin Karakteristik Noktalarına Bir Bakış***; İstanbul, 1937, s.9.

-III-

Öte yandan, belirtildiği gibi, Tanzimat, başta İngiltere olmak üzere Avrupa devletlerinin Osmanlı ülkesini sömürmelerini daha da kolaylaştıracağı için Batılılar tarafından istenecek ve destek gerecek ve giderek devleti onların ***ortak vesayeti*** altına sokacaktır.[10]

O nedenle de, Tanzimat'ta en etkili devlet olan İngiltere'nin, Osmanlı Devleti'nin yaşamının reformlarla uzatılmasında ne gibi çıkarları bulunduğuna kısaca değinmekte yarar var.

Dönemin en gelişmiş ve sanayileşmiş ülkesi İngiltere'dir. 1825-1853 yılları arasında İngiltere'nin dışsatımı 185.000.000, dışalımı da 79.000.000 sterling artacaktır. Dışalımdaki artış, hammaddeler alanında. Örneğin; 1825'te 1.829.329 libre (0,4536 kg.) ham ipek alırken, bu rakam 30 yıl sonra 6.618.862'ye ulaşacaktır.. Aynı dönemde dışardan getirilen yün ve pamuk tutarındaki artışlar, %50 ve %400'dür. 1853'de dışsatım, dışalımdan 119.000.000 sterling fazladır. Bu gelişim karşısında İngiliz Dışişleri Bakanlığı'nın en başta gelen görevi; İngiliz mallarına pazar bulmak, ticaretin önündeki engelleri kaldırmak olacaktır. [11] İşte, 1838 Antlaşması bu siyasanın bir uygulamasıydı. 1840'ta Osmanlı Devleti'ne mal satan devletlerin başında %29.3 oranıyla İngiltere en baştadır. Bu rakam, 1880'de %45.2'ye yükselecektir.[12] Döneme çağdaş bir kaynak olarak, 1855'de yayınlanan ***La Turquie Actuelle*** adlı kitabında **Ubicini** de, Osmanlı Devleti ile ticarette 58.000.000 frank ile İngiltere'nin en ön sırada olduğunu belirtiyor.[13]

16 Ağustos 1838'de imzalanan ve 1 Mart 1839'da yürürlüğe giren Balta Limanı Antlaşması ile Osmanlı ülkesine serbest ticaret hakkını elde eden İngiltere ve öteki Batı ülkeleri için bu

---

[10] **A.H.Ongunsu:** ***"Tanzimat Ve Âmillerine Umumî Bir Bakış"***; Tanz.I, s.9.

[11] **F.E.Bailey:** s.71-72.

[12] **Şevket Pamuk:** ***"19.Yüzyılda Osmanlı Dış Ticareti"***; T.C.T.A., C.III, s.662.

[13] s.xxvi.

ticaret,[14] gerçekte çok kârlı bir iş olduğu için, Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğü, önce İngiltere ve sonra da Fransa olmak üzere, Batılı ülkeleri ilgilendirmekte ve bu pazarın elde tutulması onların dış siyasalarının temelini oluşturmaktaydı.[15] Bu nedenle de, 1853'de Osmanlı pazarı Rusya tarafından tehdit edildiğinde İngiltere ve Fransa, bu tutumları, yani Osmanlı topraklarının parçalanmasını ve özellikle de Rusya'nın eline geçmesini çıkarlarına aykırı bulmalarını sürdürmeleri[16] daha da pekişecektir.[17] Bu açıdan bakıldığında, onlar için Tanzimat'ın Osmanlı Devle-

---

[14] Yine çağdaş bir kaynağa göre Osmanlı-Fransız ticaretinde, Osmanlı Devleti'nin Fransa'dan aldığı ürünler ve parasal tutarı frank olarak şöyleydi:

Pamuklu dokuma	6.270.538
Kahve	3.376.506
Yünlü dokuma	3.291.080
Şeker	2.271.069
İpekli dokuma	1.753.711
Tabaklanmış deri	1.239.289
Kitap ve gravür	564.927
Kristal ve seramik eşya	551.316
Boya	460.920
Metal eşya	438.321
İplik	387.766
Mobilya	218.611
Mücevherat ve süs eşyası	213.900
Parfüm	195.249
Saat	182.624
Çeşitli	3.573.362

— **Charles Roland:** ***La Turquie Contemporaine - Hommes et Chosses – Etudes Sur L'Orient***; Paris, 1854, s.414.

[15] **F.E.Bailey:** s.177.

[16] **A.H.Ongunsu:** ***"Tanzimat...."***; Tanz.I, s.4-5.

[17] Kırım Savaşı öncesinde İngiltere ve Fransa arasında yapılan görüşmeler ile ilgili olarak İngiltere'nin Türkiye'de uzun yıllar elçilik yapan Lord Stratford Canning'in hükümetine bu görüşmeler ile ilgili olarak verdiği bir raporunda yer alan şu satırlar tek başlarına bile durumu yeterince kanıtlar:

ti'ni bir süre daha ayakta tutabilecek ve böylece de ekonomik çıkarlarını koruyup genişletmelerine olanak sağlayacak bir düzenleme olarak düşünüldüğü açıkça görülür.

Gerek İngiltere ve gerekse Fransa'nın bu koşullar altında Osmanlı Devleti'nin bütünlüğünü korumak zorunda oldukları açık bir gerçek olmakla birlikte, Osmanlı yöneticileri de, bir yanda İngiltere – Fransa ve bir yanda da Avusturya – Rusya'nın bulunması ile oluşan dengeyi Osmanlı Devleti'nden yana etkileyebilmek ve İngilizler'le Fransızlar'ı kendilerine daha çok "ısındırmak" için bu *devletlerin "güvenliğini çekecek bir düzen"*[18] kurmak yoluna gittikleri ve bu amaçla da Tanzimat dönemini açtıkları bir başka olgudur. Osmanlı merkezî siyasal otoritesini güçlendirecek herhangi bir girişim, İngiliz ve bu arada Fransız ticaretinin güvenliğini sağlayacaktı. Öte yandan, İngiltere ve Fransa, Avusturya ve Rusya'ya karşı Osmanlı Devleti'ni açıkça desteklemek durumunda kaldıklarında, bu devletin ***Avrupalılaşması*** onlar tarafından bir gerekçe olarak kullanılabilecekti. Kaldı ki, ticaret yaşamının gerektirdiği ***güven*** ve ***istikrar***'ın da Tanzimat ile sağlanacağı umuluyordu.

Şu halde, Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu siyasal ve ekonomik koşullar, başta İngiltere olmak üzere kimi Batılı devletlerin Tanzimat'ın ilân edilmesindeki rollerini ve etkilerini de belirlemiş bulunuyor. Öylesine ki, **Abdülmecit**, 1840'da Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye binasının açılış töreni nedeniyle yayınladığı hat-tı hümayunda şöyle diyecektir:

".....devlet-i âlimizin dost ve muadil [eşit / denk] **devletler tarafından vâki olmakta olan tebligat-ı dostâne** [dostça bildirimler] **ve tevsikat-i halishaneye** [iyi niyetli belgelere] **nazaran derdest olan** [yapılmakta olan] **bazı mevaddın** [vaad e-

---

"Her iki hükümetin şarkta birlikte hareket etmesini önleyecek hiçbir sebep bulunmaması ve iki tarafın da Osmanlı İmparatorluğu'nu ayakta tutmaya karar vermiş olması karşısında....." — Stanley Lane Poole: ***Lord Stratford Canning'in Türkiye Anıları***; çev. Can Yücel, 3.basım, T.V.Y.,yyn., İstanbul, 1999, s.130.

[18] **E.Z.Karal:** ***Nizam-ı Cedit Ve Tanzimat***; s.170.

dilmiş şeylerin] **dahi bitevfik-i taalâ kariben rehini hüsn-ü hitam bulmasını memul etmekteyim** [yani, savsaklanmadan yakında iyi bir biçimde bitirilmesini ummaktayım.]"[19]

Tüm bunların Anadolu Türkleri için genelde ne anlama geldiği belli. Somut sonuçları üzerinde ise ayrıca duracağız. Bu arada şunu belirteyim ki, **Prof.Dr.Gülten Kazgan**, Tanzimat'la başlayan dönem için, çok yerinde olarak, ***Birinci Küreselleşme*** diyor.[20] O zaman, bugün küreselleşmenin Türk ulusu için ne anlama geldiğini yaşayarak gördüğümüz için, Tanzimat'ta da neler olacağını kestirmek hiç de güç olmasa gerektir.

-IV-

Tanzimat'ın ilânını gerektiren bir başka çok önemli neden de, ***bilâ tefrik-i cins ü mezhep*** ilkesi, başka bir deyişle de Osmanlı Devleti'nin Müslüman olmayan uyruklarının eşit duruma getirilmesi ilkesi. Bu ilkenin resmen yürürlüğe konması ile, savlanan şey, kişinin ister Hıristiyan ve isterse Yahudi olsun, devlet karşısında eşit hak ve özgürlüklere sahip olduğu idi. Böylece bunların hiçbir ayırımla karşılaşmayacağı öngörülmüş oluyordu. Batılılaşmanın Osmanlı Devleti'nin çöküş sürecine girmesi ve sömürgeleşmesi ile eşzamanlı olduğunu gördük. ***Eşitlik*** olayı da aynı süreçte yer alan bir başka eşzamanlı gelişim olarak karşımıza çıkıyor. Gerçekten de, *".....bilâ tefrik-i cins ü mezhep.....seiyaset(i) esasen garplılaşma hareketi ile sıkı sıkıya bağlıdır..... Böylece imparatorluğun bütünlüğünü korumak, yeniden teşkilâtlandırmak isteyenlerin en ziyade güvendikleri esas, reaya verilecek hukuk müsavatı* [eşitliği] *ile imparatorluğun ruhunu teşkil edecek bu vahdetçi* [birlikçi / tekçi] *Osmanlılık zihniyeti yaratmaktır. Reaya meselesinin imparatorluğun esas meselesi olduğunu, hattâ ekseriya Avrupa istismar ve istilâ siyasetinin bile onun arkasına gizlendiğini düşünürsek,*

---

[19] **T.M.Yaman:** ***"Nizam-ı Cedit...."***; s.94[1].

[20] **Gülten Kazgan:** ***Tanzimat'tan XXI.Yüzyıla Türkiye Ekonomisi – Birinci Küreselleşmeden İkinci Küreselleşmeye***; Altın Kitaplar yyn., İstanbul, 1999.

Tanzimat'ta neden Osmanlılığın birinci planda geldiği daha kolay anlaşılır."[21] Bu nedenle, Osmanlı Devleti'nin içişlerine karışmak ve onu güdümlemek olanakları yaratmak ve gayrımüslim Osmanlı uyruklarının durumlarını daha da güçlü kılmak için, bunlar Batılılarca hep ezilen kesimlermiş gibi gösterileceklerdir.

Tanzimat'a damgasını basmış olan İngiliz elçisi. **Lord Stratford Canning**'in Osmanlı Devleti'nin içişlerine atamalara varıncaya değin nasıl karıştığını daha sonra göreceğiz. Asıl önemlisi ise bu İngiliz'in Tanzimat öncesinden başlayarak reformların başmimarlarından olması. Sonunda halk ona ***"küçük padişah"*** demeye başlayacak.[22] Şimdi, **Canning**'in kendi kaleminden şu ***eşitlik*** neymiş onu görelim:

Palmerstone'a 7 Mart 1832 günlü muhtıra'dan:

".....Türk İmparatorluğu son günlerini yaşamaktadır. Ancak Hıristiyan medeniyetine yaklaşmak suretiyle dağılmasını bir müddet için önlemek mümkün olabilir....."[23]

29 Mayıs 1853'de karısına yazdığı mektuptan:

".....Bu sabah Reşit'i [Mustafa Reşit Paşa'yı] **görmeye gittim. Keyfî yerinde..... Son günlerde harıl harıl çalışıyor. Hıristiyan, Yahudi uyrukların dinî imtiyazlarını garanti altına alan fermanların kaleme alınmasıyla uğraşıyor. Bu sabah müsveddeleri bana da yollamışlar, bir iki cümle ilâve ettim. Yakında yeni imtiyazlar da koparılabilir."**[24]

Canning'in kaleme aldığı raporları, mektupları v.b. yayınlayan **Poole**, elçinin bu gibi sözlerine şu açıklığı getirmiş: *"Devrim programlarının ana amaçlarından biri de Hıristiyanları baskı altında tutan eşitsizlikleri ortadan kaldırmak, reayayı* [burada, Hıristiyanları] *Sultanın en hür, en gözde uyrukları kılmaktı."*[25]

---

[21] **H.İnalcık:** *Tanzimat Ve Bulgar....*; s.4.
[22] **Wanda:** s.153.
[23] **S.L.Poole:** s.90.
[24] a.y.,s.140-141.
[25] a.y.,s.96.

Gerçekte, **Canning,** İngiltere'nin çıkarlarını canla başla kollayan bir İngiliz'di ama acaba kendi kişisel görüşü neydi? Onu da yine karısına 1821 yılının Temmuz'unda yazdığı bir mektuptan öğrenebiliyoruz:

"Hani neredeyse, şu korkunç Türklerin ekmeğine yağ sürüyor diye Avrupa dengesi denen gaileyi lânetleyeceğim. Babı-ı âli'nin elinden bağımsız bir Yunanistan kurulmasına elverişli toprakları bir koparabilsek! .... Avrupa'nın mefaatleri keşke müsaade etse de Rus sürülerini Türkiye üzerine bir saldırtsak!"[26]

Hemen belirteyim, **Canning**, Yunanlılar'ın bağımsızlıklarını elde etmelerinde baş rolü oynayanlardan biri olacaktır.

Burada sorulması gereken soru şu: Gayrımüslimlerin gerçekten de dinsel özgürlükleri yok mu idi ki **Canning** bundan söz etmiş? Biz çok iyi biliyoruz ki, dinsel özgürlüklerine eksiksiz sahip olmaları bir yana, asıl Alevî Türkler bu özgürlükten tümüyle yoksundular. **Canning**'in amacı çok açıktır: O, **"yeni imtiyazlar koparmak"** istiyordu ve bunda da fazlasıyla başarılı olacaktır.

Öte yandan, **İnalcık**'ın belirttiği gibi, ***eşitlik, Osmanlılık*** demekti. Osmanlılık/Osmanlıcılık üzerinde ilerde ayrıca durulacak, Yeri gelmişken burada şu kadarına değineyim ki, Rumlar, Ermeniler, Sırplar, Boşnaklar, Yahudiler, Araplar, Arnavutlar... **Osmanlı** olarak görüldükleri için ***bilâ tefrik-i cins ü mezhep*** ilkesi söz konusu olabilmiştir. Bu ilkeyi daha iyi kavrayabilmek için **Fuat Köprülü**'nün 1.Kitap'ta (s.183) yer verilen şu saptamasını yinelemek gerekiyor: *"Etnik değil sadece politik bir tabir olan Osmanlı kelimesi eski vak'anüvislerde daima* ***'devlet hizmetinde bulunan ve devlet bütçesinden geçinen hâkim*** [egemen] ***ve müdir*** [yönetici] ***sınıf' mânasını ifade eder."*** Şimdi, gerçekte yapılan, "Osmanlı" sözünü, yalnız egemenleri ve yöneticileri anlatır olmaktan çıkararak tüm uyrukları kapsayacak biçimde genişletmektir. Artık egemen ve yönetici olmayan

[26] a.y.,s.47.

gayrımüslimler de "Osmanlı"dır. Bu nedenle de, Türkler, devlet karşısında yalnızca Osmanlı'nın bir parçası, bir öğesidir.

Şunu da belirtmeden geçmek istemiyorum: İngiltere başta olmak üzere Batılı devletler, ***bilâ tefrik-i cins ü mezhep*** uygulamasını insanlık, hak ve özgürlüklerde eşitlik adına istediklerini öne sürüp durmuşlardır ama örneğin o dönemde toprakları üzerinde güneş batmayan imparatorluk olarak adlandırılan Büyük Britanya İmparatorluğu'nun neresinde ***bilâ tefrik-i cins ü mezhep*** ilkesi yürürlükteydi ki!

Deyimi bağışlayın ama işin püf noktası Osmanlı gayrımüslimlerinin eşitlik açısından devlet toplum düzeni içindeki yerleri ve nüfus açısından da sayılarıdır. Bu noktada, Anadolu Türk halkının her geçen gün nasıl daha da yoksullaştığına, buna karşılık gayrımüslim Osmanlılar'ın her geçen gün daha da gelişip semirdiklerine ve siyasal açıdan etkinliklerinin daha da arttığına ilişkin belirtilenleri anımsamanız gerekiyor. Ve şimdi bunlar ***eşit*** olmaktadırlar! Kimlerle? Anadolu Türkleri ile mi? Bakın, uzun yıllar Osmanlı ülkesinde kalan Macar beylerinden **Mikes** ne diyor:

"..... bu şimdi bizim bulunduğumuz yerlerden evvelce kadınlar ve kızlar gündüz bile geçmeye korkarlarmış, akşamları ise sokakta bulduklarını alır götürürlermiş, ne halde bıraktıklarını artık siz düşünün. Hattâ adam öldürdükleri de olurmuş ve bu işleri yapanlar da yeniçerilerle Rumlar ve Ermenilermiş....."[27]

".....ya o Rum ne azgın millettir....."[28]

".....ya bir de işimiz şu azgın Rumlar'a kalsaydı burada durabilir miydik?"[29]

"[Yaş] *Gerçi Türk idaresi altında bulunuyorsa da yine de Rumlar'ın boyunduruğunda oldukları muhakkak. Yüksek, kârlı, büyük küçük bütün memurluklar hep Rumlar'ın elinde, voyvoda daima Rumlar'ın elinde olduğu için kendi milletini tutar ve*

---

[27] **K.Mikes:** ***Türkiye Mektupları***; çev.Sadettin Karatay, M.E.B.,yyn., Ankara, 1944, C.I, s.83, Mektup XXXVII.

[28] a.y.,C.I, s.100, Mektup XLII.

[29] a.y.,C.I, s.155. Mektup LVIII.

asılzâdelere istediğini yaptırır. Şimdi bile burada bütün orduya kumanda eden baş hetman kimdir? Zengin bir kürkçünün oğlu ki önünde bütün kişizâdeler baş eğerler."[30]

1829-1831 yıllarında Osmanlı ülkesinde bulunan **Adolphus Slade**'in gözlemleri de şöyle:

İstanbul'da Rumlar, varsıl Türkler'inkini gölgede bırakan lüks bir yaşam sürmektedirler. Rumlar'ın varsıl olanları ve soyluları, Tarabya'daki en güzel bahçelere sahiptirler ve görkemli saraylarda yaşamaktadır. Yalnız padişahın ve yakınlarının sarayları bunlardan daha görkemlidir.[31] Fransız Devrimi'nin yol açtığı savaşlar, Akdeniz ticaretinin Rumlar'ın eline geçmesi sonucunu doğurmuş ve bundan başka İngiltere'nin Avrupa ile ticaretini engellemiş olması özellikle buğdayın ve ipeğin Osmanlı Devleti'nden sağlanmasını gerektirmiş, bu maddelerin taşıyıcılığını da Rumlar yapmış ve bu yolla ayrıca varsıllaşmış bulunmaktadırlar. Leipzig Fuarı'nda sık sık görülmeğe başlayan Rumlar, **III.Selim**'in verdiği izinle birçok kentte çeşitli okullar açmışlar, varsıl olanlarını da çocuklarının eğitimi için onları Avrupa'ya göndermeğe başlamışlardır.[32] Öte yandan, Osmanlı Devleti, Rumlar'ı çeşitli devlet görevlerine getirmiş ve onlara birçok ayrıcalıklar tanımıştır.[33] Ne ki, yine Rumlar'ın bir bölümü kendilerine zulüm yapıldığını öne sürmektedirler. Öte yandan, Rum köylüsü de, herkesten daha iyi giyimli ve toktur, özgürlük içinde yaşamaktadır.[34] Bunlar, **Slade**'in Rumlar'a ilişkin gözlemleri. Ayrıca, Ermeniler'in de ne denli rahat, varsıl ve özgür olduklarını da anlatmış bulunuyor.[35]

Daha sonraları Ermeni Patriği **Nerses Varjabetyan** ve 9 Episkopos, Şubat 1878'de Rus prensi **Garçakof**'a yazıp gönder-

---

[30] a.y., C.II, s.175, Mektup CL.
[31] **A.Slade:** C.I, s.128-129.
[32] a.y., C.I, s.235-237.
[33] a.y., C.I, s.299-301.
[34] a.y., C.II, s.302-305.
[35] bkz. a.y., C.II, s.309 v.d..

dikleri muhtırada gerek Ermeni ve gerekse öteki Hıristiyan toplumların ulaşmış olduğu düzeyi şu sözlerle belgeleyecektir:

"Türkler'de olduğu gibi Ermeniler'de vesair Hıristiyanlar'da da en büyük idare amirleri bulunuyor. Ulum [bilim] **ve maarif Ermeniler'de Türkler'den daha ziyade münteşirdir** [yaygındır / gelişmiştir]."[36]

Ermeni yazar **Yetvart Çark**'ın sözleri de gerçeklere ışık tutacak:

"İstanbul'da bulunanların [Ermeniler'in] *vaziyeti nispeten* [yani, İstanbul dışında olanlara göre] *daha iyi olmasının sebebi devlet makamlarını işgal eden Ermeni vatandaşların kendileri ile yakından alakadar olmalarına atfedebiliriz. Bunlar elbette ki, cemaatlerinin rahatlığı ve refahı için ellerinden geleni esirgemiyor, nüfuzlarını kullanıyorlar ve çok defa nazlarını geçirebiliyorlardı. Birçok Ermeni müesseselerine Saray tarafından senelik yardım bağlanmış olduğu hatırlardadır."*[37]

Osmanlı Hıristiyanları'nın ve Yahudileri'nin ekonomik iktidara sahip olmaları ve üst düzey yönetim kadrolarında bulunmaları bir yana bırakılsa bile, haksızlığa uğrayıp uğramamaları açısından, durum çok başkaydı. Örneğin, bir yabancı olarak, dönemin reformları üzerine gözlemlerine dayanarak yazdığı ve 1876'da yayınlanan kitabında **Leouzon Le Duc** şu gerçekleri belirtir: Avrupalılar'da Osmanlı Devleti'nde yalnız Hıristiyanlar'a haksızlık yapıldığı gibi bir düşünce vardır. Sanılır ki, Müslümanlar'a karşı haksızlık yapılmaz. Bu saçma bir sanıdır, çünkü, örneğin böyle denilerek yönetim bozukluğu altında bulunan bir vilâyette, bu kötü yönetimin olumsuz sonuçlarının yalnızca Hıristiyanlar'ı etkilediği öne sürülmüş olmaktadır. Kaldı ki, Hıristiyanlar, bu gibi haksızlıklara ve olumsuzluklara, Müslümanlar'a oranla çok daha az uğrarlar. Çünkü Müslümanlar (yazar, "Müslüman" derken, "Türk"ü kast ediyor) kendileri ile yönetici-

---

[36] **Esat (Amasya Mebusu):** ***Berlin Kongresi'ne Kadar Ermeniler'in Vaziyeti – Türk Tarihinin Ana Hatları Eserinin Müsveddeleri***; İstanbul, tarihsiz, s.9.

[37] **Y.Çark:** s.240.

lerine karşı kendilerine koruyacak, haklarını arayacak herhangi bir kuruluşa sahip değillerdir. Oysa, Hıristiyanlar'ın böyle kuruluşları olduğu gibi kendilerine tanınan ayrıcalıklardan da yararlanmaktadırlar ve dinsel önderleri de yönetime karşı bir ağırlık oluşturmaktadır.[38]

-V-

O halde ***bilâ tefrik-i cins ü mezhep***'in temel bir ilke olarak uygulamaya konulması neden istenmiştir? Biçimsel birkaç ayrımcılık dışında gayrımüslimler Türkler'den çok daha ayrıcalıklı ve her bakımdan üstün durumda iken, neden eşitlik diye tutturulmuştur? Bu sorunun yanıtı, Tanzimat fermanları incelenirken verilecek. Ancak, önce konunun bir ***azınlık sorunu*** olup olmadığı belirlenmelidir. "Azınlık hakları" ya da "azınlık hukuku" denilince şunu bilmeliyiz: Irkçı yönetimleri bir yana bırakırsak, kuramsal olarak bir ülkede sayıca azınlıkta olan bir etnik gurup ya da ulus, "vatandaş" olarak "vatandaşlık hukuku"na sahiptir; ancak, varlığı sürdürebilmesi için ona birtakım haklar ayrıca tanınır, bu haklar çoğunlukta olan vatandaşlara tanınmayan haklardır.[39] Acaba, Osmanlı gayrımüslimleri sayıca Türkler'den daha mı azdı ki, onlara varlıklarını sürdürebilmeleri için ayrıca birtakım haklar ve güvenceler tanınması yoluna gidilmiştir? Soruyu şu biçimde de sorabiliriz: Osmanlı Devleti'nde çoğunlukta olanlar Türkler mi idi? Bu soruları yanıtlayabilmek için Osmanlı Devleti'nin çeşitli halklar açısından nüfus bileşiminin nasıl olduğunu görmek gerekiyor.

Daha önce anılan ve **II.Mahmut**'un yaptırdığı nüfus sayımının gerçeği yansıtmadığını biliyoruz. Görmüş olduğumuz üzere o sayım yalnızca Türkler'den askere alınacakları saptamak

---

[38] **Keouzon Le Duc:** ***La Turquie – Est-elle Incapable de Reformes?***; Paris, 1876, s.15.

[39] Örneğin; Lozan Antlaşması ile Türkiye'de yaşayan Rumlar, Ermeniler ve Yahudiler'e din ve mezhep esası üzerine okul açmak, din adamlarını kendilerinin ataması hakkı tanınmıştır. Fakat, Türk kökenli vatandaşların böyle hakları yoktur.

amacıyla erkek nüfus açısından ve vergi yükümlülerini belirlemek amacıyla yapılmıştı. Ancak, bu nüfus sayımına göre de, Rumeli'nde gayrımüslimler %60.36, Müslümanlar %37.48 oranındadır.[40] Başka bir deyişle, Rumeli'nde gayrımüslimler çoğunluk, Müslümanlar ise azınlıktı.

Bu döneme ilişkin kaynaklar[41] Osmanlı Devleti'nin nüfusunu 21.000.000 ile 35.000.000 arasında değişen rakamlarla gösteriyorlar. Örneğin, **Hanri Mathieu**, 1857'de yayınlanan ***La Turquie et ses Differents Peuples*** (Türkiye Ve Çeşitli Halkları) adlı kitabında şu rakamları vermiş:[42]

Osmanlı Devleti'nin
Avrupa'daki topraklarında

Türk	1.000.000
Rum	2.540.000
Bulgar	2.800.000
Arnavut	850.000
Boşnak	840.000
Yahudi	300.000
Tatar	30.000
Çingene	80.000
Lövanten	60.000
	8.500.000

Asya'daki topraklarında

Türk	5.000.000
Rum	1.600.000
Ermeni	1.950.000

[40] **Bilal Eryılmaz:** ***Osmanlı Devleti'nde Millet Sistemi***; Ağaç yyn., İstanbul, 1992, s.49.

[41] **Justin McCarthy**'nin ***Müslümanlar Ve Azınlıklar – Osmanlı Anadolusunda Nüfus Ve İmparatorluğun Sonu*** (çev.Bilge Umar, İnkılâp yyn., İstanbul, 1998) adlı çalışması 1878 ve sonrasını ve yalnız Anadolu'yu kapsadığı için bu aşamada söz konusu edilmemiştir.

[42] C.II, s.44-45.

Gregoryen	50.000
Acem	150.000
Kürt	1.500.000
Arap	900.000
Yörük	150.000
Lövanten[43]	25.000
Keldanî	130.000
Lübnan Şiîleri	175.000
Yahudi	350.000
Çingene	60.000
	12.000.000

Afrika'daki topraklarında

Türk	120.000
Arap	350.000
Yahudi	30.000
	500.000

Genel toplam: 21.700.000

Genel nüfusun 35.000.000 olduğunu belirten 1854 tarihli bir kaynakta da şu rakamları buluyoruz:[44]

[43] A.Slade, "lövanten"i ilginç bir biçimde şöyle tanımlıyor: *"Lövanten diye doğduğu ülkeyi tümüyle terk ederek Türkiye'de yerleşen Frenkler'e denir. İlk görüşte tanınır. Türk, Rum ve Frenk karışımı olup; birincisinin bıyığı, ikincisinin uzun saçı ve favorileri, üçüncüsünün de giysileri ile ilk halinden ayrılmıştır ki, bu giysiler genellikle artık Avrupa'da giyilmeyen ve yarım yüzyıl öncesi modalarının bir karışımıdır. Bu nedenle de Doğulular'ın bunların onlara yakışmadığı yolundaki kanılarına şaşmamak gerekir. İyi derecede olmamakla birlikte birçok yabancı dilden anlarlar."* — C.I, s.91).

[44] **C.Roland:** s.383.

	Avrupa'da	Asya'da	Afrika'da	Toplam
Türk	1.300.000	10.700.000	-	12.000.000
Slav	7.000.000	-	-	7.000.000
Romen	4.000.000	-	-	4.000.000
Arnavut	1.500.000	-	-	1.500.000
Rum	1.000.000	1.000.000	-	2.000.000
Ermeni	400.000	2.000.000	-	2.400.000
Yahudi	70.000	100.000	-	170.000
Arap	-	900.000	-	900.000
Mısırlı Arap ve Kıptî	-	-	3.800.000	3.800.000
Kürt	-	1.100.000	-	1.100.000
Suriyeli Keldanî, Dürzî	-	260.000	-	260.000
	15.270.000	16.060.000	3.800.000	35.130.000

Aynı kaynağa göre bu nüfusun din bakımından ayrışımı da şöyle:[45]

	Avrupa	Asya	Afrika	Toplam
Müslüman	3.800.000	12.950.000	3.800.000	20.550.000
Ortodoks	11.140.000	2.370.000	-	13.510.000
Katolik	260.000	640.000	-	900.000
Yahudi	70.000	100.000	-	170.000
	15.270.000	16.060.000	3.800.000	35.130.000

1853'de yayınlanan kitabında **Ubicini**'nin verdiği bilgilere göre de, Türkler'in toplam nüfusu 12.000.000 / 13.000.000 dolayındadır. Geri kalan nüfus; Rumlar (2.000.000), Arnavutlar

[45] s.384.

(1.500.000), Ermeniler (2.400.000), Slavlar (6.200.000), Romenler (4.000.000), Araplar (4.700.000), Yahudiler (450.000) ve Kürtler'den (1.000.000) oluşmaktadır. Bunlar içinde Müslümanlar, 21.000.000; Ortodokslar, 13.000.000 ve Katolikler, 900.000 kişi kadardı.[46]

1866 tarihli bir başka kaynağa göre de, toplam 31.540.000 olan nüfusun dinsel ayrışımı şöyle:[47]

	Avrupa'da	Asya'da
Müslüman	4.300.000	11.500.000
Ortodoks	11.200.000	2.500.000
Ermeni ve Ötişiyen	400.000	1.500.000
Katolik	365.000	500.000
Yahudiler, Yezidiler Ve ötekiler	75.000	200.000
	15.340.000	16.200.000

Prof.Dr.Kemal H.Karpat ise çeşitli kaynaklardan derlediği bilgilere göre 1820-1840 arasında Osmanlı Devleti'nin Avrupa topraklarındaki nüfusunu şu biçimde saptamış bulunuyor:[48]

EYALET OLARAK

Eyalet	Ortalama nüfus
İstanbul	600.000
Trakya	1.700.000
Bulgaristan	1.500.000
Bosna	820.000
Arnavutluk	350.000
Makedonya	700.000
Tesalya ve Epir	700.000

[46] **Ubicini:** s.VII-VIII.
[47] **E.Morel:** s.25.
[48] **K.H.Karpat:** ***Osmanlı Nüfusu....***; s.62.

Livadia	550.000
Mora	420.000
Girit	250.000
Diğer (Adalar dahil)	400.000
Toplam	7.990.000

BİLEŞİM OLARAK
ETNİK-DİNİ BİLEŞİM

Müslüman	Ortalama Rakam
Türkler	1.700.000
Arnavutlar	1.000.000
Bosnalılar (Hersekler dahil)	1.100.000
Pomaklar	200.000

Hıristiyanlar	Ortalama Rakam
Rumlar	2.050.000
Slavlar (başta Bulgarlar)	1.650.000
Arnavutlar	300.000
Vlahlar	600.000
Ermeniler	80.000
Toplam	4.680.000

Yahudiler	280.000
Çingeneler	200.000

GENEL TOPLAM	9.160.000

Şimdi, bu rakamları değerlendirmeden önce, XIX. yüzyılın ilk yarısında Osmanlı Devleti'nin sınırları içinde hangi halkların bulunmuş olduğunu gözünüzün önüne bir getirin. Türkler'in yoğunlukla bulundukları yer. Anadolu'dur. Rumeli'nde de dağınık olarak yaşamaktadırlar. Anadolu'nun Osmanlı'nın elinde ne duruma düşürüldüğünü bir yana bırakalım. Burada altının çizilmesi gereken olgu, Osmanlı Devleti'nin sınırları içinde

Türkler'in ***azınlıkta*** olduklarıdır! **Karpat**'ın verdiği rakamlardan Türkler'in Rumeli'nde sayıca az oldukları açıkça anlaşılıyor. Anılan öteki kaynaklara gelince; gerçi, bunların verdikleri rakamlar değişiklik göstermektedir ama bu açıdan bakıldığında tümünün de aynı gerçeğe parmak bastıkları görülecektir. Örneğin **Hanri Mathieu**'nün 21.700.000 olarak gösterdiği genel nüfus içinde Türkler'in sayısı 6.120.000; **Charles Roland**'ın 35.000.000 olarak gösterdiği genel nüfusta ise 12.000.000'dur. Demek ki, her ikisinde de Türk nüfusun genel nüfusa oranı, yaklaşık 1/3'tür. Din yönünden ayrışıma gelince; **Roland**, Müslüman nüfusun 20.550.000, gayrımüslim nüfusun 14.540 olduğunu bildirmektedir. Ama her şeyden önce bu Müslüman nüfusun 3.800.00'i Afrika Arapları'dır. Bu duruma göre geriye 16.350.000 Müslüman kalmaktadır. Ancak, bunlar içinde Türkler dışında kalan öteki Müslümanlar da bulunmaktadır. Aynı durum, **Ubicini** ve **Morel**'in verdiği rakamlar için de söz konusudur.

Şu noktayı da anımsatmak gerekiyor: Gördük ki, Osmanlı iktidarı, sınırları içine kattığı yerlerde o yöre halkını —merkezî iktidarla malî ilişkisi dışında— ilke olarak kendi hukuku ve gelenekleri ile baş başa bırakıyor, hattâ bununla da kalmayarak kendisi yerel kurum ve kurallardan etkileniyordu. Üstelik, devletin ***İslâmlaştırma*** diye bir kaygısı ve siyasası da yoktu. Hele ***Türkleştirme*** diye bir şey bilinmiyordu bile. Zaten eğer öyle olsaydı, nüfus yapısı ile ilgili bu çizelgeler hiç ortaya çıkabilir miydi? Şu halde, Tanzimat dönemine gelindiğinde yüz yüze bulunduğumuz gerçek, yoksullukla boğuşan Türkler'in karşısında onlardan sayıca 3 kat fazla olan ve kendi etnik / ulusal karakteristiklerini koruyarak geliştiren bir Türk dışı nüfusun varlığıdır.

Bu durum karşısında, artık iyice geçerliğini yitirmiş bazı biçimsel kısıtlamaların (örneğin, belli gurupların kendilerine özgü giysiler giymesi gibi) kaldırılmasını sağlamak bakımından bir anlam taşımakla birlikte, Osmanlı gayrımüslimlerinin Müslümanlar, ama özellikle de ağır koşullar altında yaşam savaşı veren Türkler ile ***eşit*** olmayı istemelerini ve Avrupa devletlerinin

bu amaçla baskı yapmalarını doğru değerlendirmek gerekiyor. Bir kere, imparatorluk – devlet arasındaki başkalık üzerinde dururken belirtildiği ve bu temelde sonra da açıklandığı gibi, Osmanlı İmparatorluğu'nda hukuksal ve siyasal açıdan ayrıcalıklı olan etnik gurup / ulus Türkler değildi ki, imparatorluğun geri kalan halkları bu üstün statüdeki insanlarla, yani Türkler'le eşitlik peşinde olsun! İşin hukuksal yönü üzerinde, biraz önce belirttiğim gibi, Tanzimat ile ilgili metinler incelenirken durulacak. Konunun şu anda ele alınan yönü açısından şunu kesinlikle bilmeliyiz ki, bu istek ve baskının Osmanlı Hıristiyanları'na ve Yahudileri'ne bir ***azınlık hukuku*** tanınması ile hiçbir ilgisi yoktur. Ne sayısal ve ne de içinde bulundukları koşullar bakımından. Eğer bu dönemde birilerine gerçekten de varlıklılarını sürdürebilmeleri için azınlık hakları tanınması gerekiyor idi ise, bunlar ancak Anadolu Türkler'i olabilirdi. Gerçekte, ekonomik ve siyasal açılardan Türk nüfus ile hiçbir biçimde karşılaştırılamayacak bir biçimde iyi koşullar altında bulunan Hıristiyan Osmanlılar, Avrupa emperyalizminin güdümünde olarak toplam gelirden ve sömürüden paylarına düşeni daha da arttırmak ve siyasal etkinliklerini daha da güçlendirmek için ***bilâ tefrik-i cins ü mezhep*** aldatmacasının / yutturmacasının arkasına saklanmışlardır. Avrupa devletleri açısından ise, Osmanlı Hıristiyanları (ve bir ölçüde de Yahudileri) kendilerinin Osmanlı ülkesindeki işbirlikçileri olduğu için onları daha da güçlendirmek istemişlerdir. İşte, Tanzimat'ın "eşitlik" ilkesinin altında yatan temel gerçek budur. Bu nedenle de, *"Avrupa umumî efkârını tatmin etmek ve güya azınlıkları memnun etmek için, Türkler'e hakaret teşkil eden fermanlar, hat-tı hümayunlar"* çıkarılacak[49] ve Tanzimat'ın ilânından sonra da Hıristiyan Osmanlılar iyiden iyiye şımaracaklardır.[50]

Şu yargı Ermeni yazar **Çark**'ın: *"Bu ilerleyişi* [Tanzimat'ı] *hazırlayanları Ermeniler'in de desteklediğini söylersek*

---

[49] **İ.C.Özkaya:** s.30.
[50] **Wanda:** s.182.

hata etmiş olmayız sanırım. Bahasus ki, Reşit Paşa Londra ve Paris'te sefir iken Ermeni olan kâtiplerinin Tanzimat hazırlıklarından da haberdar oldukları muhakkaktır."[51] Öte yandan, Tanzimat Hattı'nın okunması ile ilgili olarak yayınladığı yazıda ***Le Siècle*** gazetesi, **Mustafa Reşit Paşa**'nın hizmetinde bulunan **Blaque, Barachin** ve özellikle de **Cor** adlı Fransızlar'ın bu sonucun elde edilmesinde çaba gösterdiklerini belirtmiş ve *"Garp medeniyetinin bu zaferini haber almaktan mütevellit memnuniyetimiz, bu zaferin umumiyet itibarı ile bazı vatandaşlarımızın himmetiyle kazanıldığını öğrenmemizle bir kat daha artmıştır."* demiş bulunuyor.[52]

Tanzimat'ın nedenleri ve sonuçları üzerinde ayrıntılı olarak durmamın, ilerde inceleyeceğimiz ve Tanzimat'a karşı oluşacak gerek eylemli ve gerekse düşünce planındaki direnişlerin neye karşı olduğunu ortaya koymak çabasının dışında bir başka önemli bir nedeni de, bu dönem yeterince anlaşılmadıkça Atatürk devrim ve ilkelerinin de anlaşılamayacak olmasıdır. Bunların başında da 6 Ok'tan biri olan ***Milliyetçilik*** ilkesi geliyor. Ne var ki, ayrıca, Tanzimat'tan Sevr'e uzanan yolda olup bitenler ile bugün yaşamakta olduğumuz süreç arasında da inanılmaz bir koşutluk bulunmaktadır. 3.Kitap'ta bu koşutluğu irdeleyeceğiz. Bu nedenle de, şimdi bu aşamada Tanzimat dönemini elden geldiğince tüm yönleriyle görmemiz gerekiyor.

Bu çerçevede, hem Tanzimat'ın Batılı ve Hıristiyan çevrelerce nasıl algılanıp değerlendirildiğini belgelemesi ve hem de günümüzde olup bitenlere ışık tutması bakımından **M.J. Pitzipios**'un görüşleri ve kehanetleri üzerinde durmak yerinde olacak.

Kos'lu bir Yunan olan ve 1876'da İstanbul'a ölen **Pitzipios**, Paris'te 1858'de yayınlanan ***Les Reformes de l'Empire Byzantin*** [Bizans İmparatorluğu'nun Reformları] adlı

---

[51] **Y.Çark:** s.11.
[52] **R.Kaynar:** C.I, s.187.

kitabının[53] doğrudan doğruya **Abdülmecit**'e seslenen bölümlerinde diyor ki, Osmanlı hanedanını yakın gelecekte bekleyen tehlikelerden biri de, Osmanlı Devleti'nin Avrupa'daki topraklarında yaşayan ve sayıları Müslümanlardan 4 kat daha çok olan Hıristiyanlar'ın başkaldırma olasılığıdır. Ancak, padişahın kişiliğinde bulunan iyilik duygusu onun Hıristiyan uygarlığından alınan reformları yapmasını sağlamıştır ama Sultan'ın çevresini sarmış bulunanlar son gelişmeleri ondan gizlemektedirler. Fakat eğer **Abdülmecit** Hıristiyanlığı benim-seyerek bu dine geçerse, devletin birliği de sağlanmış olur. Genel yarar, İslâm'ın üstünlüğüne son verilmesini, ancak **Abdülmecit** ve hanedanının egemenliğinin sürmesini gerektirmektedir.[54] **Pitzipios**'a göre; ***Şark Meselesi***'nin de çözüme bağlanmasının tek bir yolu vardır, o da, yasaları, yönetimi ve devlet başkanını Hıristiyanlaştırmaktır. Bu çözüm, tek olanaktır. Eğer padişah hanedanını kurtarmak istiyorsa, ister istemez, er geç, bu yolu seçmek zorunda kalacaktır.[55] Majesteleri **Abdülmecit** için daha şimdiden dış yönünü kabul etmiş olduğu bu değişikliği temelden olduğu gibi benimsemekte ne güçlük olabilir ki? Bu büyük eserin gerçekleşmesi Sultan'dan büyük bir özveri de beklememektedir. Acaba, Sultan'ı, **Abdülmecit** yerine ***Constantin*** ya da herhangi bir Hıristiyan adını almak gibi küçük bir değişiklik mi korkutmaktadır? **Abdülmecit**'in Osmanlı hanedanını kuran ataları da IX.yüzyılda aynı biçimde dinlerini değiştirerek İslâm'ı kabul etmiş ve sonra da kabilelerine benimsetmiş değil midir?[56]

Bu görüş ve düşünceler gerçekte Hıristiyan çevrelerin beklentilerinin açığa vurulmasından başka bir şey değil. Ne ki, **Pitzipios**'un bu kitabından 2 yıl sonra, 1860'da yine Paris'te yayınlanan ***La Question d'Orient en 1860 ou la Grande Crise de l'Empire Byzantin*** [Şark Sorunu 1860 Ve Bizans İmparatorluğu'nun Büyük Krizi] başlıklı kitabında gerçek beklentisinin ne

[53] Kitabında yazar adını "Pitzipios Bey" olarak koymuş bulunuyor.
[54] **s.v, xii.**
[55] **s.93-94.**
[56] **s.156.**

olduğunu daha bir açıklıkla görüyoruz. Bu kitabında **Pitzipios**, Osmanlı Devleti'nin nasıl parçalanması ve nerede hangi devletin kurulmasını gerektiğini anlatıyor. Birkaçını belirteyim:[57]

Bir kere İstanbul, bir açık kent olacak ve burada ekümenik bir Ortodoksluk Kongresi bulunacak. Daha ileri gitmeden belirteyim ki, bugün Rum Ortodoks Patrikhanesi'ni Vatikan statüsüne yükseltmek isteyenlere **Pitzipios** böylece öncülük etmiş oluyor.

Grek Devleti; Trakya, Makedonya, Epir, Tesalya, Arnavutluk ve Yunanistan'dan oluşacak. Yazarın bu beklentisinin de çoğu gitti, azı kaldı. Dahası, Anadolu Helenleri, Anadolu'da bir İonya Devleti kuracaklar. Bunu da az daha başarıyorlardı!

Büyük ve Küçük Ermenistan'da bir Ermeni Devleti kurulacak. Doğal olarak bir de Kürt Devleti oluşturulacak. Lazlar da bulundukları bölgede bir Laz Devleti kuracaklar. Bunlar henüz gerçekleşmemiş olan beklentileri ama yazar, I.Dünya Savaşı sonunda Osmanlı toprakları üzerinde kurulacak olan devletleri de öngörmüş.

Tanzimat ile başlayan ama Ulusal Kurtuluş Savaşımız ve Atatürk devrim ve ilkeleri ile tarihin çöplüğüne atılan **Pitzipios** ve onun gibilerin öngördüğü süreç, bugün **Pitzipios'un** kafa yapısına sahip olanlarca ve yerli işbirlikçilerince o çöplükten çıkarılarak aklanıp paklanıp yeniden işleme konulmuş bulunuyor.

-VI-

Tanzimat'ın ilanına yol açan ve Tanzimat'a damgasını basacak önemli nedenlerden biri de, Osmanlı yöneticilerinin ve "aydınlar"ının Batı karşısında kapıldıkları ***"aşağılık duygusu"***dur.

Kendini başkaların aşağı ve değersiz görmek, onlar karşısında eziklik duyumsamak, özgüveni olmayan kişiliksiz bireylerde ve toplumlarda gelişir. Bu duygu, üstün ve değerli görülenlere boyun eğme, onlara elden geldiğince öykünme, onların doğ-

[57] **T.G.Djuvara:** s.309-310.

ruluk, adalet ve haklılık ölçütlerine göre davranma, yaltaklanma v.b. biçimlerde günlük yaşamda anlatımını bulur. XIX.yüzyıla gelindiğinde ise, savaş alanlarında yenile yenile Osmanlı'nın kendine güveni yitip gitmiş bulunuyordu. Osmanlı'nın kozmopolit yapısı da, birleştirici olamadığı ve öyle olmayı da gerçekte hiç istememiş olduğu için, ona çok yönlü ve çok sesli özgün bir kişilik kazandıramamış, tersine ortaya ne idiği belirsiz bir kültür bulamacı çıkarmıştı. Buna koşut olarak da Osmanlı'nın Türk halkının yaşam biçiminden ve değerlerinden nasıl koptuğunu ve giderek ona ters düştüğünü, ters düşmek de ne söz, nasıl düşman olduğunu inceledik, gördük. Onun bu tutumunun ta Orta Asya'da temelleri atılan ve Selçuklular'da gelişen olumsuz birikimin kalıtı olduğunu biliyoruz. Öylesine ki, Osmanlı yazını, Arap-Acem yazınının bir uzantısı olmuştu. Osmanlı'nın dili, Arapça ve Farsça'nın damgasını bastığı bir dil kırması olup çıkmıştı. Müziği Arap-Acem-Ermeni-Bizans v.b. müziklerinin bir karışımıydı. Örneğin; Kürdili Hicazkâr makamında besteleriyle tanınan **Tatyos Efendi**, Ermeni; Hüseynî ve Rast makamındaki peşrevlerin ustalarından **Aaron Hamon (Yahudi Harun)**, Sazikiar ve Şedaraban makamlarında peşrevleri ile ünlü **Haham Moşe Faro (Musî)**, başlıca Gülizar makamındaki bestesi, Beyatî ve Isfahan makamlarındaki peşrevleri ile bilinen **İshak Fresko Romano (Tanburî İshak)** ve **Haham Şamuel Mendil (Haham), İssaak Varon, Avram Levi Hayat (Mısırlı İbrahim), Haham Nessim Sevilla**... Yahudi idi. Matbaacılık ve mimarlığa ise Ermeniler damgalarını basmışlardır. Bu alanda **Balyos Ailesi** önde gelenlerdendi. Öte yandan, Osmanlılar'ın özellikle Lâle Devri'nden başlayarak Batı saray yaşamına öyküdüklerini de biliyoruz. Ve arkasından Nizam-ı Cedit ve **II.Mahmut**... Kısacası, Osmanlı uygarlığı ulusal bir kimlikten yoksun bir bulamaçtı. Şimdi ise, karşılarında Batı'nın ulusal burjuva kültürleri, tarihin içinden süzülüp gelen tüm görkemleriyle dikiliyordu.

Tanzimatçılar'ın Avrupalılar'da gördüğü uygarlık, Osmanlı'yı savaş alanlarında sürekli yerden yere vuran ve anlatımını askerî alanda bulan uygarlığı olduğu için, ilk aşamada bu

alanda ilke olarak Batı'nın yöntem ve teknikleri kopya edilmek istenmişti ama şimdi kültür, eğitim, hukuk, yönetim v.b. alanlarda kopyacılık başlayacaktı. Ne ki, bu kere Avrupalılar dayatıyorlardı bu alanlardaki "reformlar"ı. Emperyalizmin, en güçlü, en öldürücü silâhının bu alanlardakiler olduğunun bilincinde bulunmayan Osmanlı yöneticileri ve aydınları, şimdi de içinde bunaldıkları eziklik, küçüklük duygusuyla bu konularda da Avrupalılar'a teslim oluyorlardı. Bundan böyle, Osmanlılar, Avrupa devletlerine ***"düvel-i muazzama"***, yani muazzam / azametli / görkemli devletler diyeceklerdir! .[58] **II.Mahmut**'un at canbazı **Paul Szymanski**'yi Osmanlı ordusuna subay olarak almış olması şimdi daha bir anlam kazanmıyor mu?

İşte, Tanzimat ile birlikte bu aşağılık, küçüklük, eziklik duygusu ***resmen tescil*** edilmiş bulunuyor. Çünkü, Tanzimat, **Prof.Dr.Kâmuran Birand**'ın deyişiyle, *"Osmanlı İmparatorluğu tarihinde,İmparatorluğun, batı dünyası tesirlerine resmen açıldığı, bu tesirlerin devlet eliyle ve kanun yoluyla resmen yerleştirilmesine çalışıldığı devirdir."*[59] Öte yandan, **Abdülmecit**'in Batı kültürü ile eğitilip yetiştirilmiş olmasının da Tanzimat'ın ilanını kolaylaştırdığı belirtiliyor.[60]

Prof. Ziyaeddin Fahri Fındıkoğlu'nun şu yargısı, "Türk"ü "Osmanlı" olarak okumak koşuluyla, olup bitenlerin tam bir anlatımı:

"Tanzimat, aynı zamanda bir cemiyetin felsefî, edebî kıymet hükümlerinin sarsıldığı bir devrenin ismidir. Fikir ve sanat hayatı, şiirin şekil ve kafiyesi, cümlenin tarzı ve teşekkülü, düşüncenin rengi ve kaynağı başka olan yeni bir fikrî ve edebî nizam istiyor. Şüphesiz Tanzimat'tan hayli zaman evvel Türkiye Avrupa tekniği ile temasa geçmiş bulunuyordu. Fakat diyebiliriz

---

[58] Örneğin WANDA, bu durumu kendi gözlemlerine dayanarak belirtir. — **Wanda:** s.4.

[59] **K.Birand:** s.5.

[60] Örneğin WANDA, bu durumu kendi gözlemlerine dayanarak belirtir. — **Wanda:** s.4.

ki Tanzimat sıralarına gelinceye kadar, kolektif Türk ruhiyatında, imparatorluk ideolojisinin ve edebiyatının madûnluğu [aşağı olması] *hissi henüz vâzıh olarak belirmemişti. Tanzimat'tan önceki kanaat, yalnız teknikte üstün bir Avrupa ile karşılaşıldığı merkezinde idi. Tanzimat'la beraber ve daha sonraları hem teknikte, hem de tefekkür* [fikir / düşünce] *ve tahassüs* [duygu / algılama] *tarzında üstün ve yukarı bir Avrupa hayali, gittikçe büyüdü ve genişledi. Bu hayal karşısında bir 'parmak ısırma' halet-i ruhiyesi* [ruh hali / psikolojisi] *kendini gösterdi. İşte edebî ve fikrî Tanzimat diyebileceğimiz bir devre, bu halet-i ruhiyeye yeni bir nizam vermek endişesi ile başladı. Tanzimat'ın psikolojisi üzerinde yapılacak ikinci teşhis, edebî ve fikrî madûnluk duygusunun* [aşağılık duygusunun] *mevcudiyetini göstermektedir."*[61]

Tanzimat'ın bir nedeninin de Osmanlı egemenlerinin içine düştükleri bu duygu olduğu kuşkusuzudur. Dönemin bir tanığı olarak yazdığı ***Tanzimat*** adlı kitabında **Engelhardt**, çok yerinde bir tanı ile, Tanzimat'ı, *"Avrupa'nın gerçekleştirdiği manevî bir fetih"* olarak yorumlar.[62] Yine **Endelhardt**'a göre de, birkaçı dışında Tanzimat dönemi yöneticilerinde *"az çok belirgin bir aşağılık kompleksi"* bulunmuştur.[63] **Prof.Dr.Tarık Zafer Tunaya** da, aynı biçimde, *"Osmanlı Devleti, bu hat* [1839 Hattı] *ile, batının üstünlüğünü resmen tanımıştır. Hatta batı karşısında bir çeşit aşağılık duygusuna kapılmıştır."* demektedir.[64]

Tıpkı bugünkü gibi.

Tanzimat, toplumsal ve düşünsel yaşamda bu aşağılık duygusunun yansımalarıyla dopdoludur. Tanzimat'ın getirdiklerini incelerken, bu duygunun günlük yaşamda anlatımını nasıl bulduğunu göreceğiz. Şimdilik tek bir örnek vereyim: Tanzimat'ın biçimlendirip koşullandırdığı Osmanlı bireyi artık mutfa-

---

[61] **Ziyaeddin Fahri Fındıkoğlu:** ***"Fransız İhtilâli Ve Tanzimat"***; İstanbul, 1939 (?), s.103.

[62] **Ed.Engelhardt:** (Türkçe çevirisi), çev.Ayda Düz, Milliyet yyn., İstanbul, 1876, s.194.

[63] a.y.,s.165.

[64] **T.Z.Tunaya: ....*Batılılaşma Hareketleri***; s.32.

ğında pişen yemekleri bile küçümseyecek ve bu nedenle de Mekteb-i Tıbbiye hocalarından **Mehmet Kail Efendi**'nin kaleme aldığı ***Melceüt Tevahin*** adlı yemek kitabının önsözünde, geleneksel yemeklerimizin artık yetersiz kaldığı belirtilerek Batılılar'dan yeni bir "cuisine" almamız gerektiği için bu kitabın yazılmış olduğunu okuyunca mutlu olacaktır.[65] / [66]

Bir de **Namık Kemal**'in bir batılı sarraf, bir genç kız karşısında parmağını ısırıp nasıl hayranlık içinde kaldığı, Londra'yı gezerken aklını oynatacak gibi olduğu kendi sözleriyle belgelenirse, Osmanlı aydınının içine yuvarlandığı bu aşağılık duygusunun onu ne denli utsak almış olduğu kendiliğinden anlaşılacak:

"Bir Amerikalı pişţahtasındaki [çekmecesindeki / tezgâhındaki] *akçeyi silkeleyerek sarraf dükkânından çıkar, bir asker libası* [giysisi] *giyinir, veya iki yıl muharebe meydanlarında yuvarlanır, gerek nazariyatta ve gerek ameliyatta* [uygulamada] *dünyanın en meşhur generallerinden biri olur."*[67]

Sarrafı böyleyse, gerçek generali ne olmaz ki!...

"On sekiz yaşında bir kız çıkıyor, hikemiyâttan hesabî tefazulî [felsefeden ayrımsal hesaplar] *gibi dersler okutuyor, Karşısında aksakallı hocalar kitap tutarak* [not tutarak] *istifadeye çalışıyor."*[68]

Herhalde, 15 yaşında olan kızlar da o tarihlerde üniversitelerde ders veriyor olmalı!

---

[65] **Hilmi Ziya Ülken:** ***"Tanzimat'tan Sonra Fikir Hareketleri"***; Tanz.I, s.769.

[66] Buna karşılık, daha önce adı geçen İngiliz Adolphus Slade, Türk yemeklerinin nefis olduğunu, Fransız mutfağından hiç de geri kalmadığını, hele koyun eti ile pişen yemeklerin eşsizliğini hayranlıkla belirtiyor. — **A.Slade:** C.I, s.156.

[67] **Mustafa Nihat Özön:** ***Namık Kemal Ve İbret Gazetesi***; Remzi Kitabevi, İstanbul, 1938, s.87.

[68] a.y.,s.88.

"İnsan yalnız Londra'yı imanı nazarla temaşa eylese [seyir etse] *göreceği bedayi* [güzel şeyler] *akla veleh* [şaşkınlık] *getirir."*[69]

Ve **Namık Kemal**, Londra'daki bir giyim mağazasını nasıl da gözünde büyütmüş:

"Dükkânları mevcuttur ki, meselâ, terzi elinde olan bir mağazada bizim Üsküdar halkının yedi yaşından yetmiş yaşına kadar kâffe-i efradını [bütün bireylerini] *giydirip kuşatmaya kâfi elbise görülür; ve içinde müşteriye eşya göstermek için yedi sekiz yüz erkek ve beş altı yüz kadın hizmetkâr bulunur."*[70]

Toplam 1200 – 1400 tezgâhtarın, o da yalnıza giyim eşyası satan bir mağazada çalıştığını düşünün. Üstad, her şeyi gözünde öyle büyütmüş ki bu kere biraz atmış olmalı.

Tanzimat döneminde dilimize 2 söz girdi: ***"ala turka"*** ve ***"ala franga"***. Birincisi, Türk gibi, Türk usulü / tarzı demek. İkincisi ise Frenk gibi, Frenk usulü / tarzı. ***Alaturka*** sözünü, Tanzimatçı görüşle, bugün bile bir kişiyi, yeri kötülemek, aşağılamak ya da çağdışı olduğunu belirtmek için kullanıyoruz. Buna karşılık, bir kişiyi, yeri övmek, beğendiğimizi belirtmek istediğimizde, o kişinin ya da yerin ***alafranga*** olduğunu söylüyoruz. Açıkçası, Türk gibi olmayı kötülüyor ve küçümsüyoruz; Frenk gibi olmayı da övüyor ve beğeniyoruz! İşte, Tanzimat'ın bugüne değin varlığını sürdüren temellerinden biri de, bu Türk'ü kötüleme, Türk gibi olmayı bir yergi konusu görme düşünce ve duygusudur. Türk kökenli olmayanların alaturka sözcüğünü bu anlamda kullanmaları onların Türk düşmanlıklarının sonucudur, ama Türk kökenlilerin aynı yaklaşımı yalnızca içinde kıvrandıkları aşağılık duygusunun eseridir. Ama bu arada nedense ***"frengi"*** sözcüğünün de, ***"Frenk"***ten gelme olduğunu unutuvermişler.

---

[69] a.y.,s.88.
[70] a.y.,s.176.

-VII-

Tanzimat'ı savunanlar derler ki, o günkü koşullar altında başka bir şey yapılamazdı, Tanzimat'ın ilan edilmesi kaçınılmazdı. Bütün eleştirilecek yönlerine karşın, Osmanlı toplumsal ve siyasal yaşamı ancak Tanzimat ile belirli ölçülerde de olsa çağdaşlaşmıştır. Bu nedenle Tanzimat demek, çağdaşlaşma demektir. Kaldı ki, Tanzimat dönemi yaşanmasaydı ve onun düşün yaşamı olmasaydı, Cumhuriyet'in gerçekleştirdiği devrimler de söz konusu olamazdı. Çünkü Atatürk devrim ve ilkelerinin temeli Tanzimat ile atılmış ve Tanzimat dönemi boyunca da olgunlaşmıştır. Ekonomiye gelince, küçük üretici bu alandaki uygulamalardan zarar görmüştür ama bir kere o durgun ve içine kapanık yapı böylece aşılmıştır. Sonuçta Osmanlı ekonomisi canlanmış ve dışa açılabilmiştir. Hele Tanzimat'ta kurulan eğitim kurumları, aydın insan yetiştiren birer bilim yuvası olmuştur.

Kuşkusuz, hiçbir şey tümden ne iyi ve ne de kötü olabileceğine göre, arandığında Tanzimat'ın da olumlu yönleri bulunabilir. Fakat, Tanzimat dönemini gerektiren olguların başında devletin içine düştüğü umarsızlık, emperyalist devletlerin kendi çıkarlarını gerçekleştirmek için Osmanlı'yı bu yola zorlamaları, Hıristiyan işbirlikçi uyrukların sömürüden daha çok pay alma tutkuları ve yöneticiler ile aydınları kıskacına almış bulunan aşağılık duygusu geliyorsa, Tanzimat'ın olumlu yönlerini bulmak doğrusu çok güçtür. Tanzimat'ın toplumsal, ekonomik ve siyasal yaşama neler getirdiği ama özellikle Türk halkı için yaşamı nasıl daha da çekilmez duruma soktuğu görüldükten sonra bu gerçek daha bir açıklıkla kavranacak. Tanzimat'a yönelecek tepkileri tüm boyutlarıyla kavrayabilmek için, onun gerçekte ne olduğunu iyi bilmek gerekiyor.

Burada, şunun altı çizilmelidir: Tanzimat, Atatürk devrim ve ilkelerinin öncüsü değildir, arada bir bağ kurmaya kalkışmak anlamsızdır. Bir kere, aşağılık duygusu içinde kıvranan Osmanlı'nın reformculuğu ile Türk'e güven, övgü üzerine kurulu ve mutlu olmayı Türk olmakta gören Atatürk devrim ve ilkeleri arasında bir koşutluk, bir neden-sonuç bağlantısı kurmaya kal-

kışmak, düpedüz saçmalıktır. Hele başta İngiltere'ninki olmak üzere yabancı devlet elçilerinin istek ve önerileri, olmazsa dayatmaları ile gerçekleştirilen Tanzimat dönemi reformları ile Cumhuriyet dönemi ***devrimleri*** arasında bir ilinti kurmaya kalkışmak olacak şey değildir. Bu konuda şimdilik, **Mustafa Kemal Paşa**'nın Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde 6 Mart 1922'de yaptığı konuşmadan küçük bir bölümü anmakla yetiniyorum:

"Efendiler! Bir şeyin zararıyla, bir şeyin imhasıyla yükselen şeyler, bittabi, o şeylerden mutazarrır olanı [zarara uğrayanı] ***alçaltır. Ve fiilhakika Avrupa'nın bütün terakkisine*** [ilerlemesine], ***tealisine*** [yükselmesine] ***ve temeddüne*** [uygarlaşmasına] ***mukabil Türkiye bilâkis*** [tersine] ***tedenni etmiş*** [gerilemiş] ***ve sukut*** [düşüş] ***vadisinde yuvarlana durmuştur..... Artık islâh-ı hal etmek için*** [durumu düzeltmek / iyileştirmek için] ***mutlaka Avrupa'dan nasihat aşmak, bütün işleri Avrupa'nın amaline*** [emellerine / çıkarlarına] ***göre tedvir etmek*** [yürütmek / yapmak], ***bütün dersleri Avrupa'dan almak gibi birtakım zihniyetler küşayiş buldu*** [belirdi]. ***Halbuki hangi istiklâl vardır ki ecnebilerin nesayihiyle*** [nasihatları ile / öğütleri ile], ***ecnebilerin planlariyle yükselebilsin? Tarih, böyle bir hâdise kaydetmemiştir."***

Tanzimat ile Atatürk devrim ve ilkeleri arasında hiçbir koşutluk kurulamaz ama, **Atatürk**'ün ölümü ile başlayan karşıdevrim süreci ve bu süreçte bugün içinde bulunulan evrede olup bitenler, Tanzimat'ta olup bitenlerin fazlasıyla yenilenmesinden başka bir şey değildir.

2
1839 GÜLHANE HATTI
VE
1856 ISLÂHAT FERMANI

-I-

Bilindiği gibi 1839 Gülhane Hat-tı Hümayunu ile Tanzimat resmen başlatışmış v 1856 Islâhat Fermanı ile de 1839'da belirtilenler pekiştirilerek daha genişletilmiştir.

1839 Gülhane Hattı'nda birtakım ***"ıslâhat"***ın yapılacağı bildirilmekte ve ayrıca can ve mal güvenliği ile vicdan özgürlüğünün tanınacağı açıklanmaktadır. Gülhane Hattı'na göre,[71] dünyada en önemli, en değerli şey, can, ırz ve namustur. Öte yandan, herkes malına mülküne tam bir özgürlükle sahip olacak, bunları dilediği gibi kullanacak, kimse bu konuda kişiyi engellemeyecektir. Devlet, bu hak ve özgürlükleri güvence altına almaktadır. Bu güvencelerden Müslüman olsun ya da olmasın tüm Osmanlılar eşit olarak yararlanacaklardır. Bu belgede bu nokta şu sözlerle belirtilmiş bulunuyor:

".....tebaay-ı seniyyemizden olan ahâli-i İslâm ve milel-i saire [sair milletler, yani gayrımüslimler] **ve müsaadât-ı şâhânemize bilistisna mahzar olmak üzere can u ırz ve nâmus ve mal maddelerinden hükm-i şer'i iktizasınca** [şeriat hükümleri gereğince] **kâffe-i memâlik-i mahrusamız** [yani, tüm Osmanlı ülkesi] **ahalisine taraf-ı şâhânemden emniyet-i kâmile** [tam güvence] **verilmiş[tir]."**

---

[71] Hatt'ın metni için bkz. **E.Z.Karal:** ***Nizam-ı Cedit Ve Tanzimat***; s.255-258 ve **S.Kili – A.P.Gözübüyük:** s.11.-13.

Bunlardan başka vergi konusunun ele alındığı Hatt'ta vergilerin bireylerin malvarlıklarına ve güçlerine göre alınacağı ve kanunsuz vergi toplanmayacağı belirtilmektedir.

Asker alma konusunda belirtilenler ise başlı başına önem taşıyor, Çünkü, bir kere o ana değin olan durum şöyle denilerek açıkça belgelenmektedir:

".....asker maddesi dahi ahalinin farize-i zimmeti [yani, yerine getirmesi gereken yükümlülüğü] **ise de şimdiye kadar cari olduğu veçhile bir memleketin aded-i nüfusu mevcudesine bakılmayarak kiminden rütbe-i tahammülünden ziyade** [dayanabileceğinden çok] **ve kiminden noksan asker istenilmek hem nizamsızlığı ve hem ziraat ve ticaret mevaddı nafiasının ihlâlini mucip olduğu misullû** [yani, tarım ve ticarete darbe vurduğu gibi] **askerliğe gelenlerin ilanihayetül ömür** [ömür boyu] **istihdamları dahi füturu** [bezginliği / yılgınlığı] **ve katı tenasülü müstelzim olmakla** [üremeyi / neslin devamını engellemekle sonuçlanmakla] **her memleketin lüzumu takdirinde** [gerektiğinde] **talep olunacak neferat-t askeriye için bazı usul-i hasene** [iyi usul **ve dört veyahut beş sene müddet istihdam zımnında** [için / amaçla] **dahi bir tarik-i münavebe** [nöbetleşe yol] **vaz ve tesis olunması icab-ı haldendir."**

Hat'ta, eski düzenin değiştiğine ve Osmanlı uyruklarına yeni haklar tanındığına ***yabancı devletlerin elçilerinin tanık olmaları gerektiği*** de belirtiliyor:

".....düvel-i mütehabbe dahi [dost devletler de] **bu usulün inşallah-ı Taalâ ilelebed bekasına şahid olmak üzere Dersaadetimizde mukim bilcümle süferaya** [sefirlere / elçilere] **dahi resmen bildirilsin."**

Bu nedenle de, elçiler Gülhane Parkı'na çağrılarak Hatt onlara orada okunarak açıklanacaktır.

Tüm bu hak ve özgürlükler padişahın verdiği kişisel güvenceye karşın çiğnenecek olursa yaptırımı da şöyle ortaya konmuş:

"..... ve bu kavânin-i müessesenin hilâfına hareket

edenler Allah-u Taalâ Hazretlerinin lânetine mahzar olsunlar ve ilelebet felâh bulmasınlar âmin."

-II-

Kırım Savaşı'nın bitiminde açıklanan 1856 Fermanı'nda[72] ise ilk göze çarpan nokta, Avrupa devletlerinin etkisinin hiçbir sakınca görülmeden açıkça belirtilmiş bulunmasıdır. Gerçekten de, **"Devlet-i âliyyemizin şanına muvaffak** [uygun] **ve milel-i mütemeddine** [uygar uluslar] **arasında bihakkın** [hakkı ile] **haiz olduğu mevki-i âli ve mühime** [yüksek ve önemli yere] **lâyık olan hâlin kemale isâli** [yetkinliğe / olgunluğa ulaştırılması] **için şimdiye kadar vaz' ve tesisine muvaffak olduğum** [belirtip kurmayı başardığım] **nizanat-ı cedide-i hayriyenin** [hayırlı yeni düzenlemelerin] **ez ser-i nev tekit ve tevali** [yeni baştan iyileştirip pekiştirmek]....." için bu fermanın çıkarıldığı açıklanmakta ve hemen arkasından da, **".....müttefik-i hass-ı bahir-ül-ihlâsımız olan** [parlak kurtuluşumuzda öz müttefikimiz olan] **düvel-i mufahhamanın** [ulu / büyük devletlerin] **himmet ü muâvenet-i hayırhâhaneleri eseri olmak üzere** [hizmet ve iyiliksever yardımlarının eseri / sonucu olmak üzere] **Devlet-i âliyyemizin bu kere biinâyetillâhî Taalâ haricen hukuk-ı seniyyesi bir kat daha teekküt eylediğine** [dışta yüksek hukuku bir kat daha pekiştiğine göre] ....." ülke içinde de Osmanlı uyruklarının durumlarının daha da iyileştirileceği belirtilmektedir.

1856 Fermanı'nın en dikkate değer yönü, Osmanlı Hıristiyanları'na ve bu arada Yahudileri'ne[73] bu ferman ile tanınmış

---

[72] Metin için bkz. **E.Z.Karal:** a.y.,s.25-264 ve **S.Kili – A.P. Gözübüyük:** s.14-18.

[73] *"Gerek 1839 ve gerekse 1856 metinlerinde dikkatimizi çekmesi gereken önemli (bir) nokta da şu olmalıdır: Söz konusu olan hep Hıristiyanlar'ın eşitliği ve haklarıdır. Açıkçası, Tanzimat Fermanları daha çok Osmanlı Hıristiyanları ile ilgilidir. Osmanlı Hıristiyanları, 'Hıristiyan' oldukları için yeni yeni birtakım ayrıcalıklar elde etmişlerdir. Yahudiler ise, 'gayrımüslim' oldukları için Tanzimat'ın getirdiği yeni-*

olan ayrıcalıklar ve toplum olarak örgütlenme hakkıdır. Bir kere, patrikler görevlerini ölünceye değin sürdüreceklerdir. Bundan böyle, patriklere, ruhban sınıfından olanlara ve **"cemaat başıları"**na devletçe aylık bağlanacaktır. Ayrıca, topluluklarına yine devletçe uygun bir gelir de sağlanacaktır. En önemlisi ise, fermanda, **"Hıristiyan vesâir tebea-i gayr-i müslime cemaatlerinin milletçe olan maslahatlarının** [işlerinin] **idaresi her bir cemaatin rühban ve avamı** [halkı] **beyninde** [arasında] **müntehap** [seçilmiş] **âzadan mürekkep** [üyeden oluşan] **bir meclisin hüsn-ü muhafazasına havale kılınması....."** hükmünün de yer almış olmasıdır.

Öte yandan, bu biçimde örgütlenmiş olan gayrımüslimler tüm devlet görevlerine herhangi bir ayırım yapılmaksızın atanacaklardır. **"Tebea-i Devlet-i âliyyenin cümlesi hangi milletten olursa olsun devletin hizmet ve memuriyetlerine kabul olunacaklarından bunlar ehliyet ve kabiliyetlerine göre umum**

---

liklerden yararlanabilmişlerdir. Nitekim, her iki metinde de kullanılan deyim hep 'Hıristiyan ve tebaa-i gayri-i müslime-i saire'dir. Kaldı ki, 1856'da Patrik'in durumu ayrıca düzenlenmiş bulunmaktadır. Bu durumun nedenlerinin başında, daha önce belirtmiş olduğumuz gibi, Yahudiler'in Rumlar ve Ermeniler karşısında gerilemiş ve yerlerini büyük çoğunlukla onlara bırakmış olmalarından ileri gelmektedir. İkincisi, ... Hıristiyan Avrupa devletlerinin Hıristiyan Osmanlılar'a sahip çıkmaları ve bu nedenle de Osmanlı Devleti'ni Hıristiyan uyruklarına her gün artan ayrıcalıklar tanıyıp sağlamaya zorlamalarıdır." "Yeri gelmişken şunun da altını çizmek gerekir: 'Gayrımüslim' dendiğinde, bu sözcüğün mantıksal yapısı gereği, Müslümanlık dışında kalan öteki tüm dinlerden olanlar tanımlanmaktadır. Bu nedenle Yahudiler'i de kapsar. Ne var k, Tanzimat ve sonrasında bu sözcük zaman zaman yalnız Hıristiyanlar için kullanılır duruma gelmiştir. Örneğin, Mütareke yıllarında 'gayrımüslimlerin ihaneti'nden söz edildiği zaman bununla amaçlanan Rumlar ve Ermeniler'in ihanetidir. Daha da belirleyici olanı, ...1919 seçimlerini gayrımüslimlerin boykot ettiği söylenir ve yazılır ama Yahudiler bu boykota katılmamışlar, seçimlerde hem seçmen ve hem da aday olarak yer almışlardır."— **Ç.Yetkin: ....*Yahudiler***; s.105-106, s.106[1].

hakkında mer'iyy-ül-icra olacak nizamata imtisalen [herkes için gerçerli olacak kurallara göre] **memuriyetlerde istihdam"** olunacakları fermanda açıkça öngörülmektedir.

-III-

Her 2 belge de ilk bakışta devletin tüm uyrukları için din ve ulus ayırımı yapılmaksızın can, ırz, mal dokunulmazlığı, eşitlik, yasa dışı vergi alınamaması gibi temel hak ve özgürlükleri geçerli kılmış gibi görülebilir. Bir devletin uyruklarının hak ve özgürlüklerden eşit olarak yararlanmaları kadar doğal ve doğru bir şey olamayacağı için de 1839 ve 1856 metinlerini bu açıdan yorumlamak eğilimi ağır basmaktadır. Hattâ, örneğin, **Prof. Dr. Bülent Tanör**'e göre, *"GHH* [Gülhane Hat-tı Hümayunu], *1789 Fransız İnsan ve Yurttaş Hakları Bildirgesi'yle dikkat çekici benzerlikler içindedir. Benzeşme ya da esinlenme, kişisel dokunulmazlık ve güvenceler açısından meydandadır."*[74] Ne var ki, gelişmelere ve konuya Osmanlı Devleti'nin insan öğesini oluşturan halklar/uluslar açısından baktığımızda, Türkler için her 2 metnin de taşıdığı anlam hak ve özgürlükler konusunda durumlarının daha da kötüleşmesinin belgeleri olmaktan öte değildir. Her iki metinde de söz konusu olan hep **"Hıristiyan ve tebea-i gayr-r müslime-i saire"**nin hak ve özgürlükleridir. Bu hak ve özgürlükler de **"imtiyazat"**, yani ayrıcalıklar olarak anlatımını bulmuştur. Öte yandan, Araplar, Osmanlı'nın gözünde ***kavm-i necip***'ti, yani soylu halktır, ulustur. Bu nedenle Müslüman Araplar, ***fiilen*** ayrı bir statü içindeydi. Şunu da önemle belirtmek gerekir: Araplar'ın oldukça büyük bir bölümü de Müslüman değil, Hıristiyandır.[75] Geriye Müslüman Türkler kalmaktadır ki, eğer

---

[74] **B.Tanör:** ***Osmanlı-Türk....***; s.90.

[75] Her nedense, genelde, çok sayıda Hıristiyan Arap bulunduğu görmezlikten gelinmekte, Araplar'ın tümünün Müslüman olduğu düşünülmektedir. Öylesine ki, örneğin Tarık Aziz'in, uzun yıllar Mısır'ın dışişleri bakanlığını yapan Butros Gali'nin (eşi de Yahudi'dir), bir dönem New York'ta İsrail ve Filistin Kurtuluş Örgütü arasında yapılan görüşmelerde Filistin delegasyonun sözcüsünün Hıristiyan olduğu,

bir ***eşitlik*** söz konusu olacaksa, onların Osmanlı Hıristiyanları ve Araplar ile eşit duruma getirilmeleri gerekirdi. 1839 belgesinde askerlik konusu ile ilgili olarak açıklananları gördük. İşte, Tanzimat'la başlayan ***eşitlik*** öyle bir eşitliktir ki, padişahın Tanrı'nın huzurunda and içmesine karşın, Hıristiyanlar bir türlü askere alınamayacaklar, bütün askerlik yükü yine Anadolu Türkü'nün üzerinde kalacaktır.

Gerçi, Tanzimat'a değin Osmanlı gayrımüslimleri, her ne kadar ekonomik açıdan ülkenin egemenleri ve yönetimde önemli yerlerde idi iseler de, kuramsal hukuk planında ***"haraca bağlı zımmî"*** olarak görülmekteydiler, Şimdi artık bu kavram da tarihe karışmaktadır. Olan, hukuksal durumun, gerçek ve ***fiilî*** duruma uygun hale getirilmesidir. Gerçek durum ise, Osmanlı Hıristiyanları'nın ayrıcalıklı olmalarıdır. Özellikle 1856 Fermanı bu durumu bütün açıklığı ile belgeliyor.

Müslüman Türkler'e tanınmayan Hıristiyanlar'ın ve Yahudiler'in cemaat / millet olarak örgütlenme ve belirtilen öteki hakları ise, Türkler ve bunlar arasında yeni bir eşitsizliğin kurumlaştırılmasından başka bir şey değildir.

Sadri Maksudî Arsal, Tanzimat fermanları karşısında Türkler'in ve öteki uluslardan olanların durumlarını karşılaştırırken Türkler'in ***resmen*** ikinci sınıf insan durumuna indirilmiş bulunduğunu ortaya koyar. Her şeyden önce, Türkler için vicdan özgürlüğü söz konusu değildir. Müslüman olmayan Osmanlı uyrukları diledikleri din ve mezhebi seçebilirlerken, Türkler'e böyle bir hak ve özgürlük tanınmamıştır. Müslüman olmayanlara, şimdi benim de belirttiğim üzere, ulusça örgütlenmek ve kendi işlerini bu örgütler içinde yürütmek ve uyuşmazlıkları çözmek olanağı sağlanmıştır. Türkler'in karşısında ise doğrudan doğruya devlet vardır. (Ben de şunu eklemek isterim: Türkler'in doğrudan doğruya karşılarında olan bu devletin yöneticilerinin önemli

---

Arap ulusalcılığını siyasal örgütü olan BAAS'ın ve Filistin Kurtuluş Örgütü'nün kurucuları arasında Hıristiyan Araplar'ın yer aldığı, Kudis'te yaşayan Araplar'ın yarısından fazlasının yine Hıristiyan oldukları gözden kaçmaktadır.

bir bölümü giderek daha da artan bir biçimde Hıristiyan ve Yahudilerdir.) Rumlar, Ermeniler v.b. topluluklar, Osmanlı Devleti'nce birer ulus olarak tanınmışlardır, buna karşılık Türkler'in bir ulus olarak Osmanlı Devleti çatısı altında öne sürebilecekleri hiçbir hakları yoktur. Öte yandan, fermanlarda yapılacağı bildirilen ıslâhatın hemen tümü gayrımüslimlerle ilgilidir. İşte, bu gerçekleri sıralayan **Arsal**, *"Onun için biz tereddütsüz vicdan hürriyeti ve laikleşme bakımından Tanzimat Türkler'e hiçbir şey vermemiştir, diyebiliriz."* sonucuna ulaşıyor.[76] Üstelik, ulusalcılık akımlarının dalbudak sardığı bu yüzyılda, Osmanlı Devleti, Hıristiyan uyruklarına bu biçimde örgütlenme olanağı vererek onlardaki ulus bilincinin, ulusalcılık ideolojisinin ve giderek devletten kopma isteklerinin gelişmesini kendi eliyle sağlamış, buna karşılık Türkler'de bu bilinç ve ideolojinin gelişmesini yine kendi eliyle engellemiş oluyordu.[77] **Berkes**'e göre, *"1839 bildirisi Müslüman halka bir anayasa vermediği halde, 1856 bildirisi genel olarak Hıristiyan 'millet'lerin anayasal gelişmesinin başlangıcı olmuştur. Bu belge onların ulusal bağımsızlıklarının bir manifesti olmuştur. Müslümanlar arasında buna karşı siyasal ve kısmen militer ilk tepki çok geçmeden başlayacaktır."*[78] **Tanör**, **Berkes**'in bu saptamasına şu yargıyı eklemiş: *".....ama kendilerinin ilân etmedikleri bir 'bağımsızlık' bildirisi."*[79] Gerçekten de, Osmanlı Devleti, bu işi onlar için kendisi görmüş bulunuyor. Ben de bu açıdan şunu eklemek istiyorum: Anayasaların ya da anayasal sayılabilecek belgelerin öngördüğü düzenlemelerin bir bölümü program maddeleridir. Yani, yönetimin ve toplumun yönlendirilmesini, gelecekte oluşması istenen yapının gerçekleşmesini sağlamayı amaçlayan hükümlerdir. Osmanlı Devleti, Osmanlı Hıristiyanları'nın bağımsızlıklarını elde edebilmeleri için bu belgelerle bunu yapmıştır.

---

[76] **Sadri Maksudî Arsal:** ***"Teokratik Ve Laik Devlet"***; Tanz.I, s.92.
[77] **Cemil Bilsel:** ***"Tanzimat'ın Haricî Siyaseti"***; Tanz.I, s,697.
[78] **N.Berkes:** ***....Çağdaşlaşma***; s.192.
[79] **B.Tanör:** ***Osmanlı-Türk....***; s.97.

-IV-

1839 ve 1856 belgelerinde XVIII.yüzyıl Avrupası'nın liberal düşünce ve siyasal felsefesinin yer yer izlerinin görüldüğünü ve insan hakları bildirilerinden de izler bulunduğunu düşünen kimi yazar ve araştırmacılar, fermanların bu özelliğine bakıp, Tanzimat'ın, belirtilen hak ve özgürlüklerin Avrupa'daki bu düşünce ve felsefenin bir sonucu olarak tanındığı bir dönem olduğu savındadırlar. Bundan da çıkarılan sonuç, fermanların bu açıdan ve genel olarak kişi hak ve özgürlükleri alanında olumlu adımlar oluşturduğu olmaktadır. Ama bu konuda sırasıyla 2 sorunun yanıtının verilmesi gerekiyor: Avrupa'da bu hak ve özgürlükler hangi sınıfın çıkarlarını korumak için gündeme gelmiş ve hangi sınıfa karşı öne sürülerek gerçekleştirilmiştir? İkincisi, Osmanlı'da bu hak özgürlüklere sahip çıkan bir sınıf var mıdır?

Tanzimat belgelerinde yer yer etkisi görülen siyasal ve felsefî düşünce, biliyoruz ki, Avrupa'da iktidarda bulunan feodal-aristokrat sınıfa karşı, oluşup gelişen burjuvazi tarafından yürütülen savaşıma özgüdür. Başka bir deyişle, yeni bir güç olarak ortaya çıkan burjuvazinin kendisine varlık kazandıran üretim biçiminin gerektirdiği siyasal ve hukuksal düzenlemelerin bir anlatımıdır. Kısaca söylemek gerekirse, örneğin, feodal-aristokratik iktidarın temellerinden biri din ve kilise olduğu ve iktidar burjuvaziye karşı bu ikisini bir silâh olarak kullandığı için, burjuvazi de buna karşı din ve vicdan özgürlüğünü ortaya atmıştır. Burjuvazinin karşı çıktığı sistemde taşınmaz mal üzerinde özel ve mutlak mülkiyet yerine hizmet-tasarruf ilişkisi geçerli olduğu için mülk edinme ve mülkiyet dokunulmazlığı hak ve özgürlüğü öne sürülmüştür. Feodal-aristokratik sistemde toprağa bağlı serflik düzeni olduğu ve bu da serbest işgücünü engellediği ve ayrıca feodal beyler egemen oldukları bölgelerden gelip geçmeyi kendilerince birtakım kurallara ve vergi vermeye bağladıkları ve bu da ticaretin yayılmasını engellediği için seyahat özgürlüğü savunulmuştur. Feodal-aristokratik düzende soylular, din adamları, özgür çiftçiler ve serfler birbirine eşit olmayan ayrı ayrı hukuk düzenlerine bağlı oldukları ve burjuvazi fe-

odal hukuk düzeni dışında kaldığı için yasalar önünde eşitlik ilkesi gündeme getirilmiştir. Feodal-aristokratik düzende efendilerin giydikleri giysileri öteki sınıflardan olanlar giyemedikleri, silah taşımak hakkı yalnız onların olduğu için de burjuvazi dilediğince giyinerek ve silah taşıyarak kendisinin fiilen ulaştığı toplumsal statüyü bu açıdan da tanıtabilmek için giyim kuşam ve silah taşıma özgürlüğü için savaşım vermiştir... Öte yandan, burjuvazinin ekonomik düzeni liberalizm olduğu için de buna uygun siyasal liberalizm gerçekleştirilmiştir. Şimdi, durum bu olduğuna göre, burjuva hak ve özgürlüklerinin Osmanlı Devleti'nde bir anlam taşıyabilmesi için, bunları kullanacak ve sahip çıkacak bir burjuvazinin ya da hiç olmazsa ona yakın / benzer bir sınıfın bulunması gerekirdi.

Tanzimat'ın din ve vicdan özgürlüğünü Hıristiyanlar'a tanıdığını, bunun Türkler için söz konusu olmadığını gördük. Pekiyi, bir lokma ekmek uğruna savaşım veren, ilerde göreceğimiz gibi zaman zaman kıtlık nedeniyle onu bile bulamayan Anadolu Türk köylüsü için burjuva mülkiyet kurumunun ne anlamı olabilirdi ki? Açlıktan topluca kırılıp ölen Anadolu insanı için eşitlik bir anlam taşıyabilir miydi ki? Türkler'in arkasında gerektiğinde o kozmopolit devlete karşı onları koruyacak bir İngiltere'nin, bir Fransa'nın, bir Rusya'nın bulunmamasından hiç söz etmiyorum artık! 1839 Hatt'ındaki tek bir şeyin anlamı olabilirdi: Askerlik ile ilgili söylenenlerin. Ne ki, yine tersi olacak, Hıristiyan Osmanlılar günleri gün ederlerken o cephelerde kırılacaktır!...

Bu hak ve özgürlüklerden yararlanacak olanlar, ancak Avrupa burjuvazisi ile işbirliği içinde olan, ülke içinde ekonomiyi onlarla birlikte denetim altına almış bulunan varsıl çevrelerdir ki bunların başında Osmanlı Hıristiyanları ile lövantenlerin geldiğini biliyoruz. İlginç değil midir ki, Tanzimat ile birlikte Hıristiyanlar ve Müslümanlar arasındaki giyim kuşam ayrımcılığı da ortadan kalkmış olmaktaydı. Kuşkusuz, Osmanlı ülkesinde iş yapan Avrupalı tacirler ve yatırımcılar da bu yeni düzenlemelerden yararlanacaklar arasındaydı. İşte, fermanlarda

etkisini duyuran siyasal felsefe ve devlet düşüncesi bunlar için bir anlam ve değer taşıyacaktır. Yanlış anlaşılmamalı: Osmanlı gayrımüslimlerinin Avrupa'daki gibi bir Osmanlı burjuva sınıfı oluşturduklarını öne sürmüyorum; demek istediğim, Tanzimat'la tanınan hak ve özgürlüklerden ancak bu Osmanlılar'ın yararlanmış olduklarıdır. Tanzimat'ın uygulamadaki çehresini görünce durum daha açık bir biçimde belirginleşecek.

Gelişmelere bence en doğru tanıyı en açık biçimde, **Prof.Dr.Mümtaz Soysal** koymuş bulunuyor:

"Fermanların hiçbirinde herhangi bir yaptırım bulunmamasına ve hepsinin Padişahla yöneticilerdeki iyi niyete bırakılmış olmasına karşın, gerideki asıl zorlayıcı gücün dış baskı olduğu besbelli. Artık Osmanlı İmparatorluğunu iyiden iyiye yarı-sömürge durumuna getirmeye kararlı bulunan batılı devletler, sömürmeleri için istedikleri iç düzeni ve elverişli ticaret ortamını yaratmaya çalışmakta, batılı sermaye çevreleri, Osmanlı topraklarındaki yabancıların ve onlara bağlı yerli uzantıların güvenlikle iş görmelerini kolaylaştırmak için, en başta İngiltere'nin baskısıyla, çeşitli önlemlerin alınmasını istemektedirler. İlk bakışta birer 'ıslâhat' önlemi gibi gözüken bütün bu adımların en önemli sonucu, çoğunlukla tatlısu Frenklerinden, Hıristiyan ya da Musevî azınlıklardan oluşan ve 'komprador'luk yanı ağır basan, yani dış sermayenin yerli işbirlikçisi durumunda olan bir burjuvazinin yaratılması olmuştur."[80]

Sorun, kendimizi kiminle ve neyle özdeşleştirerek olaya bakmakta olduğumuzdur. Kendimizi Avrupalılar ve onların Osmanlı'daki işbirlikçileri ile özdeşleştirirsek, başka bir deyişle de onların gözlükleriyle gelişmelere bakarsak, Tanzimat çok iyi bir şeydir. Yok eğer, Osmanlı Devleti'ni yalnızca bir "devlet" ve bu devletin varlığını sürdürmesini temel amaç olarak görürsek, Tanzimat bir süre için bunu sağladığından yine çok iyi bir şeydir; ama bu durumda Avrupalılar'ca itilip kakılmayı, "vatan"ın sömürgeleşmesini içimize sindirmemiz gerekiyor! Fakat, kendi-

[80] **M.Soysal:** s.29.

nizi Türk olarak görüyor ve o gözle dünyaya bakabiliyorsanız, biz Türkler için Tanzimat, yeni bir kıyım ve yıkım dönemidir.

Tanzimat'ın kaçınılmaz sonucu, Osmanlı Devleti'nin tümden yıkılışı olacaktır. Ulusal Kurtuluş Savaşımız ve Cumhuriyet'in **Atatürk**'lü yıllarının atılımları, Osmanlı Devleti'nin enkazı altından sağ çıkıp, varlığını Türk olarak geliştirmenin öyküsüdür. Bu nedenle, Tanzimat döneminde olup bitenleri iyi bilmek gerekiyor.

-VIII-

1856 fermanını coşkuyla karşılayan bir kesim daha vardı. Bu fermanın okunup açıklanmasını bir vakanüvis olarak kaleme almış bulunan **Ahmet Cevdet Paşa**, kimi Osmanlı yöneticilerinin üzüntü içinde olmalarına karşılık, kimilerinin de kişisel çıkarlarını düşünerek nasıl sevince boğuldukları anlatır ve bu arada örneğin der ki:

".....ol gün hava nasıl puslu ise arz odasında Ferman okunur iken hazır olanların ekseri abûs-ül-vech idi [asık suratlı idi]. *Ancak bizim ziyy-i İslâmda bulunan* [görünüşte İslâm olan] *birtakım alafranga çelebilerin yüzlerinde eser-i beşaşet* [gülümseme izleri / belirtileri] *görülüyordu ve makulelerden* [guruptan / bunlardan] *birtakım yâdgarlar dahi* [sevimsizler de] *'Teba-ai gayr-i müslime ehl-i İslâm içine yayılıp mahalleler mahlut olıcak* [karışık olunca / yani gayrımüslimler ve Müslümanlar aynı mahallelerde oturunca] *emlâkimizin fiyatı terakki ve medeniyet tevessü eder* [emlâkimizin fiyatı artar ve uygarlık yayılır]' *dedikleri veçhile* [bu yüzden] *izhar-ı memnuniyet ettikleri* [memnuniyetlerini gösterdikleri] *işidildi ve görüldü."*[81]

Bu "alafranga" Osmanlılar, öylesine ileri gitmiş ve belirtilen çevrelere öylesine ayrıcalıklar tanımıştı ki, gerçekte ıslâhat isteyen yabancı devletlerin elçileri bile fermanlardaki cömertliğe şaşmışlardı. Şöyle demişlerdi elçiler: *".....matlub ve me'mulümüzün* [isteğimizin ve umduğumuzun] *öte tarafına geç-*

[81] **Ahmet Cevdet Paşa:** ***Tezakir***; C.I, Tezkire no.10, s.68.

tiler." Fransız elçisi ise, *"Devlet-i aliyyenin bu kadar fedakârlık edeceğini ma'mul etmez idi* [ummazdık]. *Canning ne dediyse vükelây-ı Devlet-i aliye kabul etti. Eğer biraz dayanılmış olsaydı ben bazı mertebe kendilerine yardım ederdim."*[82] diyecektir.[83]

Ve sonunda Tanzimat'ın başmimarı **Mustafa Reşit Paşa** bile, kendi eserinden yakınacak ve diyecektir ki:

"Hıristiyanlar bir şey yapmamış iken bu kadar imtiyazata nail oldukları halde ben bu Millet'ten ve Devlet-i âliyyenin bunca senelik vükâlasından bulunduğum halde efkârımı [fikirlerimi / düşüncelerimi] *serbest söyleyecek kadar imtiyazım olmasın mı?"*[84]

---

[82] a.y.,s.70.

[83] Reşat Kaynar, adı geçen kitabında s.174 v.d.nda Gülhane Hattı'nın okunuşuna tanık olan yazarların olayı anlatışlarının metinlerini vermektedir.

[84] **Ahmet Cevdet Paşa:** ***Tezakir***; C.I, Tezkire no.10, s.72.

3
TANZİMAT'IN GETİRDİKLERİ

-I-

Tanzimat'ın ilânı ile birlikte Osmanlı toplumsal ve siyasal yaşamında gerçekleşenler, çok büyük bir ölçüde bugün yaşananlarla koşutluk göstermektedir. Öylesine ki, ilk göze çarpan olgu, Avrupa devletlerinin Osmanlı Devleti'nin gerek dış ve gerekse iç işlerine doğrudan doğruya ve çok açık bir biçimde karışmaları olacaktır. Şurası da bir başka gerçek ki, Osmanlı yöneticilerinin kendileri de bu uygulamada Avrupalılar'a yardımcı olmuş, hattâ yardımcı olmakla da kalmayıp onları kişisel nedenlerle böyle davranmaları için kışkırtmış bulunuyorlar.

Avrupalılar'ın devlet işlerine karışmaları, kendiliğinden anlaşılacağı üzere, başlıca, kendi ülkelerinin ekonomik ve malî çıkarlarını kollamak ve daha da arttırıp genişletmek ya da Hıristiyan Osmanlılar'a daha çok ayrıcalıklar tanınmasını sağlamak içindi. Çoğu Osmanlı "devlet adamı" da kendi kişisel çıkarı, "makam ve mevki hırsı" yüzünden onların böyle davranmalarını uygun ortamı sağlıyorlardı. Kısa sürede işler öyle bir duruma gelecektir ki, bu devletlerin elçileri için beğenmedikleri Osmanlı devlet adamlarını görevden aldırmak, beğendiklerini göreve getirmek, hükümetin hangi konuda ne gibi bir karar alacağını belirlemek, olağan bir uygulama olarak görülecektir.

Tanzimat döneminde elçilerin Osmanlı yöneticileri ile bu açıdan nasıl içli dışlı olduklarına çarpıcı bir örnek olarak dönemin ünlü devlet adamı **Mustafa Reşit Paşa**'nın birkaç kez görevden alınıp yeniden getirilmesi gösterilebilir. Paşa'nın 1841'de görevden alınmasında İngiliz elçisi **Ponsonby**'nin, 1846'da yeniden Hariciye Nazırlığı'na getirilmesinde de o tarihteki İngiliz

elçisi **Canning**'in belirleyici olduğu biliniyor.[85] En iyisi, bu iş nasıl kotarılmış, **Canning**'in kendisinden dinleyelim:

"Reşit Paşa'nın işbaşına getirilmesinin bu bakımdan çok hayırlı olacağına inanıyordum. 1845'te Baltalimanı'ndaki görüşmelerimizde sık sık buluşmayı kararlaştırmıştık. Gelgelelim açıkta bir devlet adamı Türkiye'de ayağını denk almayı bilmeliydi; yabancı bir diplomatla münasebeti şüpheye yol açacağından başka birinin evinde gizlice buluşuyorduk. Bu görüşmelerin sonucu olarak kabinede değişmeler yapıldı....."[86]

Canning, 1845 yılı içinde eşine yazdığı mektupta da şöyle diyordu:

".....Paris'ten ayrılmadan bu mektup eline geçecek olursa, Reşit Paşa'ya bir haber yollayıver! Onun için elimden geleni yapıyorum. Son değişikliklerden sonra dönmesi mümkün olacak galiba, Şimdilik ihtiyatlı davransın."[87]

Canning'in 9 Temmuz 1853'te de yine eşine yazdığı mektupta şu satırlar yer alacaktı:

"Osmanlı hükümeti apansız değişiverdi. Reşit'le Sadrazam azledildi. O saat padişaha çıktım, yeniden vazifeleri başına getirildiler."[88]

Öte yandan, **Mustafa Reşit Paşa** ile ilgili olarak ***On Üçüncü asr-ı Hicrîde Osmanlı Ricali*** başlıklı yazısında **Mehmet Galip Bey**'in belirttiğine göre; Rusya'nın olağanüstü elçi olarak İstanbul'a gönderdiği **Prens Mençikof**, Sadrıâzam **Mehmet Ali Paşa** ile Hariciye Nâzırı **Rıfat Paşa**'dan bunlar diplomasi dili olan Fransızca'yı bilmiyorlar diye yakınmış ve bu nedenle de Kudüs sorununun çözümünün güç olacağını söylemiş, bu sırada bir toplantıda **Mustafa Reşit Paşa**'nın eğer kendisi Hariciye Nâzırı olmuş olsaydı bu sorunun üstesinden gelinmesinin çok olay olacağını söylemesi üzerine de bu sözler **Mençikof**'a ile-

---

[85] Örneğin bkz. **F.E.Bailey:** s.202-205, 214 v.d..
[86] **S.L.Poole:** s.98.
[87] a.y.,s.104.
[88] a.y.,s.144.

tilmiş; bunun üzerine elçi Sultan'a Paşa'nın Hariciye Nâzırlığına getirilmesini istediğini bildirmiş, böylece **Giritli Mustafa Nailî Paşa**, sadrıâzamlığa, **Mustafa Reşit Paşa** da Hariciye Nâzırlığı'na atanmışlar.[89] **Abdurrahman Şeref**'in belirttiğine göre de; *"Reşit Paşa Londra elçiliğinde bulunduğu sırada İngiltere hükümetinin gözünde kazandığı itibar ve yakınlık Tanzimat-ı Hayriye'nin ilân edilmesiyle kuvvetlenerek güvenç derecesine yükselmişti."*[90] Ve, *"Reşit Paşa İngiliz politikası taraftarlığıyle ün yaptığı gibi Mustafa Paşa da Girit valiliğinde bulunduğu sırada Fransızlar'ın gözüne girmişti."*[91]

Biz yine **Canning**'in eşine yazdığı bir başka mektuba, 15 Nisan 1954 tarihli olanına bir göz atarak, gelişmelerin ne boyuta vardığını görelim:

".....iki paşanın cezalandırılmasında ısrar ettim. Vazifelerinden geri çağrıldılar, ceza da görecekler....."[92]

İngiltere'nin Rusya karşısında Osmanlı Devleti'nin varlığının sürmesini istediğinin belirtildiği anımsanarak, İngiliz elçilerinin bu girişimlerinin bu amaçla olduğu düşünülecek olursa, bu düşünüş biçiminin bir yabancı devletin Osmanlı Devleti'nin içişlerine paşaların atamalarına değin karışmasının haklı göstermeyecek olması bir yana, **Palmerston**'un, *"Britanya Türkiye'yi kendi çıkarları için destekleyecektir"* dediğini; dahası, 1874-1878 yıllarında Dışişleri Bakanı olan **Lord Derby**'nin, *"Türk İmparatorluğunun toprak bütünlüğünün dışarıdan gelecek saldırılara karşı korunması taahhüdü, mütekabil bir görevi, **kontrol görevini** de içerir."* görüşünü açıklıkla dile getirdiğini de[93]/[94]

---

[89] Peyam-Sabah, 5 Kânunsâni 1336 – **Mehmet Zeki Pakalın:** ***Tanzimat Maliye Nâzırları***; C.I, İstanbul, 1939, s.104'ten.

[90] **Abdurrahman Şeref:** ***Tarih Konuşmaları***; baskıya hazırlayan: Eşref Eşrefoğlu, Kavram yyn., İstanbul, 1978, s.55.

[91] a.y.,s.57.

[92] **S.L.Poole:** s.166.

[93] **Uygur Koçabaşoğlu:** ***"Britanik Majestelerinin Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Konsoloslukları: 1856"***; Top.T.D., C.IV, sayı 22, Ekim 1955, s.49.

bilmek gerekir. Kaldı ki, bu toprak bütünlüğünü koruma konusunun İngiltere için kendisi dışında kalan devletlere karşı olduğu da apaçıktır. Gerçekten de, söz gelimi tam bu sırada İngiltere'nin Kıbrıs'a nasıl el koyduğunu biliyoruz. Ama anlaşılan, Osmanlı yöneticileri Büyük Britanya İmparatorluğu'nun dönemin en güçlü emperyalist devleti olduğunu bir türlü uslarına getirememişler!...

Elçilik ve konsolosluk tercümanlarının kimler olduklarına ve statülerine daha önce değinildiğini anımsayacaksınız. Hemen hemen tümü Rum ya da Ermeni olan bu tercümanlar, Osmanlı vatandaşı olmalarına karşın, diplomatik bağışıklıklardan yararlanıyorlardı. Bunlar da, kısa sürede, hizmetinde oldukları yabancı devletlerin elçilerine yakın bir etkinlik kazanarak, efendileri gibi, Osmanlı Devleti'nin işlerine karışır olacaklardır. İş o denli çığrından çıkacaktır ki, **Ziya Paşa,** 2 Rebiülahir 1286 (12 Temmuz 1869) günlü Hürriyet gazetesinde şöyle yazacak:

".....bir tercümanın saray-ı hümayuna gidüp birkaç söz söylemesi ile bir sadrıâzamın azledildiği ve diğerinin bir ifadesi ile aherinin Hariciye Nezaretine tâyin olunduğu defaat ile vukubuldu. Bir tercümanın Hariciye Nâzırının yazı tepsisi üzerinden kalemi alup nâzırın eline vererek istediği kelimeyi yazdığı.....nice kere görüldü."[95]

Tercümanı böyle yaparsa efendisi elçi ne yapmaz ki:

".....ve bir sefir sadrıâzamla görüşmek için Babıâli'ye gelerek sadarete mahsus olan sandalyanın üzerine kurulup oturduğu ve sadrıâzam olan zat anın karşısındaki misafir sandalyasında ecnebi gibi büzülüp durduğu....."
da yine *"nice kere"* görülecektir.[96]

Ziya Paşa, yabancı devletler ile Osmanlı Hıristiyanlarının işbirliğini ve bu çerçevede yabancıların içişlere karışmasını anlatırken de der ki:

---

[94] Aynı yazıda, İngiliz konsolosluklarının aynı zamanda istihbarat birimleri olarak nasıl çalıştıkları belgelenmektedir.
[95] **İhsan Sungu:** ***"Tanzimat Ve Yeni Osmanlılar"***; Tanz.I, s.791.
[96] a.y.,s.791.

"İstanbul ve taşralar ahali-i gayrımüslimesinden nice bin erbab-ı servet ve yesar [varsıl] *ecnebi tabiiyetine girdi ve dünkü gün matlabının is'afı için* [dileğinin yerine getirilmesi için] *arzuhaller veren ve bin türlü tenezzül* [aşağıdan alma / küçüklük] *ve tabasbus* [yaltaklanma] *eden meselâ Samatyalı Kasbar bugün başında bir siyah şapka ve yanında bir Rusça tercümanı ile hariciye nâzırının yanına gelüp üst yanındaki sandalyaya oturdu. Ve cebinden tütün kesesini çıkarup cığaracağını yaktı ve bunu Nâzır Paşa'nın burnuna üfleyerek ayaklarını birbiri üstüne koydu, işini de istediği gibi yürüttü."*[97]/[98]

Konuyu biraz daha açmadan tercümanların Osmanlı devlet adamlarını nasıl yıldırdıklarına ve ne denli "içlerine" girdiklerine ilişkin olarak **Mehmet Zeki Pakalın**'ın anlattığı bir olayı aktarayım: Maliye Nâzırı **Nevres Paşa** yemek yerken nasılsa bir kemik yutmuş ve bu kemik kalın barsağında takılıp iltihap yapmış. Çağrılan hekim, yatağa düşen Paşa'yı parmağını sokarak muayene ettikten sonra, *"Burada ecnebi* [yabancı] *bir cisim var"* deyince Paşa'nın yanıtı, *".....'ın baş tercemanı olsa gerek"* olmuş.[99]

Tanzimat demek, yabancıların ve onların işbirlikçileri Osmanlı gayrımüslimlerinin kamusal yaşamın her alanına baştan sonra dilediklerince karışmaları demek. Dönem, bunun örnekleriyle dolu.[100] Söz gelimi, **Dent, Palmer and Company** adlı bir

---

[97] a.y.,s.788.

[98] Osmanlı Hıristiyanları'nın bir bölümü başka devletlerin vatandaşlığına geçecekler ama yine ülkede kalarak ve yine aynı işlerini sürdüreceklerdir. Ne ki, bu kere yabancı devlet vatandaşı olarak kapitülasyonlardan yararlanacaklardır. Engelhardt, aslında Osmanlı Devleti vatandaşı olduğu halde, yalnızca Yunanistan vatandaşlığına geçen Hıristiyanlar'ın sayısının 300.000 olduğunu, bunlardan 21.000'inin İstanbul'da, geri kalanının da Osmanlı ülkesinin değişik yerlerinde Yunanistan vatandaşı olarak oturmayı sürdürdüklerini belirtmektedir. — **Engelhardt: s.235-236.**

[99] **M.Z.Pakalın:** C.I, s.221.

[100] **E.Z.Karal: "....*Batı'nın Etkisi*"**; s.601.

İngiliz kredi kuruluşunun ortaklarından **Palmer**'in bir isteğini geri çeviren sadrıâzamı bu kişi görevden aldırabilmiş.[101] Bu gibi olaylar nedeniyle, Rus elçisi **Prens Garçakof**'un 1856 Fermanı için 1866'da, *"On yıl önce verilmiş ve hâlâ ödenmemiş bir çek"* demiş olması[102] yadırganmamalı. Üstelik, 29 Eylül 1869 günlü ***Times*** gazetesinde açıkça, kurulacak Osmanlı hükümetlerinin ancak yabancıların malî çıkarlarını korudukları sürece iş başında kalabileceklerini yazılmış olduğuna[103] bakılırsa adamlar açıksözlüymüş de.

Hıristiyan Osmanlı uyruklarının Avrupalı kapitalistlerin Osmanlı ülkesindeki temsilcileri ya da işbirlikçileri olmalarının, Avrupa devletlerinin onların çıkarlarını korumak amacı ile devlet işlerine karışmaları için ayrı bir neden oluşturduğu da görülüyor. Bir *"Yahudi-Ermeni-Rum-Frenk çetesi"* gibi iş gören bu Osmanlılar, bir yandan da bir *"ticarî-sinaî sınıf"* olarak[104] Tanzimat döneminde "kemal"e ereceklerdir. Öyle ki, *"Eskiden haraca bağlı zümre şimdi İstanbul'ın Beyoğlu ve Galatası'nda, İzmir'in Kordonu'nda ve Frenk mahallesinde...ıâh, dikbaşlı yürümeğe başlamıştı. Fransa sermayesinin Fransa haricinde vaziyetini düşünen bir Fransız maliyecisi, Beyoğlu'nun bu hususta Fransız müstemlekelerinden daha emin bir yer olduğunu söyleyecek kadar ileri gitmişti."*[105] Kaldı ki, Tanzimat'ta gerçekleştirilen "reform"larının neredeyse tümü emperyalist devletlerin çıkarları ve istekleri doğrultusunda yapılmış bulunuyor.[106] Örneğin; İngilizler'in 1860'da Babıâli'ye verdikleri bir projeye göre yabancılara yerli halk için söz konusu olan yükümlülüklere bağlı olmaksızın hazine mallarını satın alabilmeleri hakkının tanınma-

---

[101] **Donald C.Blaisdell:** ***Osmanlı İmparatorluğu'nda Avrupa Malî Kontrolü***; çev.Hazım Atıf Kuyucak, İstanbul, 1940, s.45[1].
[102] **Engelhardt:** s.170.
[103] **D.C.Blaisdell:** s.81.
[104] **F.Z.Fındıkoğlu:** ***"Tanzimat'ta İçtimaî Hayat"***; a.624-625, 642.
[105] a.y.,s.643.
[106] **D.C.Blaisdell:** s.64.

sı öngörülecek,[107] Fransa'nın 1867 Şubatında verdiği bir notada vakıf sisteminin kaldırılması ve özel mülkiyetin geliştirilip yaygınlaştırılması istenecektir.[108] 12 Şubat 1856 günlü ***Times*** gazetesinde şu satırların yer almış olması döneme ayrıca ışık tutacak: *"Ecnebilerin arasi iştirası* [satın alması] *için mevcut bütün manilerin izalesi* [kaldırılması] *ve sağlam bir malî sistemle yollara ve limanlara yatırılan sermayenin temini için karşılık tesisi büyük neticelerini en seri elde ettiren siyasî faaliyetlerdir. Önümüzde zengin ve işlenmemiş bir memleket var, garp sanayi bunu elde edebilir."*[109]

-II-

Bu gelişmeleri daha somut olarak belirtmek istersek, Osmanlı ***iş çevreleri***'nin kimlerden oluştuğuna birkaç örnek vererek bunlara kısaca göz atmak yeter:

Manchester ile ticarî bağlantı kurmuş olan **Tokatyan**'lar ve **Kapamacıyan**'lar, bu alandaki büyük girişimlerin başına geçmişler, **Kapamacıyan** kardeşler ayrıca İstanbul piyasasının ve devletin toptan demir ve manifatura gereksinmesini karşılayacak duruma gelmişlerdi. Gümrük işleri ile uğraşan ve bunun yanı sıra devlet müteahhitlik yapan **Cezayirli Mıgırdıç Efendi**, İngiltere'den getirdiği ticaret gemisi sayesinde Karadeniz limanları arasındaki ticareti ele geçirmiş bulunuyordu. Ermeniler, hükümetten de yardım alarak bir sarraflar derneği (birliği) kurmuşlardı. 1851 yılında birliğin Anadolu şubesinin başında **Hacı Nişan Şirinyan Efendi** bulunuyordu.[110]. Ermeni iş adamları arasında **Andon Bey, Boğos Mısırlı, Köseoğlu Agop, Düzoğulları, Senekerim Manukyan, Demircibaşı Asadur, Artin Yerganyan, Kürkçühanlı Bedros, Misak, Maksud, Gelgel-**

[107] **Engelhardt:** s.109.
[108] a.y.,s.136.
[109] **D.C.Blaisdell:** s.67[1].
[110] **Y.Çark:** s.47-49.

yan Artin, Apraham Allahverdi, Ohannes Tıngır, Osep Davutyan v.b. dönemin en başta gelenleriydi.[111]/[112]

İzmir'de kurulan bir kumaş fabrikasının en büyük yatırımcısı **Aliotti** idi. Konya'da bir halı fabrikası da, **Guistiani Müessesesi'**nce kurulacaktı. Boğaziçi'nde Fransız, İstanbul Kartal'da İngiliz-İsviçre kapitali ile mum ve konserve fabrikası kurulurken, Beykoz'da 7.500.000 frank kapitalle İngilizler bir kağıt fabrikası açacaklardı.[113]

Toprak ve tarım ürünleri üzerindeki spekülasyonlar da yine Avrupalılar ve Türkler dışında kalan Osmanlılarca yapılıyordu. **Ömer Lütfi Barkan**'ın deyişiyle, *"Türkiye'de toprak üzerinde spekülasyon yapmak ve siyasî maksatlarla toprak satın almak isteyen ecnebilerin ve ecnebi ajanlığı ve sermayesi sayesinde zenginleşen bir kısım gayrımüslim vatandaşların tahakkukunu talep ettikleri yeni hürriyetperver nizamdan bekledikleri büyük kârlar vardı."*[114]

Wanda'nın belirttiğine göre; İngiltere, spekülasyon v.b. nedenlerle yoksullaşmış olan vatandaşlarını konsolosluk, konsolos yardımcılığı ya da buralarda kâtiplik gibi bir görev uydurarak Osmanlı Devleti'ne göndermekte ve bunlar burada kısa sürede "vurgun"lar yaparak yeniden varlık sahibi olmaktaydılar.[115] Bunlardan başka, çoğu serseri tipte insanlar olan kimi Avrupalılar da aynı amaçla gelmiş bulunuyorlardı. Avrupa'daki ortakları ile birlikte Osmanlı ülkesinde "iş" yapan bu yabancılar, kapitülasyonlardan yararlanarak çeşitli haklar ve ayrıcalıklar elde ediyorlar, Avrupa borsalarındaki garantiler, komisyonlar ve başka işlemler sayesinde ülkeyi sömürerek "fahiş" kârlar sağlıyorlar-

---

[111] a.y.,s.243-244.

[112] Yahudi iş çevreleri için de bkz. **A.Galante:** ***Türkler Ve Yahudiler***; C.II, s.35.

[113] **Ömer Celal Sarç:** ***"Tanzimat Ve Sanayimiz"***; Tanz.I, s.438.

[114] **Ömer Lütfi Barkan:** ***"Türk Toprak Hukuku Tarihinde Tanzimat Ve 1274 (1858) Tarihli Arazi Kanunnâmesi"***; Tanz.I, s.419.

[115] **Wanda:** s.284-285.

dı.[116] Bu yabancıların tek amaçlarının sömürü ve vurgun olduğunu söylemeye gerek yok. Örneğin, devlete ait bir kumaş fabrikasının başına getirilen bir Fransız, Fransa'dan getirttiği kumaşları bu fabrikada yapılmış gibi gösterecek ve bu dolandırıcılığı ortaya çıkınca da topladığı bütün parayla Avrupa'ya kaçacaktır.[117]

1849 yılının Haziran ayında kurulan ***İstanbul Bankası***'nın yöneticileri, Fransız **Alleon** ile İtalyan **Baldazzi** idi. Devlet, bu bankaya kapital olarak 25.000.000 kuruş yatırmıştı ama 3 yıl sonra bankanın açığı 35.000.000 kuruş olacaktı![118] Osmanlı Bankası'nın kurulmasına giden yolda, 1859'da Osmanlı Devleti'nin Londra elçisi **Kostaki Efendi**, Hariciye Nezareti'ne açıkça şöyle yazabilmişti: *"İkinci nâzırlığa* [bankanın] *kardeşim Pavlaki Efendi kulları tâyin olunduğu surette sahip olduğum elçilik sıfatı dolayısı ile Londra ahalisince iyi karşılanacağı ve kardeşim ikinci nâzır olursa çok memnun olacağım aşikârsa da bu hususta ferman padişahımızındır."*[119] Bu arada 1856'da İngiliz kapitali ile kurulan ***Bank-ı Osmanî***, Fransızlar'ın da katılmasıyla 1863'de ***Bank-ı Osmani-i Şahane***, yani ***Osmanlı Bankası*** olacaktır.

Osmanlı Bankası, bir devlet bankası niteliğinde gözüküyordu ama yöneticileri İngiltere ve Fransa tarafından atanıyor, devlet bankanın yönetimine karışamıyordu. Banka, para basma, hazine işlemleri de yüklenecek ve Düyun-u Umumiye'nin kuruluşunda da önemli rol oynayacaktı. Banka üzerine ayrıntılı ve kapsamlı bir çalışma yapmış olan **Prof.Dr.Edhem Eldem**, bankanın üst yönetiminde yabancı ülke vatandaşlarının, bunların altındaki kadroların hemen tümünün Osmanlı gayrımüslimlerinin elinde olduğunu ve *".....bu hiyerarşinin en altında her türlü*

---

[116] **Roderic R.Davison:** ***Reform in the Otoman Empire, 1856-1876***; Princeton University Pres, New Jersey, 1963, s.73.
[117] **Ö.C.Sarç:** s.436.
[118] **Z.Karamursal:** s.17.
[119] **Cavide Işıksal:** ***"Türkiye'de İlk Bankacılık Hareketi Ve Osmanlı Bankası'nın Kurulması"***; B.T.T.D., C.II, sayı 70, s.76.

hizmetli –getir götür işleri yapanlar, haberciler, bekçiler, kapıcılar– genellikle çok geniş bir Osmanlı tebaası arasından istihdam ediliyordu; burada Müslüman oranı çarpıcı ölçüde yüksek....."[120] bulunduğunu belirtiyor ve Müslümanlar'ın (Türkler'in) *"şubelerdeki en ağır işlerle"* görevlendirildiğini [121] ekliyor. **Eldem**'e göre, *"Bu işbölümü fazlaca katı bir şekilde ele alınacak olursa pekala 'beyaz adamın' sömürgelerinden birinin karikatürü olarak yorumlanabilir. Aslında on dokuzuncu yüzyıl sonlarındaki vaziyet yarı sömürgeci bir konumdan pek uzak değildi....."*[122] Ancak, **Eldem**, bunun bilinçli bir uygulama olmadığı, koşulların zorlamasının sonucu olduğu kanısında.[123] Şurası bir gerçek: Osmanlı'da merkez bankası işlevini gören Osmanlı Bankası, gerçekten "Osmanlı" idi, "Türk" değildi. O denli ki, Osmanlı'nın Rum mebuslarından **Yorgo Boşo**, *"Benim Osmanlılığım Osmanlı Bankası'nın Osmanlılığı kadardır"* ya da *"Osmanlı Bankası kadar Osmanlıyım"* diyecektir.[124] Buna karşılık, **Ziya Gökalp**, Türk ulusalcılığının çarpıcı bir anlatımı olan ve

---

[120] **Edhem Eldem:** ***Osmanlı Bankası Tarihi***; T.V.Y.,yyn., İstanbul, 2000, s.415.

[121] a.y.,s.418.

[122] a.y.,s.415.

[123] Eldem'e göre, bu durumun, gayrımüslim Osmanlılar'ın dil bilmelerinin, Batılı eğitim görmelerinin ve ilgilerinin bu yönde olmasının; buna karşılık Türkler'in dil ve eğitim açısından yetersiz olmalarının ve özellikle de başta ordu olmak üzere kamu alanına ilgi duymalarının sonucu olduğunu öne sürmektedir. Bu görüşte belirli bir gerçeklik payı bulunmakla birlikte, banka üst yönetiminin imtiyaz sözleşmesi nedeniyle yalnızca yabancı devlet vatandaşlarından olmasını açıklayamamaktadır. Ama asıl önemlisi, bu emperyalist devletlerinin başka ülkelerdeki bu gibi kuruluşlarında da aynı durumun görülmesidir. Oralarda Osmanlı gayrımüslimleri gibi sistemin ayrıcalıklı kıldığı yerli kesimler bulunmamasına karşın, sömürülen ülkelerin insanları Osmanlı'daki Türkler'e koşut statülerde tutulmuşlardır.

[124] Eldem, bu sözün bu mebusa ait olduğunun kuşkulu olduğunu belirtiyor. – a.y.,s.412[4].

Türk'ün vatanında *"çarşısında dönen bütün sermaye"*nin Türk'ün olmasının özlemini dile getirdiği şiirinde diyecektir ki:

Meb'usanı temiz, orda Boşoların yeri yok
Ey Türkoğlu, işte senin orasıdır vatanın.

Öte yandan, ***Şirket-i Hayriye***'nin kuruluşunda şirket hisselerini alarak ortak olanlar, hem Osmanlı egemenlerinin ve hem de iş çevrelerinin kimler olduğunu, kimlerin kimlerle sarmaş dolaş bulunduğunu belgelemesi bakımından önemlidir. Ortaklar şunlar: **Abdülmecit**, annesi **Valide Bezmiâlem Sultan,** Sadrıâzam **Mustafa Reşit Paşa**, Serasker **Damat Mehmed Ali Paşa,** Tophane Müşiri **Fethi Paşa,** Girit valisi **Mustafa Paşa, Mısırlı Yusuf Kâmil Paşa**'nın eşi **Zeynep Hanım**, sarraf **Mıgırdıç**, sarraf **İshak**, sarraf **Mısırlı Kevork İbrahim,** sarraf **Miseyanu**, banker **Abraham,** tüccardan **Yani, Ağa Hasanpaşazâde Ali Şevket Bey,** banker **Kamondo,** şeyhülislâm **Arif Efendi, Kaptan Paşa,** Bursa Valisi **Sârım Paşa**, Aydın valisi **Halil Paşa**, Silistre valisi **Mirza Sait Efendi, Zarifî Paşa,** Bağdat valisi **Vecihî Paşa,** eski kazasker **Tahsin Paşa, İzzet Efendi, Fuat Efendi, Muhtar Bey,** Tercüme Odası'ndan **Behçet Bey, Legofet Bey, Barutçubaşı Nikoğos,** sarraf **Hoca Mahsut**, sarraf **Canik**, sarraf **Tıngırcıyan Ohannes**, sarraf **Mısırlıoğlu Bedros**, sarraf **Nişan,** sarraf **Pişmişoğlu Neşet.**[125] Bu listeyi veren **Eser Tutel**, bu kişiler için, *"Kısacası, o dönemin önde gelen devlet adamları ile çoğu Ermeni olan para babaları..."* diyor.[126] Şirket, ilk ağızda çalıştıracağı 6 vapuru, Galata bankerlerinden Rum ama İngiliz vatandaşı **Manolaki Baltacıoğlu (Baltazzi)** aracılığı ile İngiltere'ye sipariş verecektir. [127] Ortaklar, şirketin işletmeciliğine de **Mıgırdıç Bilezikçiyan**'ı getirecek, onun işi götürememesi üzerine yönetimi **Ali Hilmi Bey** üstlenecek, o da Galata tacirlerinden **Paul Aynan (Ananyan),** sarraf **Huce Kevork (Gigorik) Bahçe-**

---

[125] **Eser Tutel:** ***Şirket-i Hayriye***; 2.basım, İletişim yyn., İstanbul, 1997, s.23.
[126] a.y.,s.23.
[127] a.y.,s.23.

venyan, Avrupa'da oturan ve Avrupa ülkeleri ile Osmanlı ülkesi arasında ithalat-ihracat işleri yapan **Yakup Yakupyan (Yagop Yagopyan)** ve **Hüseyin Hâki Efendi**'nin üyesi olduğu bir yönetim kurulu oluşturacaktır.[128] 1869'a gelindiğinde bu yönetim kurulunda bu kere **Eşref, Süleyman, Andon, Sebuh** ve **Ohannes Efendiler** bulunacaktır.[129]

Tanzimat'ın mimarı ve 2 kez Hariciye Nâzırlığı ve 5 kez de Sadrıâzamlık yapan **Mustafa Reşit Paşa**'nın da bu iş çevreleriyle ilişkilerine de şöyle kuşbakışı bir göz atarsak, hem bu dönemi daha iyi değerlendirebiliriz ve hem de günümüzde yaşanan bazı gelişmelerle koşutluğunu da kurabiliriz. Paşa'nın parasal işlerine **Mıgırdıç Efendi** bakıyormuş. Bu Ermeni için **Kâzım Paşa**'nın bir hicvinde şu dizeler yer alıyor:[130]

Yekvücud idi Mıgırdıç'la Reşid ü Nafiz,
Haps olup şimdi Mıgırdıç teresi kesti sesi.

Bu satırların yazılmasının nedeni, yolsuzluk savları üzerine o sırada sadrıâzamlığa getirilmiş bulunan Kaptan-ı Derya **Mehmet Ali Paşa**'nın **Mıgırdıç**'ı yakalatıp defterlerine el koydurması ve bu defterlerdeki kayıtlarda da **Mustafa Reşit Paşa**'nın yakınlarının devletin parasını, bugünkü deyişle "hortumladıkları"nın anlaşılmış olmasıydı. İş o denli çığrından çıkmıştı ki, namuslu ve dürüst olmak kişinin en doğal niteliği olması gerekirken **Ahmet Cevdet Paşa** şöyle demek zorunluluğunu duymuş: *"Bu defterde ismim yazılı olmaması ile müftehir oldum* [iftihar ettim]".[131]

Öte yandan, Yahudi banker **Abraham de Kamondo**[132] ile **Mustafa Reşit Paşa** çok yakın ilişki içindeydi. Öylesine ki,

---

[128] a.y.,s.38-39.

[129] a.y.,s.42.

[130] **M.Z.Pakalın:** C.I, s.27.

[131] **Ahmet Cevdet Paşa:** ***Tezakir***; C.IV, Tezkire no.40, s.63.

[132] Abraham (Avram) Kamondo, 1785'te Venedik'te doğmuş, fakat ailesi ile birlikte İstanbul'a göçerek burada yerleşmişti. Genç yaşta kardeşi İzak ile birlikte Isaac Camondo & Cie (Izak Kamondo Ve Şürekâsı) adıyla kurdukları banka kısa sürede Avrupa'da da kendini kabul

Paşa, 1859'da yalısının hamamında fenalaşıp öldüğünde, **Kamondo**, hamamın kapısının önünde onun yıkanmasını bitirip çıkmasını beklemekteydi. Acaba Paşa'yı kurulamak için elinde havlu da var mıydı!? **Prof.Dr.Haydar Kazgan**, bu içli dışlılığının şaşırtıcılığına şu sözlerle değiniyor: *".....bir bankerin koca bir devletin beş defa sadrıâzamı olmuş bir ünlü kişisinin hamamının kapısında ne işi olabilirdi?*[133]

Kamondo'nun o hamamın kapısında ne işi olduğunu bilemeyiz ama, Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan başlanarak devlet yapılanmasında izlenen yol **Kamondo**'yu ve **Mustafa Reşit Paşa**'yı Paşa'nın yalısının hamamının kapısında, **Abdülmecit**'le Ermeni sarrafları da aynı şirkette buluşturmuş bulunuyor.

Hele, bir de devlet kimlerle yönetiliyormuş, onu görelim. O zaman Osmanlı'nın portresi daha da belirginleşecek.

---

ettirdi. Bu banka, Osmanlı Bankası kuruluncaya değin, merkez bankası gibi işlev gördü.. 1853-1856 Kırım Savaşı sırasında bazı garantiler karşılığında savaşı büyük ölçüde finanse etti. Savaş nedeniyle daha da servet sahibi olan Kamondo, devlete borç vermeyi sürdürdü. Bu arada bugün Kuzey Saha Deniz Komutanlığı olarak kullanılan yapıyı devlete bağışladı. Mustafa Reşit Paşa'ya malî konularda danışmanlık yapan Kamondo, aynı işi Ali Paşa ve Fuat Paşa için de yaptı. Bu arada onlara "borç" para da veriyordu. 1854'te Hasköy'de Yahudiler için bir okul açtı. Kamondo ailesi göz kamaştırıcı bir yaşam sürmekteydi. Özellikle kadınlarının şıklığı "Kamondo Kadını" deyiminin doğmasına yol açmış bulunuyor. — **Yaman Aksu:** ***"İstanbul'dan Paris'e Bir Sanat Aşkı Hikâyesi: Camondo'lar"***; Antik&Dekor, sayı 12, 1991, s.70-73; **A.Galante:** ***Encore Un Nouveau Recueil De Documents Concernant L'Histoire des Juifs De Turquie***; İSİS, C.VI, s.109-111; **Haydar Kazgan:** ***"Kont Abraham de Kamondo Kimdir?"***; Şalom, 10 Haziran 1987; **Taner Timur:** ***"Bir Osmanlı Ailesi: Kamondo'lar"***; T.T.D., C.XIII, s.101; **Ç.Yetkin:** ***....Yahudiler***; s.114-117.

[133] **Haydar Kazgan:** ***Galata Bankerleri***; Türkiye Emlâk Bankası yyn., İstanbul, 1991, s.24.

-III-

Devlette yüksek ve önemli görevlere Rum, Ermeni ve Yahudiler'in getirilmesi Tanzimat döneminin bir başka özelliği.

Kuşkusuz, bir devletin vatandaşlarının kamu görevlerine aralarında din, mezhep, etnik köken ve ulus ayırımı yapılmadan atanmalarından daha doğal bir uygulama olamaz. Bu nedenle de bu gayrımüslim Osmanlı vatandaşlarının Müslüman olanları ile yalnız kamu görevlerine atanma konusunda değil, her alanda eşit statüde olmaları, yalnızca alkışlanacak bir uygulama olarak görülmelidir. Ancak, Osmanlı'da başından beri tanık olunan ve Türkler'in "Türk" olarak iktidar çevrelerinden ve yönetimden dışlanması ve ezilmesi, buna karşılık başka etnik guruplardan ve uluslardan olanların devletin egemen çevresini oluşturması süreci, Tanzimat döneminde doruğuna ulaşmış bulunuyor. Açıkçası, ***eşitlik*** Türk kökenli olmayanlar ya da bu kökenini yadsıyarak kozmopolitleşmiş olanlar arasında söz konusu olduğu ve ***"Etrak-i bi-idrak"*** diye nitelendirilenler, ***bilâ tefrik-i cins ü mezhep*** ilkesinin dışında bırakıldıkları için bu çarpıklık üzerinde duruyorum. Ama hâlâ bu konuda kuşkuları olanınız varsa, Tanzimat döneminde askerlik görevinin Türkler'e yüklendiğini, gayrımüslim Osmanlılar'ın askerlikten bağışık tutulduklarını, buna karşılık devlete ödemeleri gereken "bedel"i, yani parayı da ödemediklerini anımsatmak yeterli olacaktır.

İlerde öteki ve önemli devlet görevleri açısından da konuya değinilecek. Ancak, burada Osmanlı Devleti'nin "Hariciye"si, yani dışişleri bakımdan duruma bir göz atmakla yetineceğiz. *"Neden dışişleri?"* derseniz, önce şu belirtilmeli: Herkesin bildiği gibi, uğraş alanı bir devletin başka devletlerle olan ilişkileri olduğu için salt bu yüzden dışişleri büyük önem taşır. Ama, bu kitapta da değinildiği üzere, XIX.yüzyıl boyunca (ve XX.yüzyılın başlarında) Osmanlı Devleti'nin varlık ya da yokluğu, Avrupa devletlerinin kendi aralarındaki ve Rusya ile olan dengelere bağlı olduğu ve bu arada Osmanlı ülkesi sömürgeleşmekte bulunduğu, savaşlar biribirini izlediği ve devlet sürekli başka devletlere toprak bırakmak zorunda kaldığı, Osmanlı

gayrımüslimlerine bu devletlerin her biri kendi amaçlarını gerçekleştirmekte arka çıkıp onlarla işbirliği içinde olduğu için dışişleri bu dönemde ayrı bir öneme sahipti. O nedenle, şimdi bakalım Osmanlı "Hariciyesi" kimlerin elindeymiş. Bunu yaparken şunu da unutmamalıyız: O dönemde Osmanlı Devleti'nin dış temsilcilikleri bugünkü gibi çok sayıda değildi, belli başlı dış merkezlerdeydi.

Hamit Aral'ın hazırladığı ve ***Dışişleri Bakanlığı 1967 Yıllığı*** adlı ve "Hizmete Özel" kayıtlı yayının 823-950. sayfaları arasında yer alan bölümde **"Osmanlı İmparatorluğu Ve Cumhuriyet Devrinde Yabancı Memleketlerde Akredite Bulunan Temsilcilerimiz"** başlığı altında verilen bilgilere göre durum şöyleydi:

(Yıllar, Göreve başlayış tarihlerini göstermektedir)

ATİNA:
Kostaki Muzurus Paşa (Mukim Büyükelçi), 1840
Yanko Fotiadis Paşa (Orta Elçi), 1860, 1861, 1874

BERLİN:
Şarl Davud Efendi (Maslahatgüzar), 1840
Karabet Artin Davutoğlu Bey (Maslahatgüzar), 1848
Konstantin Karaca Bey (Elçi), 1851
Yanko Aristaki Efendi, 1858
Aleksandır Karatodori Efendi (Maslahatgüzar), 1865

BRÜKSEL:
Kalimaki Bey (Büyükelçi), 1849
Kerskohove Efendi (Maslahatgüzar, Elçi), 1854, 1855
Diran Bey (Maslahatgüzar), 1857
Kostaki Muzurus Paşa (Büyükelçi), 1861
Aleksandır Karatodori Efendi (Büyükelçi), 1875

LONDRA:
Kalimaki Bey (Maslahatgüzar), 1846
Kostaki Muzurus Paşa (Orta Elçi, Büyük Elçi), 1851, 1856

MOSKOVA:
Komenos Bey (Maslahatgüzar), 1864
Aleksandır Karatodori Efendi (Maslahatgüzar), 1870

PARİS:
Kalimaki Bey (Orta Elçi), 1848
Odiyan Efendi (Özel görev), 1876

ROMA:
Yanko Fotiadis Paşa (Orta Elçi), 1870
Serkis Efendi (Orta Elçi), 1872

VİYANA:
Kostaki Muzurus Paşa (Orta Elçi), 1848
Konstantin Efendi (Büyük Elçi), 1851
Kalimaki Bey (Büyük Elçi), 1855
Aleko Paşa (Büyük Elçi), 1876

VAŞİNGTON:
Blak Bey (Orta Elçi), 1867
Aristaki Bey (Elçi), 1873

Bu listeye daha alt düzeydeki ve merkez örgütündeki dışişleri görevlileri alınmış değil. **II.Abdülhamit** döneminde de bu durum gelişerek sürecektir. Öyle olacaktır ki, **I.Elizabeth** döneminde **Garabit Efendi**'nin İngiltere'ye diplomatik temsilci olarak gönderilmesiyle başlayan bu süreç, 1890'da **Artin Dadyan Paşa**'nın Hariciye Nezareti Müsteşarı ve Balkan Savaşı sırasında da **Gabriyel Nuradonkyan Efendi**'nin Hariciye Nâzırı olmasıyla daha da gelişecektir. Ne ki, ilerde göreceğimiz gibi, Osmanlı Devleti'nin bu Ermeni nâzırı, Lozan görüşmeleri sırasında, Türkiye'den toprak isteminde bulunan Ermeni delegasyonun başında yer alacaktır!

Burada şu noktaya dikkat çekmek istiyorum: Ayırt edileceği üzere, ***tebaa-i sadıka,*** yani Osmanlı'nın sadık teba / vatandaşlar dediği Ermeniler, dışişlerinde ön sıralarda geliyorlardı. Ama, yalnız bu alanda değil, öteki devlet görevlerinde de kaymakamlığa varıncaya değin Ermeniler ön sıralardaydı. Üstelik,

Osmanlı'nın en varsıl kesiminin de Ermeniler olduğunu gördük. Demek ki, gerek siyasal ve gerekse ekonomik açıdan bu kozmopolit devletin egemenlerinin başında onlar bulunuyorlardı. Ancak, Ermeniler, 1862 yılından başlayarak ard arda ayaklanacaklar ve çeşitli terör eylemlerine girişeceklerdir.[134]

Esat Cemal Paker, Osmanlı'dan Cumhuriyet'e dışişlerinde uzun yıllar çalışmış bir diplomat. 1952 yılında anılarını yayınlamış. Birkaç sayfasını okuyoruz:

".....sefirimiz de, Fenerli bir Rum ailesinden eski Londra sefîri büyük Muzurus Paşa'nın oğlu Etienne Muzurus Paşa'dı. Kartımı hademeye verdim. Paşa beni derhal kabul etti; meğer beni dört gözle bekliyormuş. Bu iştiyakın sebebi, bugün inanılmayacak kadar gariptir: Türkiye'nin Londra sefiri Türkçe bilmiyordu; maiyetinde de dert anlatacak, iş gördürecek, kendisine Türkçe ders verecek kimsesi yoktu. Bana Fransızca olarak bunları yanıp yakındı.....

.....Tueni Bey adında bir ikinci kâtip daha vardı. Suriyeli zengin bir ailenin oğlu olan Tueni Beyi de Londra sefaretine başmabeyinci İzzet Paşa tâyin ettirdiğinden o da amatör memurdu ve tek kelime Türkçe bilmiyordu.....

Üçüncü Kâtip Danyal Bey'di.Danyal Bey, Moda koyunda, spor meraklısı lövantenler arasında büyümüş, çetrefil Türkçe konuşan bir zattı.....

.....tercümanımız M.Jolivard..... gece gündüz sarhoş gezer, âlemin dikkatini üstüne çeker, herkes onunla alay ederdi.... Bütün işi de İngiliz gazetelerindeki Türkiye'ye ait yazıları Fransızca'ya tercüme etmekti....

Londra Sefirimiz Muzurus Paşa'ya gelelim.

---

[134] Başlıca Ermeni eylemleri şunlar: 1862 Maraş'ın Zeytun nahiyesinde ilk toplu isyan; 1865, 1867, 1878, 1879'da Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da çeşitli ayaklanmalar; 1892, 1893'de Kayseri, Merzifon ve Yozgat ayaklanmaları; 1896 Osmanlı Bankası baskını; 1904 Sason isyanı; 1905'de II.Abdülhamit'e Yıldız'da suikast girişimi ve birçok kişinin öldürülmesi, 1909 Adana isyanı ve 1914-1915 genel Ermeni terörü.

Beni dört gözle bekliyormuş. Yanına girer girmez ilk suali şu oldu:

-Türkçe bilir, okur yazar mısınız?

Birdenbire ve haklı olarak şaşırdım ve şaşkınlıkla ne söyleyeceğimi bir an bilemedim ve kısa bir duraklamadan sonra:

-Elbette birim, cevabını verdim, ana dilimi bilmez olur muyum?

.....Günlerden bir gün sefarethaneye bir Ermeni geldi, sefirle görüşmek istediğini söyledi. Gelen zatın adı Dajak'tı. Ermeni idi ve sefirle konuşup kendisine Ermeni komiteleri hakkında malûmat verecekti.

.....Dajak, İsviçre'deki Ermeni komitecilerden, İstanbul'da yapmayı düşündükleri bir suikast hakkında mektup almıştı, sefirimize bunu haber verdi ve mektubu okudu.

Dikkatle dinleyen Muzurus Paşa, mektubun bir cümlesine takıldı. Cümle şuydu:

'Onlar it oğlu ittir, sana madik ederler ve tuzağa düşürürler.'

Paşa bu sözlerden bir şey anlamadı, yüzüme baktı ve kendisine tercüme etmemi söyledi; fakat Dajak sözü bana bırakmadı, yarım yamalak Fransızcası ile sefire bu cümlenin mânasını anlatmaya çalıştı, beceremeyip işin içinden çıkamayacağını anlayınca:

- Bırak be kardeş, Türkçe konuşalım!

Diye söylenmeye başladı. Paşa esasen muhbire para vermemenin yolunu arıyordu, bu fırsatı kaçırmadı, Ermeni'nin sözünü keserek haykırdı:

- Ermeni olduğun halde ırkdaşlarını ele vermiye utanmıyor musun?

Dajak da öfkeden titreyerek ayağa kalktı ve bana dönerek:

-Bu ne biçim sefirdir ki Türkçe anlamıyor? Dedi; Beni söyletmeye çalışacağına söylememe mani oluyor?

Ve sövüp sayarak çıkıp gitti.

Sefir dil uzunluğunu bazen o kadar ileri götürürdü ki, insan hayret etmekten kendini alamazdı.

Bir gün bana:

-Beni burada biraz sayıyorlarsa, adım Muzurus olduğu için sayıyorlar, dedi; yoksa Türkiye sefiri sıfatı ile değil."[135]

İşte, Söğüt'te temelleri atılan Osmanlı Devleti, sonuçta bu duruma düşecektir.

-IV-

Türkçe bilmeyen büyük elçiler noktasına değin varacak olan gelişmeler, gayrımüslim Osmanlı uyruklarının devlet içinde elde etmiş oldukları üstünlüklerinin ve egemenliklerinin, Tanzimat'ın ***bilâ tefrik-i cins ü mezhep*** anlayışının sonucuydu. Şimdi, bu durumu daha doğal ve haklı gösterecek bir ideoloji gerekmekteydi. Bu ideoloji de, ***Osmanlılık*** oldu.

Osmanlılık'tan anlaşılan şuydu: Osmanlı Devleti'nin insan öğesi "cemaat"lerden oluşmaktaydı Ermeni, Rum, Yahudi, Boşnak, Sırp, Hırvat, Arnavut, Bulgar, Arnavut, Arap, Türk (gerçekte "Türk" sözcüğü yerine "İslâm" kullanılıyordu) v.b. bir araya gelerek ***Osmanlı ulusu***'nu oluşturuyorlardı. Osmanlılık, tümünü kapsayan ve tümünün üstünde olan bir oluşumdu. Cemaatlerin bir araya gelerek ortaya çıkardığı bir ***bütün***'dü. Cemaatler, bu bütünün parçalarıydı. Doğal olarak da, parçalar birbirine eşit varsayılıyordu. Devlet başkanı, yani padişah, tüm bu etnik grupların, ulusların, ayrı din ve mezheplerden olanların başkanıydı.

Osmanlılık anlayışı ile Osmanlı İmparatorluğu'nun parçalanıp dağılmaktan kurtulacağı düşünülmüştü. Öyle ya, Osmanlılık, uluslar üstü bir kavramdı. XIX. yüzyıla damgasını basan ulusalcılık akımlarının etkisi böylece engellenebilir, devleti oluşturan çeşitli ulusların kendi ulusal devletlerini kurmaları önlenebilir, devletin bütünlüğü sürdürülebilirdi.

---

[135] **Esat Cemal Paker:** ***Siyasî Tarihimizde Kırk Yıllık Hariciye Hatıraları***; Hilmi Kitabevi, İstanbul, 1952, s.14-17, 21-22.

Kimi Osmanlı devlet adamları buna içtenlikle inanmışlardı, ama gayrımüslimlerin bu anlayışı bir "şantaj" aracı gibi kullandıkları, Osmanlı kalabilmeleri için ayrıcalık üzerine ayrıcalık elde ettikleri de apaçık bir gerçek.

Osmanlılık ideolojisi ile parçalanmanın önlenebileceğine inananların ne denli bir ham hayal ardına düşmüş olduklarını tarih bize göstermiş bulunuyor. Gayrımüslim Osmanlılar için ise Osmanlılık, Türk ulusu zararına devleti biraz daha kemirmek ve sömürüden aldıkları payı biraz daha arttırmak için çok elverişli bir ideolojik araçtan başka bir şey değildi. Hele Türkler dışındaki "cemaatler"e kendi içlerinde örgütlenme hakkı tanınmış olması ile, her şeyi bir yana bıraksak bile, Osmanlılık anlayışının bütünüyle Hıristiyanlar'ın çıkarına işlediği kendiliğinden anlaşılır.

Osmanlılık kavramı ile, Osmanlı Devleti'nin bir Türk devleti olmadığı bir kez daha "resmen" tescil edilmiştir. Değil mi ki, Türkler, bu devleti oluşturan öteki uluslar gibi yalnızca bir parçasıdırlar! Ama ötekilerin tersine, örgütlenme hakkı, din ve vicdan özgürlüğü tanınmayan yoksul bir parçası!...

İnanılmayacak gibi ama Tanzimat dönemi yönetimi, Türkler'e Türk olduklarını ve bu devleti kendilerinin kurduklarını söylemek, Hıristiyan Osmanlılar'ın sövüp saymalarına karşı kendilerini savunmak hak ve özgürlüğünü bile tanımamışlar. Yoksa, o Osmanlılar küserler, devletten kopmak isterlermiş...

Bu acı gerçeğin bir belgesini birlikte görelim.

Tasvir-i Efkâr gazetesinin 20 Eylül 1283 (1867) günlü sayısında **Namık Kemal**'in imzası ile yayınlanan bir yazıda şu satırlar alacaktı:

"Beyoğlu'nda Tepebaşı'ndaki çalgı takımı Pazar akşamları <Ey keskin kılıcım, Türkleri şöyle kes>; ve,<Ey ateşli tüfeğim, zalimleri böyle öldür> yollu Yunanistan fesadının cenk ve ahengi makamında ol vakit şöhret bulmuş olan bir şarkıyla alâmeleinnas [herkesin önünde] *nağmesaz olarak* [şarkı söyleyerek] *perde-birunluğa* [utanmazlığa] *içtisar etmekte* [cesaret etmekte],*ve, başına birtakım edepsizler toplanıp türkü bittikçe*

tekrarı arzusiyle tepinmekte olduğu ve bunların ekserisi tab'a [yani, çoğu Osmanlı uyruğu] *ve hattâ hademe-i devletten* [devlet görevlisi] *bulunduğu Tasvir-i Efkâr' suret-i mahsusada* [özel olarak] *haber verilmiştir..... Hele aldığımız malûmâta göre mezkûr* [sözü edilen] *çalgı takımı icra-i ahenk için* [yani, çalıp söylemek için] *bir resm-i cüz'î mukabelesinde* [küçük bir resim / vergi / para karşılığında] *daire-i belediyeden ruhsat almıştır.....* "[136]

Türkler'e yapılan bu saldırıları böylece belirten **Namık Kemal**, bizim de savaş ve kahramanlık türkülerimiz olduğunu anımsatarak Mora fatihi **Şehit Ali Paşa** için yazılmış şiirden bir bende yazısında yer verecekti:

Bu cihangîrâne etvâriyle her bir askerin,
Mahveder nuvânını, dârâtını İskenderin,
Hışım ile meydana çıksın tîg-ı âteşgüsterin,
Kışver-i Yûnân-ı yekser eylesin zîr ü zeber,
Nâre yaksın ehlini, versin cehennemden haber.

Ne var ki, Osmanlı hükümeti, bu yazı üzerine Tasvir-i Efkâr'a ve bütün gazetelere bir "tenbihnâme" göndercekti. Bu "tenbihnâme", **"Bab-ı Zaptiye'den matbaamıza gönderilen tenbihnâmedir"** başlığı altında gazetenin 27 Eylül 1283 günlü sayısında yayınlanmış bulunuyor. Şimdi, gazeteye nelere dikkat etmesi gerektiğini bildiren bu uyarıyı okuyalım:

"Beyoğlu'nda bir gazinoda memnu olan [yasak olan] **Rumca türküler söylenip ve çalgı çalınıp tahrik-i ezhan olunduğu** [zihinlerin / duyguların tahrik olunduğu]**, ve bu da Altıncı Daire-i Belediyeden verilen ruhsat sebebiyle olduğu Tasvir-i Efkâr'ın 425 numarasında hikâye olunmuş ve mukabele bilmisil maksadıyle** [aynı biçimde karşılık vermek amacı ile] **Şehit Ali Paşa'nın fütuhat neşidesi dahi tekrar kılınmıştır. Beyoğlu'nda Tepebaşı meydanındaki gazinoda çalgı çalınırken birkaç sarhoşlar vakıa o misüllü türküler söyle-**

---

[136] Mithat Cemal Kuntay: ***Namık Kemal – Devrinin İnsanları Ve Olayları Arasında***; İstanbul, 1944, C.I, s.59-60.

dikleri zabıta memurları tarafından haber alınarak derakap [hemen] **menedilmiş ve gazinocu ve çalgıcılara tenbih kılınmıştı..... Mukabele bilmisil kaziyesinde** [konusunda] **Tasvir-i Efkâr vazifesizlik ve haksızlık** [yani, yetki ve görevini aşmış ve haksızlık] **etmiştir. Çünkü umum Rum taifesi bu hususta kabahatli olmayıp bâlâda** [yukarıda] **beyan olunduğu üzere birkaç sarhoş böyle kabahatte bulundu, ve hükümetçe icabı kılındı. Umum Rum taifesi içinde taba-i sadıka-i saltanat-ı seniyeden olanlar** [yüce saltanatın sadık uyruklarından olanlar] **ve şer'an ve aklen bilcümle taba-i devlet** [devletin bütün uyrukları] **nüsüllü hisseyab-ı maadelet-i seniye müstehak bulunanlar** [yüce adaletten eşit olarak yararlanmaya / pay almaya hak kazananlar] **şu birkaç sarhoşa kıyas olunamaz..... Tasvir-i Efkâr'da vesair gazetelerde ilânat-ı muzırra** [zararlı bildirimler / açıklamalar] **derç olunmaması** [konulmaması / yazılmaması] **..... için ..... tenbihnâmedir."** [137]

Bu "tenbihnâme"yi Rumlar, Türklük'e hakaret suçundan yargılanacak olsalardı ancak bir savunma olarak bu kadar yazabilirlerdi. Ama doğallıkla böyle bir yargılama Osmanlı'da asla söz konusu olamazdı. En çok, tenbihnâme'de de belirtildiği üzere "Yapmayın, etmeyin" diye rica yollu uyarılabilirlerdi. Fakat, bu sövgülere, aşağılamalara karşı çıkmak, Osmanlı yönetiminin gözünde "zararlı yayın"dı.

Rica yollu uyarmaların bir işe yaramamış olduğunu ise, Basiret gazetesinde **Ali Efendi**'nin 17 Teşrinievvel 1291 günlü sayısında çıkan yazısından anlayabiliyoruz. Şöyle diyor **"Basiretçi" Ali Efendi:** *"Bu marş için birkaç defadır Beyoğlu'nda bazı mahallerde niza* [çekişme / kavga] *vuku bulmuş olduğundan, bu misillü* [gibi] *marşın fimâ-ba'd* [bundan böyle] *mızıkacılar tarafından çalındığı halde ağır bir cezaya uğrayacağı Beyoğlu zabıtası tarafından ihtar kılınırsa, bundan böyle bu misillü niza vuku bulmayacağı şüphesizidir."*[138]

---

[137] a.y.,s.60-61.

[138] **Basiretçi Ali Efendi:** ***İstanbul Mektupları***; hazırlayan: Nuri Sağlam, Kitabevi yyn., İstanbul, 2002, s.449.

Ali Efendi'nin bu dileğinin, **Namık Kemal**'in anılan yazısından önce olduğuna dikkat etmeliyiz!

Bu noktada **Ziya Gökalp**'in şu sözlerini anmamak olanaksız:

"Bu milletin yakın zamana kadar kendisine mahsus bir adı bile yoktu. Tanzimatçılar ona: 'Sen yalnız Osmanlısın. Sakın başka milletlere bakarak sen de millî bir ad isteme! Millî bir ad istediğin dakikada Osmanlı İmparatorluğunun yıkılmasına sebep olursun' demişlerdi. Zavallı Türk, vatanımı kaybederim korkusu ile, 'Vallahi Türk değilim, Osmanlılıktan başka hiçbir içtimaî zümreye mensup değilim' demeğe mecbur edilmişti."[139]

Yeni Osmanlılar'ın ülke dışında yönetime yönelttiği eleştirilere karşı Hariciye Nâzırı **Fuat Paşa**'nın izlemiş olduğu tutum da, *"Osmanlılık nedir?"* sorusuna bir başka açıdan ışık tutacak. **Fuat Paşa**, Londra elçisi **Muzurus Paşa**'ya gönderdiği 28 Mart 1868 günlü yazıda, yurtdışındaki Türkler'in çıkardıkları gazetelerdeki bu gibi yayınların Müslüman Türkleri Osmanlı Hıristiyanları'na karşı kışkırtmak amacını taşıdığını ve İngiliz hükümeti ile anlaşılarak bu yayınların sona erdirilmesini isteyecektir.[140] **Muzurus Paşa** tarafından yazılan ve 19 Ocak 1870'de **Comte de Clarendon**'a verilen yazıda ise, bu yayınların Osmanlı reform girişimlerine aykırı bulunduğu, yayınların reformların İslâmî ilkelere ters düşmüş bulunmasına bir tepki olduğu bildirilecekti.[141] Bu yazışmalar üzerine, sözüm ona özgürlüğün beşiği olan İngiltere'de bu yazılar yüzünden **Ziya Paşa** için kovuşturmaya geçilecek, Paşa'nın avukat tutma isteği bile geri çevrilecek, ancak sonradan kefaletle salıverilecek[142] olması da İngiliz emperyalizmi ile Osmanlı kafasının nasıl uyum içinde olduğunun bir başka kanıtıdır.

---

[139] **Ziya Gökalp:** ***Türkçülüğün....***; s.34.

[140] **M.Kaya Bilgegil:** ***Ziya Paşa Üzerine Bir Araştırma***; Atatürk Ü. yyn., 1970, s.119.

[141] a.y.,s.143.

[142] a.y.,s.147 v.d..

Ali Paşa'nın **Abdülaziz**'e verdiği bir "muhtıra" ise, eski deyişle "ibretle" okunmalı:

"Bizim milel-i gayrımüslimenin [Müslüman olmayan milletlerin] **bayağı umum-u evlâd-ü ekâbirini** [ileri gelenlerinin bütün çocuklarını] **Avrupa'ya ve Yunanistan'a gönderip ve, muktedir olmayanları** [yani, buna güçleri yetmeyenleri] **bu yolda mekûlât-ı zatiyesinden** [kendi yiyeceğinden] **kesmeyi ve borç etmeyi ihtiyar edip** [borçlanarak] **ve nasıl ise bir çare bulup tahsil ettirmekte olduklarından içlerinde zamanede** [bugün] **terbiye** [eğitim] **ıtlak olunan** [adlandırılan] **şeyi ve idare-i umur-u hükümete** [hükümet işlerinin idaresi için] **lâm olan fününu** [fenleri, yani bilgiyi] **iktisabetmiş** [elde etmiş] **ve bâlâda** [yukarıda] **fücmelen** [özet olarak / kısaca] **beyan olunan esasları zihinlere koyarak emelleri artmış adamların adedi anbean** [her an] **tezayüt ve tekessür..... etmekte(dir)** [artmakta ve çoğalmaktadır]**..... zikrolunan** [söylenen / anılan] **fünun tahsil etmeksizin ve kendimizi etrafımızda olan milel-i mütemeddine-i sair** [sair uygar uluslar] **ile müsavata** [eşitliğe / aynı düzeye] **götürmeksizin biz bu mülkü** [ülkeyi] **Hıristiyanlar olmasa da idare edemeyeceğimiz dergârdır** [açıktır / ortadadır]."[143]

Osmanlı Hıristiyanları'nın böylesine ilerlemelerinin buna karşılık **Ali Paşa**'nın savladığı doğru ise Türkler'in kendi başlarına devleti yönetemeyecek duruma sürüklenmelerinin nedenini, Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan bu yana incelediğimiz gelişmelerden başka yerde aramamak gerekiyor. Ne var ki, bu dönemde yapılan iyileştirmeler de Hıristiyan Osmanlılar daha da mutlu olsun diyedir. Bu uygulamaya tipik bir örnek de Hıristiyanlar'ın yoğunlukla bulunduğu Silistre, Vidin ve Niş'te yapılan "ıslahât"tır.

Osmanlı Devleti bu 3 vilâyeti "Tuna Vilâyeti" adı altında birleştirerek burada "ıslâhat" yapması için **Mithat Paşa**'yı gö-

---

[143] **Ebüzziya Tevfik:** ***"Ali Paşa'nın Girit'ten Avdetinde Kaleme Aldığı Layiha"***; Yeni Tasvir-i Efkâr, 14 Ağustos 1909 — **M.C.Kuntay**: C.I, s.182-183'den.

revlendirecekti. **Mithat Paşa**'nın bu vilâyette başardığı işler gerçekten dikkat çekici. Çünkü;

Vergiler aylık taksitlere bağlanacak, toplanması işi yükümlüler yararına yeniden düzenlenecek, bir yardımlaşma sandığı kurularak bunlar her ilçe merkezinde örgütlendirilen köylülere tarımsal kredi verip, tefecilerin elinden kurtarılacaklardı. Rusçuk'ta bir matbaa kurulacak, bir Türkçe ve bir de Bulgarca gazete çıkarılacaktı. Vilâyet sınırları içinde toplam uzunluğu 3.000 km. olan karayolu ile 1.420 adet köprü yapılacaktı. Tuna üzerinde Vidin ve Bosna arasında çalışan bir vapur ulaşım sistemi oluşturulacak ve bu sayede de yeni yeni ticaret merkezleri ortaya çıkacaktı. Ayrıca bir araba yapımevi ile bir de araba ile ulaşım şirketi kurularak düzenli yolculuk ve ulaştırma sağlanacaktı. Nis, Rusçuk ve Sofya'da kimsesiz çocuklar için yurtlar, ıslâhaneler açılacaktı. İlçe merkezlerinde hükümet konakları ve belediye binaları yapılacaktı. Vilâyet merkezinde bir mekteb-i sultanî, 7 sancağın her birinde birer mekteb-i idad-i mülkiye açılıp eğitime başlayacaktı. Bu arada hastahaneler ve tarım çiftliği kurulacaktı.[144] Aynı dönemde Anadolu'da neler olup bittiğini ise biraz aşağıda göreceğiz.

Osmanlılık anlayışının ve bu anlayışa dayanan Osmanlı Devleti'nin Türk halkı için ne anlama geldiğini bir yazar şöyle belirtmiş bulunuyor:

"Türkler bahis konusu olunca, hemen 'bilâ tefrik-i cins ü mezhep umum tebaa-yi sadıka-i Osmaniye arasındaki müsavat-ı tamme' fikirleri galeyana gelen muhterem Tanzimat ricali indinde, Türkler'in nüfusça azalmalarının, servetlerini kaybetmelerinin, en kesif olarak oturdukları vilâyetlerin bataklıkların istilâsına uğrayarak hastalık yuvası haline gelmesinin, yoldan, her türlü ümrandan mahrum bulunmasının hiçbir hususî ehemmiyeti olamazdı. Osmanlılar yalnız Türkler'den ibaret değildi ya! Türkler'in nüfusu azalırsa onların yerini dolduracak başka un-

---

[144] **Eser Tutel:** ***"Midhat Paşa Vapurculuk Şirketi Kuruyor!"***; T.T.D., C.XXXVI, sayı 212, Ağustos 2001, s.9-10; **T.M.Yaman:** ***Osmanlı İmparatorluğu Mülkî İdaresinde....***; s.158-173; **L.L.Luc**: s.19, 23.

surlar vardı. Fakirleşmelerine gelince: Türk adından başka ad taşıyan guruplar zenginleşiyorlardı ya! Bu kâfî idi. Osmanlı Devleti, kendi tebaası arasında bulunan her hangi bir guruba mensup şahısların zenginleşmeleri, azalmaları, çoğalmaları gibi işlerle iştigal buyuramazdı. Dağlarda ağaçlar nasıl yetişiyorsa, Türkler de öyle yetişebilirlerdi. Öteki uluslar da Osmanlı idiler. Bahasus bunlar Türkler'den daha çok Tanzimat ricaline şahsî hizmetlerde bulunuyorlardı. Anadolu vilâyetleri bakımsızlıktan, gelirinin yüzde yetmişini seksenini İstanbul'a ve o yoldan Türk adını taşımayan etnik guruplara biraz daha artık bir nispet içinde meskûn bulunan vilâyetlere göndermeleri yüzünden baştan başa çöl, sazlık, taşlık ve küllük manzarası almış, ne zararı vardı? Bosna-Hersek, Niş havalisi, İşkodra, Yanya, Tuna vilâyetleri, Suriye, Kudüs nispeten mamurlaşıyordu ya! Buralar da Osmanlı mülkü, oraların halkı da Osmanlı değil miydi? Bahasus ki buralarda sâkin olanlar içinde, yabancı devletlerden, saray ve devlet ricalinden hamileri olan etnik guruplar vardı."[145] *"Kendi hayat seviyelerini yüksek tutmak için en ziyade Türkler'in kanına, alın terine, parasına muhtaç olan şevketlular, fehametlular ve başkalular, hep onları aldatmak için aralarında daimî bir ittifak halinde idiler."*[146] *"Olan bitenden böylece habersiz bırakılan Türkler'den Osmanlılığa bir zarar gelmek şöyle dursun bu uydurmaca göstermelik için onlardan her türlü fedakârlık da istenebilirdi. Onlar Girit'te öldürtülür, Sisam'da kestirilir, Rumeli'de kırdırılır, Yemen'de doğratılır, Havran'da biçtirilir, Basra'da boğdurulurdu. Oralara Rum, Ermeni, Bulgar, Ulah, Yahudi, Arap, Arnavut... gönderilecek değildi ya! Onlar evlerinde, yurtlarında, çadırlarında otursunlar, işleriyle güçleriyle uğraşsınlar, zengin olsunlar, evlensinler, çoğalsınlardı. Onları kızdırmağa, onların aziz canlarını sıkmaya, nazik bedenlerini yormaya gelmezdi. Aksi halde onları Osmanlılığa nasıl ısındırabi-*

[145] **İ.C.Özkaya:** s.50-51.
[146] a.y.,s.147.

lirdik? Onları memnun etmeliydik ki lütfedip kerem edip Osmanlı kalsınlar."[147]

-V-

Tanzimat'ın Osmanlı Saray yaşantısına getirdiği bazı yenilikler olduğuna da tanık oluyoruz. Bunların başında da padişahın ve saraylıların, borçla yaşamasını öğrenmeleri geliyor. Dahası, Lâle Devri'nin Batıcı ve tüketimci yaşam biçimi daha bir geliştirilmiş bulunuyor. Yine Lâle Devri'nde olduğu gibi, saray halkının, Batı'ya öykünerek alafrangalaşan çevrelerin bu yaşam biçimleri, o günün koşullarında kitleler için bir ahlâk düşkünlüğü, dinden çıkma anlamına gelecekti. En iyisi, bu konuyu gelişmeleri bir "vakanüvis" olarak kayda geçirmiş olan **Ahmet Cevdet Paşa**'den izleyelim.

Paşa, öncelikle, *"Millet-i İslâmiyyede her şeyden ziyade ırz u namus meselesine dikkat ve itiba olunagelmiş iken* [uyulmuş iken] *bir vakitten beri gerek saraylılar ve gerek İstanbul'un moda meraklısı hanımları atlas ferace giymek ve gayet ince yaşmaklar kullanmak gibi hal ü hareketlerde bulunup bu ise millet-i İslâmiyyeye pek ağır görünürdü."*[148]/[149] diyor. Ama halkın bu tepkisi yalnızca bu kişilerin giyim kuşamlarındaki tutumlarından ileri gelmiyordu. Tepki doğuran, asıl onların davranışlarıydı. Yine **Ahmet Cedet Paşa**'nın belgelediği ve o günlerde hem halkın tepkisini çekmiş ve hem de uluslararası bir skandala dönüşmüş olan bir olay konunun daha iyi anlaşılmasını sağlayacaktır. Olay şu: **Abdülmecit** döneminde Tarabyalı bir Ermeni delikanlı, sultanın sarayındaki kadınlarla cinsel ilişkiler kurmuş. Bu arada **Abdülmecit**'in gözdelerinden **Serfiraz Hanım, *"Küçük Fesli"*** diye tanınan bu Ermeni gence âşık olmuş. **Serfiraz**

---

[147] a.y.,s.148.

[148] **Ahmet Cevdet Paşa:** ***Tezakir***; C.II, Tezkire no.15, s.87.

[149] Hattâ böyle giyinmeyi önlemek için bir *ilânnâme* yazılmış ve bunda bu tür davranan kadınların feracelerinin yakalarının kesileceği ve kocalarının da cezalandırılacağı öngürülmüş. Ancak, Abdülmecit, bunun yayınlanmasına engel olmuş, yerine çok daha ılımlı bir ilannâne yazdırmış. — a.y., s.87-88; ikinci ilânnâmenin metni, s.88 v.d..

Hanım, bu Ermeni'ye için büyük paralar yedirmiş ve bu nedenle de sağa sola da borçlanmış. Delikanlı'nın ailesi delikanlıyı **Serfiraz Hanım**'dan kurtarmak için onu Adalar'a götürmüşler, ancak bu Ermeni genci İstanbul'a döndüğünde kimliği bilinmeyen kişilerce öldürülmüş; bunun üzerine de yakınları İngiltere, Fransa ve Rusya elçiliklerine başvurarak bu cinayeti **Serfiraz Hanım**'ın işlettirdiğini öne sürmüşler. Gerçek bir rezalet! İşte, *"Saraylıların bu rezaletleri millet-i İslâmiyyeye mucib-i ar-ı hacelet olduktan* [utanıp sıkılmasına yol açtıktan] *başka bir sene zarfında ettikleri borçlar iki yüz seksen sekiz bin keseye balığ olup* [ulaşıp] *bunun yüz yirmi beş bin kesesi Serfiraz Hanım'ın idi."*[150] **II.Mahmut** döneminde saray için ayrılan para 1.000 kese iken, bu dönemde bu rakam 20.000 keseye çıkmış bulunuyordu. **Ahmet Cevdet Paşa**, Saraylı kadınların davranışlarını anlatırken der ki *"bu karılar artık zaptolunmaz oldu ve etmedikleri rezalet kalmadı."*[151]

Her şeyde bir alafrangalık modası ve bununla birlikte savurganlık alıp yürümüştü. **Abdülaziz'**in tahta çıkmasından sonra aşırılık daha da artacaktı. *"Ihlamur köşkleri henüz hitam bulmadan* [bitmeden] *Çırağan Sarayı yıkılıp müceddeden* [yeniden / yeni baştan] *kargir olarak yapılmak üzere idi. Geçen sene hitam bulan Küçüksu Kasrı'na nazire olarak aynıyle bir kasır dahi Göksu'da yapılıyordu. Fındıklı'da Edhem Paşa ile Mahmut Paşa'nın sultanları için bir kargir saray yapılmakta ve itmamı için istical olunmakta idi* [bitirilmesi için acele edilmekteydi]. *Ve Fındıklı'da Âdile Sultan sarayı müceddeden inşa olunmakta olduğu gibi Fatma Sultan için dahi müceddeden bir şitaiye* [kışlık] *ve Bâbü-s-saâde derununda* [içinde] *muhterik olan* [yanmış olan] *mahaller inşa kılınmakta idi. Bu ebniyenin* [binaların] *inşası ile beraber düyunun* [borçların] *tesviyesine* [ödenmesine] *bir çare bulunsa bile saray kadınlarının ısraf-ı fevka'l-âdelerine* [olağanüstü savurganlıklarına] *bir böyle devlet daha olsa ta-*

[150] a.y.,Tezkire, no.13, s.4.
[151] a.y.,Tezkire, no.17, s.131.

hammül edemeyeceği dekâr olduğundan vükelây-ı devlet dûçâr-ı endişe ve hayret idiler."[152]

-VI-

1838 Antlaşması'nın uygulanması, kötü yönetim ve şimdi yukarıda belirtilen gelişim, kaçınılmaz bir biçimde devletin Avrupalılar'a borçlanması ile sonuçlanacaktı. 1854 yılına gelinceye değin bir dış borç yoktu. Ama bu tarihten sonra borçlar çığ gibi büyüyecek; devlet, **Abdülmecit** döneminde 16.540.700, **Abdülaziz** döneminde de 97.708.820 olmak üzere toplam olarak 114.249.520 Osmanlı lirası borç altına sokulacaktır.[153]

Borç alınan bu paranın harcandığı yerler şöyleydi:[154]

Emisyon zararı	%50
Bahriye	%2
Saraylar	%5
Borçların faizleri ve Resülmal taksitleri	%10
Avans olarak alınan Borçların faizleri	%5
Komisyon	%1.5
Sigorta v.b.	%0.5
Demiryolu	%14
Hazineye kalan	%12

İşte, Osmanlı Devleti'nin toprakları üzerinde ve onun yanı başında ikinci bir devlet gibi ortaya çıkacak, elinde silâhlı güç bulunduracak, devletin gelirlerine el koyacak, bu açıdan da devletin egemenlik hakkını elinden alacak olan ***Düyun-u Umumiye***'nin temelleri böylece atılmış oluyordu.

Yurt dışında çıkan Hürriyet gazetesinde 2 Şaban 185'te (26 Kasım 1868'de) yayınlanan bir "protestonâme" konunun da-

---

[152] a.y.,Tezkire no.14, s.36.

[153] **Z.Karamursal:** s.99.

[154] a.y.,s.100; borçların bir listesi için ayrıca bkz. **Refii Şükrü Suvla:** ***"Tanzimat Devrinde İstikrazlar"***; Tanz.I, s.271-275.

ha iyi anlaşılmasına yardımcı olacak. ***"Bab-ı âli'nin akdedeceği istikrazı ümmet-i Osmaniye'nin kabul etmeyeceğini havi İstanbul'dan yüz iki imza ile aldığımız protestonâmedir"*** başlığı altında yayınlanan bu metne göre:

".....şimdiye kadar akdolunan istikrazların [yani yapılan borç antlaşmalarının / alınan borçların] **her birinde yollar yapılmak ve maarif ilerletilmek ve ağır şartlı yapılmış müstekrazatı** [borçları] **ve sergileri** [yani, hazinenin aldığı borç karşılığında ödenecek miktarı gösteren ve alacaklıya verilen belge] **ortadan kaldırmak ve sair bunlara mümasil** [benzer] **menafi-i mülkiye ve milliye** [ülke ve ulus yararı] **için sarfolunacağı ilân edildiği halde bunlardan hiçbiri yapılmayıp âdeta vükelaya ihsanlar ve konaklar ve köşkler ve saraylar gibi mülk ü millete asla nefi olmayan mahallere** [ülke ve ulusa asla yararı olmayan yerlere] **sarf ve heba edilmektedir..... olunan istikrazat katiyen milletin reyi ve malûmatı ile olmayıp yalnız sadrıâzam ve hariciye nâzırı gibi birkaç mütegalliban-ı devletin** [devlet zorbasının] **karar-ı hafileri** [gizli kararları] **üzere akdolunup aradaki komisyonlardan onların bendegânı ve mensubatı** [kulları ve adamları] **müstefit olurlar** [yararlanırlar]."[155]

Aynı gazetenin bir sonraki sayısında da ***"İstikraz-ı Cedit Üzerine Yeni Osmanlılar Cemiyeti'nin Müteleatı"*** başlığı altında **Ziya Paşa** da şöyle yazacaktır:

"Bir taraftan mülke [ülkeye] *giren nukud-u hariciye* [dışarıdan alınan nakit para] *harc-ı müsrifane* [savurganca harcama] *ve mübayeat-ı harbiye* [askerî alımlar] *saikasıyla* [nedeniyle] *pek az zaman içinde Avrupa'ya avdet etti* [geri döndü]*.Bir taraftan dahi.....Alınan istikraz..... vükelâ haremlerine elmaslar ve vükelâ hazeratına* [hazretlerine] *murasa* [değerli taşlarla bezenmiş] *kutular ve nişanlar ve seyfler* [kılıçlar] *masrafına ve*

[155] **İ.Sungu:** s.829-830.

Çırağan Sarayı ebniyesine [binalarına] *ve Harem-i Hümayun borçlarına verildi, mahvoldu."*[156]

-VII-

Tanzimat ile gelen yeniliklerden biri de Batı tipinde bir bürokrasinin oluşturulmasıdır. **II.Mahmut** döneminde yeni tür bir yönetici kadronun varlık kazanmaya başladığını görmüştük. Bu kadro, Tanzimat'ta yönetici ***elit*** olarak[157] döneme damgasını basmakta gecikmeyecektir. Gerçekte, **II.Mahmut**'un merkezî devlet otoritesini güçlendirme siyasası, yerel güçlerin etkilerinden uzak ve merkeze bağlı bir yönetici kadronun oluşturulmasını gerektiriyordu. Başlatılan bu oluşum, Tanzimat'ta da gerek aynı nedenle ve gerekse Tanzimat ilkelerinin yaşama geçirilmesini sağlamak amacı ile merkeze bağlı bürokratlardan oluşan çeşitli meclisler, daireler v.b.nin kurulmasıyla sürdürülecektir. Bu tür bürokrat yetiştirmek üzere eğitim kurumları açılması da bu döneme rastlar. Örneğin; ***Tercüme Odası***, Fransızca bilen memur yetiştirmek üzere açılırken öteki alanlar için de bürokrat sağlanması amacı ile ***Mekteb-i Maarif-i Adliye*** kurulmuş, bunun 1858'de ***Mülkiye Mektebi***, 1868'de ***Galatasaray Sultanîsi*** izlemiştir. Açılması düşünülen ***Dar-ül-Fünun***'a, dönüşlerinde öğretmen yetiştirmeleri için de **Selim Sabit Efendi** ve **Hoca Tahsin Efendi** Paris'e eğitim için gönderilmişlerdir.[158]

Bu döneme gelinceye değin, bilindiği gibi, Osmanlı devlet görevlileri, ilke olarak devletten bir aylık almazlar, buna karşılık kendilerine gelir getirecek bir arazi, çiftlik, işletme v.b. verilirdi. Bu nedenle de, bu görevlilerin bir niteliği de toprak sahibi ya da tacir olmaktı ve halkın karşısına bu kimlikle de çıkıyorlardı. Bu açıdan bakılırsa, Osmanlı'daki bürokrat – halk çelişkisinin artık daha bir belirginleştiği anlaşılır.

---

[156] a.y.,s.830-831.

[157] **B.Lewis:** ***The Emergence....***; s.150-151.

[158] **Sadrettin Celal Antel:** ***"Tanzimat Maarifi"***; Tanz.I, s.448.

Bugünkü anlamda bir bürokrasiden söz edebilmenin ilk koşulu, devlet görevlilerinin gördüklere hizmetlerin karşılığının ***aynî*** olarak verilmesinin yerine, ***nakdî*** ödemenin geçerli kılınmasıdır. İşte, Tanzimat'la birlikte aynî sistem kaldırılarak, nakdî ödeme, yani aylık / maaş sistemi getirilecektir. Bu değişiklikle birlikte bürokratların sayısı hızla artacak ama halk arasında da artık *"Salla başı, al maaşı", "Allah'tan sağlık, devletten aylık", "ay sonu – ay başı"* gibi deyişler de ortaya çıkacaktır.[159]/[160]

Ahmet Cevdet Paşa, hangi düzeydeki bürokratın ne kadar maaş aldığını ***Tezakir***'de belirtir. Örneğin; vüzeradan olan vükâlaya 60.000 ile 100.000 kuruş arasında maaş verilmeye başlanmış, ayrıca *"mükemmel tayinatları"* olmuş. Bâlâ rütbesindekilerin maaşları, 30.000-50.000 kuruş arasındaymış, bunlara bir de durumlarına göre et ve ekmek tayinleri veriliyormuş. Hemen belirteyim ki, bu dönemde 1.000 kuruş, 20 dirhem (yaklaşık 60 gr.) altın değerindeydi.) Rütbe-i ûlâ sınıf-ı evvel'inde bulunan memurların maaşları 12.500-20.000, aynı rütbenin sınıf-ı sanî'sinde bulunanlarınki 6.000-11.000 kuruşmuş. Bunların çoğunun durumlarına göre et, ekmek tayinleri ve yollukları bulunuyormuş ve bir bölümüne de 1.000-2.500 kuruş aldıkları ek görevler veriliyormuş.[161] Burada sözü **Ahmet Cevdet Paşa**'ya bırakalım: *"Me'murîn-i Devlet böyle müstevfa* [dolgun] *maaşlar ile güzel geçinmek kabil iken günden güne fesahat artıp bu cihetle bazıları medyun* [borçlu] *ve bazıları dahi hane ve sahilhane* [yalı] *tedarüküne muhtaç olmak hasebiyle ara sıra bazıla-*

---

[159] **Z.F.Fındıkoğlu: "....*İçtimaî*...."**; Tanz.I, s.448.

[160] Tanzimat bürokrasisi için genel olarak bkz. **Metin Heper: *Bürokratik Yönetim Geleneği – Osmanlı İmparatorluğu Ve Türkiye Cumhuriyeti'nde Gelişimi Ve Niteliği***; O.D.T.Ü. yyn., Ankara, 1974, s.53-74; **Hüseyin Özdemir: *Osmanlı Devleti'nde Bürokrasi***; Okumuş Adam yyn., İstanbul, 2001, s.125 v.d..

[161] **Ahmet Cevdet Paşa: *Tezakir***; C.I, Tezkire no 6, s.18; öteki memurların maaşları için bkz. s.18-19.

rının atâyây-i seniye [yani, padişahça verilen armağanlar] *dahi verilirdi."*[162]

Sanki padişah kendisi çalışıp da para kazanıyormuş gibi!... Bu yolla ödenen para da halkın alınteriyle kazandığı ve devletin vergi yoluyla ondan aldığı paraydı...

Aylıkları böylesine yüksek olunca "memur olmak" kârlı bir işti. Bu yüzden de memur sayısı hızla çoğalacaktır. Öylesine ki, İstanbul'da ***Fethiye*** adlı kalyonun denize indirilişi nedeniyle yapılan törene başkentteki bürokratların sayısının çok fazla olması yüzünden ancak en yüksek derecedekiler çağrılabilecektir. Maliye Nazırı **Nafiz Paşa**, bürokrat sayısındaki artışın bütçeye oluşturduğu yükten duyduğu kaygıyı, **Mustafa Reşit Paşa**'ya yazdığı bir yazıda, **"Biddefeat** [birçok kereler] **arz ve ifade olunduğu veçhile hazine-i maliyenin maazzallahü talî ha-i buhraba düşmesi böyle filan meclise lüzum vardır diyerek birtakım meclisler küşadı** [açılması] **ile, karşılıksız maaşlar verilmesiyle hâsıl olacağından....."**[163] diyerek belirtmiş bulunuyor.

Takvim-i Vekayi'nin 84.sayısında da şu satırları okuyoruz:

"Bundan akdem [önce] *sühulet* [kolaylık] *mütaleasiyle her biri müstakil memurlar marifetiyle idare olunan menasıbın* [memurlukların / görevlerin] *bazısı birleştirilmiş ise de, kesb-i cesamet ederek* [büyüyerek / genişleyerek] *hüsn-ü idareleri zımnında* [iyi yönetilmeleri için] *memurları rütbe-i vezarete isal* [yükseltilmiş] *ve bunla dahi matlup* [istenen] *hâsıl olamayarak mahsus* [özel] *müsteşarlar ve müteaddit memurlar tâyinine muhtaç olunmuş velhasıl eski usulden sonraki ittihaz olunan meslekten menafii* [yarar] *görülememiş*(tir)....."[164]

Osmanlı bürokrasisi, bütün örgütlenme çabalarına, örneğin 24 Şevval 1277'de (5 Mayıs 1861'de) evrak geliş gidişini

---

[162] a.y.,Tezkire, no.13, s.7.
[163] **M.Z.Pakalın:** C.I, s.12-13.
[164] a.y.,C.I, s.4.

düzenlemek amacı ile ***Evrak Odası***[165] kurulmasına karşın, yine belirgin bir *"acz"* içinde olacak ve kırtasiyecilikten kurtulamayacaktır. **Ziya Paşa**, ***Hürriyet***'in 1 Zilhaççe 1285 (15 Mart 1869) günlü sayısında bürokrasinin bu yönüne şöyle değinir:

"Mehmet Rüştü Paşa'nın ikinci defa seraskerliğinde Tophanece lüzumu olan toparabası ağaçlarına dair Babıâli'ye bir takrir [önerge / öneri] *yazılır. Birkaç aylardan sonra mezkûr takrir serasker-i müşarünileyhin* [adı geçen seraskerin] *eline geçip meğer Babıâli'den Maliye'ye ve Maliye'den Babıâli'ye ve oradan Tersane'ye ve Tersane'den Maliye'ye, Maliye'den Defterhane ve Evkaf'a ve onlardan Maliye'ye ve Maliye'den Babıâli'ye birkaç defa muhabereler cereyan ettiğinden takrir varakasına* [evrakına / kağıdına] *birtakım daha kayıt varakaları yapıştırılarak ağaç kalınlığında bir tomar şekline girdiğini görüp taaccüp eder* [şaşırır / hayret eder]. *Andan sonra işin yeni bir daireye havalesi gösterilmekle yine müşarünileyhin elinden çıkıp birkaç ay sonra eline geçer. Ve mezkûr tomarın iki kat kalınlaştığını görür ve sonra bir defa daha elinden çıkıp ve kendisi dahi seraskerlikten infisal eder* [ayrılır]. *Badehu* [bundan sonra] *üçüncü defa seraskerliğinde yine mahut tomar bir aralık evrak-ı cariye* [işlem görmekte olan / o günkü evrak ile] *gözüne ilişir ve açtığında muhaberelerin kesretinden* [çokluğundan] *asıl toparabası maddesi bütün bütün unutulup son varaka-i munzamede* [eklenen son evrakta] *ormanlar nizamatına müteallik* [düzenlenmesine ilişkin] *bir cevap yazıldığını görür ve tomarı tutup karşısında yanan sobaya atar ve eklâmı* [kalemleri, yani, yazişlerini] *meşagil-i beyhudenin birinden* [gereksiz işlerden birinden] *bu veçhile kurtarır. Müşarünileyh bu fıkrayı bizzat naklederken bizim devletin nizamatı ve devairin* [dairelerin] *vezaifi* [görevleri / işleri] *o kadar muhtel* [bozuk] *ve müşevveştir ki* [karışıktır ki] *bu çarh-ı devvarın* [dönen çarkın] *içine düşen bir varaka-i maslahat* [bir işe ait evrak] *başı kıçına uygun olarak çıkıp*

---

[165] **T.M.Yaman:** ***Osmanlı İmparatorluğu Mülkî İdaresinde....***; s.153; aynı yerde bu dairenin yaptığı işlemler anlatılmaktadır.

kurtulsa bahtiyar addolunmalıdır. Ve ben ki serasker olduğum ve şu toparabası maddesini bizzat ilzam idüp arkasını araştırdığım hakle bu kararı bulursa artık mesalih-i sairenin [öteki işlerin] *hali andan kıyas edilmelidir deyip izhar-ı kemal-i hüzün ve teessüf eder* [büyük hüzün ve esef gösterir / duyar]."[166]

İleride ayrıca üzerinde durulacak ama burada da yeri gelmişken bu Tanzimat bürokrasisinin yüzünün Batı'ya dönük bulunduğuna ama orada görüp uygulamak istediklerinin Batı'nın egemen sınıflarının bakış açısından olduğuna değinmek gerekiyor. Başka bir deyişle, Tanzimat bürokrasisi, Batı'da, kendi sınıfsal konumuna uygun bir siyasal ve yönetimsel modelin ardında koşacak, oradaki toplumcu-ilerici gelişmelere sırtını dönecek, bununla da kalmayarak bu gibi düşüncelerin Osmanlı ülkesine girmemesi için çaba gösterecektir. Örneğin: Fransa'da Paris Komün Yönetimi olayı üzerine **Ali Paşa** yayınladığı 6 Cumadelûlâ 1289 (23 Temmuz 1871) günlü *emirnâmede,* Komün Yönetimi'ni, **"cemiyet-i beşeriye-yi bir hal-i vahşet ve behimete irca ve idhal eylemek"**le [insan toplumunu vahşete ve hayvanlığa indirgemekle] nitelendirecek ve komüncülerin eylemlerinin **"haydutluk"** olduğunu öne sürecek ve bunların düşüncelerinin Osmanlı sınırlarından sızmaması için gerekli önlemlerin alınmasını isteyecektir.[167]

Tanzimat bürokratları, genelde, kişisel çıkar hesapları içinde birbirleri ile uğraşıp duracaklar, yolsuzluk üstüne yolsuzluk yaparak büyük malvarlıklarına sahip olacaklardır. Öte yandan, dönemin ayırıcı yanlarından biri olan bu bürokratlardan kimilerinin kişilikleri de Tanzimat'a tanımakta bir başka anahtardır. Söz gelimi, **Fuat Paşa**, kendisine Maliye Nâzırı **Nafiz Paşa**'nın yönelttiği ve Frenk sahtiyanından (Avrupa malı deriden) 150 kuruşluk parlak potin giyerek savurganlık yaptığı eleştirisi üzerine padişaha, *"Evet efendim, kulunuz izzet-i nefsim olduğun-*

---

[166] **İ.Sungu:** s.818-819.

[167] **Kayahan Baladuroğlu: "*1871 Olayları Ve Namık Kemal*"**; Yön, 15 Ağustos 1962.

dan Frenk sahtiyanından yüz elli kuruşa potin giyerim. Nafiz Paşa kulunuz ise, gayret-i nefsen mahrum bulunduğundan, Kayseri sahtiyanından otuz kuruşa mest giyer" diyerek[168] bir yüksek Osmanlı bürokratının ***izzet-i nefs*** anlayışını ortaya koymuş bulunuyor. Bir başka yüksek Osmanlı bürokratı, Maliye Nâzırı **Nevres Paşa,** Heybeliada'ya vapurla giderlerken **Abdülaziz**'in onu denize attırıp şişman nâzırın dalgalar içinde debelenmesini seyrederek eğlenmesini "izzet-i nefs"sine aykırı bulmayacaktır.[169] Öte yandan, Osmanlı topraklarının paylaşılması ile ilgili planlar Avrupa gazetelerinin sayfalarında bile yayınlanırken bu bürokratların birçoğunun başlıca uğraşları *"yekdiğeri aleyhindeki şikak* [bozgunculuk]"[170] yapmak, bir bölümü de *"irtikâp* [iş sahiplerini zora sokarak para alma] *ve irtişa* [rüşvet alma] *ile* "[171] vakit geçiriyordu. **Prof.Dr.Musa Çadırcı'**nın belirttiği gibi, *"Osmanlı yönetiminin belirgin niteliklerine bakıldığında hemen hemen bütün memurlar"*ın rüşvet aldıkları, yolsuzluklara karıştığı öne sürülebilir.[172] Öyle ki, **Tıngıroğlu Ohannes Efendi**'nin **Saffetî Paşa** ve **Mahmut Nedim Bey** ile gizlice ortaklık kurarak Beyrut ve İzmir gümrüklerini kapattıkları halkın bile diline düşmüş bulunuyordu.[173] Tipik yolsuzluk türlerinden biri de, bir sancağın ya da bir kazanın vergilerini toplayacak olan mültezimlerin, yetkili kişiyle söz gelimi o yerin vergisinin 1.000 kuruş olduğu konusunda önceden anlaşmaları, o kişinin de o yerin vergilerinin toplanması işinin ihalesini daha düşük bir miktar üzerinden ona bıraktırması ve aradaki farkı bölüşmeleriydi.[174] **Mustafa Reşit Paşa**'nın Boğaziçi'ndeki yalısını, burası açık art-

---

[168] **M.Z.Pakalın:** C.I, s.23.
[169] a.y.,C.I, s.211.
[170] **Ahmet Cevdet Paşa:** ***Tezakir***; C.I, Tezkire no.7, s.45.
[171] **Lütfi Tarihi**: C.VII, s.99 — **M.Z.Pakalın:** C.I, s.66'dan.
[172] **Musa Çadırcı:** ***Hüseyin Avni Paşa Terekesi***; Türk Tarih Belgeleri D., C.XI, sayı 15'ten ayrı basım, Ankara, 1986, s.149.
[173] **M.Z.Pakalın:** C.I, s.27.
[174] **Ahmet Cevdet Paşa:** ***Tezakir***; C.I, Tezkire no. 6, s.19.

tırma ile satışa çıkarıldığında gerçek değeri 500.000 İngiliz lirası olmasına karşın, arttırmayı nüfuzunu kullanıp etkileyerek 30.000 İngiliz lirasına kapatmış olduğu belirtiliyor ki,[175] işin ne boyutlara ulaştığını göstermesi bakımından ilginçtir.[176]/[177] Kısacası, ülkeyi, Osmanlı gayrımüslimlerinin yanı sıra, en başta birkaç paşa ile otuz kırk murabahacı, tefeci soyup durmuş, halk âdeta yalnız bunlar için çalışmıştır.[178]

-VIII-

Atatürk devrim ve ilkeleri aynı zamanda genel olarak Osmanlı düzeninin ama özel olarak da Tanzimat uygulamalarının tam anlamı ile karşıtıdır. 3.Kitap'ta ayrıntısı ile ele alacağımız bu gerçeğin en göze çarpan.yönü de ***eğitim*** alanında görülür.

Tanzimat döneminde açılan eğitim kurumlarının en başta gelen amacının devlete bürokrat yetiştirmek olduğuna daha önce değinmiştim. Ancak, bu eğitim kurumları konusunda üzerinde durulması gereken ilk nokta, bunların geleneksel eğitim kurumları varlıklarını sürdürürken onların anı başında açılmış olmalarıdır. Bu durumun kaçınılmaz sonucu da, Osmanlı Devleti'nde ***millî eğitim***'den söz etmenin olanaksız oluşudur. Bu tabloya bir de, gayrımüslim Osmanlılar'ın ve Avrupalı ve Amerikalı Hıristiyanlar'ın açtıkları okulları ekleyin. O zaman nasıl bir eğitim karmaşası ile karşı karşıya olunduğunu göreceksiniz. Salt eski ve yeni / Batılı tip eğitim kurumları açısından gelişmelere baksak bile, sonuç, **Yakup Kadri Karaosmanoğlu**'nun sözleriyle şöyle olacaktır:

---

[175] **D.Blaisdell:** s.23.

[176] Yüksek Osmanlı bürokratlarının adlarının karıştığı bir başka yolsuzluk olayı için bkz. **Ahmet Cevdet Paşa:** ***Tezakir***; C.II, Tezkire no.14, s.32-33.

[177] Alt düzeyde bürokratların yolsuzlukları için bkz. **Abdullah Saydam:** ***"Memur – Maaş – Yolsuzluk İlişkisi Ve Tanzimat Yönetimi"***; Top.T.D., C.VI, sayı 34, Ekim 1996, s.51-57.

[178] **M.C.Kuntay:** C.I, s.59-60.

"Tanzimat, medresenin yanı başında mektebi açmakla, taassup ve irtica zihniyetine yeni bir şekil vermiş oldu. Klasik softa tipine bir rokoko softa tipi daha ilâve etti. Bunlardan birinin yüzü şarka, öbürününki garbe dönüktür. Biri sarıklı cübbe ve şalvarlı, öbürü fesli, setre pantolonludur. Biri, hadisten, âyetten misaller getirerek konuşur. Öbürü Frenkçe tabirler kullanmaktan meramını ifade edemez."[179]

İşin gerçeği aranırsa, eğitim birliğinden yoksunluk, Osmanlılık ideolojisi ile de çelişkiliydi. Çünkü bu karmaşa, eğitim yolu ile bu alanda bir üst-kimlik diyebileceğimiz Osmanlılık anlayışının oluşmasının önünde büyük bir engeldi. 31 Mart olayın medrese çıkışlılar ile Batılı tipte eğitim görenlerin, özellikle de Rumeli'ndeki Hıristiyanlar ile Osmanlı ordusunun acımasızca karşı karşıya gelmesinde, eğitim birliğinin bulunmayışının etkilerini görmemek olanaksızdır.

Eğitim alanında Tanzimat döneminin önemli atılımlarından birinin ***Galatasaray Sultanîsi***'nin geldiği hep belirtilip durulur. 1868'de öğretime başlayan Galatasaray'da öğrenci olarak kimlerin bulunduğuna bir göz etmek, genel olarak Osmanlı Devleti'nin ve özellikle de Tanzimat'ın içyüzünü bir başka açıdan ortaya koyacaktır. Okulun, *"devlet idaresinde görev alacak ve ilerleme hareketlerine karşı gittikçe artan kin ve direnmeyle mücadele edebilecek kadar güçlü bir personelin ülkeden sağlanması için"* açılmış ve bu konuda Fransız elçisiyle tam bir görüş birliği içinde bulunulmuş olduğu biliniyor.[180] 1869'da, okula alınan öğrenci sayısı 622 idi; ne ki, bu 622 öğrencinin 277'si Müslüman (Türkler dışındaki Müslümanlar da bu rakamın içinde olmalı), 119'u Ermeni, 85'i Rum, 65'i Katolik Latin, 40'ı Bulgar, 29'u Yahudi, 7'si Protestan Hıristiyan'dı![181] 1877'de okulun mü-

---

[179] **Yakup Kadri Karaosmanoğlu:** ***"Büyük İnkılâp Ve Küçük Politika"***; *Atatürk – Bir Tahlil Denemesi*; Birikim yyn., İstanbul, 1982, s.149

[180] **Engelhardt:** s.173-174.

[181] a.y.,s.177.

dürlüğüne atanan **Ali Suavi**'nin görüp saptadığı ve bir raporla bildirdiği gerçekler ise büsbütün ilginç: Müslüman öğrenci sayısı 162, gayrımüslim öğrenci sayısı ise 377'dir. Üstelik 94 Ermeni öğrenciden yarısı, 120 Rum öğrenciden yalnız 1'i tam ücret ödemektedir. Okulun öğretmenlerinden **Çakmu,** Rus elçisi **İgnatiyef**'in çocuklarının öğretmenidir ve onun aracılığıyla okulda görevlendirilmiştir. **Zankof** aynı yolla öğretmen atanmıştır ve üstelik Londra'da Osmanlı Devleti'ne karşı yapılan gösterilere katılmış bir kişidir. **Sünve,** Fransız'dır ve 1877 savaşında Rusya için casusluk yapmış bulunmaktadır. Bulgarca öğretmeni **Mihailofski** öğrencileri kışkırtmaktadır.[182] Okulun öğrencilerinden **Vançof, Sayarof, Kaplişko** Omsalı Devleti'ne karşı girişilen ayaklanmalara katılanlar arasındadır.[183] Özellikle Osmanlılık ideolojisi güçlendirmek amacı ile her ulustan ve din ve mezhepten öğrenci alınan ve okulu bitirenlerin bürokraside görevlendirilecekleri açıklanan Galatasaray,[184] dönemin bir aynasıdır.

Öte yandan, Tanzimat'ın ilânı ile başlayan dönemde, kültür emperyalizminin çok önemli bir silâhı olan yabancıların yabancı dillerde eğitim yapmak üzere açtıkları okullar ile misyoner okulları ülke topraklarını saracaktır.[185]

---

[182] **İsmail Doğan:** ***"Eğitimci Ali Suavi (1839-1878) Ve Galatasaray Lisesindeki Uygulamaları"***; Tanz.150, s.527-530; ayrıca bkz. **Yahya Akyüz:** ***"Galatasar Lisesinin Islahına İlişkin Ali Suavi'nin Girişimlerini Gösteren Bir Belge"***; Bell. C. XLVI, sayı 181, 1982, s.121-128.

[183] **Bedii Şehsuvaroğlu:** ***"Ali Suavi Ve Galatasaray Lisesi"***; B.T.T.D., C.II, sayı 9, s.38-41.

[184] **Gülsün Düzenli:** ***"Mekteb-i Sultani'den Bugüne Galatasaray Lisesi"***; Top.T.D., C.V, sayı 26, Şubat 1996, s.20-23.

[185] Bkz. **Ai Sarıkoyuncu:** ***"Osmanlı İmparatorluğu'nun Yıkılışında Misyonerlik Faaliyetleri***; Diyanet D., Nisan-Haziran 1992, C.XXVIII, sayı 2, s.91-14; **Uygur Kocabaşoğlu:** ***"XIX.Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nun Avrupa Topraklarında Amerikan Misyoner Faaliyetleri"***; Tanz.150, s.539-551; **Roderic H.Davison:** ***"Osmanlı Türkiyesi'nde Batılı Eğitim***; çev.Mehmet Seyitdanlıoğlu, Bell., C. LI, sayı 200, 1987, s.1031-1044.

-IX-

Türkiye'de gazetecilik, Tanzimat'ın eseri sayılır. Gerçektende, Batı'nın bu etkili iletişim aracı, Tanzimat ile birlikte Osmanlı'da ortaya çıkmıştır. Öte yandan, bu dönemde yeni bir yazının (edebiyatın), Tanzimat yazının doğup geliştiğini biliyoruz. Genellikle, gazetecilikte Batı'dan gelen yeni düşüncelerin, halkı aydınlatmak için halkın konuştuğu dil ile anlatılması, halk eğitimi alanında Tanzimat'ın başarısı olarak öne sürülür. ***Tercüman-ı Ahval*** gazetesinin ilk sayısına yazdığı önsöz niteliğindeki yazısında **Şinasi**, *"Umum halkın kolaylıkla anlayabileceği mertebede işbu gazeteyi kaleme almak"* amacını güttüğünü bu anlayışla belirtmiş bulunuyor.[186] Oysa, biliyoruz ki, Tanzimat ile birlikte, en başta Fransızca olmak üzere yabancı sözcük ve deyimler dilimizde yer edecektir. Örneğin; "vapor", "pon dö suspansiyon", "akademya"[187] ve daha önce de belirtildiği gibi "madama", "familya" gibi sözcükler Farsça ve Arapça'nın yanı sıra dilimizi bozan yeni bir etken olarak varlık kazanacaktır.

Tanzimat'ta çıkan ilk özel gazete ***Ceride-i Havadis***'ti. ***Ceride-i Havadis***'in yayın yaşamına nasıl atıldığı ve sonraki dönemleri, ayrıca Tanzimat yöneticilerinin basından ne anladıkları, basını nasıl değerlendirdikleri bilinirse, bu ***yenilik***'in Türk halkı bakımından bir anlamı olmadığı, olsa olsa Batı emperyalizminin gücünü göstermeye ve Osmanlılık anlayışının belki yaygınlaştırılmasına yaradığı görülür. Çünkü, her şeyden önce, ***Ceride-i Havadis***, bir İngiliz taciri olan **William Churchill** tarafından çıkarılmıştır. Yani, çıkaran Türk, hattâ Osmanlı değildir. Bu İngiliz, Kadıköy yöresinde avlanırken bir çocuğu tüfekle yaralamış ve halk da onu yakalamış, Üsküdar muhafız paşası **Firarî Ahmet Paşa**'nın Üsküdar kadısından aldığı ilâm gereğince de Tersane'de hapsedilmişti. Ancak, işe İngiliz elçisi karışacak ve bunun üzerine de **Churchill** salıverilecekti. Şimdi, biliyorum, bu-

---

[186] **Agâh Sırrı Levend:** ***"Dilde Sadeleşme – Tanzimat'ın İlk Safhasında"***; Ulus, 13 Ocak 1945.

[187] **Cevdet Perin:** ***Tanzimat Edebiyatında Fransız Tesiri***; s.66-67.

nun ***Ceride-i Havadis*** ile, Osmanlı basın tarihi ile ne ilgisi var, diyeceksiniz. İlgisi şu: Osmanlı hükümeti, **Churchill**'in tutuklanıp hapsedilmesinden kendisini bağışlatmak için adama pırlantalı bir nişan, 10.000 kantarlık zeytinyağı dışsatımı için bir ferman ve bir de Osmanlıca gazete çıkarma izni verecektir! Doğal olarak, bu arada Hariciye Nâzırı **Akif Paşa**'nın da görevden alındığını eklemek gerekiyor.[188]/[189] İşte, ilk özel gazetenin çıkışının öyküsü böyle. Öte yandan, 1861'de ***Ceride-i Havadis*** ile ***Tercüman-ı Ahval*** arasında çıkan bir tartışmada ***Tercüman-ı Ahval, Ceride-i Havadis***'in sahibinin İngiliz, kendisininki ise *"ehl-i İslâm"* olduğunu söyleyince hükümetçe 2 hafta süre ile kapatılacaktır![190]

Bu arada belirtmek gerekir ki, 1857 tarihli ***Matbaalar Nizamnâmesi*** ile kitapların sansüre bağlı kılınması kültürel alanda bir yozlaşmaya yol açarken, 1858 tarihli Ceza Kanunu'nın 138. maddesi ile basın ceza tehdidi altına sokulmuş, bununla da yetinilmeyerek 1864 tarihli ***Matbuat Nizamnâmesi*** ile de gazete çıkarabilmek izne bağlanmış, 1867 tarihli kararnâme ile basın soluk alamaz duruma getirilmiştir. Bu kararnâme uyarınca 8 gazete süresiz, 3 gazete de geçici olarak kapatılacaktır.[191]/[192]

1870 yılına gelindiğinde İstanbul'da 47 gazetenin yayınlandığını görüyoruz. Bu 47 gazetenin hangi dillerde yayınlanmış olduğuna bakmak bile Tanzimat'ın ilânından 37 yıl sonra Osmanlı Devleti'nin toplumsal ve siyasal yapısını ortaya koymaya yeter. Çünkü, bunlardan 9'u Rumca, 9'u Ermenice, 7'si Fransızca, 3'ü Bulgarca, 2'si İngilizce, 2'si İbranice, 1'i Almanca, 1'i

---

[188] **M.Nuri İnuğur:** ***Basın Ve Yayın Tarihi***; İ.İ.T.İ.A., yyn., İstanbul, 1978, s.171-172.

[189] Biraz daha değişik bir anlatım için bkz. **Nesimi Yazıcı:** ***"Tanzimat Dönemi Basını Konusunda Bir Değerlendirme"***; Tanz.150, s.57 v.d..

[190] **M.N.İnuğur:** s.178.

[191] a.y.,s.188-194.

[192] Sansür konusunda ayrıntılı bilgi için bkz. **Alpay Kabacalı:** ***Başlangıçtan Günümüze Türkiye'de Basın Sansürü***; Gazeteciler Cemiyeti yyn., İstanbul, 1990, s.24-47.

Arapça olarak yayınlanıyordu. Buna karşılık yalnızca 7 gazete ***Osmanlıca*** çıkmaktaydı.[193] Öte yandan **Pars Tuğlacı** (Parsen Tuğlacıyan) 1839-1922 yılları arasında Osmanlı Devleti sınırları içinde Ermeniler'in toplam olarak 887 Ermenice ya da Ermeni abecesi ile basılmış Osmanlıca gazete ve dergi yayınlandığını bildiriyor ve bunların nerelerde basılmış olduğunu gösteriyor.[194]/[195]/[196]

Tanzimat'la başlayan dönemde Osmanlı'nın kültürel yapısına basın açısından değinmişken bir de tiyatro açısından bu yapı üzerinde durmalıyız. Bilindiği gibi, Osmanlı'ya tiyatroyu Avrupalılar tanıtmış ama Ermenililerce geliştirilmiştir. **Cevdet Perin**'in deyişiyle, *"Tanzimat'ın ilânından sonra yalnız biz Avrupa ile değil, fakat Avrupa da yavaş yavaş bizimle sosyal ve kültürel münasebetler tesis etmek için gayret sarf etmiştir. Biz, sırf geri kaldığını artık iyice anladığımız cemiyetimizin seviyesini yükseltmek ve garp tekniğinden faydalanmak için, Avrupalılar ise hem bize ihtiyacımız olan maddeleri temin etmek, hem de kültürlerini aşılamak için. Avrupa'nın bu kültür propagandasında yurdumuzda en önemli rolü oynayan unsurlar, azınlıklar ve bilhassa Ermeniler olmuştur."*[197] Gedikpaşa Tiyatrosu'nu yöne-

---

[193] **Ahmet Emin [Yalman]:** ***The Development of Turkey as Measured by its Press***; New York, 1914, s.41.

[194] **Pars Tuğlacı:** ***"200.Yıldönümünde Türkiye'de Ermeni Basının Dünü Ve Bugünü"***; T.T.D., C.XXII, sayı 132, Aralık 1994, s.39.

[195] Yahudiler'in Osmanlı Devleti sınırları içinde çıkardıkları gazeteler için bkz. **Nessim Benbaneste:** ***Örneklerle Türk Musevi Basınının Tarihçesi***; İstanbul, 1988, s.57-65.

[196] Fransızlar tarafından Fransızca olarak 1875'de yayınlanmaya başlayan *İstanbul* gazetesinin tarihi ve siyasal olaylar karşısında izlediği tutum için bkz. **Korkmaz Alemdar:** ***İstanbul (1875-1964) – Türkiye'de Yayınlanan Bir Gazetenin Tarihi***; 2.basım, A.İ.T.İ.A.,yyn. Ankara, 1980. İlginçtir ki, I.Dünya Savaşı'nda Osmanlı Devleti'nin yenik çıkması üzerine gazete bir alt başlık koyacaktır: *"Doğu'daki Fransız Çıkarlarının Organı"*. – a.y.,s.124.

[197] **C.Perin:** s.83.

ten **Agop Efendi**'ye 10 yıllık bir tiyatro tekeli tanınmış olmasını bu çerçevede değerlendirmek gerekiyor. Böylece gelişmeye başlayan Osmanlı tiyatrosunda sahnelenen oyunlar ise çoğunlukla *"Ramazan eğlencesi"* türünden öteye geçmeyen *"havadan sudan"* şeyler olacaktır.[198] Bu oyunların izleyicilerine gelince, bunlar da İstanbul'da yaşayan gayrımüslimler, lövantenler ve kentin hali vakti yerinde olan Türk kesimi. O günlerde tiyatroya yöneltilen bu eleştiride bakın ne denmiş: *"Avrupa'nın her bedayiini aldık da yalnız rakısları, dansları mı kaldı? Evet, tiyatrohane eğlence mahallidir, lâkin daha bizim için değil. Çünkü biz terakki yolunda kaç adım yol gittik ki biraz da eğlenelim diyelim?"*[199]

Hüseyin Rahmi Gürpınar, o dönemin seyircisini anlatırken der ki, *"Bugünkü seyirci kuşağının dedeleri ve babaları, Güllü Agop ve Manakyan kumpanyalarının kendi millî şiveleriyle oynadıkları dramların önünde hüngür hüngür ağlamış..... saf kimselerdi."*[200]/[201] Tabloyu tamamlamak için, bir gazetede yayınlanan bir duyuru da okumak gerekiyor: **"Bunların ekseri aktörleri İslâmdan bulunduğu cihetler telâffuzca beğenilecekleri ümit etmekteyiz."**[202] Tanzimat tiyatrosunun oyunu, oyuncusu, seyircisi, dili böyleymiş. Burada sözü **Haldun Taner**'e bırakmak gerek: *"Güllü Agop, Mınakyan,Darülbedayi yabancı bir tiyatroyu burada tutturmaya çalışırken İstanbul'un asıl halkı kendini Ortaoyununda, Karagözde, Meddahta, Kuklada, Tuluatçıların oyunlarında arıyor ve ..... buluyordu. Ama cahil, ama kaba saba, ama hoyrat, ama yer yer edepsiz bu gösteriler ona hiç değilse yüzde yüz bu toprağın insanlarının kendi top-*

---

[198] Sahnelenen oyunların bir listesi için bkz. **Mustafa Nihat Özön:** ***"Türk Tiyatrosuna Toplu Bir Bakış"***; Türk Dili Tiyatro Özel Sayısı, Temmuz 1966, sayı 178, s.654-673.

[199] a.y.,s.658.

[200] **Hüseyin Rahmi Gürpınar:** ***"Darülbedayi"***; aynı dergi, s.705.

[201] Bu "saf kimseler"in, İstanbul'da oturdukları için, Anadolu Türkleri cephelerde kırılırken, askerlik görevinden bağışık tutulmuş olduklarını anımsatmadan geçmek istemiyorum

[202] **M.N.Özön:** s.659.

lumsal ve yöresel koşullarının geliştirdiği durumları, davranışları, yorumları, yargıları yansıtıyordu ya! İçinde boğum boğum olmuş çözümünü bulamadığı sorunları bir hazır cevaplıkla, bir nükte ile aydınlatıveriyordu ya! O halde asıl tiyatronun yapması gereken toplumsal ödevi işte bu halk tiyatrosu yapıyordu..... Sanatı, mutlu bir azınlığın tekelinde sanma saplantısından kurtulamamış bir yarı-aydınlar takımı, giderek, halk tarafından, halk şiiri, halk edebiyatı, halk tiyatrosu lafından huylanır olmuş."[203]

Tanzimat ile temeli atılan ve giderek biçimlenen yeni kültürel yapı işte böyleymiş ve o günlerde ortaya çıkan bir deyişe göre de, tiyatro ***"mekteb-i edeb", "mekteb-i medeniyet"*** olarak görülürmüş." Çünkü, uygarlıktan nasiplerini almak isteyenler tiyatroya üşüşürmüş. Oyunlar yabancı dilde sahnelendiğinde bile, o dili bilmeyenler de yine bu tiyatrolara giderlermiş. [204] Onlar için, Beyoğlu'nda Naum Tiyatrosu'nda sahneye konulan ***Olyympia*** adlı operanın konusu Ermeni tarihinden alınmış,[205] **Güllü Agop** oyun gelirini Kayseri Hacin'de Ermeni okulu yapılsın diye oraya göndermiş[206] olmasının hiç fark etmediği anlaşılıyor. **İstematiyadis**'in Rumca sahnelediği oyun, **Çuhaciyan**'ım opera çalışmaları, İtalyanlar'ın ve Fransızlar'in kendi dillerindeki oyunları... İşte, tiyatro okulunda uygarlık dersleri!... Avrupa'daki ulusal burjuva kültürü ile Osmanlı'daki bu durumu bir karşılaştırın. Bu karşılaştırma da Osmanlı'nın egemen çevrelerinin kimlerden oluştuğunu ortaya koyacaktır.

Şimdi sözü gerek romana getirmek için ve gerekse Ermeniler'in, Rumlar'ın yaptıkları çevirilerde kullandıkları dile bir örnek olmak üzere —oyunlarda buna bir de şive bozukluğunu eklemek gerekiyor— ***Büyük Servet*** adlı romandan, Türk Dili Der-

---

[203] **Haldun Taner:** ***"Yüzyıllık Bir Tartışma"***; aynı dergi, s.737-738.

[204] **Mustafa Nihat Özön:** ***1873 Yılına Kadar Tiyatro: Ayar Hamza***; 3. basım, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1968, *"Tanıtma Ve Giriş"* yazısında, s.15-17.

[205] **Baha Dürder:** ***Bizde Müzikli Tiyatro Hareketleri: Ali Bey - Letafet***; Remzi Kitabevi, Şstanbul, 191 *"Tanıtma Ve Giriş"* yazısında, s.30.

[206] **Basiretçi Ali Efendi:** s.402.

gisi'nin Roman Özel Sayısı'na alınmış olan bir bölümü birlikte okuyalım:

"İki refîkler ki mülâtları esnasında yürümekte idiler, arabayı müşahede ederek eylendiler.

Az bir müddet sonra (lando) onların bulunduğu mahalle karip vâsıl oldukta memulleri mucebince derununda bulunan iki kadınlar arabacıya az bir eylenmesini emr ile delikanlılar lando'ya yaklaşıp merkûmeleri selâmladılar.

-Bize refakat etmek arzu eder misiniz (sual eyledi genç kızhoş bir tarzda delikanlıların selâmına cevap vererek)?

-Arzu (ettikten) maada rica bile ederiz (dedi kumral tebessümle).

-O halde râkip olunuz gidelim (dedi validesi).

İki refîkler teklifi tekerrür ettirmeyip arabaya girdiler.

-Size tesadüf eylediğimize çok memnun olduk (diye devam eyledi mezbure) çünki (Bolonyi)ye gitmek niyetinde olduğumuzdan bu uzun günü mülâkatla imrar ederiz.

-Ve bundan maada beraber erkek bulunan kadın serbest gezer (ilâve etti kız gülerek).

-Demek bugün bizi korkuluk niyetinde kullanmak arzusundasınız?

-Hâşâ. Mugayiri olarak sizin ile bulunmuş olduktan maada bu yolda bir hâmiyetinizle dahi bizi bir kat daha memnun edersiniz."[207]

İlk bakışta gülünç, ama gerçekte acıklı.

Tanzimat'ta yayınlanan gazetelerin sayfalarını Fransızca sözcüklerin nasıl kapladığını da anımsayın. Yabancı kültürler karşısında kendi özlerini savunup geliştiremeyen toplumlar için bu sonucun doğal olduğunu söylemek gerekiyor. Kozmopolit ve yapay bir toplumun kültürü de elbet böyle olacaktı. Öte yandan, dil üzerindeki bu etki, sömürgeci kültür ile beslenen yazarların yapıtlarında kullanılan sözcüklerle ve tümcelerle kendini göster-

---

[207] **Mustafa Nihat Özön:** ***"Türk Romanı Üzerine"***; Türk Dili Roman Özel Sayısı, Temmuz 1964, sayı 154, s.581.

diği gibi, emperyalizmin varsıl sınıflara önerdiği yaşam biçimine uygun dilden de güç kazanmış bulunuyor. **Ahmet Rasim,** ***Tahrir Ve Muharrir***'de der ki:

"Dikkat buyuruluyor mu? Şimdilerde kimse:
-Bonjur,
-Bonsuvar.
gibi Fransızca terkiplere aldırmıyor..... Bahasus Beyoğlu taraflarında Fransızca su gibi. Bilen bilmeyen, birkaç adî terkibe alışnmış olanların cümlesi bu lisanı istimal için [kullanmak için] *şehrin bu tarafına gidiyorlar. Hattâ biz bile henüz mektepnişin iken* [okullu / okulda iken] *kitap almak için tünel başına kadar çıktık mı, mükâleme mecmualarından* [konuşma dergilerinden] *ezberlediğimiz ne kadar cümle var ise, cümlesini kitapçı müteveffa Hristoforides'e döker, sayar, öyle dönerdik."*[208]

İş o duruma gelmiş ki, **Namık Kemal** gibi biri bile kendi kendine Fransızca konuşmaya başlar olmuş. **Abdülhak Hamit, Namık Kemal** ile ilk karşılaşmasını anlatırken onun bu davranışını şu satırlarla belirtiyor: *"Kemal'i ilk defa Ebüzziya Matbaasında gördüm. Ebüzziya ona bir makale okuyordu. Kemal de ayakta bir aşağı bir yukarı dolaşıyordu. Birkaç defa Fransızca 'Tout de bon, tout de bon...' dedi, çıktı, gitti."*[209]

Bu acıklı durum, her şeyden önce, emperyalist devletlerin, el attıkları her ülke toplumunda uyandırmak istedikleri küçüklük, kendini aşağı görme duygusunun bir sonucundan başka bir şey değildir. Öte yandan, emperyalizm, sömürgeleştirmeye koyulduğu her ülkenin dilini soysuzlaştırmak ister. Emperyalizm için kendi dilinin egemenliğinin sağlanması yeterli değildir. O toplumun öz dili de soysuzlaştırılmalı, giderek yok edilmelidir. Çünkü, antiemperyalist direniş, ancak ulusal bilinçle olur. Ulusal bilinç ise ulus olmakla olanaklıdır. Bir ulusu ulus yapan öğelerin

---

[208] **Ahmet Rasim:** ***Tarih Ve Muharrir***; İstanbul, 1329, ***"Fransızca"*** başlıklı bölüm, s.62-69 – **C.Perin:** s.44-45'ten.
[209] **C.Perin:** s.188'de başlayan not.

de başında da dil gelir. İşte, kültür emperyalizminin hedeflerinden biri de bu nedenle ulusal dildir. Ne ki, kültür emperyalizminin kıskacına yakalanmış olanlar da emperyalistlerin bu çabalarına kendiliklerinden katılırlar. Dün Arap ve Acem kültürüne teslim olanlar, Tanzimat'ta Avrupa kültürü karşısında aynı davranışını göstermişlerdir. **Kaşgarlı Mahmut**, Tanzimat döneminde ya da bugün yaşamış olsaydı, kitabını, kuşkusuz, *"Türk dili ile Arap dilinin atbaşı beraber yürüdükleri bilinsin diye..."* değil, *"Türk dili ile Frenk dilinin atbaşı beraber yürüdükleri bilinsin diye..."* yazdığını söylerdi.

Cevdet Perin'in ***Tanzimat Edebiyatında Fransız Tesiri***'nde verdiği bilgilerden 1859-1900 yılları arasında Ermeniler, Rumlar... tarafından 39 romanın Osmanlıca'ya çevrilmiş olduğunu öğreniyoruz. Yapıtları en çok çevrilen yazarlar şunlar:[210]

Xavier De Montepin	43
Jules Verne	26
Paul De Kock	17
Alexandre Dumas Pére	13
Eugene Sue	12
George Ohnet	10
Octave Feuillet	9

Bu yazarların Batı yazınına damgalarını basmaktan çok uzak olmaları bir yana, konumuz açısından temel özellikleri toplumsal sorunlara eğilmemiş, çoğunlukla havadan sudan konuları ele almış olmaları. ***Servet-i Fünun***'un 7.sayısında yer alan bir değerlendirme konuyu biraz daha açıklığa kavuşturacak:

"Romanlar üç büyük kısma ayrılır: Birinci kısım kısm-ı mühimdir ki, hakikyûn nâmını almıştır..... İkinci kısım fikruyûndur, fikruyûn sınıfında mevki-i mümtazı Octave Feuillet ihraz etmiş idi. Octave Feullet'den sonra George Ohnet gösteriliyor; vakıa bunlardan ikisi de fikruyûn mesleğinde roman yazmakdaki maharet-i mucizekâreneyi irae ile iktidarı fevkalâdeleri âlem ta-

[210] S.209-232.

nıtmıştır..... bir de fennî roman yazıcıları vardır ki..... Jules Verne....."[211]

Feuillet de, **Ohnet** de, **Verne** de, toplumcu-gerçekçi konulara değinmeyen yazarlar. **Feuillet**, tutuculuğu ile tanınıyor. **Ohnet**'nin yazdıkları *"ancak basit okuyuculara hitap eden geniş sürümlü gazetelerde tefrika olarak"* yayınlanıyordu.[212] **Jules Verne**'i ise, ***Aya Seyahat, Seksen Günde Devriâlem, Deniz Altında Yirmi Bin Fersah*** gibi romanlarıyla hepimiz tanırız. Ben, **Jules Verne**'i çocukken okumuştum. İçinizde kocaman adam iken **Jules Verne** okumuş olanınız bulunacağını da hiç sanmıyorum.

-X-

Tanzimat'ta devlet, diplomasi, bürokrasi, iş çevreleri, saray, ekonomi, Osmanlılık, eğitim, basın, tiyatro, yazın... işte böyleydi. Tabloyu bütünlemek için Tanzimatçı bir Osmanlı'nın günlük yaşamından, daha doğrusu özlemlerinden bir kesit sunmak istiyorum. **Sami Paşazâde Sezaî**'nin ***Següzeşt*** romanının bir Tanzimat köşkünü anlatan bölümü bu konuda oldukça aydınlatıcı. Çünkü:

Avrupa biçimi yapılan köşkün alt katında bir salon, salonda mermerden büyük bir şömine, ocağın 2 yanında bellerinden aşağısı balık biçiminde 2 çıplak kız işlemesi, üzerine bir ayna, önünde beyaz bir ayı postu, XIV.Louis döneminde yapılmış sanat eseri bir masa ve ayakları ve arkaları yaldızlı sandalyeler, yine o zamandan kalma ve karşılıklı gizli konuşmalarda kullanılan küçük kanapeler, salonun köşelerine yerleştirilmiş ve eski madenlere benzetilerek yapılmış saksılar içinde tavana değin ulaşan bitkiler ilk göze çarpanlar... Salonun duvarları koyu kırmızı kağıtla kaplanmış, duvarın birinde Fatih'in İstanbul'a girişini gösteren bir tablo, öbür yanda Napoleon'un Saint Helen adasında Avrupa'ya kartal bakışlarıyla baktığı görkemli bir res-

---

[211] **Güzin Dino:** ***Tanzimat'tan Sonra Gerçekçiliğe Doğru***; s.37.
[212] a.y.,s.37.

mi. Ocağın sağ yanında bir piyano. Evin 19 yaşındaki kızı geceleri ellerini bu piyanonun tuşları üzerinde gezdiriyor ve dinleyenlerde gizli duygular uyandırıyor. Akşam yemeklerinden sonra aile bireyleri bu salonda lambaların renkli karpuzlarından yansıyan ışık altında gazetelerini, kitaplarını okuyorlar. Sonra kızları piyano çalarken Asaf Paşa haremiyle bazen kağıt oynuyor. Celâl Bey, yaşlı Fransız mürebbiye ile birlikte resimli dergileri karıştırıyor. Salonun pencerelere yakın küçük kapısından bir seraya giriliyor. Oradan da bahçeye çıkılıyor. Salonun yanındaki yemek odasında uçları yerlere değin sarkan mavi atlastan perdeler var. Bu perdelerin bıraktığı aralıklardan bakınca çiçekler içinde dolaşmaya, gölün yanında düşünmeye başlıyoruz. Bakışlarımız ağaçların aralarına dalıyor, ormanın yeşil karanlığı içinde yitip gidiyor...

Şunu da ekleyeyim: Roman, bir Çerkes kızının başından geçenler üzerine kurulu.

-XI-

Ama acaba bu sıralarda Türk halkı ne yapıyor, nerelerde yaşıyor, ne yiyip içiyordu?

9 Mayıs 1874 günlü ***Basiret***'te yer alan bir habere göre, Ankara yöresinde kıtlık ve açlık yüzünden günde 1.500-2.000 kişi ölmekteydi.[213] 1876'da Anadolu'yu dolaşmış olan İngiliz yüzbaşı **Fred Burnaby,** 1873-1874'de hüküm süren bu kıtlık sonucunda 18.000 kişinin açlıktan, 25.000 kişinin ise açlığın yol açtığı hastalık v.b. sonuçlardan yaşamını yitirdiği belirtiyor ve diyor ki, *"Çocuklar sokak ortasında bırakılıp terk edilmişlerdi; hattâ bazı ana babaların kundaktaki çocuklarını yemeleri gibi olaylar gün ışığına çıkartılmıştı."*[214]/[215]Yine ***Basiret'***te 24 Mayıs

---

[213] **İsmail Cem:** ***Türkiye'de Geri Kalmışlığın Tarihi***; Cem yyn., İstanbul, 1970, s.201.

[214] **Fred Burnaby:** ***At Sırtında Anadolu***; 3.basım, çev.Fatma Taşkent, İletişim yyn., İstanbul, 2000, s.105-106.

[215] F.Burnaby'nin Anadolu'nun içinde kıvrandığı durumu yansız bir gözle açıklayan bu kitabının dikkat çekici bölümleri Prof.Dr.Cihan Du-

1874'de çıkan bir başka haberden Kırşehir'de halkın açlıktan ağaç kabuklarını, otları ve hayvan leşlerini yediklerini öğreniyoruz. 29 Şubat 1875 günlü ***Levant Herald*** gazetesinde yazıldığına göre de, Keskin'de yaşayan 52.000 kişiden 20.000'i, bir başka yerde ise 17.000 kişiden 5.000'i açlıktan ölmüştür.[216] Başka bir yerde ise açlıktan kıvranan halk, çürümeye başlayan bir deve leşini yemeye başlayınca yetkililer bunu engellemek için leşi gizlice gömdürmüşler, ancak aç insanlar leşin gömülü olduğu yeri saptayarak çıkarıp yine yemişlerdir.[217]

Öte yandan, 1881'de bir İngiliz elçilik raporu, Batı Anadolu açısından, gelinen bu noktada Rumlar'ın rolünü şöyle açıklamış:

"Bir Rum, Müslüman köyüne gelir ve yeni hayatına küçük bir tüccar olarak başlar. Zamanla o zenginleşirken köylüler yoksullaşır; sonunda Rum'a dostları ve akrabaları da katılır. Köylünün yoksulluğu gittikçe artar ve üst üste gelen kötü hasatlar sonucunda topraklarından ayrılıp iç kesimlere gitmek zorunda kalır. Bu süreç zengin Müslümanlar için de az çok aynıdır..... Neredeyse her kentte, birkaç yıl öncesine dek görece zengin olan, ama şimdi yoksulluk içinde yaşayan Müslümanlar bulunmaktadır."[218]

Basiret'in 22 Teşrinievvel 1287 (1872) tarihli sayısında Türkler'in yoksullaşmalarının ve bu acıklı duruma düşmelerinin nedenlerinden önemli birinin de gayrımüslimlerin askere gitmemesine karşılık hemen yalnız Anadolu Türkleri'nden asker alınmasının neden olduğunu belirten **Ali Efendi**, Rumeli'deki bir Hıristiyan köyü ile Anadolu'daki bir Türk köyünü karşılaştırırken Hıristiyan köyünde akşamları delikanlıların tarladan döndüklerinde neşe içinde horon oynadıklarını, Anadolu'daki Türk

---

ra tarafından özetlenmiş bulunmaktadır; bkz. **Cihan Dura:** ***"Osmanlı Madalyonunun Öteki Yüzü"***; Yeniden (A.R.) Müdafaa-i Hukuk, sayı 27, 30 Ekim 2000, s.48-62.

[216] **İ.Cem:** s.202.

[217] **R.H.Davison:** s.116.

[218] **K.Karpat:** s.86.

köyünde çoçuk, kadın, yaşlı ve sakatlardan başka kimsenin görülemeyeceğini belirtiyor.[219]

4 Ocak 1867 günlü ***Levant Herald,*** İstanbul'da da yoksul halka reva görülenleri belgelemektedir: Ücretlerini alamayan kadın işçiler, maliyeden ücretlerinin ödenmesini istediklerinde itilip kakılmışlar, hırpalanmışlardır.[220] Aralarında çok sayıda *"kadın çoluk çocuk"* da bulunan işçilere yapılan zulmü anlatırken **Ziya Paşa** şöyle demektedir: *".....mirî ebniye* [devlet binaları] *tahsisatı vakt-ü zamanında verilmediğinden nizamiye ve tersane hazinelerinde kadın çoluk çocuk ırgat ve rençber amele arbedesinden geçilmez..... kemal-i izdihamdan kol kırılır, göz çıkar, gebe hatunlar çocuk düşürür."* Ancak, tüm işçilere ödenecek tutar ayda 3-5 bin keseye.varınamaktadır, ama güçsüzlere ve yoksullara bu zulüm yapılırken, egemen çevreler ve yakınları tüm ödeneklerini *"maaşlarını ve esham faizlerini günü gününe ve yüzlük altun yüz kuruşa nakten"* almaktadırlar.[221]

Tanzimat'ın ekonomik siyasasının ve Osmanlılık anlayışının sonucu Türk halkı için açlık, işsizlik, ölüm olmuştur. Ülkenin Batı emperyalist kapitalizmine peşkeş çekildiği Tanzimat döneminde yapımevlerinin (imalathanelerin) hemen hemen tümü kapanmaktadır. Buralarda çalışanların büyük çoğunluğu ya yarı aç yaşamaktadır ya da dilencilik yaparak ancak bir-iki lokma ekmek bulabilmektedir.[222] Küçük bir bölümü ise şu ya da bu yolla önemsiz bir devlet memurluğu elde edebilmekte ve böylece belki kendisini bir ölçüde kurtarabilmekte ama bu kere de halkın sırtına yük olmaktadır.[223] Tanzimat'ın Batıcı ve tüketimci yaşam biçimi ekonomiye indirilen bir başka darbe olmakta gecikmemiştir. Yerli malların kullanımı bir yana bırakılmış, Avru-

---

[219] **Basiretçi Ali Efendi:** s.71.

[220] **Oya Sencer:** ***Türkiye'de İşçi Sınıfı – Doğuşu Ve Yapısı***; Habora yyn., İstanbul, 1969, s.103.

[221] ***Ziya Paşa'nın Arzuhali,*** İstanbul, 1327 – **İ.Sungu**: s.839'dan.

[222] **Totamjanz-Toptschijan:** ***Die Sozialökonomische Turkei***; Leipzig, 1901, s.101 – **Ö.C.Sarç:** s.430'dan; ayrıca bkz.s.432.

[223] **İ.Sungu:** s.837.

pa malları aranır olmuş, yerli üretim yok olma çizgisine gelmiştir. Özellikle ordunun kumaş gibi gereksinmelerinin Avrupa'dan satın alınmaya başlanması ile birlikte, bu üretim dallarında da işsizlik had safhaya varmıştır. Öte yandan, genelde de Avrupa sanayinin nitelikli ürünleri karşısında yerli ürünler tutunamamaktadır.[224] **Ziya Paşa**'nın deyişiyle, *".....derece derece kâffe-i melbusat ve mefruşatımızda* [tüm giysi ve döşemelerimizde / ev eşyalarımızda] *kemal-i cehlimizden naşi* [büyük cehaletimizden dolayı] *Avrupa fabrikaları ve mamulatını kendi mülkümüzün mahsulatına tercih ettiğimizden ve hükümet dahi mebzul* [bol / çok] *tuttuğu imtiyazat ve müsaadat-ı ecnebiye ile bu hali terviç eylediğinden* [desteklediğinden] *mamulat-ı mülkiyemize* [ülkemizin ürünlerine] *indiras* [çöküntü] *geldi. Tüccarımıza iflâs çıktı. Ol mamulat ile müteayyiş olan* [geçinen] *erbab-ı sanayi perişan oldu."*[225] Bu gelişime koşut olarak vergiler de arttırılmış ve halkın yoksulluğu bir bu yönden artmıştır.[226]

Zulüm, Türkler için söz konusudur. Örneğin; **Namık Kemal**'in anlattığına göre, *".....biçareyi namına polis tesmiye ettikleri* [dedikleri] *mâzik-i* [mazik = sıkıntılı, dar yer] *ıstıraba gönderirler.....Bu polis, içinde yan yana iki kişi sığamayacak kadar dar olan bir nevi dolaptır ki, yalnız tepesinde ufak bir deliği vardır. İstintakta bunan* [sorguda bulunan / konuşturulmak istenen] *biçareyi güya doğru söylemesine medar olmak için onun içine tıkarlar, kapısını kaparlar. Ekmekle sudan başka bir şey vermezler. İçinde iskemle gibi bir şey olmadığından herif oturamaz. Yatmak hiç mümkün değil.Yalnız çarmıha gerilmiş gibi ayakta durur."*[227] Ancak, devletin Türkler dışındaki toplulukları için bu ya da buna benzer bir işlem yapılamaz. Çünkü, zulüm, zulme karşı koyamayacak kadar güçsüz olanlara yapılabilir. Hıristiyan Osmanlılar'ın "millî meclisleri", örgütleri, ör-

---

[224] **Ö.C.Sarç:** s.433.

[225] Hürriyet, 12 Nisan 1869 – **İ.Sungu:** s.285'ten.

[226] 10 Ağustos 1868 günlü Hürriyet'te Namık Kemal'in yazısı – **İ.Sungu:** s.285'ten.

[227] Hürriyet, 3 Mayıs 1869 – **İ.Sungu:** s.822'den.

gütlerinin önderleri vardır ve en önemlisi de Avrupa devletlerince korunmaktadırlar. Üstelik, Avrupa basını bunlara karşı yapılacak en küçük bir haksızlığa ya da kendilerince haksızlık saydıkları bir uygulamaya sayfalarında yer vermekte gecikmez. Türkler'in ne meclisleri, ne örgütleri, ne önderleri yoktur ve Avrupalılar onları yalnızca sömürülecek bir kitle olarak görürler. Türkler, tam bir eşitsizliğin kurbanıdırlar. Bu duruma isyan eden **Ziya Paşa**, *"Amma bir Müslümanın güneş gibi hakkı zahir* [apçık] *olduğu halde memurin ve zalem-i eyaletten birinin pençe-i gadrine duçar olsa halini kime şikâyet ve hakkında merhamet ve sahabet eder? Hiç cürmü yok iken senelerce mahpus kalsa dâvacısı kim olur? Müsavat* [eşitlik] *buna mı derler?"* diyor.[228] Kaldı ki, eşitsizlik, yalnız Türkler'e yükletilen askerlik ile daha da göze batmaktadır.[229] Düzenle bütünleşmiş, köklerinden kopmuş az sayıda Türk bir yana bırakılırsa, bir yabancı gözlemcinin de belirttiğine göre, Türkler, korkunç bir durgunluk ve bezginlik içindedir, kötü beslenmenin izleri yüzlerinden hemen okunabilmektedir; bedenleri bu kötü beslenme yüzünden doğru dürüst gelişememiştir bile![230]

Uzun söze ne gerek; halkın içler acısı durumu neymiş, nasılmış, Sivas'ın Şarkışlası'ndan halkın ozanı **Serdarî**[231] söylesin, anlatsın yaşadıklarını:

Nesini söyleyeyim canım efendim
Gayrı düzen tutmaz telimiz bizim
Arzuhal eylesem deftere sığmaz
Omuzdan kesilmiş kolumuz bizim

Sefil ireçberin yüzü soğuktur
Yıl perhizi tutmuş içi koğuktur

---

[228] Hürriyet, 5 Eylül 1868 — **İ.Sungu:** s.797'den.
[229] **R.H.Davison:** s.63, 116.
[230] **H.Mathieu:** C.II, s.49.
[231] Doğumu, 1834; ölümü, 1918. **İlhan Başgöz**'ün ***"İzahlı Türk Halk Edebiyatı Antolojisi"***nden.

İneği davarı iki tavuktur
Bundan gayrı yoktur malımız bizim

Reçberin sanatı arpa tahıl
Havasın bulmazsa bitmiyor pahıl
Tecelli olmazsa neylesin akıl
Dördü bir okkalık dolumuz bizim

Benim bu gidişe aklım ermiyor
Fukara halini kimse sormuyor
Padişah sikkesi selâm vermiyor
Kefensiz kalacak ölümüz bizim

Evlât da babasının sözünü tutmuyor
Açım diye çift sürmeye gitmiyor
Uşaklar çoğaldı ekmek yetmiyor
Başımıza belâ dölümüz bizim

Zenginin sözüne belî diyorlar
Kahvaltıya eder keteli çörek
Fukara söylese deli diyorlar
Gittikçe çoğalır delimiz bizim

Sekiz ay kışımız dört ay yazımız
Açlığından telef oldu bazımız
Kasım demeden buz tutuyor özümüz
Mayısta çözülür gönlümüz bizim

Tahsildar çıkmış köyleri gezer
Elinde kamçısı fakiri ezer
Yorganı döşeği mezatta gezer
Hasırdan serilir çulumuz bizim
.....

-XII-

Kimileri Tanzimat dönemi üzerinde belki fazlaca uzun uzadıya durduğumu düşünebilir. Ancak, her şeyin üstünde, birazdan göreceğimiz Tanzimat'a karşı gerçekleşen direnişleri bir

yana bıraksak bile, daha önce de birkaç kez belirtmeğe çalıştığım gibi, Türk ulusunun en büyük ve sonunda karşısındaki güçleri yengiye uğrattığı direnişi olan Ulusal Kurtuluş Savaşımız'ı ve bu direnişin devrime dönüşmesini tüm boyutları ile anlayabilmek için Osmanlı'yı ve özellikle de onun Tanzimat'ını gerçek yüzüyle tanımamız gerekiyor. Kaldı ki, Cumhuriyet'in devrimci atılımlarının Tanzimat'ın batılılaşması ile bir ilgisinin bulunmadığını, tümüyle tersine, Tanzimat'ın kalıtlarını ortadan kaldırmayı amaçladığını kavrayabilmek için de bu dönem irdelenmeliydi. Öte yandan, Tanzimat'ta ve onu izleyen dönemde olup bitenler, bugün yeni baştan yaşanıyor. Bu koşutluk üzerinde 3.Kitap'ta durulacak olması da burada bu dönemin daha bir ayrıntılı biçimde ele alınmış olmasının bir başka nedeni.

1939 yılı Tanzimat'ın ilânının 100.yıldönümüydü. Bu nedenle de ülkemizde çeşitli toplantılar, yayınlar yapılmış. Tanzimat, aynı zamanda, basında da tartışmalara konu olmuş. Burada **Peyami Safa** ile **Muhittin Birgen** arasında geçen tartışmadan her birinden birer alıntı yaparsam, bu söylediklerimin daha iyi anlaşılacağını sanıyorum.

Peyami Safa, 4 Sonteşrin (Kasım) 1939 günlü ***Cumhuriyet' "Tanzimat Düşmanlığı"*** başlığı altında önce Tanzimat'ın hangi koşullar altında başlatıldığını inceliyor ve sonra da *"Başka türlü olması mümkün müydü?"* diye soruyor ve yazısını şöyle sürdürüyordu:

""Tanzimat, Osmanlı-Türk tarihinde, yarım, fakat ileri, eksik, fakat doğru bir hamledir. Onu, bugünkü Türk inkılâbının bir ucuna bağlı, tam bir başlangıç noktası olarak da alabiliriz. Mustafa Reşit Paşa'nın kapatamadığı medreselerin ve şer'i mahkemelerin kapılarını Mustafa Kemal Paşa mühürledi. O zaman bir taklit hareketiyle başlayan garplılaşma, gittikçe esasa doğru derinleşti ve 1923'den sonra resmî ve radikal bir hale geldi. Neden itiraf etmiyoruz? Bugün bile o taklitten tamamıyşe kurtulmuş değilsek, bu, yeni bir medeniyetin kabuğundan özüne doğru diş geçirmenin bir iki ısırışla mümkün olmamasından başka hiçbir şey ispat etmez. Böyle bir kemiriş ve hazmediş, diş-

leri bizimkinden daha sağlam ve üstelik bir de Hıristiyan olan Rusya için bile kolay değildi ve kolay olmadı.

Tanzimatı herzaman tahlil ve tenkit edelim; fakat büyük tarih zaruretlerine gözlerimizi yumarak onu topyekûn inkâra kadar gitmeyelim. Bu, kendi kendimizi inkâr etmek olur....."

Peyami Safa'nın bu yazısını 5 Sonteşrin 1939 günlü ***Son Posta***'da yanıtlayan **Muhittin Birgen,** *"Bizler, o neslin ve kültürün çocuklarıyız. Bizlerden ümit yoktur"* diyerek bitirdiği ***"Tanzimat Bahsinde Mazi Hesabına Tenkit Değil, İstikbal Hesabına Tenbih!"*** başlıklı yazısında ise diyordu ki:

".....Evet, madem ki Tanzimat bir vakıadır; şu halde, bugün,tarih bakımından onun olmamasını istemek boştur. Yani dostumun yerden göğe kadar hakkı vardır: Başka türlü olamazdı..... Ancak, Tanzimat'a hücum edenler, bu hücumu, ne boş bir tarih fantezisi tertip etmek için, ne de tarihi tersine götürüp hâdiseleri bundan yüz sene evvelki azimet noktasından tekrar harekete geçirip bu defa başka bir istikamete doğru sevk etmek maksadiyle yapmamışlardır. Ziya Gökalp, Tanzimat'a hücum ettiyse bu memleketin hâlâ Tanzimat gafleti içinde uyuyan münevverini uyandırmak ve ona, Türk görüşlü, yeni bakış ufukları açmak için yaptı.....

Evet, Tanzimat baştanbaşa bir siyaset oportünizmi, bir inkılâp taklidi, bir siyaset maskesi idi. 'Ak' deyip 'kara'yı kasdetmeyi, arkadan küfür edip yüze gülmeyi, en derin kuvvetle inandığımız hakikatleri bile açıkça ifade etmek lâzım geldiği zaman yan çizmeği, bize Tanzimat öğretti. Osmanlı İmparatorluğu gibi ayakta durması tarihen imkânsız hale gelmiş olan bir camianın bütün unsurları nasıl birbirine pamuk ipliğinden daha çürük bağlarla bağlanmış şeyler ise Tanzimat'ın bütün inkılâp unsurları da birbirine o tarzda bağlanmış şeylerdi.....

Bunun içindir ki Tanzimatı tenkit etmeliyiz. Hem de bunu her vesile ile ve her zaman yapmalıyız. Bu tenkidi yaparken gayemiz, Tanzimat'a küfür etmek, onu ortaya atanları hata ile itham etmek değildir; maksadımız, yeni Türk devleti için, temiz, yüksek ve her mânasıyle –bilhassa fazla mânasıyle– asrî bir

Türk kültürü, Türk tarih anlayışı, Türk siyaseti yaratmaktır. Öyle bir siyaset ki huşu ile diz çöksün ve bütün kuvvetini o halkın kırık dökük de olsa, fakirâne de olsa sağlamlığından şüphe olmayan halk varlığından alsın. Bunu yaptıktan sonra da, Türk kütlesinin bütün millî kudretini temsil eden bu görüş, anlayış, bu duyuş ve seziş, kendisini, enternasyonal âlemde efendi olarak duysun ve bir Avrupalı efendi dünyayı nasıl görür, anlar ve idare ederse o da öyle yapsın.

Türk kültürünü, Tanzimat oportünizminin her renge giren ve her kalıba sığan seyyaliyetinden, şekilsizliğinden, salâbetinden, yamacılığından ve uyduruculuğundan kurtarmak lâzımdır.

Bu, Türk vatanını müdafaa için omuzlarımıza silâhı alıp hudutlara koşmaktan daha mühim, ondan daha muazzam bir vazifedir. Çünkü silâhla huduttan kovduğumuz her düşman, eğer biz Tanzimat'ın her mizaca göre fetva veren rolünden kendimizi kurtaramazsak, ruh halinde, aramıza sokulmak için, her delikten kendisine geniş bir yol açabilir....."

Ülkemizden silâhla kovduğumuz düşman, bu yazının yayınlandığı 1939 yılından bu yana, önce bulduğu deliklerden ülkemize girdi, sonraları ise kendi ellerimizle araladığımız kapılardan. Bugün ise ne kapı kaldı ne pencere. Artık serbest giriş çıkış hakkı var.

4
TANZİMAT'A İLK DİRENİŞ: FEDAİLER CEMİYETİ (KULELİ OLAYI)

-I-

Anadolu Türk halkı, ard arda giriştiği direnmelerin acımasızca ezilmiş, dolayısı ile direnme gücünün kırılmış bulunması nedeniyle, bazı yerel ve bilinçsiz karşı koymalar dışında, Tanzimat'a karşı örgütlü bir tepki gösterememiş bulunuyor.[232] Kaldı ki, içine sürüklendiği olumsuz koşullar yüzünden de gerçekte neler olup bittiğini anlayabilecek bir durumda değildi. Eğitimsiz bırakılmıştı, yakın yerler arsında bile ulaşım ve dolayısı ile iletişim olanakları yoktu ya da yok denecek düzeydeydi, dahası açlıktan, kıtlıktan kırılıp duruyordu. Ama, somut olarak gördüğü, yaşadığı bir şey vardı: kendisinin bu durumuna karşılık gayrımüslim Osmanlılar her geçen gün daha da palazlanıyorlardı. O, itilip kakılırken, aşağılanırken, İstanbul'da bile söz gelimi Osmanlı Bankası'nda ancak hademe ya da batılılaşmacı varsıl kişilerin köşklerinde, yalılarında uşak, seyis olarak, o da bir lütufmuş gibi, zar zor iş bulabilirken, Hıristiyan Osmanlılar, lövantenler ve yabancı devlet uyrukları "efendi"ydi artık. Bu gelişime eşlik eden olgu ise, aynı zamanda bu egemenlerin giyim kuşamlarının, yaşam biçimlerinin yabancılarınki gibi olmasıydı. Egemenler içinde bulunan Müslümanlar da artık başkalaşmış, ***"gavurlaşmış"***tı. Böylesine geri bıraktırılmış, sömürülmüş,

---

[232] Örneğin; Islahat Fermanı, Maraş'ta okunup ilân edildiğinde önce bazı karışıklıklar çıkmış, bunlar yatıştırılmış, fakat daha sonra halk kentte bulunan bir İngiliz tacirinin evine saldırmış, bu İngiliz de ateş açıp saldırganlardan birini öldürünce önce evi ateşe verilmiş, tacir, karısı ve 2 çocuğu ölmüştür. — **Ahmet Cevdet Paşa:** ***Tezakir***; C.I, Tezkire no.10, s.89.

ezilmiş, kırılmış bu halk, ekonomik ve kültürel emperyalizmin ne olduğunu nasıl ve nereden bilebilecekti ki ulusalcı ve antiemperyalist bir tepki gösterebilsin. Ama, daha önce de dediğim gibi, çaresizlik içinde kıvranan halkın elinden alınamayan tek şey, sığınacağı tek kapı, dini olacaktı. Üstelik, önce ona aşılan ideoloji, bir ulus oluşturduğu değil, fakat İslâm ümmetinden olduğuydu.[233] Böylece de gelişmeleri ussal açıdan değerlendiremeyecek, hatta tepkisini zaman zaman usdışı bir çizgide ortaya koyacak, hatta kamu düzeni ve genel sağlık alanında girişilen uygulamalara bile karşı çıktığı anlar olacaktır .[234]

Buna karşılık, Tanzimat'a karşı halk kitlelerinden kaynaklanmayan 3 önemli direniş / tepki bulunuyor. Bunlar; Fedaîler Cemiyeti, Yeni Osmanlılar ve Talebe-i Ulum'un (medrese öğrencilerinin) ortaya koyduklarıdır. Üçünün de ortak noktası, İslâmcı olmalarıdır. Demek ki, bu eylem ve düşünceler ile halkın belirtilen tepkisi arasında İslâmcı / dinci olmaları açısından bir özdeşlik vardır. Kuşkusuz, bunun da temel nedeni, Tanzimat'ın Hıristiyan Batı karşısındaki teslimiyetçi tutumu ve Osmanlı Hıristiyanları'nın Müslümanlar zararına elde ettikleri ayrıcalıklardır.

İşin gerçeği aranırsa, ortaya çıkması gereken tepkiler, ulusalcı nitelikte olmalıydı. Osmanlı Devleti'nin insan öğesini oluşturan Hıristiyan uluslar karşısında belirgin bir biçimde ezilen ve sömürülen bir kitle durumuna indirgenen Türk halkının ya da onun adına davrananların Türk ulusalcılığına sarılıp geliştirmeleri gerekirdi. Kaldı ki, Osmanlı Devleti'ni oluşturan ve Türkler dışında kalan uluslar, Avrupa'da gelişmiş bulunan ulusalcılık akımlarından da etkilenerek, kendi ulusal devletlerini

---

[233] Engelhardt, Osmanlı yöneticilerinin 1855 yılında Müslüman halkın hoşnutsuzluğunu bastırmak amacı ile sıkı önlemlere başvurmak zorunda kaldıklarını ve Fransız elçisinin 17 Mayıs 1876'da *"Düzen yeniden kurulmuşa benziyor"* diye yazdığını, ancak kitlelerin gittikçe *"fanatikleştiğini"* belirtiyor. – **Engelhardt**: s.87, 269.

[234] Örneğin bkz. **Musa Çadırcı:** ***Tanzimat'ın Uygulanmasında Karşılaşılan Bazı Güçlükler***; Tanz.150'den ayrı basım, Ankara, 1994.

kurmanın yollarını aramaya başlamış bulunuyorlardı. Ne var ki, belirtilen nedenlerle halk kitlesi için bu söz konusu olamazdı. Halk adına ortaya çıktıkları savında olanların en önde gelen kaygıları ise, devleti yaşatmaktı. Üstelik, Tanzimat uygulamalarına ne denli İslâmcı bir çizgide karşı çıkmış olsalar da, onlar da Osmanlılık ideolojisi ile yoğrulmuşlardı. Yeni Osmanlılar'da bu durumu çok açık bir biçimde göreceğiz. Olsa olsa içlerinden kimileri Hıristiyan Osmanlılar'a karşı İslâm birliği ya da devletin egemen insan öğesinin Müslümanlar olmasını savunacaklardır. Bu açıdan bakıldığından, tarikatlar bir yana, siyasal alanda İslâmcılık ideolojisi, *bir bakıma*, bu dönemde ulusalcılığın görmesi gereken işlevi bir ölçüde yüklenmiş olmakta, ama, antiemperyalist niteliği hemen göze çarpmaktadır. Daha sonraları, bu çizginin en önde gelen temsilcisi **Mehmet Akif** olacaktır. Ulusal Kurtuluş Savaşımız sırasında, Anadolu'da din adamları emperyalistlere karşı önemli görevler üstlenecekleri gibi Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde de büyük oranda yer alacaklardır.

-II-

Gizli bir örgüt olan Fedailer Cemiyeti, Tanzimatçı gidişe karşı çıkan siyasal amaçlı ilk planlı ve ciddî girişimdi. Gizli örgütün kimi üyeleri yakalandıklarında Kuleli Kışlası'na kapatıldıkları için olay, ***Kuleli Vakası*** olarak anılagelmiş bulunuyor.

Fedailer Cemiyeti, **Abdülmecit**'in saltanatının son yıllarında bir hükümet darbesi yaparak padişah değişikliğini gerçekleştirmek ve bu arada iktidarda söz sahibi olarak Tanzimat uygulamalarına bir set çekmeği amaçlayan asker-sivil kişilerin bir araya gelmeleri ile oluşturulmuştu. Ancak, eyleme geçmeye olanak bulamadan, bir ihbar üzerine 1859'da örgüt önderlerinden çoğu yakalandı. Yakalananların ve gizli bir yargılama sonunda çeşitli cezalara çarptırılanların başında **Şeyh Ahmet, Şeyh İsmail, Şeyh Feyzullah Efendi, Ferik Çerkes Hüseyin Daim Paşa, Caferdem Paşa,** binbaşı **Rasim Bey,** yüzbaşı **Osman** ve **Ali Beyler,** Tophanede kâtip **Arif Bey gibi kişiler** geliyordu.

Resmî metinlerden ve bir ölçüde de olayın gelişiminden bu örgütlenmenin önderinin **Şeyh Ahmet** anlaşılıyor.[235]

Ahmet Cevdet Paşa'nın bu konuda verdiği bilgi şöyle:

"İstanbul'da sahiden büyük bir cemiyet-i fesadiye hazırlanmakta imiş ki saferin on beşinci Salı günü bi'l-istihbar [haber alınarak] *hemen asakire* [askere] *fişenk verildi. Kaide-i ihtiyata riayet edildi. Çarşamba ve Perşembe günleri eczây-ı heyet-i fesadiye* [fesat heyetinin üyeleri] *olan eşhas* [kişiler] *birer birer tutuldu. Cümlesi* [tümü] *mahpese* [hapse] *kondu.... Bir günde üç yüzden ziyade kimesneler tutulup tevkif olundu ve hemen Kuleli Kışlası'nda istintaklarına* [sorgularına] *başlanıldı.... Fedaîler birer ahid-nâme* [sözleşme / yemin metni] *temhir ile* [mühürleyerek] *Ahmed Efendi'ye vermişler....."*[236]

Hüseyin Daim Paşa, Rumeli'de yakalanarak İstanbul'a getirildi. **Caferdem Paşa**, Kuleli Kışlası'na götürülürken kendini denize atarak intihar etti. Örgütün 4 önderi önce idam cezasına çarptırıldılar, ancak sonradan cezaları kalebentliğe çevrildi. Geri kalanları ise çeşitli cezalara çarptırıldılar.

Ne ki, tüm bu tutuklamalara karşın örgütün yakalanamayan daha başka üyeleri olduğu da anlaşılıyor. Çünkü, bir kere, tutuklamalardan sonra İstanbul'un çeşitli yerlerine ve bazı medreselere bildiriler konulması bunu doğruluyor. Bildiride şöyle deniyordu:

"Hasmın kadı olursa yardımcın Allah olsun, Ey ümmet-i Muhammed, sizin din ve şeri'atinizi meydana çıkarmak için uğraşan din karındaşlarınız Kuleli'de mahpus olup kimisi katl, kimisini de kanunen ceza edecekler. Din ve hamiyet kalmadı mı? Niçin difip onları tahlis etmiyorsunuz? [kurtarmıyorsunuz?]"[237]

---

[235] Olayla ilgili olarak Ceride-i Havadis ve Takvim-i Vekayi'de yayınlanan resmî bildiriler için bkz. **Uluğ İğdemir:** ***Kuleli Vakası Hakkında Bir Araştırma***; T.T.K., yyn., Ankara, 1937, s.10-13.

[236] ***Tezakir***; C.II, Tezkire, no.15, s.82-83.

[237] a.y.,s.84.

Engelhardt'a göre, Rumeli'deki eyaletlerin birçoğunda üst düzey kamu görevlilerinden çoğunun bu darbe girişimin içinde olduğunu ,bir bölümünün de *"sempati"* beslediğini söylemek için önemli nedenler bulunuyor.[238] Hatta **Şinasi**'nin de eyleme yandaş olduğu öne sürülmüş bulunuyor. **Niyazi Berkes**, *"Şinasi'nin bu olayla başlayan akımda sanıldığından çok etkisi olduğu"* savında.[239] Ama anlaşılıyor ki, hükümet, başlatılan "reformlar"ın tehlikede olduğu kanısını Avrupalılar'da uyandırmamak için olayı önemsiz göstermek, örgüt içinde yer alan ya da sempati besleyen birçok kişiyi bulundukları yerlerden başka yerlere atamak ve böylece etkisizleştirmek yolunu yeğlemiştir.[240]

-III-

Örgütün amacının ne olduğu, planladıkları darbenin ilerici mi, yoksa gerici nitelikte mi olduğu üzerinde konuya değinenler arasında bir düşün birliği bulunmuyor. Olay üzerinde tek monografik çalışma olan ve **Uluğ İğdemir**'in imzasını taşıyan adı geçen kitapta olayla ilgili çeşitli kaynakların metinlerine de yer verilmiş bulunuyor. Bunlarda da olayın ilericilik-gericilik açısından yorumlandığı görülmektedir. **İğdemir**'in topladığı verilere dayandırdığı sonuç ise şu: *".....ileri bir hareket olmaktan ziyade o zaman bilhassa Hıristiyanlar lehine yapılan bazı ıslâhatını hazmedemeyenlerin, belki de Abdülmecit'in israfından mütevellit hoşnutsuzluklardan cesaret alarak, sırf Abdülmecit'in şahsını istihdaf eden* [hedef alan] *bir hareket olduğunu kabul etmek icap etmektedir."*[241] **İğdemir,** bu kanıya varırken, aynı zaman örgüt üyelerinin şeyh, hoca, medrese öğrencisi ve *"alelâde halktan insanlar"* olduklarını öne sürerek bu durumu da bir kanıt olarak gösteriyor ve *"içlerinde münevver denilebilecek, hürriyetten, meşrutiyetten, bunların mâna ve mahiyetinden anlayabilecek bir tek adam olmayan bu küçük zümre"*nin ilerici ve

---

[238] **Engelhardt:** s.106.
[239] **N.Berkes:** *.....Çağdaşlaşma*; s.243.
[240] a.y.,s.242.
[241] s.38.

devrimci bir girişimde bulunamayacağını ileri sürüyor ve diyor ki, *".....bilâkis irticaî şekil ve mahiyet taşıyan bir teşebbüs olduğunu gösterecek bazı donneler"* bulunuyor.[242]

İğdemir'in ulaştığı bu sonucu Tanzimat'ın genel yapısı ve uygulamaları açısından değerlendirmeden önce, kişiler bakımından ele alacak olursak, gerçeği yansıttığını söylemek güçtür. Örneğin, örgütün dinsel önderi olduğu öne sürülebilecek olan **Şeyh Ahmet** için, Tanzimat uygulamalarını genelde doğru bir biçimde algılayıp yorumlamış olan **Namık Kemal**, *"Ebab-ı kemalât içinde* [kemale ermiş olanlar içinde] *hiçbir mislinin* [benzerinin]" bulunmadığını belirtir.[243] Oysa, aynı Şeyh için **İğdemir**, *"Beyazıt Medresesi'nin bir odasında rüya tabiriyle ve şuna buna ders vermekle geçinen birisidir"* demektedir.[244] Şeyh'i bir yana bırakalım, ama örgütteki asker kişiler, niteliğine daha önce değindiğim Batı tipi ordunun paşaları ve subaylarıdır. **Caferdem Paşa**'ya gelince, **Wanda**, onun Avusturya'da ve İtalya'da bulunmuş, Avrupalılar'la sıkı ilişkiler içinde olan, hattâ bir İngiliz generalinin kızıyla aşk yaşamış bir subay olduğunun altını çizmektedir.[245] Öte yandan, Rumeli'nin Osmanlı'daki ilerici/meşrutiyetçi düşüncelerin geliştiği bölge olduğunu da bildiğimize göre, kökü burada olan Fedaîler Cemiyeti üyelerinin de bu özelliği taşıdığı pekâlâ öne sürülebilir.

Fedaîler Cemiyeti'ni ilerici ve devrimci bir girişim olarak değerlendirenlerin başında **Ahmet Bedevî Kuran**'ın geldiğini görüyoruz. **Kuran**, gerçi örgütün amacının meşrutiyet ilân etmek olduğunu söylemenin güç olduğunu belirttikten sonra der ki:

"Ancak muhakkak olan bir nokta varsa o da memleketin idaresini beğenmeyen bazı hamiyetli zevatın inkılâp yapılmasını ve Sultan Abdülmecit'in yerine Veliaht Abdülaziz Efendi'nin tahta çıkarılmasını zarurî gördükleridir: Yani keyfî hareketleri kal-

---

[242] s.37.
[243] **U.İğdemir:** s.36.
[244] a.y.,s.s.46.
[245] **Wanda:** s.74 — **N.Berkes:** ....***Çağdaşlaşma***; s.243.

dırmak ve millet namına bazı haklar koparmak..... Cemiyet rüesası [reisleri] *mutaassıb ve görgüsüz insanlar değildi ve bu zevatın hareketlerine yalnız din mefhumu âmil olmamıştır. Cemiyete intisabın* [girmenin] *çok sıkı merasime tâbi tutulmasından da anlaşılabileceği üzere, rüesanın gayesinde memleket ricalinin hoşuna gitmeyecek değişiklikler, hürriyet, ıslâhat tasavvurları vardı..... bence 'Kuleli Vakası' yalnız memlekette umumî ıslâhat yapılmasını isteyen şuurlu bir ihtilâl teşebbüsü olmakla kalmıyor, 'Jön Türk' harekâtına da başlangıç ve Tanzimat'tan sonra yükselen bir inkılâp abidesi gibi duruyor."*[246]

Niyazi Berkes'in görüşü ise, girişimin o tarihlerde Avrupa'da görülenler gibi *"devrimci, liberal, anayasacı"* ve *"ulusçu"* olmadığını, buna karşılık, *"Osmanlılık birliği.... İslâmlığın ve Osmanlı geleneğinin, Meşveret usulü ile iyi bir Padişah ve namuslu bir hükümet kurulması"*nı amaçladığı görüşünde.[247] **Prof.Dr.Sina Akşin** de şunu diyor: *"Kuleli olayının ilk meşrutiyetçi hareket olduğu öne sürülmüşse de, örgüt mensuplerının Islahat Fermanına ve sefahatle ısrafa karşı tepki duydukları için işe giriştikleri anlaşılıyor."*[248]

Olaya yaklaşımda açı önemli. Eğer, Tanzimat'ı ilericilik, çağdaşlaşmak, yasalar önünde eşitlik, insan hak ve özgürlükleri alanında atılmış adım olarak görürseniz, kuşkusuz, ona karşı çıkanları da tam karşı düşüncede olarak değerlendirirsiniz. O zaman, Fedailer Cemiyeti, gerici bir örgüt olarak karşınıza çıkar. Yok, eğer, Tanzimat'ı bu kitapta yapıldığı gibi gerçek yüzüyle algılarsanız iş değişir. O zaman, bu örgütün, Tanzimat'ın Hıristiyanları ayrıcalıklı kılan, Müslüman Türk halkını açlığa ve yoksulluğa mahkûm eden, ülkeyi emperyalizme teslim ederek sömürgeleştiren işbirlikçi, gırtlağına değin yolsuzluğa batmış iktidarına karşı gerçekleştirilmek istenen devrimci bir girişimdir.

---

[246] **Ahmet Bedevî Kuran:** ***Osmanlı İmparatorluğunda Ve Türkiye Cumhuriyetinde İnkılâp Hareketleri***; İstanbul, 1959, s.61-62.

[247] **N.Berkes:** ***....Çağdaşlaşma***; s.244.

[248] **Sina Akşin:** ***"Siyasal Tarih (1789-1908)"***; *Türkiye Tarihi,* C.III: *Osmanlı Devleti, 1600-1908*; Cem yyn., İstanbul, 1988, s.134.

Bir başka açıdan bakarsanız, başarıya ulaşacak olsaydı yapacakları ne olursa olsun, örgütün temel amacının geçerli toplumsal, siyasal ve ekonomik düzeni değiştirmek, değiştirmek olmasa bile, belli alanlarda frenlemek olduğu kuşkusuzdur. O düzenin ne olduğunu ise biliyoruz. Bu nedenle, örgüt, Tanzimat'a karşı çıktı diye onu eleştirmek, hemen gerici damgasını yapıştırmak hiçbir anlam ve değer taşımaz; böyle bir tutum, yalnızca Tanzimatçı görüşte olduğunuzu tartışmasız olarak ortaya koyar.

Örgüt, eğer başarıya ulaşsaydı, ancak o zaman yapacağı uygulamalara bakarak kesin bir biçimde ilerici ya da gerici olup olmadığını söyleyebilirdik. Ama başarısız olduğu için bu olanaktan yoksunuz. Bu durumda, ancak tarafların karşılıklı konumlarına bakarak bir yargıya ulaşmamız gerekiyor ki, İslâmcı ideolojinin biraz yukarıda değinilen ve o günlerdeki çizgisi de göz önüne alındığında, bu yargı, Fedailer Cemiyeti'nin antiemperyalist bir kuruluş kimliği taşıdığı olacaktır. Dahası, işbirlikçiliğe, Müslüman Anadolu halkının ezilmesine, savurganlığa karşı olduğu da apaçıktır. Ne ilginçtir ki, örgütün varlığının ortaya çıkarılıp önde gelenlerinin tutuklanmasından topu topu 3 gün sonra yaşanan bir olay şudur:

"Rebiülevvelin on dördüncü Salı günü hanım-sultanların cihazı bahren [denizden] *kemâl-i alâyiş ile* [büyük debdebe / tantana ile] *gönderildi. Halbuki bâlâda mezkûr* [yukarıda sözü edilen] *ihtilâlin zuhurunda Cuma günü Zat-i Şahane hakikat-i hali öğrenip haylice ürkmüş(tü)..... Cihazı götüren askerin aylığı verilmiyor iken bunca masraf ihtiyariyle* [yapılarak] *alay göstermek akıllara hayret vermiştir."*[249]

Örgütün İslâmcı bir nitelik taşıdığına bakarak, salt bu nedenle, gerici olduğunu öne sürmenin; Tanzimat'ın İslâmcı bir nitelik taşımadığına bakarak, salt bu nedenle onun ilerici ve devrimci olduğunu savlamaktan hiçbir başkalığı yoktur.

---

[249] **Ahmet Cevdet Paşa:** ***Tezakir***; C.II, Tezkire no.15, s.84-85.

Fedaîler Cemiyeti'nin geçmişten günümüze ulaşan çok önemli bir özelliği de, Avrupa devletlerinin orduları model alınarak oluşturulan ordunun ilk kez siyasete doğrudan el atmak istemesi ve darbe girişiminde bulunmasıdır.

5
YENİ OSMANLILAR

-I-

Yeni Osmanlılar adıyla anılan ve önce ülke içinde ve sonra da Avrupa'nın çeşitli kentlerinde çıkardıkları gazetelerle Osmanlı yönetimini eleştiren yazılarla bir düşünce akımına varlık kazandıran kimi *"aydınlar"* ilk kez 1865'de İstanbul'da Belgrad Ormanı'nda bir araya gelerek bir *cemiyet* oluşturacaklardır. İçlerinde **Namık Kemal** de bulunmaktaydı. Başlangıçta, kurucularının ve sonradan katılanların düşün birliği içinde oldukları söylenemeyecek olan bu oluşumun üzerinde birleştikleri nokta **Ali Paşa**'nın baskıcı yönetimiydi. Gerçekte, cemiyetin amacının, tartışmalı olmakla birlikte, **Ali Paşa**'yı devirmek olduğu belirtiliyor. O zamanki adı da ***İttifak-ı Hamiyet*** idi.[250] Üyelerinin çeşitli yayın organlarında işledikleri düşünceler de anayasalı bir meşrutiyet çerçevesindeydi. Üyelerinden birinin Cemiyet'in **Ali Paşa**'ya ilişkin planlarını ihbar etmesi üzerine içlerinden yurt dışına kaçamayanlar tutuklandılar. Bu sırada Mısırlı prens **Mustafa Fazıl Paşa**, Osmanlı hükümeti ile uyuşmazlığa düşmüş bulunuyordu. Hükümet, Mısır'daki yönetime geçmedeki yöntemi değiştirdi ve Paşa'nın Mısır hidivi olması önlendi. Büyük bir servet sahibi olan **Mustafa Fazıl Paşa**, bunun üzerine bu kişileri Avrupa'da örgütleyerek ve parasal destek vererek çeşitli gazeteler çıkarmaları için olanak sağladı; amacı böylece Osmanlı hükümetine karşı basın yoluyla bir muhalafet oluşturmak ve baskı kurmaktı.

Burada Yeni Osmanlılar'ın öyküsünü anlatacak değilim. Yalnızca konumuz açısından ve içlerinde en önde gelen kişiler olan **Namık Kemal, Ziya Bey (Ziya Paşa)** ve sonradan Yeni Osmanlılar'dan kopacak olmakla birlikte **Ali Suavi**'nin Osmanlı

---

[250] Berkes, bunun *Yurtseverler Birliği* olarak bugünkü dile çevrilebileceği görüşündedir — **Berkes: ....*Çağdaşlaşma***; sç 244.

yönetimine, Tanzimat'a yönelttikleri eleştiriler üzerinde durmaya çalışacağım. Ancak, **Ali Suavi**'nin eylemli girişimi **II.Abdülhamit** döneminde ***Çırağan Vakası*** olarak gerçekleşeceği için onun üzerindeki o dönemi ele alırken durulacak.

Namık Kemal'in görüşlerini ve kimi davranışlarını ayrıca vurgulamak da gerekiyor. Çünkü, çoğu kere **Namık Kemal**'den **Atatürk**'ün fazlası ile etkilenmiş olduğu, daha önce de altını çizdiğim gibi, öne sürülüyor. Durumun böyle olup olmadığının saptanması, Atatürk ilke ve devrimlerinin doğru anlaşılmasında büyük önem taşımaktadır.

-II-

Ziya Paşa'da da, **Namık Kemal**'de de ilk göze çarpan tutum, Tanzimat uygulamalara yönelttikleri eleştirilerin İslâmcı bir nitelik taşıması. Tanzimat'a yönelttikleri ve önceki sayfalarda yer geldikçe andığım genel toplumsal, siyasal ve ekonomik eleştirilerinin yanı sıra, Tanzimat'ın İslâmî ilkelerden uzaklaştığı, hattâ ters düştüğü için ağır bir biçimde yerdikleri görülür. Böylece, *batılılaşma* karşısındaki bu en kapsamlı tepki de, genel çizginin dışına çıkmamış olmaktadır. Öylesine ki, **Ziya Paşa**, ünlü ***Terkib-i Bend***'nde:

İsnad-ı taassup olunur merd-i gayura
Dinsizlere tevcih-i reviyet yeni çıktı
İslâm imiş devlette pâbend-i terakki
Evvel yoğidi işbu rivayet yeni çıktı
Milliyeti nisyan ederek her işimizde
Efkâr-ı frenge tebeiyyet yeni çıktı

derken, **Namık Kemal** de *şeriatı* şöyle savunuyordu:

"Hayfa ki elimizde şeriat gibi medeniyetin her türlü ihtiyacını ifaya kâfî bir atiye-i ilâhiye [tanrısal armağan] *var iken o bırakıldı da sekiz on zalûm ve cehûlun havatır ve hevesatı mülkümüzde esas-ı hukuk oldu."*[251]

[251] Hürriyet, 5 Şevval 1285 (18 Ocak 1869).

"Şeriat.....Ondan itikat olunacak kanun, adaletçe ve icabı vakit ve hale mutabakatçe belki düvel-i mütemeddinede [uygar devletlerde] *mevcut olan kavaninin hepsine müreccah olacağından* [tercih edileceğinden / daha iyi olacağından] *şüphe mi edilir?"*[252]

".....bekamızı, devamımızı o esasa riayette aramalıyız. Şimdiye kadar mütenevvi [çeşitli] *mahkemeler ve türlü türlü kanunlar yapıldı. Bunlardan şeriat-ı Ahmediyenin kadrini kırmaktan başka ne faide hazıl oldu? Bu mahkemeler şeriat mahkemelerinden daha â'del* [âdil] *ve kanunlar ahkâm-ı şeriyyeden* [şer'î hükümlerden] *daha mükemmel mi zannoluyor?"*[253]

".....ahkâm-ı şerriyenin en küçük bir faslında olan kavait [kurallar] *ve fevaid-i medeniye* [medenî faydalar] *bunların* [yani, şer'î hükümler dışındaki hukuk kurallarının] *cümlesine keyfiyet ve kemiyetçe* [nitelik ve nicelikçe] *birkaç kat faiktir* [üstündür]."[254]/[255]

Ziya Paşa'ya göre de:

"Ve Ticaret ve Eyalet ve Temyiz Hukuk ve İdare Meclislerinin küşadı [açılması] *ve zaten mehakim-i şer'iyyeye* [şeriyye hâkimlerine] *ait olan ahkâm-ı hukukîyenin* [hukuk hükümlerinin] *takım takım ayrılarak bunlara tahsisi ile şeriat mahkemelerine yalnız karı koca kavgasıyle talak* [boşanma] *ve nikâh sırf umur-u mezhebiyeye* [mezhep işlerine] *dair hususatın bırakılması bilcümle şer'î şerifin vücudunu kaldırmak ve bu teşebbüslerle Avrupa'ya karşı dirayetli görünmek maksadından başka mânaya hamlonulamaz."*[256]

İşin gerçeği aranırsa, **Ziya Paşa** ve **Namık Kemal** ve bu alanda onların çizgisinde olan Yeni Osmanlılar, sorunların neler olduğunu sezip görmüşler, ancak bu sorunların neden ortaya çık-

---

[252] Hürriyet, 13 Şaban 1285 (30 Kasım 1868).

[253] Hürriyet, 6 Cemaziyelevvel 1285 (24 Ağustos 1868).

[254] İbret, 1 Şaban 1285 (5 Eylül 1868).

[255] Belirtilen gazete yazılarının metinleri İ.Sungu'nun Tanz.I'de yer alan ve adı geçen makalesinde bulunmaktadır.

[256] **K.Birand:** s.53-54.

tığını genellikle kavrayamamışlar. En önemlisi de, ***ulus*** ve ***ulusalcılık*** kavramlarını algılayamamış olmaları. Şeriat yanlılıklarını bu açıdan değerlendirmek gerekiyor. Gerçekte, onlar, Osmanlı Hıristiyanları'na tanınan ayrıcalıklar karşısında Müslüman Türk halkının içine sürüklendikleri durumu dile getirmek ve yenileşme / batılılaşma adı altında yapılanların Türk halkına çıkarılan faturasını eleştirmek istemektedirler ama ***Türklük*** bilincinden uzak oldukları gibi aynı zamanda Osmanlıcıdırlar da. Devletin ancak Osmanlılık anlayışı ile ayakta durabileceğine inanmaktadırlar. Bu çerçeve içinde Türklük uslarına pek gelmemekte ama Müslüman halk içinde doğup büyüdükleri için onu tanımakta ve onun sıkıntılarını dile getirmeğe çalışmaktadırlar. Nasıl halk olup bitenlere ulusalcı bir tepki gösterecek yerde dinine sarılmakta ise, onlar da öyle yapmaktadırlar. Bu nedenle, **Ömer Lütfi Barkan**, Yeni Osmanlılar'ın şeriat yanlılığının gerçekte dinsel kaygılardan değil, fakat toplumun kendi yapısına uygun olan ve bu yapıya dayanan yasalarla yönetilmesini sağlamayı amaçlamalarından kaynaklandığını belirtiyor.[257] **Ziya Paşa'nın *Harabat***'ın önsözündeki şu dizeleri **Barkan**'ın bu görüşünü doğrular nitelikte:

Takit ile aslını unutma
Milliyeti hakir tutma
.....
Bilmem ki neden her işte mutlak
Avrupalıya mukallit olmak
Anlarda bu fikr-i fasit olmaz
Yekdiğerine mukallit olmaz
....
İlimde hükmü yok mu farkın
Vaz'iyyeti bir mi garb ü şarkın

Hıristiyanlar giderek daha da ayrıcalıklı kılınırken Müslüman halkın ezilip durması, **Namık Kemal**'in şu satırlarında anlatımını açıkça bulur:

---

[257] **Ö.L.Barkan:** ***Tanzimat Tetkiklerinin....***; s.312.

"Devlet, [Hıristiyanlar'ın] *her türlü hukuk-i politiyelerini* [siyasal haklarını] *temin etti; fazla olarak bir cüz'i bedel mukabilinde vatan-ı müşterek uğrunda kan dökmekten kendilerini hıfzeylemektedirler* [korumaktadırlar / sakınmaktadırlar], *Her ne şikâyetleri olsa inikâs-ı mehibi* [gürültüyle yankılanması] *Avrupa'nın her köşesinden işitiliyor. Mebusan dairelerine numune olacak meclisleri ve sefaret hükmünü verir patrikhaneleri var. Bunlara mukabil biz neye mâlikiz? .....servet-i milliyemiz bulunduğu hal-i müzayakaya duçar oldu. Hıristiyanlar haiz oldukları kabiliyetı sanat ve ticarette sarf ettiler, saadet-i halce Avrupalılar'a yaklaştılar. Bununla beraber, yine, devlet hizmetinde dahi müstahdemdirler* [istihdam edilmektedirler; yani, görev almaktadırlar]. *Fakat birkaç kuruş maaşla senelerce kalemlere gidip gelmeye tenezzül etmezler devükelâdan olmak isterler; halbuki, içlerinde lisan-ı resmî üzere yanlışsız birkaç satır yazacak kimse yoktur. Vatan yolunda tüfek taşımak istemezler de ordu müşürü olmayı arzu ederler; halbuki, hiçbiri fen-ni harbin bir bahsine vakıf değillerdir. Kendileri, umumiyet, veya ekseriyet, İslâmda olan eyalâta vali olmak talebinde bulunurlar, umumiyet, veya ekseriyet, Hıristiyan'da olan yerlerde İslâm'dan vali bulundurmamak için silâha sarılırlar.... Bir de, bugünkü günde, Fransa Devleti birkaç milyon ve, İngiltere Devleti elli altmış milyon nüfuslu birer İslâm mülküne hükmediyorlar. Acaba niçin her birinde İslâm'dan ministrolar, mareşaller, kıral kaymakamları, sefirler, meclis azaları, ve belki, miralaylar, kaymakamlar yoktur?"*[258]

-III-

Ziya Paşa, Osmanlı Devleti'nin sömürgeleşmesi üzerinde uzun uzadıya durmuş. Sömürgeleşmenin belirtileri olarak da devletin içişlerine karışılmasını, emperyalist devletlere hoş görünme isteğini, dış borçlanmayı, yabancı kapitali görmüş. Osmanlı Devleti'nin içişlerine nasıl ve ne ölçüde karışılmakta ol-

[258] **M.C.Kuntay:** ***Namık Kemal....***; s.185-186.

duğunu ve Osmanlı yöneticilerinin bunu nasıl karşıladıklarını anlatırken **Mustafa Reşit Paşa**'nın sırtını elçilere dayaması ile bu yolun açıldığını anlattıktan şöyle demiş bulunuyor:

".....sefaretler bu methalden [bu girişten / yoldan] *umur-u dahiliyemize* [içişlerimize] *parmak sokmağa başladılar..... iş bir mertebeye geldi ki Babıâli evvelce sefaretlerden imtizaç etmedikçe* [görüş ve düşüncelerini almadıkça] *icray-i tebeddülata* [değişiklik uygulamaya] *cesaret edemez oldu."*[259]

Daha önce elçilik tercümanlarının bu açıdan davranışlarına değinirken **Ziya Paşa**'nın bu konuyu da nasıl ele aldığını belirtmiştim.[260] Buna ek olarak ***Hürriyet***'in 12 Temmuz 1869 günlü sayısında Paşa şunları söylemektedir:

".....vali ve mutasarrıflardan her kim oranın konsolosu ile uyuşmaz yani konsolosun menfaatine hizmetle kendi vazifesini ve hukukunu feda eylemezse resmen şikâyet etmek şöyle dursun yalnız konsolosun sefaret tercümanına yazdığı bir mektupta beyan ettiği hoşnutsuzluk biçare memurun ferman-ı nikâli olduğu hezar emsali ile sabit olduğundan devletimizde akıl ve tedbir ve iffet ve hamiyet ile muttasıf olan memurlar birer birer işten çıkarıl[dı]...."

Ziya Paşa'nın ***Rüya***'sında da şunları okuruz:

"Rumeli'nin her tarafı ecnebi casusları ile memludur [doludur]. *Mahallî hükümetleri ve Babıâli bilmiyorlar mı, fakat sefaretlerle hoş geçinmek için ses çıkartmazlar."*

Rüya'da ayrıca Osmanlı yönetiminin başında bulunanların yabancı elçiliklere hoş görünmek için Girit işini savsakladıklarını, Şam sorununda Fransa'ya "cemile" olması için 800.000 kese ödence vermeyi üstlendiklerini, elçiliklere ıslahat yapıldığını kanıtlamak için hiç gereği yokken yeni iller, yeni kurullar oluşturulduğunu belirtmektedir.

Öte yandan, Osmanlı Devleti'nin içine düştüğü ekonomik çöküntünün, sömürgeleşmenin ve bunu kavrayamayan işbirlikçi

---

[259] Hürriyet, 12 Safer 1286 (24 Mayıs 1869).
[260] Bkz. s.588-589.

bir davranışa yöneticileri sürükleyen bir kafa yapısının sonucu olduğunu, *"Avrupa'yı tamamiyle kendimize bağlamak dahi anı kendimizden faidelendirmek ve bu da Avrupa sermayesini mülkümüze çekip bağlayıp bununla her vakitte devleti ve zımnen* [bunun içeriğinde olarak] *kendi menfaat ve sermayesini muhafazaya Avrupa'yı mecbur etmek ile olur, dediler. Velhasıl nasıl oldu ise oldu bu halka-i belâ boğazımıza geçti ve bir daha çıkarmak nasip olmadı."*[261] diyerek açıklıyor ve sözlerini şöyle sürdürüyor: *".....bizim memleketimizin servet-i tabiyesi yollar olmadığından harice çıkamıyor ve bunların inşasına ve ahalinin terbiye-i medeniyeye girmesi için maarifin neşrine* [eğitimin yayılmasına / yaygınlaştırılmasına] *Devlet-i Âliye teşebbüs edecek ve bu da akçeye mevkuftur* [bağlıdır],*bize şu kadar para veriniz dediler ve istediklerini aldılar....."*

Dış borçlar yüzünden devletin nasıl battığı üzerinde ayrıntılı olarak duran **Ziya Paşa**'nın, ***Hürriyet***'in 18 Ekim 1868 günlü sayısında, yabancılara taşınmaz mal alım satımı ve bunlara işletme hakkının tanınması karşısında da, *"Bu tabirin Türkçesi biz idare-i hazıra* [şimdiki yönetim] *sayesinde ticaretimizi, sanatımızı ecnebilere verip birer çürük kulübeye başımızı sokmuş seyirci gibi kalmış idik. Şimdi bu kulübelerimizi dahi anlara verip haneberduş olarak Anadolu yakasına hicret edeceğiz demektir."* diye yakınmakta, aynı gazetenin 3 Mayıs 1869 günlü sayısında ise, varılan noktanın ne olduğunu şu sözlerle vurgulamaktadır:

".....ticaret-i dahiliyemiz [iç ticaretimiz] *bütün Avrupalılar'ın eline geçti ve emtia-i dahiliye* [yerli mallar] *revaçtan kalkıp Avrupa meta'ı itibar buldu. Büyücek muamelât-ı ticarete girişen tebaamızı dahi imtiyazat-ı ecnebiye ile hükümetimizin müttehazi olan* [yani, izlediği] *muamele-i zulmiye ezdi bitirdi."*

Ziya Paşa, aynı yazısında, Avrupa'ya hoş görünmeğe kalkışılıncaya değin *"çitari ve şayak ve aba ve sof giyerdik ve çatma ve ehram döşerdik. Fakat harice bir para borcumuz yok*

[261] Hürriyet, 23 Teşrinisani (kasım) 1868.

idi" gerçeğine parmak bastıktan sonra, Avrupalılar'ın giyim kuşama özenti başlayınca bunları üretenlerin mallarının alınmamaya başlandığını, Avrupa eşyasının satın alınır olduğunu belirtmekte, bunun sonucunda da *"bizim terzi ve kumaşçı ve yağlıkçı ve çulha ve hazzaz ve simkeş ve yemenici ve çedikçi esnafımız geçinemeyip battılar"* diyerek gelişmelerin bir başka yönüne ışık tutmaktadır.

Bu arada yine ***Hürriyet***'te 22 Şubat 1869'da şu gerçeğe de değinmiş bulunuyor:

"Fransızca 'bonjour monseiur', 'merci' gibi birkaç kelime ile nezaket satmak hüsn-ü terbiyeden [iyi / güzel terbiyeden] *madut oldu* [sayıldı]."

Zafermâme'de de diyor ki:

"Bir müddetten beri alafranga olmaya başladık. Osmanlılık bize kaba görünür oldu. Türk ve Osmanlı sıfatları evsaf-ı tahkiriye [hakaret sıfatları] *sırasına geçti. İşte biz de bu hale geldik."*

Hürriyet'te 18 Ekim 1868'de yayınlanan ve **Ziya Paşa**'nın kaleminden çıkan şu satırlar bugün en az o günkü kadar, hattâ daha da çok geçerli:

"Amma İstanbul'da Hacı Ahmet Efendi ve Hasan Ağa bulunacağına Müsyü Laurant ve Müsyü Metron otursun; bundan ne zarar gelir? Devlet, yine devlettir.... [ama] *İstanbul'un o murdar sokakları bozulup Paris'teki bulvarlar gibi kırk elli arşın arzında vasi* [geniş] *caddeler açılır ve iki taraflı kâgir ve muntazam konaklar yapılır. Sokaklarda sabaha kadar gazler* [gaz lambaları] *yanar. Kağıthane yolları düzeltilip omnibüsler ile amed-şüd* [gidiş-geliş] *kolaylaşır. Boğaziçi'nin iki tarafına rıhtım çekilip ve gazler ile donatılıp geceleri cennet-misal olur.*

Ve bunları Ahmet Efendi ile Hasan Ağa yapamaz, ancak Avrupa'nın ehl-i serveti [servet / kapital sahibi] *yapar, bu kadar muhassenat* [iyilikler / güzellikler] *da feda olunur mu denilirse biz bunların hepsinin güzel şeyler olduğunu itiraf ile beraber İstanbul'u bizim aba* [babalar] *ve ecdadımız kanlarını dökerek almış olduklarından biz onu beş on kuruşa satıp yalınayak çocuk-*

larımızın elinden tutarak Anadolu kırlarına çekilmek hallerini düşünürüz ve biz bu hallere girdikten sonra İstanbul'un kesbedeceğinden [kazanacağından] *ne istifade ve ne telezzüz edeceğiz* [lezzet duyacağız] *orasını anlayamıyoruz....*

Eğer İstanbul o sureti kesbederse [o duruma gelirse] *arasıra biz de odun kömür satmak için İstanbul'a geldiğimiz vakit ayniyle o yolda teessür ve şu kadar ki bir vakit bu memleket bizim iken birkaç zatın muhafaza-i ikbali* [yani, kişisel mutluluklarını sürdürebilmeleri için], *ittihaz ettikleri sui tedbir* [aldıkları kötü önlemler] *ve idare belâsiyle elimizden çıktığı tahattur ile* [anımsayarak] *eşkriz-i nedamet ile tahassür oluruz* [pişmanlık gözyaşı dökerek özlemini çekeriz]."

Söylemeden edemeyeceğim: **Ziya Paşa**, bugünleri görseydi, daha önce de şimdi olup bitenleri yaşamış olduğu için belki şaşkınlığa uğramazdı, ama ülkemizin tüm değerlerini yabancılara haraç mezat ve yok pahasına satan şu *"birkaç zatın"* kendilerini ***İslâmcı*** olarak tanıtmaları karşısında acaba ne yapardı, doğrusu gerçekten merak ediyorum.

-IV-

Namık Kemal de, genelde Tanzimat'a aynı eleştirileri yöneltmiş. Bunlardan bir bölümüne de yeri geldikçe[262] ve biraz yukarıda şeriatçılık açısından değindim. Fakat, onun **Ziya Paşa**'dan çok daha fazla Osmanlıcı olduğunu görüyoruz. Üstelik, **Ziya Paşa**, Batı karşısında bir aşağılık duygusuna kapılmaz, tersine kendi değerlerimize sahip çıkmamız üzerinde dururken **Namık Kemal**'de bu duygunun ne denli güçlü olduğunu da görmüş bulunuyoruz.[263] Kuşkusuz, bu durum, Yeni Osmanlılar'in uyumlu bir düşün birliği içinde bulunmamış olmalarının da bir sonucu ama bu akımın önde gelen 2 adı arasındaki başkalığın da bir göstergesi.

---

[262] Bkz.,s.604-605, 636.
[263] Bkz.,s.568, 569.

Şimdi önce, **Namık Kemal**'in Osmanlıcılığı üzerinde duralım.

Namık Kemal, ***Kaside***'sinde de belirttiği gibi tam bir Osmanlı'dır ve Osmanlı olmaktan övünç duymuştur:

Biz ol nesl-i kerîm-î Osmâniyâniz kim
Cihan-girâne bir devlet çıkardık bir aşîretten

Bu övünme bir bakıma doğal karşılanabilirdi, eğe ***Vatan Yahut Silistre***'de Osmanlılık ve Türklük için söyledikleri yer almasaydı!

Bu yapıtında **Namık Kemal** hep Osmanlılık üzerinde, onun şan ve şerefi, kahramanlığı üzerinde durmuş bulunuyor. Örneğin; oyunun kahramanlarından İslâm Bey şöyle konuşur:

"Tuna geçildi, birkaç kere geçildi. Fakat hiçbir vakit alınamadı. Osmanlılar durdukça yine bir vakit alınamaz; hele Osmanlılar Osmanlılığın ne demek olduğunu bilirlerse hiçbir vakit alınamaz."

Yine İslâm Bey der ki:

".....süngü süngüye geldik. Osmanlı ne demek olduğunu gösterdik."

Hemen belirteyim, burada "Osmanlı" sözcüğü ile Namık Kemal'in "Türk"ü anlatmak istediği hiç sanılmamalı. Çünkü, her şeyden önce o, Osmanlı'nın ***"vatan"***ından söz ederken *"40 milyon can besliyor"* diyor ki, Osmanlı Devleti'nin Rum'u, Ermeni'si, Sırp'ı, Arnavut'u, Bulgar'ı, Arap'ı... ile o tarihte toplam nüfusu 40 milyondur. Başka bir deyişle, **Namık Kemal**'in "vatan"ı, bunlarının tümünün vatanıdır, Türk'ün değil. **Namık Kemal**'in "vatan" kavramının nasıl bir şey olduğunu daha iyi anlamak için, çok uluslu devletlerde, örneğin bir Büyük Britanya İmparatorluğu'nda bir İngiliz'in Malezya'ya ya da Hindistan'a "vatanım" deyip diyemeyeceğini düşünmek gerekir. Yine örneğin; Kongo, Belçika'nın yönetiminde iken, bir Belçikalı için Kongo "vatan" mıydı

Asıl önemlisi ise, tüm yapıtta ***"Türk"*** sözcüğünün tek bir kere geçmesi. O da şöyle:

"İslâm Bey - ..... Hele vatanın mukaddes topraklarını bir ecnebinin murdar ayağıyle çiğneyeceğini anlasınlar. İşte o vakit halka başka bir hal geliyor, işte o vakit inan en miskin köylü ile benim aramda hiç fark kalmıyor, işte o vakit o abalı kebeli Türkler, o tatlı sözlü, yumuşak yüzlü köylüler, o çifte koşulan öküzden fark etmek istemediğimiz biçareler aradan bütün bütün kayboluyor da yerlerine Osmanlılığın, kahramanlığın ruhu meydana çıkıyor....."[264]

O dönemde "Türk" sözcüğü "köylü" için kullanırdı da onun için **Namık Kemal** böyle demiş gibi bir savda bulunmak da düşünülemez. Bir kez, öteki Osmanlı uluslarının da, etnik guruplarının da, "köylü"sü vardı, onlara da "Türk" denmiyordu ya? Hem sonra, tarihe meraklı ve koca koca tarih kitapları yazmış bulunan **Namık Kemal**'in "Türk" adının ne anlama geldiğini bilmediğini de söyleyemeyiz. O, açık seçik söylemiş: *".....biçareler aradan bütün bütün kayboluyor da yerlerine Osmanlılığın, kahramanlığın ruhu meydana çıkıyor."* Şu halde, onun için "Türk":

1- "*Miskin köylü*"dür,

2- Bu miskin köylü *abalı kebeli"*dir,

3- *"Çifte koşulan öküzden fark etmek istemediğimiz "biçareler"*dir,

4- Bu miskin, abalı kebeli, öküzden farksız köylüler, Osmanlılık'ın ne demek olduğunu anlasalar, adam olacaklardır.

Onun içindir ki, **Namık Kemal**, Türk'ün değil, Osmanlı'nın kahramanlığından söz etmiştir. Onun içindir ki, İslâm Bey:

".....Burada benden başka Osmanlı yok mu?"

der. Oysa,

"Burada benden başka Türk yok mu?"

demeliydi.

İşte, **Namık Kemal**'in ulusalcılığı! bu kadardı.

---

[264] **Namık Kemal:** ***Vatan-Yahut Silistre***; tertip eden Mustafa Nihat Özön, 9.basım, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1976, s.87.

Ama o yalnız bununla kalmamış, halkı küçümsemiş, hattâ halk düşmanlığı da yapmış. ***Akif Bey*** adlı oyunundan şu bölümü okuyalım:

"Dilrüba- .....Keşke iki fakir köylü olaydık da, daima birlikte bulunaydık, daima birlikte çalışaydık. Bugün kazanaydık, bugün yiyeydik. O vakit görürdünüz, size nasıl cariyelik ederdim de yine sultanlar gibi ferahlı ferahlı yaşardım.

Akif- Halimizden memnun olalım. Efendiciğim ben köylü olmayı hiç arzu etmem. Niçin devletime istediğim gibi hizmetten âciz olayım? Niçin o senin nurdan dökülmüş ellerin çift sürsün, inek sağsın?"[265]

Düşünün ki, o dönemde Anadolu ve Trakya nüfusunun yaklaşık %90'ı, yani halk, köylüdür.

Görüldüğü gibi **Namık Kemal** de açıkça halkı küçümseme söz konusudur. Onda Türk halk çoğunluğunun ekmek kavgasından kaynaklanan sorunlarına gösterilmiş bilinçli bir ilgiyi aramak boşuna olur. **Namık Kemal** çizgisindeki Yeni Osmanlılar'ın mutlakiyetçi Osmanlı rejimine karşı çıkışları, halkın sorunlarına çözüm aramak kaygısından değil, fakat dış siyasal kaygılardan, çeşitli uluslardan oluşan Osmanlı Devleti'nin göreceli özgürlükçü bir siyasal sistem sayesinde parçalanmaktan kurtulabileceği düşüncesinden ileri geliyordu. Kaldı ki, ona göre, siyasal savaşım içinde halkın yeri olmamalı, halk bu savaşımın dışında bırakılmalıydı. O, halkı *"ayak takımı"* olarak nitelendiriyordu. Babıâli'nin zulmüne zorla da son verebilir ve meşrutî bir yönetim bu yolla da kurulabilirdi, ancak bu işe o zaman halk da karışacağından asla bu yola başvurulmamalıydı. Kendi deyişiyle:

"Bize göre, boynumuzda zulüm adlı bir zincir-i esaret bağlı, fakat ref'i [kaldırılması] *kan bahasına alınacak kadar müşkil değil. Lâkin biliyor musunuz, ben neden korkarım,dirayet ve hamiyetle itiraz makamına çıkanlar yine böyle tariki-i itidalle*

---

[265] **Namık Kemal:** ***Akif Bey***; teşkîp eden Mustafa Nihat Özön, 2.basım, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1972, s.37.

[ılımlı yolla] *istihsal-i maksada* [amacı elde etmek için] *çalışıp dururken açlık, susuzluk ayak takımının canına kâr eder de bir kere anlar silâha sarılacak olursa İstanbul kınareye* [mezbahaya] *döner. Bu bahane ile belki devlet de biter. Hemen Cenab-ı Hak muhafaza itsün."*[266]

Öte yandan, **Namık Kemal**'in savunduğu yeni yazının işlevinin ne olacağına bir göz atarsak, bu söylediklerim pekişecek:

".....fakat mensur olan âsâr-ı edebiyemiz [yazınsal yapıtlarımız] *tarz-ı kadimin* [eski biçimin] *zincir-i esaretinden kurtulduğu zamandan beri millete ahrârâne* [özgür olarak] *pek çok hizmetler etmeğe istidat gösterdi ve vasıl olduğu mertebenin terakkiyat-ı sahihadan* [gerçek ilerlemelerden] *olduğu pek kolay ispat olunabilir ..... Hukuk-u devlete, muhabbet-i vatana* [vatan sevgisine], *feyz-i hamiyete* [yurtseverliğin artmasına], *şan-ı askeriyeye, vakayi-i harbe dair velev mücmel* [kısa] *olsun malûmat hâsıl ediyor. Umumun daire-i ıttılaında* [bilgisinde / anlayışında] *hâsıl olan bu vüs'at* [genişlik] *tarz-ı cedit* [yeni tarz / biçim] *sayesinde değil midir?"*[267]

Görüldüğü gibi yeni biçim yazının işlevleri tek tek sayılmış. Ne ki, bunlar arasında halkın sorunlarının bir yeri bulunmuyor. Kendi yazınsal yapıtlarını okuduğumuzda da, bunların hiçbirinin toplumsal konulara eğilmediğini, Batılı yazarların yapıtlarının kopyaları olduğunu görürüz.[268]/[269]

Şimdi, **Atatürk**'ün **Namık Kemal**'den etkilenip etkilenmemiş olduğu konusuna dönebiliriz. Her şeyden önce, 3. Ki-

---

[266] **Niyazi Berkes:** ***"Namık Kemal'in Fikrî Temayülü"***; *Namık Kemal Hakkında*; D.T.C.F., yyn., İstanbul, 1942, s.229.

[267] **Ali Nihat Tarlan:** ***"Tanzimat Edebiyatında Hakikî Müceddit"***; Tanz.I, s.614-615.

[268] Bu konuda daha geniş bilgi için bkz. **Çetin Yetkin:** ***Toplumsal Ve Siyasal Açılardan 13 Yazar Üzerine Notlar***; Ümit yyn., Ankara, 1996, s.34-49.

[269] Namık Kemal'in genel olarak görüş ve düşünceleri için bkz. **Musa Çadırcı:** ***Namık Kemal'in Sosyal Ve Ekonomik Görüşleri***; O.T.A.M., D.nden ayrı basım, Ankara, 1991.

tap'ta üzerinde durulacak ama burada da şunu belirteyim, **Atatürk** için Ulusal Kurtuluş Savaşımız'ın şafağında da amacı, Osmanlı Devleti'ni kurtarmak ve yaşatmak değil, fakat yeni bir ulusal devlet kurmaktı. Osmanlıcı da olmamıştı, Türk ulusalcılığı en yüce önderini onda bulacaktı.

Namık Kemal, ***Türk***'ü küçümserken, **Atatürk** için Türk olmak mutluluktu.

Namık Kemal, ***halk egemenliği / ulusal egemenlik*** kavramlarına karşıydı. O, iktidarın sınırlandırılmasının hukuksal kaynağının şeriatta ve İslâm devlet örgütlenmesinde bulunduğunu sanısına kapılmıştı. Oysa, iktidarı dinsel temele oturtan her siyasal düşünce, üzerine ne denli meşrutî bir kılıf geçirilirse geçirilsin, onu temsil ettiği varsayılan kişi ya da kişileri insanların üstünde bir yere koyar; dahası, iktidarın kaynağı Tanrı olur. Halk / ulus egemenliğinde ise, iktidarın kaynağı halktır / ulustur. İktidar, Tanrı'dan ya da onun temsilcisi sayılandan alınıp halka / ulusa mal edilmedikçe, ***"Egemenlik, koşulsuz ulusundur"*** diyebilmek olanaksızdır. Aynı nedenle de, ***laiklik***, ulusal egemenlikten ayrı düşünülemez. Çok açıktır ki, **Namık Kemal**'in ve **Atatürk**'ün görüş ve düşünceleri bu açılardan taban tabana karşıttır. **Berkes**'in *"Namık Kemal....getirdiği yeni fikirlerin tüm yeni şeylere delalet etmediği, bunların İslâm Osmanlı geleneğinde bulunan işlemlerin sadece yeni bir biçime sokulmasından başka bir yenilik gereklilikleri olmadığı düşüncesine gerçekten bağlıdır ya da farkında varmadan bu sonuca varmıştır."*[270] yargısı, onun bu alandaki düşüncelerinin doğru bir yorumudur.

Öte yandan, **Namık Kemal**'in köylülüğü ve halk kitlesini nasıl aşağıladığını gördük. Oysa, **Atatürk**'ün gözünde köylü ulusun efendisiydi. Kaldı ki, **Atatürk**'ün halkçılık ilkesinin **Namık Kemal**'in siyasal görüşüne ne ölçüde aykırı olduğu da apaçık.

Namık Kemal'in Avrupalılar karşısında kapıldığı aşağılık duygusunu da anımsatmalıyım.

---

[270] **N.Berkes: ....*Çağdaşlaşma***; s.259-259.

3.Kitapta Tanzimat'taki ***batılılaşma*** ile Cumhuriyet'in ***çağdaşlaşma***'sı arasındaki uçurumu incelediğimizde, **Namık Kemal** Tanzimat uygulamalarına eleştirilerde bulunmasına karşın Osmanlılık ve batıcılık açılarından o da Tanzimat çizgisinde olduğu için, durum bu yönlerden de açıklığa kavuşacak.

Tüm bunlara karşın, **Namık Kemal**'deki özgürlük aşkı ve bu duyguyu dile getiren yazıları ve dizeleri, elbetteki **Atatürk**'ün üzerinde bir etkisi olmuştur. Bu etkinin daha çok **Atatürk**'ün öğrencilik ve gençlik yıllarında olduğunu söylemek gerekiyor.

-V-

Yeni Osmanlılar'ın Avrupa'da barınmalarına ve çıkardıkları gazeteler aracılığı ile başta sadrıâzam **Ali Paşa** olmak üzere Osmanlı yöneticilerini eleştirmelerine olanak sağlayan **Mustafa Fazıl Paşa,** çok geçmeden **Abdülaziz** ile anlaştı. Bunun üzerine, Yeni Osmanlılar, bir süre daha ve bu kere İstanbul ile uyuşmazlığa düşen Mısır hidivi **İsmail Paşa**'nın desteği ile çalışmalarını sürdürdüler. Ancak, **Ali Paşa**'nın 1871'de ölümü üzerine İstanbul'a döndüler, çeşitli görevler aldılar, **Ziya Paşa** ve **Namık Kemal** 1876 Anayasası'nın hazırlanmasında çalıştılar.[271] Ama **Ali Suavi, Abdülaziz**'in ölümüne değin dönmeyecek, dönmemekle de kalmayacak **Mustafa Fazıl Paşa** ve dâvalarını böylece bırakanlara ağır yergilerde de bulunacaktı.[272]

Yeni Osmanlılar, ilk bir araya geldiklerinde, **Ali Paşa**'yı öldürerek bir hükümet darbesi yapmayı düşlemişlerdi. **Ali Paşa** eceliyle ölünce de ülkeye döndüler. Ne yazık ki, **Ali Suavi** bir yana, bu durum, ötekiler için sanki bütün sorun **Ali Paşa** imiş gibi bir izlenim veriyor.

---

[271] Atatürk'ün 1876 Anayasası'na ilişkin görüşüne aşağıda değinilecek. O zaman, bu alanda da bu anayasayı hazırlayanlar ve bu arada Namık Kemal için ne düşündüğünü de görmüş olacağız.

[272] Bkz. **Hüseyin Çelik:** ***Ali Suavi Ve Dönemi***; İletişim yyn., İstanbul, 1994, s.229 v.d..

Avrupa'ya giderek, savaşımlarını orada sürdürerek de bir geleneğin başlatıcısı oldular. Emperyalizmin kurbanı olan bir ülkeyi emperyalist ülkelerde ve bu emperyalistlerle içli dışlı olan **Mustafa Fazıl Paşa**'nın parasıyla savundular.

Kuşkusuz, Yeni Osmanlılar'dan kimilerinin kişisel davranışları eleştiriye açık olsa da, Tanzimat'ın uygulamalarına ve **Ali** ve **Fuat Paşalar**'ın başında bulunduğu iktidara yönelttikleri eleştiriler yerindeydi, haklıydı. Ne ki, kendi kafalarındaki ve gerçekleşmesini istedikleri düzen de aynı ölçüde eleştiriyi hak ediyor. Bu durum, 1876 Anayasası'nı incelerken daha bir açıklık kazanacak.

6
TALEBE-İ ULUM OLAYI VE ABDÜLAZİZ'İN TAHTTAN İNDİRİLMESİ

-I-

26 Ağustos 1875'te 2. kez sadrıâzam olan **Mahmut Nedim Paşa,** Rus yanlısı olarak ün salmış bulunuyor. Belirtildiğine göre, Rus elçisi general **İgnatiyef**'in sözünden dışına çıkmaz, ona danışmadan bir iş yapmazmış. O denli ki, Bulgaristan'daki karışıklıkları araştırmakla görevlendirilmiş olan **Ahmet Cevdet Paşa,** Bulgarlar'ın büyük bir ayaklanma hazırlığı içinde olduklarını saptadığını, ancak hükümetin ussal ve kararlı davranması durumunda bunun önünün alınabileceğini gördüğünü, ama alınması gereken önlemleri Babıâli'ye bildirmekten kaçındığını, çünkü Bulgarları kışkırtanın Rusya olmasına karşın, bu önlemlerin bile gizlice Rus elçisiyle görüşülüp tartışılacağını ve o ne derse ona göre davranılacağını bildiğini belirtiyor.[273] Bu yüzden halk arasında sadrıâzama ***"Nedimof"*** bile denirmiş. Öte yandan, **Mahmut Nedim Paşa'**nın bir başka tutumu da, kendisini eleştirebilecek, yanlışlıklarını söyleyebilecek ileri gelen kişileri İstanbul dışına da sürerek başkentten uzaklaştırmaktı. Memurlar üzerinde kurduğu baskı da kısa sürede onların Paşa'dan nefret etmeleri sonucunu doğurmuştu.[274] Öte yandan, 1867'de Bahriye Nâzırı olduğundan beri, yaptığı yolsuzluklardan elde ettiği paralardan **Abdülaziz**'e pay ayırır olmuş ve buna ilişkin söylentiler de halk arasında iyice yaygınlanmış bulunuyordu.[275]/[276]

---

[273] ***Tezakir***; C.IV, Tezkire no.40, s.151.

[274] a.y.,s.122,

[275] **A.B.Kuran:** s.91-92.

[276] Mahmut Nedim Paşa'nın kişiliği için bkz. **A.B.Kuran:** s.91 v.d.; **N.Tektaş:** s.566-572.

İşte, toplumun çeşitli kesimleri **Mahmut Nedim Paşa**'ya karşı bu kerte olumsuz bir hava içinde iken, 9 Mayıs 1876'da hükümet bir de basına sansür koyacaktı. Bundan böyle, basının devlet işlerinden, ülke sorunlarından, hükümetin uygulamalarından söz etmeleri yasaklanıyordu. **Basiretçi Ali Efendi**, bu yasaklama için, *"âdeta matbuatın boğazını sıkıvermek istemiş idi"* demektedir.[277] Bu da bardağı taşıran son damla olacak ve hemen ertesi gün medrese öğrencileri ayaklanacaklardı. Ne ki, iş zaten o duruma gelmişti ki, İstanbul'da 70 yıldan beri bir ayaklanma olmamış olmasına karşın, bir "ihtilâl" olacağı söylentileri alıp yürümüş bulunuyordu.[278]

Veliaht olan **Murat**'ın medrese öğrencilerine ayaklanmaları için para dağıttığı, parayı da sarrafı **Hıristaki**'den sağladığı öne sürülmüş bulunuyor.[279] Bunun yanı sıra, **Midhat Paşa**'nın da öğrencileri kışkırttığı belirtiliyor.[280] **Ahmet Bedevî Kuran** ise, Yeni Osmanlılar'dan kimi kişilerin ve Tercüman-ı Ahval'i çıkaran **Agâh Efendi**'nin öğrencilerin ayaklandırılmasında rolleri olduğunu söylüyor.[281] Ancak, şu da bir gerçek ki, medrese öğrencileri birden çok nedenle iktidara tepkili bulunuyorlardı. Bir kere, 1867'de çok sayıda vakıfa devletçe el konulmuş, medreselerin giderleri de büyük ölçüde bu vakıflarca karşılandığı için medreseliler zor duruma düşmüşlerdi.[282] Buna karşılık, Hıristiyanlar'a ayrıcalık üzerine ayrıcalık tanınıyor, padişahın devleti borç altına sokan savurganlığı göze batıp duruyor, bu da yetmezmiş gibi Osmanlı Hıristiyanları'na arka çıkıp duran ve Rumeli'nde ayaklanmaları kışkırtan Rusya'nın İstanbul'daki elçisi devleti yönetir duruma gelmişti. Şeyhülislâm **Hasan Fehmi Efendi** de **Mahmut Nedim Paşa**'nın izinden yürüyordu ve hattâ medrese öğrencilerinin gösterilere başlamasından birkaç gün ön-

---

[277] **Basiretçi Ali Efendi:** s.501.
[278] **Ahmet Cevdet Paşa:** ***Tezakir***; C.IV, Tezkire no.40, s.152.
[279] **S.Akşin:** ***"Siyasal Tarih...."***; s.150.
[280] **Ahmet Cevdet Paşa:** ***Tezakir***; C.IV, Tezkire no.40, s.151.
[281] **A.B.Kuran:** 96, 97.
[282] **H.Çelik:** s.24.

ce de **İgnatiyef**'in ayağına kadar giderek ondan oğlu için iltimasta bulunmasını istemişti. Öğrencilerin hedeflerinden biri de Şeyhülislâm'dı.

-II-

10 Mayıs'ta medrese öğrencileri Fatih Camii'nde toplandılar. Ulemadan ve halktan da onlara katılanlar oldu. Kalabalık oradan Süleymaniye Camii'ne geldi, orada sayıları iyice arttı. Sadrıâzamı ve şeyhülislâmı istemediklerini bildirdiler. İçlerinden bir gurup da **Mahmut Nedim Paşa**'yı yakalayıp öldürmek için ayrılmıştı. Bu durum karşısında Başmabeyinci, Babıâli'ye gelip Paşa'dan mührü geri alacak ve hiç vakit yitirmeden kaçması gerektiğini bildirecekti. Söylendiğine göre, **Mahmut Nedim Paşa**, ayakkabılarını bile giymeye vakit bulamadan bir arabaya atlayıp kaçmış ve yalısına sığınmış.

Medrese öğrencilerinin başlattığı, halkın ve ileri gelen kimi kişilerin de katıldığı ve genel bir onay kazanan eylemin ilk sonucu **Rüştü Paşa**'nın sadrıâzam, o sırada Bursa valisi olan **Hüseyin Avni Paşa**'nın serasker olması ve şeyhülislâmlığa da **Hasan Hayrullah Efendi**'nin getirilmesi oldu. **Abdülaziz** tahtını korumuş görünüyordu ama **Hüseyin Avni Paşa**, padişah değişikliğini planlamaktaydı. Yapılan bir takım gizli görüşme ve hazırlıklardan sonra, 30 Mayıs 1876 günü sabaha karşı Harp Okulu öğrencileri silâhlandırılacak, başka birliklerden de asker alınarak Dolmabahçe Sarayı bunlarla karadan; Donanma'dan bazı sandal ve teknelerle denizden kuşatılacaktı. Böylece **Abdülaziz** tahttan indirilmiş ve yerine **V.Murat** geçirilmiş oluyordu.

Abdülaziz önce Topkapı Sarayı'na, isteği üzerine de oradan alınarak Ortaköy'deki Feriye Sarayı'na yerleştirildi. Bu sarayda, birkaç gün sonra da, 4 Haziran 1876'da, bilek damarlarını keserek intihar etti.[283] Padişahlığı, 15 yıl, 4 ay 20 gün sürmüş bulunuyor.

---

[283] Özellikle II.Abdülhamit yanlısı kimi yazarlar, Abdülaziz'in intihar etmediği, öldürüldüğü görüşündedir. Bu konuda örneğin bkz.

Padişahın tahttan indirilebilmesi için şeyhülislâmdan fetva alınması gerekiyordu. Şeyhülislâm **Hasan Hayrullah Efendi**'nin verdiği fetva şuydu:

"Emirelmümin olan seyid muhtelişşuur ve umur-u siyasîden bihaber olup emval-i mirîyeyi mülk ve milletin takat ve tahammül edemeyeceği bir mertebe masarif-i nefsaniyesine sarf ve umur-u dinîye ve dünyevîyeyi ihlâl ve teşviş ve mülk ü milleti tahrip edip bekayi millet ve mülk hakkında muzır olsa hal'i lâzım olur mu?

Elcevab olur."[284]

Başka bir deyişle, **Abdülaziz**'in padişahlığına son verilmesinin gerekçesi niteliğinde olan bu fetvaya göre, padişahın aklının yerinde olmadığı, siyasal işlerden habersiz olduğu, kendi kişisel giderleri (zevki) için ülkeyi ve halkı altından kalkamayacağı bir yük altına soktuğu, din ve dünya işlerini yürütemediği, ülkeyi ve halkı yıkıma sürüklediği, başta kalmasının ülke ve halk için zararlı olduğu belirtilmiş oluyordu.

Ne var ki, bilindiği gibi, **Abdülaziz**'in yerine padişah olan **V.Murat**'ın da aklı yerinde olmadığından, bir anayasa ve meşrutiyet ilân edeceğini söyleyen **II.Abdülhamit**, **V.Murat** tahttan indirilerek padişah yapıldı.

Böylece, 1876 Anayasası ilân edilecek ve I.Meşrutiyet dönemi başlayacaktı.

Y.Öztuna: C.XII, s.70 v.d.. Olayın özeti ve doğru bir değerlendirilmesi için bkz. **Sina Akşin:** ***"Siyasal Tarih...."***; s.152.

[284] **A.B.Kuran:** s.100.

BÖLÜM 10

I.MEŞRUTİYET VE II.ABDÜLHAMİT DÖNEMİ

1
1876 ANAYASASI: KİMİN ANAYASASI?

-I-

Atatürk'ün 1 Aralık 1921'de T.B.M.M. kürsüsünden 1876 Anayasası için açıkladığı yargısı şudur:

"Artık Avrupalılar bu Devlet-i Osmaniye'nin başlı başına kendisini idareye gayrı muktedir [iktidarsız / yeteneksiz] ***telâkki edilmesi lâzım geldiğini ve binaenaleyh taht-ı vesayete*** [vesayet altına] ***almak icabet ettiğini kati bir surette beyan ettiler ..... İşte o zaman, efendiler, bir paşanın taht-ı riyasetinde*** [başkanlığı altında] ***üçü Hıristiyan olmak üzere on altı memur, on ulema ve iki askerden mürekkep*** [oluşan] ***bir heyet Babıâli'de toplandı*** **(Elindeki Kanun-u Esasî'yi** [Anayasayı] **irae ile** [göstererek]) ***ve bu kitabı yazdı! Bu kitap milleti memnun etmek için milletin arzu ve âmal-i hakikiyesi*** [gerçek emelleri] ***için müspet, maddî mâkes-i tecelli değildir*** [yani, bunları yansıtmamaktadır]. ***Efendiler bu kitap düşmanlarımızı muvakkaten*** [bir süre için / geçici olarak] ***olsun memnun etmek gayesini gözetmiş bir kitaptır ..... bu kitabın mahiyetinin, millet ile, hâkimiyet ile, irade-i millîye ile hiç alâkası yoktur ..... Efendiler, bu kitap, üstündeki unvan ile milleti senelerce aldatan ve aldattıkça girive-i izmihlâle*** [dağılıp çökme yoluna] ***sevk eden bir kitaptan başka bir şey değildir.*** **[Paçavra sesleri].** ***Bir paçavradır efendiler."***[1]/[2]

---

[1] ***Atatürk'ün Söylev Ve Demeçleri;*** C.I: ***T.B.M.M.nde Ve C.H.P. Kurultaylarında (1919-1938)***; Türk İnkılâp Ens., yyn., İstanbul, 1945, s.200-202.

[2] Kendilerini Atatürkçü/Kemalist olarak görüp tanıtan kimi Anayasa Hukuku öğretim üyelerinin bu Anayasa'yı siyasal yaşamımızda ileri bir adımmış gibi değerlendirmelerine şaşmamak elden gelmiyor.

Gerçekten de, her şeyden önce, henüz daha tahta çıkmadığı günlerde **II.Abdülhamit**, İngiliz elçisi **Eliot**'a haber göndererek, eğer kendisi padişah olursa, özgürlükleri güvence altına alacağını bildirerek[3] onun desteğini sağlamıştı. Bunun yanı sıra, Rusya'nın Balkan halkları ile istekleri ve Osmanlı Devleti'ne açmak üzere olduğu savaş karşısında İstanbul'da ***Tersane Konferansı*** olarak anılacak olan bir konferans düzenlenmiş bulunuyordu. İngiltere, Fransa, İtalya, Almanya, Avusturya ve Rusya'nın katıldığı ve 23 Aralık 1876'da başlayan bu konferansta Balkanlar'daki durum görüşülecekti. Osmanlı yöneticileri ise, Osmanlı Devleti'ni oluşturan çeşitli halklarının katılacağı bir meclis oluşturulacak ve bunların durumlarını güvence altına alınacak bir anayasa ilân edilecek olursa, bu devletlerin Osmanlı Devleti'nin yönetimine doğrudan katılmak anlamını taşıyan bu konferansın amaçsız kalacağını düşünüyorlardı. Bu nedenle, 1876 Anayasası büyük bir ivedikle hazırlanarak konferansın açıldığı güne yetiştirilecek ve o gün top atışları ile ilân edilecektir. Açıkça anlaşılacağı üzere, 1876 Anayasası'nın ilân edilip yürürlüğe konulmasının başta gelen nedenlerinden biri, Avrupa devletlerini mutlu kılarak, işe doğrudan karışmalarına engel olmak isteği idi.

İkinci olarak, bu Anayasa ile, Osmanlı Hıristiyanları'na ve Batılı devlet uyruklarına verilmiş olan ödünleri ve ayrıcalıkları bir de anayasal güvenceye bağlamak ve böylece devletin yaşam süresini biraz daha uzatabilmek amaçlanıyordu. Bu nedenle de Türk halkının durumunu iyileştirmek, sorunlarına anayasal bir çözüm getirmek ile hiçbir ilgisi bulunmuyor. Bu bakımdan, 1876 Anayasası'nın hukuk bakımından değişik nitelikte olmasına karşın, Tanzimat fermanlarının daha geniş kapsamlı ve anayasal şemsiyeli olarak yenilenmesidir. 1876 Anayasası ile Osmanlı devlet yapısında Hıristiyanlar'ın elde etmiş bulundukları üstünlükleri ve ayrıcalıkları ayrıca bir de bir anayasa ile güvence altına alınmış ve genişletilmiştir. Anayasa'nın, **"Devlet-i**

[3] **S.Akşin:** ***"Siyasal Tarih....."***; s.153.

Osmaniye tabiiyetinde bulunan efradın [fertlerin / bireylerin] **cümlesine her hangi bir din ve mezhepten olur ise olsun bilâ istisna Osmanlı tabir edilir ve Osmanlı sıfatı kanunen muayyen olan ahvale** [duruma] **göre istihsal ve izale edilir** [kazanılır ve kaldırılır / yitirilir]" hükmünü taşıyan 8.maddesi ile **"Osmanlılar'ın kâfesi** [tümü] **huzur-u kanunda** [kanun karşısında] **ve ahval-i dinîye ve mezhebiyyeden maada** [din ve mezhep durumlarından başka / yanı sıra] **memleketin hukuk ve vezaifinde** [görevlerinde] **mütesavidir** [eşittir]." biçimindeki 17.maddesi bu amaçla düzenlenmiştir. Böylece, ***"Osmanlı"*** demenin ***"Türk"*** demek olmadığı da anayasal düzeyde belgelenmiş olmaktadır.[4]

Buraya değin anlatıp belgelemeye çalıştığım gerçekler göz önüne getirildiğinde, Anayasa'da yer alan ***eşitlik***'in uygulamada Türk halk çoğunluğu açısından ***eşitsizlik***'ten başka bir anlama gelmediği apaçık ortada olsa gerektir. Kaldı ki, daha önce de değindiğim gibi, anayasalar, toplumsal sınıflar arasında, bunların güç dengelerine göre, bir dönem için, bir toplumsal-siyasal uzlaşma uzlaşma niteliğindedirler. Örneğin; Avrupa ülkelerindeki anayasalar, ilk aşamada feodal-aristokratik iktidar ve burjuvazi, ikinci aşamada da burjuva iktidarı ile işçi sınıfı arasında uzun ve kanlı çatışmalardan sonra varılan uzlaşmanın ve bundan böyle sınıfsal savaşımın doğrudan güç kullanılmayan bir ortamda sürdürüleceğine ilişkin karşılıklı anlayışların belgeleridirler. Osmanlı Devleti'nde ise devlete (iktidara) karşı birtakım hak ve özgürlükler –daha doğrusu daha çok ayrıcalıklar– isteminde bulunabilecek ve bu alanda uzlaşabilecek olanlar ise, yalnızca Osmanlı Hıristiyanları'ydı. Üstelik, bunlar Avrupa devletlerince ve Rusya tarafından bu yönde kollanıp arkalandıkları için güçlerine güç katmış bulunuyorlardı.

Bu gerçeği gözden kaçıranlar, 1876 Anayasası'nın toplumsal güçlerin istemlerinin ve savaşımlarının sonucu olmadığı-

[4] 1982 Anayasası'nın 66/1.maddesine göre: "Türk devletine vatandaşlık bağı ile bağlı olan herkes Türktür."

nı ve ***tepeden inme*** olarak ***ihsan*** buyurulduğunu öne sürerler. Bu savın doğru olabilmesi için, Osmanlı Devleti yöneticilerinin o zaman dilimi içinde bir anayasa yapıp ilân edip etmeme özgürlüklerinin olması, başka bir deyişle de, salt gönülleri öyle dilediği, canları öyle istediği için bu anayasayı ihsan buyurmuş bulunması gerekir. Olaylar, durumun hiç de böyle olmadığını açıkça ortaya koyuyor.

Anayasalı bir rejimin gündeme gelmesinde Yeni Osmanlılar'ın büyük çabaları olduğunu biliyoruz. O zaman yanıtlanması gereken bir soru ile karşılaşıyoruz: Yeni Osmanlılar, bir anayasa ilânını gerektirecek toplumsal-siyasal bir güç sayılabilirler mi? Bir kere, Yeni Osmanlılar bir avuç "aydın"dı. İkincisi, **Mustafa Fazıl Paşa**'nın kendilerine gönderdiği parayı kesmesi ile, darmadağın olmuşlardı. Üçüncüsü, genel olarak temel amaçları devleti yaşatmaktı. Bunun yolunu da Hıristiyan Osmanlı uyruklarını anayasalı bir meşrutî rejimle bir arada tutabileceklerini düşünmüşlerdi, bu yüzden de Osmanlıcı idiler. Kaldı ki, güçlerinin ne olduğunu, **II.Abdülhamit**'in başta bu Anayasa'nın baş mimarı olan **Mithat Paşa**'yı öldürterek ve birçoğunu sürgüne göndererek, geri kalanları da kendi hizmetine alarak ortaya koymuş bulunuyor. Altının önemle çizilmesi gereken bir başka olgu da, aydınların toplumsal taban olmadan düşüncelerini ve özlemlerini gerçekleştiremeyecek olmalarıdır.

Türk halk çoğunluğu bu anayasanın sağladığı kimi güvencelerden ve düzenlemelerden[5] yararlanıp yararlanamayacağına gelince; kuramsal olarak, Anayasa'nın hükümleri doğallıkla Türkler için de geçerliydi. Ne var ki, bir hak ve özgürlükten yararlanabilmek için onu kullanabilecek, çiğnendiğinde hesabını sorabilecek kişilerden oluşan bir toplumun varlığı gerekir. Anadolu'da halk çoğunluğunun ne durumda olduğunu görmüş bulunduğumuza göre, onlar açısından Anayasa'nın, eski deyişle, "kıymet-i harbiyesi" bulunmadığını söylemek gerekiyor. Bırakın

[5] 1876 Anayasası'nın Anayasa Hukuku açısından değerlendirilmesi için bkz. **B.Tanör:** s.132-150.

geri bıraktırılmış, aç ve yoksul, eğitimsiz Anadolu'yu, bu Anayasa gereğince yapılacak seçimler için İstanbul'da bulunanlarla ilgili olarak **Abdurrahman Şeref**'in bir anısı şöyle: *"Hiç unutmam seçim sırasında mahallemizin halkından Esirci Aziz Efendi, Nakkaş Osman Ağa, Ayşe Mehmet Bey (emekli subay olup ortaoyununda kocakarı rolüne çıktığından ötürü bu şekilde bir takma adı varmış) kişilerin ellerine oy pusulası vererek seçim dairesi merkezine göndermek için hayli sıkıntı çektik. Bunlar dürüst, namuslu, basit düşünceli mahalle ihtiyarlarıydı. Kendilerinden daha yüksek fikirlerde de aynı duraksama belirtileri görülüyordu. Nakkaş Osman Ağa benden, 'Efendi oğlum, ev vergisinden borcum var, sakın bu vesileyle benden onu istemesinler' diye sormuştu."*[6][7]

-II-

1876 Anayasası gereğince kurulan Mebusan Meclisi'nde üyelerin Müslüman ve Müslüman olmayan olarak dağılımına[8] bir göz atarsak durumu daha iyi anlarız:

Birinci dönem
İstanbul ve çevresinden seçilen:
Müslüman 5
Gayrımüslim 5
Edirne ve çevresinden seçilen:
Müslüman 4
Gayrımüslim 4

---

[6] **Abdurrahman Şeref:** s.148-149.

[7] Abdurrahman Şeref, ayrıca şu saptamayı yapıyor: *"Kanun-u Esasî'nin ilânından üç ay geçmeden Mart ayı içinde milletvekillerinin toplanmasıyla meclisin açılması memleketin yararından çok, dost devletlerin, özellikle İngiltere'nin hoşuna gitmesi düşüncesini taşıdığını hatırlatmak yerinde olur."* — a.y.,s.148.

[8] **Hakkı Tarık Us:** ***Meclis-i Meb'usân 1293=1877***; C.II: ***13 Aralık 1877-16 Şubat 1878 İnikadları (Zabıtlar)***; İstanbul, 1945, s.16-20 arasından verilen bilgilerden ve mebusların adlarından yararlanılarak çıkarılmıştır.

Öteki seçim bölgelerinden seçilen:
Gayrımüslim 47

Araplar'ın bulunduğu yerlerden:
Müslüman 15
Anadolu'dan seçilen:
Müslüman 23

İkinci Dönem:
İstanbul ve çevresinden seçilen:
Müslüman 5
Gayrmüslim 6
Edirne ve çevresinden seçilen:
Müslüman 4
Gayrımüslim 4
Öteki seçim bölgelerinden seçilen:
Gayrımüslim 41
Araplar'ın bulundukları yerlerden:
Müslüman 12
Anadolu'dan seçilen:
Müslüman 16

Meclis'teki Ermeni mebusların vilâyetlere göre dağılımı da şöyleydi:

Maksutyan Sebuh – İstanbul
Yazıcıyan Rupen – Edirne
Yavrumyan Sahak – Bursa
Ballaryan Hamazasb – Erzurum
Karaciyan Manuk – Halep
Altıntop Mikael – Ankara
Şahinyan Agop – Sivas
Karaciyan Taniyel – Erzurum

Ermeni **Ohannes Efendi** ise, Meclis-i Mebusan'ın 2. başkanıydı!

Bu tablo şu gerçeği kesin olarak ortaya koyuyor: Türk mebuslar, Meclis'te sayıca azınlıktaydılar. Bu Meclis, bir Türk devletinin meclisi değildi; Osmanlı Devleti'nin Meclisi'ydi.

-III-

Türk olmayan mebusların sayıca üstünlükleri ***eşitlik*** ilkesinden ne anladıklarında ve bu ilkenin nasıl uygulanması gerektiğinde daha bir belirginleşir. Şimdi Meclis tutanaklarından aktaracağım görüşmeler, Hıristiyanlar'ın Osmanlı Devleti içindeki yerlerini bir başka açıdan daha belgeleyecek.

Vilâyet Kanunnâmesi tasarısının 9. maddesine göre, vilâyetlerdeki çeşitli meclis ve kurullara seçilecek üyelerin yarısının Müslüman, yarısının da gayrımüslim olmaları öngörülüyordu. Tasarı, Meclis'te 23 Rebiülevvel 1294 (7 Nisan 1877) günlü 12. oturumda görüşüldü. Meclis Başkanı'nın *"Dokuzuncu maddeye diyecek var mı?"* demesi üzerine önce Selânik mebusu **Mihaliki Efendi**'nin söz aldığını ve *"Müslim, gayrmüslim tabiri kaldırılmalı."* dediğine tanık oluyoruz. Yanya mebusu **Argiri Kantarcı Efendi**'nin konuşması ise şöyle:

".....Dokuzuncu madde, nahiye meclislerinin âzâsı, nısfı [yarısı] *Müslim, nısfı gayrımüslim olmasını beyan ediyor. Birincisi; zannıma göre bu bend Kanun-ı Esasîye mugayirdir* [aykırıdır]. *Hepimiz Kanun-ı Esasîye mutabık* [uygun] *hareket edeceğimize yemin ettik. Kanun-ı Esasî müslim, gayrımüslim demeyip, ve bir milleti öbüründen ayırmayıp, hep tebaa-i şahane-i Osmanlı namiyle birleştirdi. Ve hiçbir millete ayrıca imtiyaz vermedi. Cümlesi* [tümü] *müsavi* [eşit]*,bir siyakta* [birbirine uygun / aynı değerde] *ilân etti. Bunun için bu bend değişmeli ve âzâlar millet ve mezhep demiyerek bilâtefrik* [ayırım yapmadan] *ekseriyet kim kazanırsa onlar nasb olunmalı*]atanmalı]....."

İşin en ilginç yanı, sözlerini sürdüren **Argari Kantarcı Efendi**'nin, nahiye meclislerine ve benzerlerine Müslüman ve Müslüman olmayan nüfus oranlarında üye seçilmesinin de Anayasa'ya aykırı olduğunu öne sürmüş bulunması. Yanya mebusu bu konuda şöyle diyor:

".....madem ki muhafazasını yemin ettiğimiz Kanun-ı Esasî hepimizi Osmanlı ve müsavi addetmiştir; bunun haricinde kanun yapamayız. Hep âzâ Müslim, gayrımüslim demiyerek bilâ fark, herhangi bir milletten olursa olsun intihap olunmalı [seçilmeli]. *Acizâne, benim rey'im budur....."*

Demek ki, **Argari Kantarcı Efendi**, seçimlerde çoğu yerde Hıristiyanlar'ın kazanacağından hiç kuşku duymamış. Bunda haksız da değil. Çünkü, birçok yerde sayıcı çoğunlukta olmalarının ötesinde örgütlü, eğitimli, paralı olan onlardı. Müslümanların çoğunlukta olduğu yerlerde bile bu üstünlükleri nedeniyle kendilerinin bu seçimleri kazanabileceklerini düşünüyordu her halde.

Bir de Selânik mebusu **Vasilaki Bey**'i dinleyelim:

".....Vilâyet Kanunnâmesi'ni kaleme alanlar Kanun-u Esasî'nin havi olduğu mezkû kaide-i külliyeden büsbütün sarf-ı nazar ederek, Kanun-ı Esasî'nin ilânından evvel memleketimizde cari ve meri olan eski usulü ittihaz etmişlerdir ki, bu usul de memleketimizin ahalisini, Müslim ve gayrımüslim iki fıkraya taksim etmekten ibaretti..... bütün ahalinin altında birleşmiş olduğu Osmanlı namı hükümsüz kalmış olur....."[9]

Hıristiyan Osmanlılar'ın Türkler üzerinde üstünlük ve onları yönetimleri altına almak anlamına gelen bu ***eşitlik*** anlayışının nasıl bir çifte standart olduğunu Aydın mebusu **Yenişehirlizâde Ahmet Efendi**'nin Hıristiyanlar'ın da vatandaş olmalarına karşın vatan savunmasında askerlik görevinden kaçındıklarını ve askerlik yapmamalarına karşılık bir bedel (para) ödemeleri gerekirken bunu da vermediklerini söyleyerek nasıl dile getirdiğini Birinci Kitap'ta değinmiştim.[10] Onların eşitlik anlayışı, cephelerde yalnız Türkler'in ölmelerini gerektiriyordu. Meclis-i Mebusan'ın Türk mebuslarından **Emin Efendi**'nin tutanaklara geçen şu sözleri, günümüzün Osmanlı hayranlarının gözlerini açmaya bilmem yeter mi? *"Müsavat* [eşitlik] *kelimesi,*

---

[9] A.y.,C.I: ***6/9 Mart-16/28 Haziran 1293-1877Arasındaki İki Devre Müzakere Zabıtları***; İstanbul, 1940, s.83-84.

[10] Bkz.s.33.

tefrik [ayırım / ayrımcılık] *mânasını da mutazammın* [içeren] *bir kelime olmadığı cümlenin mâlumu bulunduğundan kan dökmede müsavat bulunmak için kanun-ı askerînin aceleten irsalini* [ivedilikle gönderilmesini, yani Meclis'e getirilmesini] *talep ederiz.*"[11]

[11] a.y.,s.66.

2
II. ABDÜLHAMİT

-I-

II.Abdülhamit, Osmanlı padişahları içinde üzerinde en çok tartışılanı, birbirine tümüyle karşıt açılardan değerlendirileni. Onun zulmüne uğrayanlar, Jön Türkler ve onların geleneğini sürdürenlere göre, o, ***"kızıl sultan"***dı. Bu görüşe kimi Batılı çevrelerde katılmışlar. Dincilere, günümüzün Osmanlıcıları'na ve dinci sağcılara göre ise, ***"Ulu Hakan"***. Bu değerlendirme karşıtlığı, tarihsel olayların ele alınışında da kendini gösteriyor. Örneğin; İlk görüşte olanlar, **Abdülaziz**'in intihar ettiğini, **Midhat Paşa**'nın ise **Abdülhamit**'in buyruğu ile öldürüldüğünü belirtirlerken; ikinciler, **Abdülaziz**'in öldürüldüğünü, **Midhat Paşa**'nın öldürülmesi ile onun bir ilgisinin olmadığını öne sürüyorlar. Hattâ, bunlar, onun bir "siyasî dahi" olduğunu ve saltanatı döneminde Osmanlı Devleti'nin tek bir karış toprak bile yitirmediğini savunabiliyorlar.[12] Bu toprak yitirmeme savını kimi akademisyenlerin bile öne sürdüğü görülebiliyor[13] ve kurduğu ***Hamidiye Alayları*** övülebiliyor.[14] Bu tartışmaların, Türk halkını ilgilendiren yönleri dışında kalan bölümü konumuz dışında. Ancak, toprak yitirilmesi konusu açısından hemen şunu belirteyim: **II.Abdülhamit** döneminde Osmanlı Devleti'nin hiç toprak yitirmediğini öne sürenler ya da bu konuda kuşkusu olanlar, bu padişahın tahta çıktığı günlere ilişkin ve Osmanlı Devleti'nin sınırlarını gösteren bir harita ile tahttan indirildiği güne ilişkin

---

[12] Örneğin bkz. **Hakan Yılmaz – Ömer Derbil:** ***"Hamidiye Alayları'ndan Köy Koruculuğu'na"***; Zaman, 1 Mayıs 1995.

[13] Örneğin bkz. **Yavuz Selim Karakışla:** ***"Kızıl Sultan mı, Ulu Hakan mı?"***; Top.T.D., C.XVIII, sayı 103, Temmuz 2002, s.17.

[14] **Bayram Kodaman:** ***"Doğu Anadolu'da Ermeni Meselesini Çözen Uygulama: Aşiret Alayları"***; Tarih Ve Medeniyet, sayı 1, Mart 1994.

bir başka haritayı yan yana koyarak bakmalıdırlar: O zaman toprak yitirilip yitirilmemiş olduğunu görürler.

Gerçekte, **II.Abdülhamit** dönemi, Batı tipi eğitim kurumlarının en çok açıldığı dönemdir. Ayrıca, subayların eğitimine önem verilmiş, bu sayede de subaylar Osmanlı toplumunun "aydın"ları arasında ön saflarda yer almışlardır. Ne var ki, o, sivil ve asker olarak iyi eğitimli bürokratların yetişmesine önem vermiş olmasına karşın, devletin bunlarca yönetilmesi yerine Yıldız Sarayı'nda topladığı ve kendisine koşulsuz bağlı kişilerle işleri yürütmüştür.[15] Kara ordusunun subaylarının böylece eğitimine ve birliklerin iyi silâhlanmasına önem vermiştir ama **Abdülaziz** zamanında güçlü bir düzeye çıkarılan donanmayı Haliç'te tutarak denizleri düşmanlarına bırakmıştır. Padişahın kişisel eğilimlerinin de Batı müziği, tiyatrosu, hafif türden Batı romanları yönünde olduğu biliniyor. Ne ki, başında bulunduğu devletin yapısı nedeniyle bir yandan Osmanlıcı olurken, İslâmcı siyasalar da izlemiş bulunuyor. **Orhan Koloğlu, II.Abdülhamit** üzerindeki ayrıntılı incelemesinde, onun İslâmcı bir siyasa izlemesinde emperyalizmin boyunduruğu altında ezilen Doğu Müslümanları'nın, Osmanlı Devleti'nin henüz varlığını koruması ve padişahın aynı zamanda halife olması nedenleriyle kendisinden yardım ummaları, Osmanlı Devleti sınırları içinde bulunan Araplar arasında baş gösteren ulusalcı-ayrılıkçı akımları önlemek istemesi gibi etkenlerin[16] yanı sıra şu gerçeğin de rol oynağını söylemektedir: *".....Avrupa'dan İslâm geleneğine uymayan yöntem ve kurumlar alındıkça, toplumun tabanından kopmamak için (Sultan II.Mahmut'tan başlayarak) yoğun bir İslâmcı ve halifeci propagandaya başvurulduğu görülür. Ancak bunun son derece pasif, sadece savunmaya yönelik, hele tüm İslâmları bir araya toplamak gibi eylemci bir yanları olmadığı açıktır. Gâvurlukla suçlanan padişahların kendilerini savunma isteklerinden başka*

---

[15] **Orhan Koloğlu:** ***Abdülhamid Gerçeği***; 2.basım, Gür yyn., İstanbul, 1987, s.359,

[16] a.y., s.92-93

bir amacı yoktur."[17] Öte yandan, medrese öğrencilerinin **Abdülaziz**'in tahttan indirilmesinde oynadıkları rol ve kimi Yeni Osmanlılar'la olan ilişkileri yüzünden, **II.Abdülhamit**'in onları dışladığını ve zamanla güç durumda bıraktığını da biliyoruz. Buna karşılık, çeşitli tarikatları korumuş, onlarla sıkı ilişkiler içinde olmuştur. [18] Günümüzün tarikatçılarının ona sahip çıkmalarının başta gelen nedeni de budur.

II.Abdülhamit İslâmcı tanınmıştır ama onun saltanat yılları bir yandan da yabancıların kendi eğitim kurumlarını açtıkları ve misyonerlik çalışmalarını iyice yoğunlaştırdığı dönemdir.

II.Abdülhamit döneminin hemen herkesin bildiği başka özelliği de basına ve yazına uygulanan sansürdür. Sansürün gülünç denecek boyutlara vardığı da yaygınca bilinir.

Padişah, kişi olarak ise, geçirdiği uzun ve kapalı şehzâdelik yılları, **Abdülaziz**'in tahttan indirilmesine ve sonunda da ölmesine varan gelişmeler, arkasından **V.Murat**'ın deliliği ve kısa sürede padişahlığına son verilmesi gibi olayların da etkisiyle giderek paranoyak olmuştu. Hemen herkesten kuşkulanıyor, öldürüleceğini sanıyordu. Bu hastalıklı duygu, **V.Murat**'ı yeniden tahta geçirmek isteyenler ve birazdan inceleyeceğimiz **Ali Suavi**'nin eylemi nedeniyle de daha bir kökleşmişti. Kurduğu hafiyelik örgütünün temelinde bu gelişmelerin etkisini görmemek olanaksızdır ama asıl hemen herkes için ***muhbir***'ler kullanmış olmasında bu durum daha da belirgindir. Kullandığı hafiyelerin ve ajanların önemli bir bölümü de gayrımüslimlerdir. Asılsız ihbarlarda bulunanları bile, öteki muhbirlerin cesaretini kırar korkusuyla cezalandırmamış, tersine ödüllendirmiştir. Bu ihbar fırtınasının toplumda nasıl bir ahlâkî çöküntüye neden olduğunu kestirmek güç olmasa gerek. Sonunda ülke nerdeyse herkesin herkesi gözlediği ve olur olmaz şeyleri de ***jurnallediği*** bir zindana dönüşmekte gecikmemiştir. Öylesine ki, örneğin felçli babasını salt düşüncelerinden dolayı jurnalleyen muhbir

---

[17] a.y.,s.93.
[18] a.y.,s.99, 101.

oğul ödüllendirilen bir sayın kişi olabilmiştir.[19]

II.Abdülhamit'in bir başka özelliği de, karşıt görüşte olan kişileri para ve rüşvetle satın alarak etkisizleştirmekti. Yeni Osmanlılar'dan kimileri için bu yöntemi başarı ile uygulamıştır. Yabancı devlet elçilerine bile rüşvet sayılabilecek armağanlar vermekten geri kalmamış, yerli ve yabancı gazetecilere para ödeyerek istediği yönde yazılar yazdırmaktan kaçınmamıştır.[20]

Şurası özellikle dikkat çekicidir ki, **II.Abdülhamit** dönemi Ermeni ayaklanmalarının ve terörünün gemi azıya olduğu yıllar olmasına karşın, Ermeniler onun işbirliği yaptığı gayrımüslimlerin ön sıralarındadır. Öte yandan, ***Hamidiye Alayları***'nı Ermeniler'e karşı kurduğu belirtilen **II.Abdülhamit,** 26 Ağustos 1896'da İstanbul'da Osmanlı Bankası'nı basan ve içinde bulunanları rehin alan Ermeniler'in serbest bırakılarak Fransa'ya gönderilmesini kabul etmiş; dahası, 21 Temmuz 1905 günü kendisine karşı düzenlenen suikast girişiminde birçok kişi yaşamını yitirmiş olmasına karşın suikastçı Ermenileri bağışlamıştır. Bundan başka, öteki olaylar nedeniyle yakalanmış ve idam cezası dışındaki cezalara çarptırılmış olan Ermeni teröristleri 23 Aralık 1896'da af etmiş, idama mahkûm olanlarını ise bir süre kalebend olarak tutulduktan sonra serbest bıraktırmıştır.[21]

---

[19] **Asaf Tuğay:** ***İbret – Abdülhamit'e Verilen Jurnaller Ve Jurnalciler***; Oktay yyn., İstanbul, tarihsiz, s.27. Yazar, bu olay ile ilgili olarak şöyle demektedir: *"Ali Rıza bin Ahmet Lütfi Paşa Yaverandan Mülazimevvel: Pederine nüzul isabet ederek, yirmi gün izinle nezdine gittiğinde, müşarünleyhin Sultan Murat leyhinde fikir beslediği ve akrabasından matrut Kemalettin'i de himaye eylediğini Eskişehir'den yazıyor."* Abdülhamit'e verilen jurnaller için ayrıca bkz. **Faiz Demiroğlu:** ***Abdülhamit'e Verilen Jurnaller – 50 Yıldır Neşredilmeyen Vesikalar***; İstanbul, 1955.

[20] II.Abdülhamit'in kişiliği için O.Koloğlu'nun yukarıda belirtilen kitabında geniş bilgi bulunmaktadır. Ayrıca bkz. **Cihan Dura:** ***"II.Abdülhamit Masalı"***; MK, D., Kasım-Aralık 1996, sayı 7.

[21] Ayrıntılı bilgi için bkz. **K.Gürün:** s.163-167, 172.

-II-

Böylesine çelişkiler yumağından oluşan bir kişiliğe sahip **II.Abdülhamit**'in ***istibdat*** dönemi Meclis'in toplanmasına son verilmesi ve kimi mebusların da sürgüne gönderilmesiyle başladı. Dönemin toplumsal ve ekonomik açıdan en belirgin özelliği gayrımüslimlerin ve Araplar'ın durumlarının daha da gelişmesine karşılık, Türkler'in süregelen kara yazgılarının daha kötüleşmesi olarak tarihe geçecektir.

Bu açıdan duruma bir göz atacak olursa, bu İslâmcı padişahın zamanında, 1878 Berlin Kongresi'ne katılanların başında Alman dönmesi **Mehmet Ali Paşa**'nın bulunduğunu görürüz. Bu sırada Hariciye Nâzırı da **Kara Todori Paşa**'ydı. Bu Paşa da kongreye katılmıştı. Daha sonraları **Kara Todori Paşa**'ya Yıldız Sarayı'nda bir daire ayrılacak ve **II.Abdülhamit** onu kendisine danışman yapacaktır.[22] İlginç olanı, bu kongrede ele alınan sorunların başında Osmanlı Hıristiyanları'nın durumlarının gelmiş olması.

Osmanlı dışişlerine değinirken elçi, maslahatgüzâr ve konsolos düzeyindeki gayrımüslimleri belirtmiştim. Bu dönemde dışişlerinde görevli bazı Ermeniler de şunlar: **Ohannes Aprahamyan, Harutyun Markaryan, Hovsep Azaryan, Serkis Balyan, Dikran Hünkârbeğendiyan, Levon Bey Yeramyan, Diran Bey Dadyan, Minas Ueram, Mıgırdıç Eremyan, Ohannes Nafilyan, Hırant Bey Nuradunkyan...**[23] Öte yandan, **Boğos Bey**, Saray'ın hesaplarına ve darphaneye bakmakla görevlendirilmişti. Saray için yapılan alımlar ve ödemeler **Diran Bey, Maksudzâde Simon Bey** ve **Agop Efendi**'nin elindeydi.[24] Padişah için Avrupa gazetelerini tarayıp ilgili yerleri çevirmek üzere **Nişan Efendi** görevlendirilmişti ve ken-

---

[22] **Tahsin Paşa:** ***Abdülhamit – Yıldız Hatıraları***; Muallim Ahmet Halit Kitaphanesi, İstanbul, 1931, s.22.

[23] **Y.Çark:** s.150-151.

[24] **Baha Gürfırat:** ***"II.Abdülhamit'in Ermeniler Hakkındaki Düşünceleri"***; B.T.T.D., C.II, sayı 8, s.33.

disine özel bir daire ayrılmıştı.[25] 1897-1902 arasında Osmanlı İstatistik Bürosu'nun başında **Mıgırdıç Sinabyan Efendi** bulunuyordu.[26] Bu yıllar Ermeniler'in Osmanlı sınırları içindeki nüfuslarını olduğundan çok göstermeğe çalıştıkları dönem olması nedeniyle, nüfus işleriyle doğrudan ilgili olan dairenin başına bir Ermeni'nin getirilmiş olması ayrıca kayda değer.

İstanbul'daki cinayet mahkemesinin 2 yargıcı Hıristiyan'dı.[27] 6 Haziran 1877'de bir kredi sorununu çözmek için Meclis'te kurulan komisyonun 4 Müslüman üyesine karşılık **Nikolaki Efendi, Vasilaki Saraköti Bey, Petraki Petroviç Efendi, Yorgaki Efendi, Panayoti Ziriti Efendi, Rupen Efendi** ve **Nikolaki Sulidi Efendi** komisyonun öteki 7 üyesiydi.[28] Almanlar'ın yapacağı demiryolu için görüşmeler Osmanlı Bankası genel müdürü **Edgar Vincent** aracılığıyla yürütülecekti.

II.Abdülhamit ile Yahudiler arasında bir düşmanlık bulunduğu öne sürülüp durulur. Ne ki, gerçekte bu dönemde Yahudiler, her zamankinden çok daha fazla bir biçimde devlet yönetiminde söz sahibi olmuş bulunuyorlar. Örneğin; **Davut Efendi Malho**, Hariciye Nezareti Baştercümanlığına atanmış, 1893'te "bâlâ" rütbesine yükseltilmiş, kendisine 1893'te Mecidiye ve 1990'da Osmaniye nişanı verilmiştir. **Bohor Efendi**, Şuray-ı Devlet üyesiydi, **Nevres Sason**, yine Şuray-ı Devlet'te görevliydi. **Avram Fahri**, Matbuat Müdürü; **İshak Taranto**, İstişare Odası Muavini ve daha sonra konsolos ve arkasından Hariciye Nezareti avukatı; **Wolf Lövenson,** aynı görevde bulunduktan sonra konsolos; **Avram Badi**, aynı görevden bulunduktan sonra Ticaret İşleri Müdürü; **Yuşa Elnekave**, Şehbender İşleri Kontrol ve Müfettiş Muavini; **Jak Abrevaya,** Muhaberat-ı Ecnebiye Mümeyyizi; **Haskiel Gabay**, Üsküdar Hâkimi, sonra İstanbul İstinaf Mahkemesi üyesi; **Yasef Selami Gabay,** Midilli Müdde-i Umumisi, sonra sırası ile Çanakkale, Mersin ve Adana

---

[25] **Tahsin Paşa:** s.22.
[26] **K.Karpat:** ***Osmanlı Nüfusu***; s.83.
[27] **Tahsin Paşa:** s.173.
[28] **H.T.Us:** C.I, s.399.

Ticaret Mahkemesi Reisi; **Moiz Zeki Albala**, sırası ile Samsun Ticaret Mahkemesi Reisi, Saroz Müdde-i Umumisi, Manastır Merkez Ticaret Mahkemesi Reisi ve aynı yer Merkez Müdde-i Umumisi, Beyoğlu Müstantiği, İstanbul Ticaret Mahkemesi Reisi ve Beyoğlu Ceza Mahkemesi Reisi; **İzak Ferera,** Adliye Nezareti Ceza İşleri Müdür Muavini, sonra İstanbul Bidayet Müdde-i Umumisi; **Vitalis Istrumsa,** Rumeli Vilâyet-i Selâsesi Malî Komisyon Umumî Kâtibi; **Jak Bey Nahmiyas,** Maliye Nezareti Düyun-u Umumiye Muhasebe Mümeyyizi... olarak görevyapmışlardır. **İzak Paşa Malho, İlyas Paşa Kohen, Menteş (Marko) Paşa Gallimidi, Jak Paşa Nissim, İzak Paşa Fano, İzidor Paşa Greiver, Mirmiran Jak Paşa Mendil** orduda "paşa" rütbesini taşıyan başlıca Yahudi hekimlerdir Çok sayıda Yahudi de konsolos ya da konsolos yardımcısı olarak görev yapmaktaydı.[29] **Fethi Franko Bey** ve **Rober Efendi** de İstatistik Bürosu'nun Genel Müdürleri'ndendi.[30]

II.Abdülhamit'e ilişkin yalan yanlış yargılardan biri de, Dünya Siyonist Kongresi başkanı **Dr.Theodor Herzl** ile olan diyalogudur. **Herzl**'in Yahudiler için devlet kurmaları amacı ile Filistin'de padişahtan toprak istediği, onun da **Herzl**'i huzurundan kovduğu **II.Abdülhamit**'i ***Ulu Hakan*** olarak nitelendirenlerce öne sürülmektedir.[31] Oysa, her ikisi arasındaki görüşmeler aralıkla 4 yıl boyunca sürmüş, üstelik **II.Abdülhamit, Herzl**'e önce Mecidiye Nişanı'nın 3.sınıfını, sonra da Büyük Kordonlusu'na layık görmüş, onun yol ve otel giderlerini karşılamış ve armağanlar vermiş olduğu, atlas bir kese içinde para verdiği, İstanbul'da bulunduğu sıralarda saray arabalarından birini tahsis ettiği tarihsel gerçekler...[32] **Enver Ziya Karal,** ***Osmanlı Tarihi***'nde **Atıf Hüseyin**'in ***"Abdülhamit'in Hatıraları"***ndan bu

---

[29] Bu konuda ayrıntılı kaynakça için bkz. **Ç.Yetkin:** ***....Yahudiler***; s.122-135.

[30] **K.Karpat:** ***Osmanlı Nüfusu***; s.83.

[31] Örneğin bkz.**Cemal Anadol:** ***"Siyonizmin Oyunları – Yahudinin Cihan Hâkimiyeti Ülküsü"***; Millî Kültür yyn., İstanbul, 1978, s.255.

[32] Bkz.**Ç.Yetkin:** ***.... Yahudiler***; s.124-126.

konu ile ilgili bölüme yer vermiş bulunuyor. Buna göre, **II.Abdülhamit**'in Siyonistler'in bu girişimleri için görüşü şöyle:

"Onların bizim memleketimizde bir maksatları vardır. Yafa, Kudüs cihetlerinde arazi satın almak isterler, zannedersem şimdi alabiliyorlar. Viyana'da çıkan Krabe Pres gazetesinin sermuharriri vardı. Yahudi idi. Alim bir adamdı. Şimdi öldü. Bir vakit Museviler onu bana mebus (temsilci) gönderdiler. Yafa, Kudüs taraflarında arazi satın alıp Yahudileri her taraftan oraya iskân etmek istediler. Adeta orada bir hükümet tesis etmek istediler. Teklifleri de devletin Dütun-u Umumiyesini kamilen deruhte etmek idi. Güzel bir şey. Zira Düyun-u Umumiye'nin, bir gün gelip de bu borçlarımızı ödemez isek, devletin maliyesini murakabeye almak gibi bir tehlike mevcuttur. Ben o zaman onlara bazı şartlar teklif ettim. Sonra bu adam öldü. İnkılâp oldu. İş natamam kaldı."[33]

II.Abdülhamit ile **Herzl**'in niçin bir sonuca ulaşamadıklarını ise, padişahın 15 yıl boyunca başkâtipliğini yapmış olan **Tahsin Paşa** şöyle açıklıyor:

"Filistin havalisi esasen makamat-ı mübareke [kutsal yerler] *dolayısı ile siyasî ihtiraslara zemin olmakta idi; her sene kilise ve âyin işleri mümasebetiyle türlü türlü nizalar* [uyuşmazlıklar / çekişmeler] *çıkıyor, Hükümet'e daimi başağrısı oluyordu. Buna bir de Yahudi meselesini ilâve etmek Hünkar'ın hoşuna gitmedi."*[34]/[35]/[36]

---

[33] T.T.K.Kitaplığı, 18 defter yazma. Bu bölüm, defter 8, s.18. — **E.Z.Karal:** ***Birinci Meşrutiyet Ve İstibdat Devirleri***; s.485.

[34] **Tahsin Paşa:** ***"Sultan Abdülhamit – Tahsin Paşa'nın Yıldız Hatıraları***; Boğaziçi yyn., İstanbul, 1990, s.110.

[35] Anlaşma sağlanamayak Herzl'in Avrupa'ya son kez geri dönmesinden sonrası için Tahsin Paşa ayrıca şunları yazmış: *"Bu sefer Sultan Hamit işin peşine düştü ve o aralık merkez muamelâtı Almanya'ya nakledilmiş olan Siyonizt Cemiyeti ile görüşmek üzere Şura-yı Devlet azasından Bohor Efendi'nin Almanya'ya gönderilmesini emretti; mamafih bilahare bundan vaz geçildi."* — **Tahsin Paşa**; s.111.

Açıkça görüldüğü üzere **II.Abdülhamit** döneminde Osmanlı gayrımüslimleri daha da palazlanmış bulunuyorlar. Şunu da ekleyeyim ki, gerek Rum ve gerekse Ermeni Patrikhaneleri de giderek güçlerine güç katacaklardır.

Avrupalılar da her yana el atmalarını son kerteye ulaştıracaklardır. Öylesine ki, Osmanlı ülkesindeki ticaret odalarını bile yabancı devlet vatandaşları kurmuşlardı. Bunlar, dergiler yayınlayarak Osmanlı Devleti'nin ekonomik ve ticarî durumunu üyelerine bildiriyorlardı. Yalnız Fransız Ticaret Odası'nın yayınladığı derginin muhabir sayısı 44'tü.[37] Bu nedenle de, **Karal**'ın deyişiyle, *"Osmanlı İmparatorluğu yabancıların Türkler'le değil, fakat birbirleri ile rekabet ettikleri bir pazar haline"* dönüşmüştü ve rastlantıya bakın ki, Mülkiye'de ekonomi dersi okutan Rum öğretim üyeleri devlet müdahaleciliğine karşı fakat serbest ticaretten yana idiler.[38]

II.Abdülhamit'in devletin Türk olmayan Müslüman uyruklarına da, örneğin Arap, Arnavut ve Kürt aşiretlerinin önde gelenlerine de ayrıcalıklar tanıdığına, onlara özel bir biçimde davrandığına, çocuklarına geniş eğitim olanakları sağladığına tanık oluyoruz.[39] **Tahsin Paşa**, anılarında bu konuya değinirken, *"Abdülhamit'in bir de daimî misafirleri vardı. Bunlar memleketin muhtelif kıtalarından celp olunmuş Kürt rüesası* [reisleri], *Arap uleması gibi insanlardı, Bunların bir kısmı 'Misafirhane-i Hümayun' denilen ve az çok bir imarethane demek olan dairelerde otururlardı, Yemekleri saray mutfağından gider, hazine-i hassadan kendilerine maaş verilir, çocukları mekteplerde meccanen* [parasız] *tahsil ettirilirdi. Bunların dahi mer'iyyühattır* [hatırlı] *olanlarına hususî konaklar tahsis olu-*

---

[36] Bu konuda ayrıca **Mim Kemal Öke**'nin Arap abecesi ile yazılmış *"Bismillah...."* diye başlayan ***"Kutsal Topraklarda Siyonistler Ve Masonlar – İhanetler, Komplolar, Aldanmalar*** adlı ve 3. basımı Çağ yayınlarınca İstanbul, 1991'de yapılan kitabında s.490-492'ye bkz..

[37] **E.Z.Karal:** ***Osmanlı Tarihi***; C.VII, s.475.

[38] a.y.,s.475-476.

[39] a.y.,s.401.

nurdu." diyor.[40] **II.Abdülhamit** yanlısı olan **Cezmi Eraslan**, padişahın Araplar'ı *"maaş, rütbe, makam ve hideyelere boğduğunu"*, bunun nedeninin onları *"şahsına ve devlete bağlı tutmak"* olduğunu belirtiyor.[41]

Ne var ki, Türk olmayanlara bu denli "sevecen" ve "hoşgörülü" olan **II.Abdülhamit**, daha önce belirtildiği gibi, Anadolu Türk halkını yalnızca asker kaynağı olarak anımsamış bulunuyor. Türkler'e öylesine yabancıdır ki, muhafız kıtasını bile özellikle Türk olmayanlardan oluşturmuş, bir ara Arapça'yı resmî dil bile yapmak istemiş bulunuyor. O, Türkler'in Kuran'ı kendi dillerinde algılamalarını bile engelleyerek Kuran'ı Türkçe'ye çeviren hocaları cezalandırılmaları için mahkeme önüne bile çıkarmıştır.[42]

-III-

II.Abdülhamit ve dönemi üzerinde Türklük açısından durulurken altının önemli çizilmesi gereken bir olgu da, **Hamidiye Süvari Alayları** ya da kısaca **Hamidiye Alayları** olmalıdır.

Rus tehdidine ve bu çerçevede Ermeni ayaklanmalarının baş göstermesi üzerine, **II.Abdülhamit**, 4.Ordu Komutanı **Müşir Zeki Paşa**'nın önerisi üzerine Doğu Anadolu'daki Kürt aşiretlerinden kendi adını verdiği yarı-askerî birlikler kurmakta ve hatta bunlara ***Kürt Kazakları*** demekte bile bir sakınca görmemiş bulunuyor.[43] Kürt aşiret reisleri ve ağaları subay yapılarak aşiretlere silâh dağıtılmış; bunlar, vergi vermekten ve işledikleri suçlar nedeniyle adlî mahkemelerde yargılanmaktan bağışık tutulmuşlardır. Ermeniler'e karşı kurulduğu belirtilen bu "alaylar", çoğu kere bu amaç dışında davranarak Anadolu'nun iç kesimlerine değin uzanıp Türk köylerinde zorbalıklar yapmakta, ırz ve

---

[40] **Tahsin Paşa:** s.31.

[41] **Cezmi Eraslan:** ***"II.Abdülhamit (1876-1909)"***; Osmanlı Ans., Ağaç yyn., İstanbul, 1933.

[42] **E.Z.Karal:** ***Osmanlı Tarihi***; C. VII, s.384.

[43] a.y.,s.363-364.

namusa saldırmakta gecikmeyeceklerdir. Halkın bunlardan yakınmalarını ise dinleyecek bir yetkili bulunamayacaktır.[44] Padişahın sonuna değin koruduğu Hamidiye Alayları kaldırıldıktan sonra, bu kere bunların ellerinde kalmış olan silahlar ilerdeki günlerde Kürt ayaklanmalarında kullanılacaktır.[45]/[46]

Hamidiye Alayları, **Yavuz Sultan Selim**'den sonra Osmanlı Devleti'nin Kürtler ile işbirliği yaparak Anadolu Türk halkını baskı altında tutmuş olmasının en göze çarpan uygulamasıdır. Bu alaylar, devletin ordusunun yanı başında ama ondan bağımsız olarak kurulmuş olmasının kendilerine sağladığı elverişli koşullardan yararlanan, bu nedenle de askerî disiplinden yoksun, subayları bile okumaz yazmaz, Yeniçeri Ocağı'nı andıran örgütler olmuşlardır.[47] Kürtler böylece Yıldız Sarayı'nda ağırlanır ve aşiretleri silâhlandırılırken, devletin Anadolu Türkleri'ni ne gözle gördüğünü, Ankara Valisi'nin **II.Abdülhamit**'e verdiği bir raporu burada anarak belirtirsek, durum daha bir belirginleşecek:[48]

"Saadetlû Efendim Hazretleri,

.....Anadolu kıtasının vasatında [ortasında] **bâtıl ve gafil ve cahil böyle nüfus-u kesirenin** [kalabalık nüfusun] **kendi hallerine metrûk olmaları** [terk edilmiş olmaları] **her zaman korkunç neticeler iras edecektir** [doğuracaktır / verecektir] **..... bilahare siyasî bir mesele ihdas edebileceğini** [ortaya

---

[44] a.y.,s.364.

[45] Hamidiye Alayları ile günümüzde P.K.K.'ya karşı oluşturulan Korucular'ın karşılaştırılması için bkz. **Bayram Kodaman:** s.21; **Aydın Olgun:** ***"Hamidiye Alayları"***; Cumhuriyet, 13 Şubat 1994; **Hakan Yılmaz – Ömer Erbil:** Zaman, 1-5 Mayıs 1995.

[46] Hamidiye Alayları'nın II.Abdülhamit sonrası durumu için bkz. **Mustafa Balcıoğlu:** ***"Hamidiye Alaylarından Aşiret Alaylarına Geçerken Harbiye Nezareti'ne Sunulan İki Rapor"***; Top.T.D., C.I, Nisan 1994, sayı 4, s.48-51.

[47] **E.Z.Karal:** ***Osmanlı Tarihi***; C.VII, s.494.

[48] **Enver Behnan Şapolyo:** ***Mezhepler Ve Tarikatler Tarihi***; Türkiye yyn., İstanbul, 1964, s.280.

çıkabileceğini] **ve binaenaleyh bu babda gayet esaslı bir tedbir-i âcil ittihazını** [ivedi önlem alınmasını] **lüzum-u sadakat hasebiyle şimdiden arza cüret eyledim. Ol babda emir ve irade Hazret-i mellehülemrindir.**

6 Şevval 1311 – 10 Nisan 1310 Yozgat
Ankara Valisi Mahmut"

3
ALİ SUAVİ
VE
ÇIRAĞAN OLAYI

-I-

1839'da İstanbul'da doğan **Ali Suavi,** dinsel eğitim görmüş, cami hocalarının derslerine devam etmiş, Hac'a gitmiş bir din adamı idi. Devlet görevlerinde bulunmuş ve Rüşdiye'de öğrenmentlik de yapmıştı. Yeni Osmanlılar'a katılmış ve onlarla birlikte ***Muhbir*** gazetesi İstanbul'da yayınlandığı sürece burada yazmaya başlamıştı. Gazetenin başyazarı oldu. Ancak, 10 Mart 1867'de hükümetçe bir süre için gazete kapatıldı ve **Ali Suavi** Kastamonu'ya sürüldü. Bu sırada **Mustafa Fazıl Paşa**'nın çağrısı üzerine Londra'ya kaçtı. **Ziya Bey (Paşa)** ve **Namık Kemal** de Londra'ya gelmişlerdi. ***Muhbir***, burada **Ali Suavi**'nin yönetiminde yayını sürdürdü ama **Mustafa Fazıl Paşa**'nın desteğini çekmesi üzerine kapanmak zorunda kaldı. Öte yandan, gazete yayınını sürdürdüğü sırada da **Ziya Paşa** ve **Namık Kemal** ile **Ali Suavi** arasında anlaşmazlıklar da baş göstermiş bulunuyordu. Her ikisinin de bir süre sonra **Ali Paşa** ile anlaşmaları ve özellikle de **Ali Paşa** daha hayatta iken **Namık Kemal**'in İstanbul'a dönmesi üzerine de, onlara karşı açıkça cephe alacaktı. İlginç olanı, **Ali Paşa**'nın 1871'de ölmesinden sonra da 1876 yılı sonbaharına değin **Ali Suavi'**nin, kendisi istemiş olduğu halde, İstanbul'a dönmesine izin verilmemiş olması. **Ali Suavi,** ancak **II.Abdülhamit**'in tahta çıkmasından sonra yaptığı başvuru kabul edilecek ve yurda dönebilecektir. **Ali Suavi**, başlangıçta **II.Abdülhamit** tarafından iyi karşılanacak ve saraya alınacak, kısa bir süre sonra da Galatasaray Lisesi'ne müdür olarak atanacaktır. Bu arada, padişahın **Midhat Paşa**'yı sürgüne göndermesini de onaylayan yazılar yazmakta bir sakınca görmemiş bulunuyor.

Ne var ki, **Ali Suavi**'nin Galatasaray Lisesi Müdürü olarak yaptığı düzenlemeler ve aldığı önlemler, özellikle de İngiltere'nin Osmanlı Devleti'ne karşı izlediği siyasayı ağır bir biçimde eleştiren yazılar yazması ve İngiliz elçisi **Henry Layard**'ın çabaları sonucunda müdürlükten alınması gecikmeyecektir.[49] **Ali Suavi** üzerindeki ayrıntılı incelemesinde bu konuda **H.Çelik**[50] şu saptamayı yapıyor: *"Suavi icraat ve davranışlarıyla sadece İngiliz elçisini değil, okulda manevî hâkimiyetlerine son vermeğe çalıştığı Fransızları, gayrımüslim Osmanlı tebasını, Maarif Nezaretini ve Sedareti de kendisine düşman etmiştir. Kısacası o, kendi ifadesiyle, Allah'a ve padişaha güvenerek başa çıkamayacağı güçleri karşısına almıştı."*[51] Bu arada şunu eklemek gerekir ki, **Ali Suavi,** Galatasaray'da eğitim dilinin Fransızca olmasına da karşıydı.[52]

Ali Suavi artık işsizdir ve bir yana itilmiştir. Onun bu yalnızlık dönemi 1877-1878 Osmanlı-Rus savaşının son günlerine denk geliyordu ve Rus ordusu İstanbul yakınlarına, Yeşiköy'e gelip dayanmıştı.

20 Mayıs 1878 günü de **Ali Suavi**'nin önderliğinde, **II.Abdülhamit**'i tahttan indirmeyi ve yerine **V.Murat**'ı geçir-

---

[49] Ayrıntılı bilgi için bkz. **H.Çelik:** s.349-354.

[50] A.K.P iktidarının 2.Millî Eğitim Bakanı olan **Hüseyin Çelik**'in bu kitabı yazarın doktora çalışmalarının ürünü. Kitap, sistematiği yönünden eleştirilebilir ve daha anlaşılır bir biçimde kaleme alınabileceği söylenebilir. Bununla birlikte Ali Suavi üzerine temel bir kaynak niteliği taşımaktadır. Yazarın A.K.P. çatısı altında siyasete atılacağı yerde, bilimsel çalışmalarını sürdürseydi hem kendisi ve hem de ülkemiz için çok daha hayırlı olacağını belirtmeden geçmek istemiyorum. Çelik'in bu kitabının tanıtımı ve bazı eksikliklerini ortaya koyan eleştirisi için bkz. **Orhan Koloğlu:** ***"Tanzimat İkinci Kuşak Aydınlarının Açmazı Üzerine – Ali Suavi İle İngiliz ^Türk Ve İslâm Dostları'"***; T.T.D., C.XXIII, Haziran 1995, sayı 138, s.5-10. Şunu da kaydetmek gerekir ki, Koloğlu'da bazı eleştirilerde bulunmakla birlikte, Çelik'in çalışmasının önemli bir boşluğu doldurduğunu belirtmektedir.

[51] a.y.s.354.

[52] a.y.,s.314.

meyi amaçlayan Çırağan Olayı yaşanacak ve olay sırasında **Ali Suavi** öldürülecektir.[53]

-II-

Ali Suavi de öteki Yeni Osmanlılar gibi İslâmcı görüşteydi ve özgürlüklerin, meşrutiyetin, yasalar önünde eşitliğin İslâm'da bulunduğunu öne sürüyordu. Kaldı ki, bir din adamı olması nedeniyle de cami kürsülerinden halka sesleniyor, din bilgisi sayesinde ve dinsel duygulara seslenerek[54] dinleyenleri etkileyebiliyordu. Camilerden halka seslenmesini Galatasaray müdürü olduğu sırada bile sürdürmüştü. Ama aynı zamanda pozitif bilimlerle de ilgiliydi ve hattâ bilimsel konular üzerine yazılar yazıyor, konferanslar veriyordu. Bir başka özelliği de Türklük ve Türk dünyası ile ilgilenmesi, Türkçe ile Osmanlıca ayrımının altını çizmesi, Türk tarihinin derinliklerine inmiş olmasıydı. Bu özelliği nedeniyle de Türkçü yazarlarca Türkçülük düşüncesinin öncülerinden kabul ediliyor. Örneğin, **Ali Kemal Meram** onun için der ki:

"..... Ziya Paşa'da..... Namık Kemal'de olmayan bir yan, henüz bulup adlandıramadıkları Türkçülük, bütün terslik ve çapraşık fikir ve düşünce karmaşıklığına rağmen, Suavi'de en sivri uçlarıyla vardı.

Bilinç altında kıvrım-kıvrım kıvranan bu duygu, az bir süre sonra ırk bilinci, 'ulusal şuur ve ülkü' olarak da belirlenecekti.

Ötekilerin katkısız 'İslâmcı ve Osmanlıcı' olmalarına karşılık, Ali Suavi 'laik devlet' düzenini ve Türkçülüğü savunuyordu.....

.....din konusuna .....el atarak, Kur'an'ın ve dinsel kuralların Türkçeleştirilmesini kesinlikle isteyebilmiştir.....

---

[53] Ali Suavi'nin yaşam öyküsü için bkz. **H.Çelik:** s.41-381; **İsmail Doğan:** ***Tanzimat'ın İki Ucu: Münif Paşa Ve Ali Suavi (Sosyo–pedagojik Bir Karşılaştırma***; İz yyn., İstanbul, 1991, s.185-231.

[54] **Mithat Cemal Kuntay:** ***Sarıklı İhtilâci Ali Suavi"***; İstanbul, 1946, s.21-22.

O döneme ve o güne kadar 'belgeler'e dayanan öz-Türk tarihinden hiçbir yayına Osmanlı ülkesinde rastlanmamış olduğu halde, Suavi, (Hive) ve (Türk) adlı iki küçük kitapta, batı dünyası Türkologlarının Türk tarihine ait elde etmiş oldukları son bilgileri ve Türkçü akımı işledi.....

Ali Suavi için ne bir 'Osmanlı milleti' ve ne de bir 'Osmanlı dili' vardı. O, her ikisinin de 'uydurma' olduğu gerçeğini ortaya koymaktan ve açıklamaktan çekinmiyordu.

.....Ulusal bilinç ve ülküsüyle, fikir ve düşünce yapısıyla ve geniş bilgisine eş-oranda korkusuz gücüyle Ali Suavi, yalnız çağı ve dönemi için değil, o çağ ve dönem sonrasında yetişen, ün yapan, üstün değerler verilerek büyütülenlerden çok daha büyük ve ileri bir Türkçü olduğunu ortaya koymuş ve bu kesinlikle belirlenmiştir."[55][56]

Kimilerine göre **Ali Suavi**'nin İslâmcı söylemlerde bulunması, deyim yerindeyse, dini siyasete âlet etmekten başka bir şey değil. Doğrusu, Türkçülük düşüncesine katkısına bakınca bu sava ilk bakışta hak verilebileceği de düşünülebilir. Ancak, bir kere, daha önce belirttiğim gibi, o günlerde İslâmcı düşünce, henüz ulusalcılık varlık kazanmadığı için, bir anlamda onun yerine geçmekteydi. Denebilir ki, **Ali Suavi**, bu temel üzerinde ulusalcılığa daha açık seçik bir yaklaşım içinde bulunmuştur. Öte yandan, aynı zamanda İslâm birliği (İttihad-ı İslâm) görüşüne de sahip çıkması, İslâm dünyasının Batılı güçlerce ezilmesi ve sömürülmesinden kaynaklandığı gibi, Hıristiyan Osmanlılar'ı da kapsayan Osmanlılık düşüncesinin karşısında olmasının bir sonucu olarak değerlendirilebilir. **Hüseyin Çelik**, onun aynı zamanda içten bir İslâmcı düşünür olduğu kanısını yazılarına

---

[55] **Ali Kemal Meram:** ***Türkçülük Ve Türkçülük Mücadeleleri Tarihi***; Kültür Kitabevi, İstanbul, 1969, s.98-101.

[56] Ali Kemal Meram'ı tanımayan okurlara yazarın düşünsel yapısı için bir ipucu olmak üzere, İslâm'ı "Arap dini" olarak nitelediğini ve Türk'ün en büyük 4 düşmanından birinin Araplar olduğunu savladığı belirtilebilir. – a.y.,"Önsöz", s.6.

dayanarak öne sürmektedir[57] ki, **Ali Suavi**'nin karmaşık ve henüz tam saydamlaşmamış düşünsel yaşamı göz önüne getirildiğinde görüşlerini **İslâm**'a dayandıran yazılarının içtenlikli olduğu da söylenmelidir. Şunu da unutmamalıyız: **Ali Suavi,** öldürüldüğünde ancak 39 yaşındaydı. Yoksul bir aileden geliyordu ama saraya girebilmişti, dinsel eğitim görmüştü ama pozitif ve sosyal bilimlerle ilgilenmişti, Arapça, Farsça, İngilizce Ve Fransızca öğrenmişti. Halkının sorunlarının kendi sorunlarının acısından daha derinden duyumsadığı kuşkusuz olan bu genç insanın, bunlara bir çözüm bulmak için kısa yaşamını tükettiği ve bu amaçla Türk dostu gözüken İngilizler'den **II.Abdülhamit**'e değin her yerden medet umduğu da göz önünde tutulmalıdır. O bir din adamı idi ama, şeriat ve fıkıhı bir yana itmek istiyor, siyaset biliminin temelinin şeriat değil, fakat coğrafya, ekonomi ve ahlâk olduğunu söylüyor, *"yoksa Ebu Yusuf'un ibaresindeki 'fâ' edatından çıkmaz'* diyebiliyor, hilafet diye bir kurum olmadığını öne sürebiliyor, din ve devlet işlerinin ayrılması gerektiğini belirtebiliyordu.[58] Ne olursa olsun, **Falih Rıfkı Atay**'ın deyişiyle, **Ali Suavi,** bir *"Büyük İnkılâpçı"*[59], **Mithat Cemal Kuntay**'ın deyişle de, bir *"Sarıklı İhtilâlci"* idi.

-III-

Ali Suavi, Osman devlet adamlarının yeteneksizlikleri ve Babıâli'nin teslimiyetçi siyasası karşısında **II.Abdülhamit**'in işleri kendi eline alarak devletin çıkarlarını gözeten onurlu bir siyasa izleyeceğini, halkın sorunlarına bir çözüm bulabileceğini ummuş ve bu nedenle de ona bel bağlamıştı. Oysa, **Ali Suavi,** ilk darbeyi, doğrudan **II.Abdülhamit'**ten yiyecek ve Galatasaray'ı yabancı kültür emperyalizminin etkisinden ve gayrımüslim Osmanlılar'ın devletin parasını sömürdüğü bir yer olmaktan kurtarmak isteyince, görevden alınacaktı. Bu onun padişahtan

---

[57] **H.Çelik:** s.548-550.

[58] **İsmail Hami Danişmend:** ***Ali Suavi'nin Türkçülüğü***; C.H.P. Genel Sekreterliği yyn., Ankara (?), 1942, s.21-23.

[59] **Falih Rıfkı Atay:** ***"Büyük İnkılâpçı:Ali Suavi"***; Ulus,26 Mart 1942.

umudunu kesmesi ve ona cephe alması için kuşkusuz ki bir başlangıçtı. Öte yandan, 1877-1788 Osman-Rus savaşı padişahın İngiliz elçisinin tümüyle etkisinde kaldığını da gösterecekti.[60] Şunu da belirtmek gerekir ki, İngiltere'nin İstanbul Büyükelçisi **Henry Layard**'ın ilk aşamada *"uygun"* devlet adamı aradığını, fakat bulamadığını İngiltere başbakanı **Disraeli**'ye yazdığı 1877 tarihli mektubunda bildiriyor ve dışişleri bakanı **Derby**'ye gönderdiği 12 Eylül 1877 günlü mektubunda da şu sözlere yer vermiş bulunuyordu: **"Eğer padişaha yol gösterecek ve onu kontrol altında tutabilecek bir veya iki devlet adamı olsaydı, talihsiz ülkeleri için bir şeyler yapabilirlerdi, fakat boş yere adam arıyorum."**[61] Bu 2 belgeye kitabında yer veren **H.Çelik**'e göre, *"Layard, başından beri aradığı fakat bulamayacağına inandığı Osmanlı devlet adamları yerine padişaha yol gösterme ve onu kontrol etme işini bizzat kendisi üstlenmiştir."*[62][63]

Üstelik, **II.Abdülhamit**, Rus ilerlemesine karşı direnmekten yana olmayacak, ağır koşullarla savaşı bitirmek isteyecekti. Oysa, **Ali Suavi**, sonuna değin direnilecek olursa Ruslar'ın geri çekilmek zorunda kalacaklarını düşünüyordu.

Asıl önemlisi, savaş yüzünden İstanbul'a kitleler olarak göç eden Rumeli Türkleri'nin durumları içler acısı olmasıydı. **Bilâl N. Şimşir, *Rumeli'den Türk Göçleri*** adlı çalışmasının 819 sayfa tutan 1.cildinde savaş sırasında Türkler'e yapılan zulmü, Rus ve Bulgar vahşetinden kaçarak İstanbul'a ve başka yerlere sığınan göçmenlerin durumlarını belirten belgeleri yayınlamış bulunuyor. Bu belgeler incelendiğinde gerçek bir insanlık trajedisinin yaşandığı ve Osmanlı hükümetinin ise zulmü, soykırımı önlemekte ve göçmenlerin acısını bir parça olsun dindirmekte

---

[60] **H.Çelik:** 376.

[61] a.y.,s.376-377.

[62] a.y.,s.377.

[63] II.Abdülhamit'in Rus tehdidi karşısında ister istemez İngiltere'nin ve İngiliz elçisinin yönlendirmesi altına girmiş olduğu tarihsel bir gerçektir. Ancak, bir süre sonra İngiliz siyasasının iki yüzlülüğünün de etkisiyle bu kere Almanya'ya yönelecektir.

acz içinde kaldığı açıkça görülüyor. Örneğin İngiliz elçisi **Layard**, İngiltere Dışişleri Bakanı **Lord Derby**'ye gönderdiği 1 Ağustos 1977 günlü telgrafında, Rus ve Bulgar teröründen kaçan Türkler'in evlerini ve tüm varlıklarını geride bırakarak aç ve susuz, kadın ve çocukların tam bir sefalet içinde İstanbul'a geldiklerini, bulaşıcı hastalıklardan kırılmakta olduklarını bildirmektedir.[64] İstanbul'da bulunan Göçmenlere Yardım Milletlerarası Komitesi'nin dünya kamuoyuna 24 Ocak 1878'de Komite adına Fransız Konsolosu **Dobignie** ve Komite Sekreterleri **Marcet** ve **Von Haidenstam** imzalarıyla yapılan yardım çağrısında yalnızca son 10 gün içinde 80.000 göçmenin İstanbul'a geldiği, 10 binlerce kişinin ölümün eşiğinde olduğu açıklanmaktadır.[65] İngiltere'nin İstanbul Başkonsolosu **Fawcett**'in İngiltere Dışişleri Bakanı **Lord Derby**'ye gönderdiği 28 Şubat 1878 günlü raporunda da, İstanbul'da hükümetin göçmenlere ekmek sağlamakta güçlük çektiği, açlıktan kıvranmakta olan insanların savaşın yıkımından sonra bu kere de veba, tifo ve çiçek hastalığından kırılmakta olduklarını bildirmektedir.[66] **İstanbul'da görev yapan Dr.Dickson**'un İngiliz Büyükelçisi **Layard**'a verdiği 16 Mayıs 1878 günlü raporda ise, göçmenlerin içinde bulundukları sağlık koşullarının kötüden de kötü olduğu, tifo salgınının alıp yürüdüğünü, anasız babasız kalmış göçmen çocukların sağlık açısından ölümle yüzyüze bulundukları kaydedilmekte ve Fenerbahçe'de bulunan göçmenlerden son bir hafta yalnızca 135 ölüm olayının görülmesinin ise iyi bir gelişme olduğu kaydedilmektedir.[67] Bunlar, kitapta yer alan 474 belgeden yalnızca 4'ü. Şimdi, **Ali Suavi** gibi duygusal ve ateşli bir kişiliğe sahip birinin bu durumdan nasıl etkilenmiş olduğunu kestirmek hiç de güç olmasa gerektir. Üstelik, onun kalbinin Müslüman Türk halkı

---

[64] **Bilâl N. Şimşir:** ***Rumeli'den Türk Göçleri – Emigrations Turques des Balkans – Turkish Emigrations from the Balkans – Belgeler – Documents***; T.K.A.E., yyn., C.I, Ankara, 1968, s.157.

[65] a.y.,s.303.

[66] a.y.,s.353.

[67] a.y.,s.455.

için çarptığını yazılarından açıkça anlıyoruz. Kaldı ki, **Ali Suavi,** bir süre Filibe'de görev yapmış ve oranın halkı ile kaynaşmıştı. Çırağan olayında **Ali Suavi** ile birlikte olanların Rumeli göçmenleri ve olay sırasında öldürülenlerin çoğunluğunun da Filibeli olduğu görülecektir.

Ali Suavi'nin Çırağan olayından bir gün önce ***Basiret***'te çok kısa bir yazısının yayınlandığı görülüyor. **Hüseyin Çelik**'e göre bu *"bir yazıdan çok bir ilân, hatta örtülü bir mesaj"*dı.[68] Yazı şöyle:

"Herkes ve hep evrak-ı havâdis hâl-i hâzırın tehlikesinden bahsetmektedirler. Hakk-ı âcizânemde mevcud olan emniyet-i âmmeye mebni söyleyeceğim şeyi herkesin dinleyeceğine şüphem yoktur.

Müşkilât-ı hazıra pek büyüktür, lâkin çaresi pek kolaydır.

Yarınki nüshanızda cümlenin müsaadesiyle bu çareyi kısacık şerh ve beyan edeceğim. Bugün şu mektubum yarınki neşre enzâr-ı umumiyeyi celb içindir, efendim."[69]

Ve ertesi gün, 20 Mayıs 1878'de yanında birkaç yüz kişi (olaya karışan kişilerin sayısı için değişik kaynaklarda değişik rakamlar verilmekte ve rakam 1.000 kişiye kadar çıkarılmaktadır) olduğu halde, **V.Murat**'ın kapalı tutulduğu Çırağan Sarayı'nı bastı ve onu bulunduğu odadan dışarı almayı da başardı. Ama Beşiktaş zabıtası komutanı **Hasan Paşa** yetişerek olayı bastırdı ve bu arada elindeki sopa ile de **Ali Suavi**'nin başına vurarak onu öldürdü. Olay sırasında **Ali Suavi**'nin adamlarından 20'den çok kişi de öldürülmüş bulunuyordu. Kaçmayı başaramayıp da sağ yakalananlar ise çeşitli hapis cezalarına çarptırıldılar.

Ali Suavi'nin bu olayı önceden planlayarak hazırlık yaptığı, kendine inanlar aracılığıyla özellikle camilerde propaganda konuşmaları yaptırdığı olaydan sonra kurulan soruşturma komisyonunca saptanmış bulunuyor. **Ahmet Bedevî Kuran**'ın öne

---

[68] **H.Çelik:** s.381.

[69] a.y.,s.381-382.

sürdüğüne göre ise, bazı askerî birlikler de olayla ilgiliydiler, ancak **Ali Suavi**'nin ivecenlikle ve vaktinden önce davranması, onların işe karışmasını önlemiş ve girişimin başarısızlığa uğramasına neden olmuş bulunuyor.[70] **İ.H.Uzunçarşılı** da hemen hemen aynı görüşte ve baskının yalnızca göçmenlerce yapılmasının planlanmadığını, ancak "vakit yanlışlığı"nın girişimin başarısızlığına yol açtığını belirtiyor.[71]

Ali Suavi'nin bu girişiminin amacının ne olduğu üzerinde değişik görüşler var. **İsmail Doğan**, daha önce adı geçen kitabında bu konudaki görüşleri anlaşılır biçimde özetlemiş bulunuyor.[72] Kanımca, en güçlü olasılık, **Ali Suavi**'nin amacının **V.Murat** hasta olduğu için onun yerine **II.Abdülhamit** tahta geçirildiğinden, **V.Murat**'ın hasta olmadığını kanıtlayarak ya da yurt dışına kaçırıp iyileşmesini sağlayarak, onun yeniden padişah olmasını gerçekleştirmek istemesi olmalıdır. Şurası kesin: **Ali Suavi, II.Abdülhamit**'ten umudunu kesmiş bulunuyordu. Gerçek durum ne olursa olsun, **Enver Ziya Karal**'ın yargısına katılmak kaçınılmaz: *"Çırağan olayının, Abdülhamit'in şahsî ve istibdatçı idaresine karşı, büyük çapta vuku bulmuş ilk olay gibi kabul edilmesi gerekir."*[73]

Hiç kuşkusuz, **Ali Suavi**, bir ***"devrimci"***ydi. Yanlışları ve doğrularıyla. Ne ki, hiç kuşkusuz, kısa yaşamında ulaştığı doğruları, yanlışlarından çok fazlaydı. Devrimciliği, ulusunun sorunlarının acısını yüreğinde duyması, düşünceleri uğruna ölümü göz almış olması, onun gerçek bir ***"aydın"*** olduğunun su götürmez kanıtları. O nedenle, **Mehmet Erdül**'ün şu sözlerine herhalde büyük ölçüde hak vermek gerekiyor:

"Kim Ali Suavi olmak istemezdi yeryüzünde?

Kim Hasan Tahsin olmak istemezdi?

'1800'lü yılları yaşasaydık Ali Suavi'nin dostu olmak ister miydik?' sorusunun yanıtını herkes yüreğinde vermelidir.

---

[70] **A.B.Kuran:** s.139.
[71] **İ.Doğan:** s.217.
[72] **a**.y.,s.216-217.
[73] **E.Z.Karal:** ***Osmanlı Tarihi***; C.VIII, s.501.

1870'li yıllarda, hilafetin dinde yeri olmadığını yazıp söylemek; Latin alfabesinin dilimize uygun düşmesi halinde yazıyı değiştirmenin şeriatla hiçbir ilgisinin bulunmadığını ileri sürüp bu fikrin savunuculuğunu yapmak;

Kitabına resim koyduğu için zındık diye eleştirenlere karşı peygamberin resminin bile yapılabileceğini ileri sürmek;

Üstelik bunları iyi bildiği din esaslarına göre açık[lamak]*.... bugün kendisini onun yerine koymak istemeyecek insan yoktur..... "*[74]

[74] **Mehmet Erdül:** ***Başveren İnkılâpçı Ali Suavi***; 2.basım, Toplumsal Dönüşüm yyn., İstanbul, 2002, s.12.

4
İTTİHAT VE TERAKKİ

-I-

Ali Suavi'nin **V.Murat**'ı Çırağan Sarayı'ndan kaçırma girişiminden kısa bir süre sonra, Temmuz ayında (1878), yine onu kaçırmayı ve tahta çıkarmayı amaçlayan bir girişim daha bir ihbar üzerine sonuçsuz kalacaktı. Eylemi planlayanlar Masonlardı. Bunlar, **Skalyeri ve Aziz Bey Komitesi** olarak anılacaklardır. İlk adı **Kleanti** olan **Skalyeri**, bir Rum'du. Bu olaydan sonra uzunca bir süre, İttihat Ve Terakki Cemiyeti'nin filizlenmesine değin, **II.Abdülhamit** yönetimine karşı belirli bir kalkışma görülmeyecektir. Bu Cemiyet'in niteliğini doğru kavrayabilmek için ise bazı gerçekleri ve gelişmeleri anımsamamız gerekiyor.

Daha önce değinildiği gibi, 1876 Anayasası'nın ilânını gerektiren nedenler başlıca şunlardı: Bir kere, Yeni Osmanlılar'ın da etkisiyle meşrutî bir anayasa ile devletin karşılaştığı sorunların üstesinden gelinebileceği sanılmıştı. İkincisi, Batılılaşma düşüncesi çerçevesinde Batı ülkelerinde anayasalar bulunduğuna göre, Osmanlı Devleti'nin de bir anayasası olmalıydı. Sınıfsal temeli ise, olduğu kadarıyla, hemen tümü gayrımüslim olan komprador burjuvazinin ulaştığı üstün ve ayrıcalıklı durumu bir de anayasal güvenceye bağlamak istemesi olarak beliriyordu. Öte yandan, bir anayasa ilân edilir ve Osmanlı Devleti'nin insan öğesini oluşturan çeşitli uluslar bu anayasa ile kurulacak bir mecliste temsil edilirlerse bunların devletten kopmalarının önlenebileceği varsayılmıştı. Ve ayrıca, Avrupa devletlerinin ve Rusya'nın Osmanlı Hıristiyanları'nın durumlarının düzeltilmesi bahanesi ile devletin içişlerine karışmasının da bu yolla gerekçesinin ortadan kalkacağı kanısına kapılınmıştı. Ne var ki, **II.Abdülhamit**'in Meclis'i fesh etmesi ve Anayasa'yı *hukuken* değilse bile *fiilen* işlemez duruma getirmesi, doğal olarak, böyle düşünenlerin ve bu konumda olanların tepkisine yol açmakta

gecikmeyecektir. Osmanlı topraklarında ayaklanmaların birbirini izlemesi, ayrılıkçı eylemlerin ardı arkasının kesilmemesi, yabancı devletlerin müdahalelerin sürmesi, padişahın kişisel (keyfî) yönetimi, baskının her geçen gün daha da artması, belirtilen düşünceler temelinde bir muhalefete varlık kazandıracaktır.

Ancak, **II.Abdülhamit** yönetiminin karşısında yer alanların gözden kaçırdıkları ya da görmek istemedikleri gerçekler vardı ve bunların dikkate alınmamış olması İttihat Ve Terakki'nin oluşum ve gelişmesinde bazı olumsuzluk ve tersliklere yol açacaktı. Bunlar şöylece özetlenebilir:

Osmanlı Devleti'nin kuruluş ve gelişme sürecinde, Osmanlı siyasal gücüne katılan yerlerin egemen çevrelerinin bir ortak çıkar odağında nasıl bir araya gelmiş olduklarını görmüş bulunuyoruz. Oysa artık, özellikle gelişen ulusalcılık akımlarının etkisiyle, bu merkez çekim gücünün yerine merkezkaç güçler geçmiş bulunuyordu. Onlar için çıkarlarına uygun olan, Osmanlı Devleti çatısı altında bulunmak değil, kendi bağımsız devletlerini kurmaktı.

Buna ek olarak Osmanlı Hıristiyanları Batı kapitalizmi ile bütünleşmişlerdi. Onlar için artık Osmanlı Devleti'nin Müslümanların yaşadıkları toprakları, emperyalizmin işbirlikçileri olarak sömürecekleri yerlerdi. Kaldı ki, aynı zamanda bir yandan siyasal iktidarda giderek artan bir biçimde söz sahibi olurlarken, bir yandan etkin devlet görevlerini ellerine geçirmiş bulunuyorlardı.

Tüm bu gelişmeler, Osmanlılık ideolojisini anlamsız ve yararsız kılmakla kalmıyor, bir yandan da hâlâ Türkler'in Türk olarak birtakım hak ve özgürlükler istemeleri Osmanlı birliğini bozacağı düşüncesiyle engellendiği için Türk halkının durumunun daha da kötüleşmesine yol açıyordu.

İşte bu ortamda, devletin dağılıp parçalanmasını içlerine sindiremeyen kimi Askerî Tıbbiye öğrencileri, bir araya gelerek gizlice buluşarak ***İttihad-ı Osmanî*** adı altında örgütlendiler. Kurucuları **İshak Sükûtî, Mehmet Reşit, Abdullah Cevdet, İbrahim Temo** ve **Hüseyinzâde Ali** idi. Önceleri yalnızca tar-

tışma, görüş alışverişi düzeyinden öteye gitmeyen bu birliktelik, ister istemez, **II.Abdülhamit**'in hiçbir karşı görüş oluşumuna olanak tanımaması yüzünden, ***gizli*** bir örgüt olmak zorundaydı, Hücre örgütlenme sitemi benimsendi. Örgüt, kısa sürede yüksek okullarda yaygınlaştı. ***"Devleti kurtarmak"*** isteyen kimi yüksek asker ve sivil bürokratlar da çok geçmeden örgüte katıldı. 1889'da **Ahmet Rıza**'nın katılması ile örgütün Paris'te de bir şubesi olmuş oldu ve bu arada adı da ***İttihat Ve Terakki***'ye çevrildi. "İttihat" adından da anlaşılacağı üzere, Cemiyet'in bu aşamada temel amacı Osmanlılar'ın birliği idi. Başka bir deyişle, İttihat Ve Terakkiciler de ***"bilâ tefrik-i cins ü mezhep"*** ilkesine sahip çıkmış bulunuyorlardı. Cemiyet'in 1895-1896 Nizamnâmesi'nde amaçları özgürlüklerin ve insan haklarının çiğnenmesini önlemek olarak gösterilmişti. Yabancı devletlerin saldırılarından ve içişlere karışmalarından ülkeyi kurtaramayan hükümete karşı olduklarını da belirtiliyordu.

Cemiyet, bazı suikast ve tahttan indirme girişimleri planlayacak, ancak başarılı olamayacaklardı.

Bu gelişmeler olurken Eylül 1906'da Selânik'te ayrıca bir de ***Osmanlı Hürriyet Cemiyeti*** kurulacaktı. Kurucuları, **Bursalı Tahir, Naki** (sonradan Yücekök soyadını alacaktır, Selânik Askerî Rüşdiyesi Fransızca öğretmeni, yüzbaşı), **Talat** (Talat Paşa olarak tanınacaktır, Selânik Posta Ve Telgraf Başmüdürlüğü Yazıişleri Başkâtibi), **Midhat Şükrü** (Bleda, Selânik Maarif Muhasebecisi, Selânik eşrafından, öğretmen), **Ömer Naci** (subay), **Kâzım Nami** (Duru, subay), **İsmail Canpolat** (subay), **Hakkı Baha, Edip Servet** (Tör) idi. Bu cemiyet, İttihat Ve Terakki ile birleşti ve birleşmede daha eski olduğu için İttihat Ve Terakki Cemiyeti adı benimsendi.

Cemiyet artık hızla güçlenecek, **II.Abdülhamit** baskı rejiminden yurt dışına kaçanlar orada çalışmalarını sürdürecek ve örgütleneceklerdi.

II.Abdülhamit'in Harp Okulu çıkışlı subayları merkezde tutmamak siyasası ve bir yandan da Balkanlar'daki ayaklanmalarda bu subayların görevlendirilmiş olmaları nedeniyle Rume-

li'de bulunan askerî birliklerdeki subaylar, hem olayların içinde oldukları için ve hem de aldıkları eğitim nedeniyle ülke sorunları ile doğrudan ilgiliydiler. Üstelik bölgenin merkezi, birazdan özelliklerine değineceğim, Selânik'ti. Selânik, İttihat Ve Terakki'nin merkezi durumunu alacaktı. Bu nedenlerle de, subayların İttihat Ve Terakki'ye katılmalarını gecikmeyecekti.[75]

-II-

II.Meşrutiyet'e damgasını basan İttihat Ve Terakki'nin kimliğini daha açık olarak belirleyebilmek ve ayrıca Ulusal Kurtuluş Savaşı sırasında ve sonrasında İttihatçılar'ın tutum ve yerlerini doğru saptayabilmek ve **Atatürk**'ün Mason Dernekleri'ni neden kapattığını anlayabilmek için, Cemiyet'in Masonluk'la ilişkisine de değinmek gerekiyor.

Mason locaları, Ortaçağ Avrupası'nda daha henüz kale duvarlarının savunma için yaşamsal önem taşıdığı dönemde duvarcılar tarafından kurulmuş meslek örgütleriydi.[76] Bu meslekten olanlar, kendilerini emeklerinin değerlerini karşılamadan becerilerinden yararlanmak isteyen senyörlerden aralarında bir birlik ve dayanışma sağlayarak korumak, meslek sırlarını saklamak (günümüzün teknolojisi olmadan o kaleleri ve şatoları yapmak gerçekten çok özel bir bilgi ve beceri gerektiriyordu) ve meslekî disiplin sağlamak amacı ile kurdukları bu örgütlerini dışa kapalı olarak oluşturmuşlardı. Bu nedenle de gizlilik temel kuraldı. Ancak, kendilerini daha güvenceli ve güçlü kılabilmek için siyasal yönden etkin kişileri de zaman zaman aralarına almaya başlayacaklardı. Bu uygulama, bu gibi kişilerin çıkarlarına da uygun düşüyordu, çünkü onlardan yararlanmakta bir ayrıcalık sağlamış oluyorlardı. Zamanla mesleğin önemi azalırken, bu örgütlerdeki meslekten olmayanların sayısı arttı. Bir süre sonra

---

[75] Bu konuda geniş bilgi için bkz. **Sina Akşin:** ***Jön Türkler Ve İttihat Ve Terakki***; Remzi Kitabevi, İstanbul, 1987; **M.Şükrü Hanioğlu:** ***Bir Siyasal Örgüt Olarak İttihad Ve Terakki Cemiyeti Ve Jön Türklük (1889-1902)***; İletişim yyn., İstanbul, 1985.

[76] "Mason" sözcüğü, "duvarcı, taşçı" demektir.

da duvarcılar silinip gittiler. Artık Mason locaları tümüyle meslekten olmayanların eline geçmişti. Bu süreç Avrupa'da burjuvazinin güçlenmesi sürecine denk düşmüş bulunuyordu. Bu yüzden de sonunda Mason örgütleri burjuvaların çıkarlarını koruyup gözeten ve burjuvalar arası ancak dışa kapalı bir dayanışma örgütüne dönüştü. Başka bir deyişle, Mason örgütleri bundan böyle burjuva kapitalizminin başkalarına kapalı örgütleri olmuşlardı.[77] Ne var ki, başlangıçta duvarcıların uyguladıkları yöntemi bu kere burjuvalar da, siyasal gücü olan ve önemli devlet görevlerinde bulunan kişileri aralarına almak biçimde uygulayageldiler.

Salt bu açıdan bakıldığında, Osmanlı topraklarında İngilizler ve Fransızlar tarafından kurulan Mason örgütlerinin, niteliğini daha önce vurguladığım ve öyle sayılabilecek olan Osmanlı burjuvazinin çıkarlarını koruyacak, genişletecek, güvenceli kılacak bir siyasal oluşum içinde yer almalarını doğaldı. Gerçekten de, Osmanlı Mason locaları daha başından beri **II.Abdülhamit**'e karşı olmuşlardı. Bunda kuşkusuz **V.Murat**'ın mason olmasının da etkisi büyük olsa gerektir. Bu nedenle de Osmanlı Masonları **V.Murat**'ı tahta çıkarmak girişiminde bulunacaklardı. **Ali Suavi**'nin, **II.Abdülhamit**'in tehlikeli bularak önce görevden uzaklaştırdığı sonra da öldürttüğü **Midhat Paşa**'nın ve Yeni Osmanlılar'ın ileri gelenlerinin Mason oldukları da bu ara belirteyim. Durum bu olunca, **II.Abdülhamit**'e karşı çıkan İttihat Ve Terakki ile Masonların doğal bir birlik oluşturmaları da kaçınılmazdı.[78]

---

[77] Bkz. **Nebil Sarper:** ***Dünya Fran-Masonluk Tarihi***; (Fazilet Locası'nda Yapılmış Konuşma Notları), İstanbul, 1963; **İsmail Soysal:** ***Dünyada Ve Türkiye'de Masonluk Ve Masonlar***; 3.basım, Der yyn., İstanbul, 1980.

[78] Orhon Koloğlu bu konuda Masonlar'ın tam bir birlik içinde olmadıklarını belirtmektedir. Gerek bu durum ve genel olarak Osmanlı'da II.Abdülhamit öncesi ve gerekse II.Abdülhamit ile Masonların ilişkisi için bkz. **Orhon Koloğlu:** ***Abdülhamit Ve Masonlar***; Gür yyn., İstanbul, 1991.

Ne var ki, Masonlar ile İttihat Ve Terakki arasındaki birliktelik bu kadarla kalmış değil. Belirtildiği üzere, İttihat Ve Terakki'nin üssü Selânik olacaktı. Selânik ise, Osmanlı Devleti'nin gerek sanayi ve ticarette ve gerekse kültürde en ileri kentiydi. Bir başka deyişle, kapitalistleşme ve burjuvalaşma açısından en gelişmiş yerdi.[79] Yalnızca bu nedenle bile İttihatçılar ve Masonlar bir araya gelmiş oluyorlardı. Öte yandan, Masonlar, İttihat Ve Terakki ile yapacakları işbirliği sayesinde, eğer bu örgüt iktidarı ele geçirecek olursa, kendi ekonomik iktidarlarını pekiştirmiş olacaklardı. İttihat Ve Terakki üyeleri ise, **II.Abdülhamit**'in hafiyelerinden Mason örgütlerinin gizliliği ve iletişim (posta) alanındaki kapitülasyonlardan yararlanmaları sayesinde korunabileceklerdi. Bu nedenle de, İttihat Ve Terakki üyelerinden birçoğu özellikle Selânik'te Mason Locaları'na gireceklerdir.[80]

Mason ileri gelenlerinden **Kemalettin Apak,** Türk Masonları için kaleme aldığı ***Ana Çizgileriyle Türkiye'deki Masonluk Tarihi*** adlı kitabında bu gelişmeleri şöyle açıklar:

"Selânik'teki Makedonya Rizorta ve Veritus localarının İttihat Ve Terakki Cemiyeti'nin gelişmesinde ve Meşrutiyet'in ilânının temin edilmesinde de mühim rolleri olmuştur. İttihat Ve Terakki Cemiyeti bu localardan büyük bir kuvvet almıştır.O zamanlar bu localara gerekli vasıfları haiz görülen kimseler kanul edilir ve mahfilde iyice tecrübe edildikten sonra İttihat Ve Terakki Cemiyeti'ne geçilirdi.

İttihat Ve Terakki Cemiyeti'nin o zamanki bazı muhaberelerinin bu locular vasıtası ile yapıldığı, birçok mühim hususlara

---

[79] **İlhan Tekeli-Selim İlkin:** ***"İttihat Ve Terakki Hareketinin Oluşumunda Selânik'in Toplumsal Yapısının Belirleyiciliği"***; *I.Uluslararası Türkiye'nin Sosyal Ve Ekonomik Tarihi Kongresi*; Ankara, 11-13 Temmuz 1977, Ankara, 1980, s.351-382.

[80] Bu konuda bkz. **Ernest Edmonson Ramsaur:** ***The Young Turks – Prelude to the Revolution of 1908***; Princeton University Pres, New Jersey, 1957, s.103 vd., ayrıca, **Orhon Koloğlu:** ***İttihatçılar Ve Masonlar***; Gür yyn., İstanbul, 1991.

bu localarda karar verildiği, buralarının hürriyet ve meşrutiyet için çalışan genç ve münevver Türkler'in bir müzakere ve mülâkat mahalli olduğu, bütün memleket meselelerinin tam bir serbesti ve vuzuh içinde buralarda müzakere ve münakaşa edildiği ve bu suretle Masonluğun İttihat Ve Terakki'yi desteklediği ve istibdat idaresine karşı yapılan mücadeleye hizmet ettiği, bu localara mensup olduğunu demin söylediğim kardeşlerin birçokları tarafından bana iftiharla açıklanmıştır."[81]

Yetkili bir kişi olarak da **Celal Bayar** şunu belirtiyor:

"Abdülhamit'in hafiyelerinin nüfuz edemedikleri Mason Locaları, ihtilâciler için nispeten daha emin bir yer sayılırdı. Ayrıca Avrupa'daki arkadaşları Genç Türkler'le haberleşmek imkânını da elde ederdi."[82]

Bir kanı edinebilmek için önce Selânik'teki Makedonya Risorta Locası'nın İttihatçı üyelerinin kimler olduklarını birkaçına bir göz atarak görelim: **Talat Bey** (sonra Paşa, Sadrıâzam), **Kâzım Paşa, Midhat Şükrü (Bleda),** Binbaşı **Naki Bey (Yücekök), Manyaszâde Tevfik,** Kolağası **Kâzım Nami (Duru),** Drama Jandarma Komutanı **Hüseyin Muhittin**... Yine Selânik'teki Veritas Locası'nda ise **Cemal Bey** (sonra paşa, bahriye nazırı), **Faik Süleyman** (sonra paşa), **İsmail Canbulat, Mustafa Doğan,** Kolağası **Dr.Faik**, **Mustafa Necip** üye idiler. **Talat Bey** ve **Naki Bey** her iki locada da kayıtlı bulunuyordu. Veritas Locası'nın üstadı, **Emanuel Karasu** idi.[83]

Duvarcılık mesleği ile çok uzun zamandan beri hiçbir ilgisi kalmamış, ancak bu mesleğin üstat, kalfa, çırak gibi kavramlarını ve simgesi olan göymeyi hâlâ kullanan Mason localarının burjuva kapitalizminin dışa kapalı örgütü olması ve üstelik başka ülkelerdeki localarla bağlantılı bulunması ve İttihat Ve Terakki ile bu içli dışlılığı, İttihat Ve Terakki'nin sınıfsal yapısı-

---

[81] Türkiye Mason Derneği üyeleri için özel basım, İstanbul, 1958, s.37-38.

[82] **Celal Bayar:** ***Ben de Yazdım – Millî Mücadeleye Gidiş***; C.II, İstanbul, 1966, s.428.

[83] **K.Apak:** s.37-38.

nın, iktidara geçtiğinde izleyeceği siyasanın anlaşılması bakımından büyük önem taşıyor. Cemiyet'in Osmanlılar'ın birliği amacını gütmesi de daha başlangıçta onun amacının Türk halkının yoksulluğuna bir çare bulmak olmadığının da açık kanıtı. Gerçi, İttihatçılar belirtilen zorunluluklar yüzünden de Masonlar'la işbirliğine girmişlerdi ama, kendilerinin de burjuva hak ve özgürlüklerinden yana olmaları bu işbirliğini kolaylaştırmaktan da geri kalmamış bulunuyordu.

Burada bir gerçeğin altını çizmeden geçmemek gerek: İttihat Ve Terakki, ilk aşamasında bu çizgideydi ama birazdan göreceğimiz üzere sonunda ulusalcı bir yörüngeye oturacaktır. Ancak, İttihat Ve Terakki, aynı zamanda , deyim yerindeyse, bir parçalı bohçaydı. Yapısında gayrımüslimleri, Batılılaşmacıları, İslâmcıları, ulusalcıları ve sosyalistleri de barındırıyordu. Koşulların değişmesi ile bu akımlardan önce İslâmcılar, sonra da ulusalcılar ön plana geçeceklerdir. Ancak, 1908 Devrimi başarıya ulaştıktan ve 31 Mart olayından sonra **II.Abdülhamit**'in tahttan indirildiğini kendisine bildirmeye gelen 4 kişilik kurulda yer alan kişiler bu aşamada İttihat Ve Terakki'nin yapısını açıkça ortaya koyacak niteliktedir. Bu kurulda Bahriye Feriki **Arif Hikmet Paşa**, Ermeni Katolik cemaatinden **Aram Efendi**, Meclis-i Mebusan üyelerinden Dıraç mebusu Jandarma Livası Arnavut **Esat Paşa,** Selânik mebusu Yahudi **Emanuel Karasu** bulunuyordu.[84]

Emanuel Karasu, İttihat Ve Terakki içinde önemli bir yeri olmuş bir kişi. O nedenle onu biraz daha yakından yanırsak, gelişmeleri daha iyi izleyebiliriz.

1862 Selânik doğumlu olan ve ticaretle uğraşan bir aileden gelen **Karasu**, bu kentte avukatlık yapmakta iken İttihat Ve

---

[84] Bu kurulun padişaha tahtan indirildiğini (hal edildiğini) nasıl bildirdiği ve II.Abdülhamit'in nasıl davrandığı Mabeyn Başkâtibi Ali Cevat Bey tarafından yazılmış bulunmaktadır. — **Ali Cevat:** ***İkinci Meşrutiyet'in İlânı Ve Otuz Bir Mart Hâdisesi – II.Abdülhamit'in Son Mabeyn Başkâtibi Ali Cevat Beyin Fezlekesi***; yayına hazırlayan: Faik Reşit Unat, T.T.K.,yyn., Ankara, 1960, s.81 82.

Terakki'ye girmiş. Kısa sürede **Talat Bey (Paşa)** ile yakın dostluk kurduğunu, 1908'de Selânik'ten mebus seçildiğini görüyoruz. 31 Mart ayaklanması üzerine Selânik'te yapılan büyük mitinginde konuşanlardan biri de o. Bu mitingi Hareket Ordusu'nun İstanbul'a ilerleyişi izleyecekti. İşte, ordu ilerlerken **Karasu**, Çatalca'ya gelmiş bulunuyordu.[85] **II.Abdülhamit**'in tahttan indirilmesindeki rolüne yukarda değindim. Harbiye Nazırı **Mahmut Şevket Paşa**'nın her gün daha da güç kazanmasından çekinen **Talat Paşa,** Levazım Reisi **İsmail Hakkı Paşa** hakkındaki yolsuzluk savlarını gündeme getirerek **Talat Paşa**'yı böylece yıpratmak istediğinde bu işle **Karasu**'yu görevlendirecek, o da bu savı **İsmail Canpolat** ile birlikte bir önerge ile parti gurubuna getirecektir. Bu izleyen gelişmeler sonunda **Mahmut Şevket Paşa** 8 Temmuz 1912'de istifa edecektir.[86]/[87] **Karasu**, Balkan Savaşı öncesinde İttihat Ve Terakki'nin Sultanahmet Meydanı'nda düzenlediği mitingte halka seslenenlerin başında bulunacaktır.[88] **Mahmut Şevket Paşa**'nın öldürülmesi üzerine yakalanan sanıkları yargılayan ve çoğunu ölüm cezasına çarptıran Divan-ı Harb-i Örfi'nin verdiği kararlardan biri de **Karasu** ile ilgili olacaktır; o, İttihatçılar arasında o kerte sivrilmişti ve muhaliflerce de o kerte önemsenmişti ki sanıklardan **Hakkı** onu da öldürmeyi planladığı gerekçesiyle ölüm cezasına mahkûm edilecektir.[89] Ne var ki, **Asaf Tugay**, konusu **II.Abdülhamit'** verilen jurnaller olan adı geçen kitabında yer alan, **"Sergiye gitmek bahanesiyle bu hafta Tabip Rıfat, Mehmet ve Aziz Efendilerin azimet ettiklerini, maksat temaşa olmayıp Avrupa'daki**

---

[85] **Sina Akşin:** ***31 Mart Oyunu;*** Sinan yyn., İstanbul, 1972, s.97.

[86] **Galib Vardar:** ***İttihat Ve Terakki İçinde Dönenler***; İnkılâp Kitabevi, İstanbul, 1960, s.66-68.

[87] Ancak, Mahmut Şevket Paşa daha sonra Sadrıâzam olacaktır.

[88] **G.Vardar:** s.97.

[89] **A.B.Kuran:** s.605.

erbab-ı fesada iltihak olduğunu" bildiren jurnal, yazarın öne sürdüğüne göre **Karasu**'ya aitmiş.[90]

Öte yandan, ***Şalom*** gazetesinde **Karasu**'yu tanıyanların da verdiği bilgilere dayanılarak onun hakkında çıkan bir yazıda *"Özel yaşamının debdebeli"* olduğu belirtiliyor.[91] Onun bu yaşamının büyük bölümü Balkan Savaşı ve Birinci Dünya savaşı yıllarına rastlıyor. Bu yıllar ise halkımızın yoksulluk içinde bunaldığı yıllar! Ve Bilinen o dur ki, iaşe müfettişliği yaptığı bu sıralarda **Karasu** büyük bir servet sahibi olmuş bulunuyor!...[92]

Osmanlı Devleti'nin I.Dünya Savaşı'ndan yenilgi ile çıkmasından ve İstanbul işgal edildikten sonra, **Karasu,** kendi isteği ve İtalyan işgal güçlerinin de ısrarı ve baskısı üzerine Osmanlı vatandaşlığından çıkarak İtalya vatandaşı olacaktır.[93] İttihat Ve Terakki'nin karşıtlarınca kurulan hükümette nazırlık yapan **Hüseyin Kadri**'nin anılarında bildirdiğine göre ise, **Karasu**, hükümetten, eskiden İtalyan vatandaşı olmasına karşın bir İtalyan konsolosun yaptığı yanlışlık yüzünden Osmanlı vatandaşı olduğunu, yoksa gerçekte İtalya vatandaşı olduğunu, bu durumu belirten bir karar verilmesini isteyecek ve hükümet de bu isteği yerine getirecektir.[94]

Yanlışlıkla Osmanlı vatandaşı olduğunu öne süren ama İttihat Ve Terakki'nin Selânik mebusu ve önde gelen kişilerinden olan **Emanuel Karasu**, savaşın bitiminde, Osmanlı Yahudileri'nin de Ermeniler ve Rumlar ile birlikte olması için ve Siyonist **Nissim Ruso, İsrael Auerbah** ile birlikte eyleme geçecektir.[95]

---

[90] **A.Tugay:** s.39.

[91] ***"Bir Osmanlı Efendisi Emmanuel Karasu"***; Şalom, 29 Ağustos 1990.

[92] **Feroz Ahmad:** ***İttihat Ve Terakki, 1908-1914 (Jön Türkler)***; çev.Nuran Ülken, Sander yyn., İstanbul, 1971, s.253.

[93] **Roni Margulies:** ***"Emanuel Karasu Biyografisine Bir Başlangıç"***; Top.T.D., C.IV, Eylül 1995, sayı 21, s.27-28.

[94] **Hüseyin Kâzım Kadri:** ***Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Hatıraların"***; hazırlayan İsmaşl Kara, İletişim yyn., İstanbul, 1991, s.300-301.

[95] **A.Galante:** ***Histoire des Juifs d'İstanbul***; İSİS I, s.206-209.

Buna karşılık, onu övenler de var. Örneğin, **Hüseyin Cahit Yalçın** ise, bir yazısında, **Karasu**'yu öve öve bitiremez. Ne ki, o da bu yazısında **Karasu**'nun *"milyonlar içinde yüzdüğünü"* söyler ve der ki, *"Almanlar'ın Türkiye'den yaptıkları mübayatta komisyonculuk ediyordu ve para bir altın oluk halinde onun delik ceplerine akıyordu."*[96][97]

-III-

İttihat Ve Terakki içinde yer alan aydınların Osmanlı Devleti'ni dağılmaktan kurtarmak için Osmanlılık kavramına sıkı sıkıya sarılmaları Balkan Savaşı'na değin sürüp gidecektir. Osmanlılık ya da başka bir deyimle Osmanlıcılık'ın ne olduğunu ve bunun içinde Türklük'ün ne anlama geldiğini biliyoruz. Bunu bütünleyen ***"cins ve mezhep eşitliği"***nin (bilâ tefrik-i cins ü mezhep ilkesinin) Türk halkı açısından uygulamada nasıl tam bir eşitsizlik olduğunu da incelemiş bulunuyoruz. Oysa, İttihat Ve Terakki tüzüğünün daha 1.maddesi *"cins ve mezhep farkı gözetmeksizin"* bütün Osmanlılar'ın çıkarlarının korunacağını öngörüyordu. 2.maddede ise, Osmanlılar'ın amaca ulaşmak için birlikte çalışmak gerektiği, ulusal çıkarlarının ortak olduğunu görmekle yükümlü oldukları, cins ve mezhep savı ile ayrılıkçılık yapanlara engel olunacağı belirtilmişti. Ayrıca, İttihat Ve Terakki'nin temel amacının 1876 Anayasası'nı tam olarak yeniden yürürlüğe koyup uygulamak olduğu da açıkça ortaya konuyordu ki, bu Anayasa'yı incelerken bunun Türk halkı için bir anlam taşımadığını da gördük. Öte yandan, örneğin, 1908 Mayısı'nda büyük devletlerin Makedonya'daki temsilciliklerine verilen bir bildirimde Cemiyet'in amacının ne olduğu da şu sözlerle belirtilecekti:

"Gerek Makedonya'da olsun, gerek Osmanlı memleketinin diğer yerlerinde bulunsun Osmanlılar, mezhep, cins

---

[96] **Hüseyin Cahit Yalçın:** ***"Karasu Efendi"***; Yedigün, 19 Şubat 1936, sayı 154.

[97] Başka ayrıntılar için bkz. **R.Margulies:** s.24-29.

farkı olmaksızın kardeştirler. Memleketin yüksek ve müşterek menfaatleri karşısında ne Hıristiyan vardır ne Müslüman. Osmanlılıktan başka şey yoktur. Hepsinin de menfaatleri, emelleri ve kaderleri hep müşterek ve aynıdır."[98]

Bu, İttihat Ve Terakki Cemiyeti üyesi **Tunalı Hilmi**'nin sözleriyle şu almama geliyordu: *"Osmanlılık, Türklük demek değildir. Ne kimseye zarar verir ne de bir milliyete dokunur; böyle olunca, Osmanlı olmayacak kim bulunur?"*[99] Ama aynı olgu, Rum Patrikhanesi'nin Adliye Ve Mezahip Nezaretine verdiği bir takrirde **"Osmanlı milliyeti bir tabir-i lisanî ise de hakikati halde gayrımevcuttur"**[100] sözleriyle dile getirilebileceği gibi, daha önce geçtiği gibi, mebuslardan **Yorgo Boşo** da *"Benim Osmanlılığım Osmanlı Bankası'nın Osmanlılığı kadardır"* diyecektir. Gerçekte, devletin insan öğesini oluşturan çeşitli uluslar, Osmanlılık anlayışına çok daha değişik açılardan sahip çıkıyorlardı. Örneğin; Bulgarlar bu yolla özerklik elde edebileceklerini düşünürlerken, Rumlar ve Ermeniler devlet içindeki etkinliklerini ve güçlerini daha da arttırabilmenin ardında koşuyorlardı.[101] Gerçekten de, Rumeli'ndeki Bulgarlar'ın çoğunluğunun İttihat Ve Terakki'yi desteklemelerinin temelinde bu amaç yatmaktaydı.[102] Açıkçası, Osmanlılık, bu uluslar için bir arada yaşamanın formülü değildi; yerine göre ya bağımsızlığa giden yolda bir adımdı ya da sömürüden paylarını arttırmanın bir yoluydu. Daha sonraları **Talat Paşa** bu gerçeği şöyle dile getirecektir:

"Jön Türk hareketi memlekette müsavat, hürriyet ve adalet getirmek emeli ile ortaya atılmıştı. Bu prensibi temin maksadı ile Jön Türkler, Araplar, Yunanlılar, Arnavutlar, Türkler vesaire gibi yurttaki bütün milletleri birleştirmeyi başarabileceklerini

---

[98] **C.Bayar:** C.I, s.29-30.
[99] **E.Z.Karal:** ***Osmanlı Tarihi***; C.VIII, s.530.
[100] Tanin, 16 Şubat 1326.
[101] **Y.H.Bayur:** C.I, s.231.
[102] **F.Ahmad:** ***İttihat Ve Terakki....***; s.27.

zannediyorlardı. Fakat ihtilâli takip eden hadiseler maalesef bambaşka bir çehre gösterdi."[103]

Kısacası, **II.Abdülhamit** istibdatına karşı yürütülen savaşımın amacı, Osmanlı Devleti'nin dağılıp parçalanmaktan kurtarmak, devleti yaşatmaktı. *"Devlet zeval bulmasın"* başlıca kaygıydı. Devlet ise, *kozmopolit* bir devletti. O nedenle de, İttihatçıların savaşımlarının amacı da, kozmopolit bir temele oturacaktı. Dolaysısı ile, II.Meşrutiyet "devrim"ni gerçekleştirenlerin Türk halkının sorunları ile bir ilgileri bulunmuyor, bir ulus olarak Türkler'in durumu onları kaygılandırmıyordu. İttihat ve Terakki iktidarının sadrıâzamı **Sait Halim Paşa**'ya *"Memleketin bir başından bir başına muazzam bir idaresizlik ve sefalet hüküm sürmekteydi"* [104] dedirten koşullarda en çok ezilenin, kıvrananın Türkler olması henüz onların ilgi odağı değildi. 1876 Anayasası'na yeniden işlerlik kazandırdıklarında "devlet"in düzlüğe çıkacağını sanıyorlardı. Düzlüğe çıkarmak istedikleri devlet ise, ulusal bir devlet değil, kozmopolit Osmanlı Devleti idi.

II.Abdülhamit'in yapıp ettiklerini gerçekçi bir biçimde ortaya koymak gerekir ama salt onun karşısında yer aldığı için de İttihat Ve Terakki'yi övmek temelli bir yanlışlıktır. Bunu, bu kitapta gelişmeleri Türk halkı/ulusu açısından ele aldığım için özellikle söylüyorum. Çünkü, açıkça görüldüğü gibi, bu dönemde İttihat Ve Terakki ileri gelenlerinin **II.Abdülhamit**'e karşı çıkmalarının nedeni, bir ulus olarak Türkler'in sorunlarını çözmekle bir ilgisi bulunmuyor.

İttihat Ve Terakki'nin ulusalcı bir nitelik kazanması için daha beklemek gerekecek.[105]

---

[103] **Talat Paşa:** ***Talat Paşanın Hatıraları***; yayınlayan Hüseyin Cahit Yalçın, İstanbul, 1946, s.15.

[104] **Tarık Zafer Tunaya:** ***Hürriyetin İlanı – İkinci Meşrutiyetin Siyasî Hayatına Bakışlar***; İstanbul, 1959, s.65.

[105] Yanlış anlaşılmasın: Bu dönemde de Türk halkının sorunlarına ilgi duyanların bu örgüt içinde hiç bulunmadığını söylemek istemiyorum. Belirtmek istediğim, örgüte damgasını basan izlediği genel siyasadır.

BÖLÜM 11

II.MEŞRUTİYET

1
OSMANLICILIKTAN İSLÂMCILIĞA, SONRA DA TÜRKÇÜLÜĞE

-I-

II.Meşrutiyet'in nasıl ilân edildiği, 31 Mart olayı, **II.Abdülhamit**'in tahttan indirilip yerine **Mehmet Reşat**'ın **V.Mehmet** adıyla nasıl geçirildiği, İttihat Ve Terakki'nin önceleri iktidarı doğrudan ele almayıp ancak yönlendirmekle yetindiği, sonra da dizginleri tümüyle ele aldığı... üzerinde burada ayrıca durulmayacak.[1] Osmanlı Devleti'nin Türk öğesi açısından duruma bakıldığında ise, üzerinde ilk durulması gereken, 3.kitapta değinileceği üzere, çok ayrık özel geçiş aşamaları dışında, siyasal iktidarların sınıfsal temellerinin ve buna dayalı siyasalarının bulunduğu bir gerçek olduğuna göre, bu dönemde bu temelin niteliği olmalıdır. Gerçi, Osmanlı'da üretim güçlerinin kimlerin elinde olduğunu ve bu çevrelerin siyasal açıdan da yerlerinin ne olduğunu görmüş bulunuyoruz. O nedenle, hemen söyleyebiliriz ki, İttihat Ve Terakki, işe Osmanlılık ideolojisine sahip çıkarak koyulduğu için bu alanda bir değişikliği öngörmüş değildi. Kaldı ki, İttihatçılar'ın içinde çok sayıda gayrımüslim de bulunuyordu. Şimdi bu çerçevede kapitalin Osmanlı'yı oluşturan halklar aşısından dağılımına bir göz atmamız yerinde olacak. Dağılım yüzde olarak şöyleydi:[2]

Türk	15
Rum	50
Ermeni	15

[1] Bu konularda çok sayıda yayın bulunmaktadır. Ancak bunlar içinde özellikle **S.Akşin**'in yukarıda adı geçen ***Jön Türkler Ve İttihat Ve Terakki*** adlı çalışmasına bakılabilir.

[2] **Tevfik Çavdar:** ***Osmanlıların Yarı-sömürge Oluşu***; Ant yyn., İstanbul, 1970, s.115.

Yahudi	10
Yabancı uyruk	10

Öte yandan kapitülasyonlar ve özel statüleri nedeniyle vergi ayrıcalıkları tanınmış bulunan lövantenler ve Osmanlı Hıristiyanları banka, sanayi ve ticaret kurumlarının %80'ine sahiptiler.[3] 1913, 1915 yıllarına ilişkin Osmanlı sanayi istatistiklerinde bu durum daha belirgin olarak görülür. Örneğin, makarna üretiminde 1 Türk kuruluşuna karşılık 8 kuruluş Türk olmayanlara aitti.[4] Bu oran şekercilik, tahin ve büsküvi üretiminde 2/8'di.[5] Sayım yapılan yerlerdeki 3 çimento üreticisi de gayrımüslimdi.[6] Bir zamanlar tümüyle Türkler'in elinde bulunan ipek dokumacılığında ise Bursa'da muharrik güç kullanan kuruluşlar **Dervişyan Kogas, Koyucuyan Mihran** ve **Morukyan Dikran**'a aitti. Buna karşılı, Türk olarak bir tek **Hacı Sabri** bu alanda çalışmaktaydı.[7][8]

Durum böyle olunca, **II.Abdülhamit**'e tahttan indirildiğini bildiren 4 kişilik kurulun 3 üyesinin Arnavut, Ermeni ve Yahudi olmasını doğal karşılamak gerektiği gibi, İttihat Ve Terakki'nin işçi sınıfına karşı engelleyici tutumu[9] bu çerçevede değerlendirilmelidir.

---

[3] **T.Çavdar:** s.110; Ayrıca bkz. ***Cumhuriyet'in 50.Yılında Esnaf Ve Sanatkâr***; Türkiye Esnaf Ve Sanatkârlar Federasyonu yyn., Ankara, 1973, s.124.

[4] **Gündüz Ökçün:** ***Osmanlı Sanayi – 1913, 1915 Sanayi İstatistiki***; 2.basım, A.Ü.S.B.F., yyn.,Ankara, 1971, s.46.

[5] a.y.,s.50-51.

[6] a.y.,s.90.

[7] a.y.,s.159.

[8] Çeşitli üretim dalları için bkz. a.y., s.33-34 (değirmencilik), s.80 (tuğlacılık), s.105 (debagat), s.118 (marangozluk ve doğramacılık), s.122 (kutu üretimi), s.152-153 (ham ipek üretimi), s.162 (öteki dokumacılık), s.174 (sigara kağıdı üretimi, s.176-178 (matbaacılık ve kağıtçılık), s.199 (kimyasal üretim), s.203-204 (madenî eşya üretimi).

[9] İşçi hareketlerinin kısa bir özeti için bkz. **S.Akşin:** ***....İttihat Ve Terakki***; s.99-100.

Öte yandan Masonlar ile yapılan işbirliği de, özünde burjuva ideolojisini savunan İttihatçılar'ın gelişmelere sınıfsal bakış açısında etkin olan bir başka olgu olduğunu söyleyebiliriz.

-II-

II.Meşrutiyet'in Osmanlılık/Osmanlıcılık siyasası, gerçek anlamda bir bozgunla sonuçlanacaktır. Bozguna giden yolda ilk gelişme de, yapılan seçimler sırasında görülecek, bunu Meclis'teki görüşmelerde ortaya atılan görüş ve savlar izleyecektir.

Osmanlı Hıristiyanları kendilerine eskiden beri toplumları çerçevesinde örgütlenme ve bu arada eğitim ayrıcalığı tanındığından ve cemaat meclisleri için yapılan seçimler nedeniyle belli bir oy kullanma disiplini elde etmiş olduklarından, yeniden açılacak olan Mebusan Meclisi için yapılan seçimlere katılma oranları yüksek olacak ve oylarını bölmeyeceklerdir.[10] Açıkçası, eğitimsiz ve yoksul, geri bıraktırılmış Müslüman Türk halk karşısında bilinçli ve kendi çıkarlarının ne yönde olduklarını algılamış seçmenlerdi. Ayrıca, özellikle de Rumlar, seçimlerde hileli yollara başvurmaktan da kaçınmayacaklardı. Bu gibi durumlara engel olunmak istenince de Rum Patriği, hükümete başvurarak karşı çıkacak, üstelik 22 Kasım 1908 günü sayıları 20.000'e yaklaşan bir Rum kalabalığı, seçimlerde baskı yapıldığını ve oy vermelerinin engellendiğini öne sürerek Beyoğlu'nda ve Cağaloğlu'nda gösteriler yapacaklardır. Ayrıca, Rumca'nun resmî devlet dili olması gerektiğinin propagandasını da yapmaktan geri kalmayacaklardı.[11] 17 Aralık 1908 günlü ***The Times*** gazetesi ise, *"Eğer özgür seçimler yapılırsa, Osmanlı parlamentosu, geniş ölçüde bir Hıristiyan parlamento durumuna kolaylıkla girebilir"* diyecekti.[12] Ege'de sayıları 30.000'i bulan Rum köylüsü de seçimlerde baskı yapıldığı gerekçesiyle İzmir üzerine yürüyecek, bunun üzerine Rumlar bir mebusluk daha alacaklar-

---

[10] **S.Akşin:** ***31 Mart....***; s.25.
[11] **Y.H.Bayur:** C.II, s.266.
[12] **T.Çavdar:** ***Osmanlılar'ın....***; s.70.

dır. Aynı durum İstanbul'da da görülecek, Rumlar dükkânlarını kapatacaklar, kiliseleri sürekli çan çalacak ve gösterileri yer yer şiddet eylemlerine dönüşmeye başlayacaktı.[13]

Merkezkaç bir çizgiye çoktan girmiş olan çeşitli halkların birlik içinde aynı amaca yönelebileceklerini saflıkla düşleyenlerin yeniden açılmasını sağladıkları Mebusan Meclisi'nde mebusların dağılımı da, **Aykut Kansu**'ya göre, şöyle olacaktı: Arap, 70; Arnavut, 33; Bulgar, 4; Dürzî 2; Ermeni, 22; Rum, 24; Kürt, 6; Marunî, 1; Sırp, 3; Ulah, 1; Yahudi, 4; Türk, 169.[14] Burada hemen şu gerçekleri de bilmek gerekiyor: Birincisi, bu tablo, Osmanlı Devleti'nin Hıristiyanlar'ın en yoğun olarak yaşadıkları toprakların çoğunu elden çıkarmak zorunda kaldığı döneme ait olmasına karşındır. İkincisi, **Aykut Kansu**'nun "Türk" olarak gösterdiği mebuslardan bir bölümünün Kürt kökenli olmaları büyük bir olasılıktır. Şunu da ekleyeyim ki, 1908'den sonra Ayân Meclisi'ne atananlar arasında ise şu kişiler bulunuyordu: **Legofet Aristaki Bey, Fethi Franko Bey, Abraham Paşa, Aram Efendi, Tamko Popoviç Efendi** ve **Aristides Paşa**. Atananlardan **Şerif Nasser Bey** ile **Süleyman al-Bustani** ise Arap'tı.[15] Daha öncesinden Ayân Meclisi üyeleri arasında yer alanlar arasında da **Ohannes Paşa, Gabriel Nuradunkyan, Dimitri Mavrokordato, Mavroyani Bey, Georgidias Efendi, Bohor Efendi, Azaryan Efendi, Aksentios** (Metropolit), **Bessaraya Efendi** bulunuyordu.[16] **Feroz Ahmad** ise, Mebusan Meclisi'nin oluşumunu şu sayılarla belirtiyor: Türk, 147; Arap, 60; Arnavut, 27; Rum, 26; Ermeni, 14; Slav, 10; Yahudi, 4.[17]

Şimdi, böylece kurulup çalışmaya başlayan bu Meclis'in nasıl olacağı kolayca kestirilebilir. Yine de bir örnek vereyim. Hıristiyanlar'a ait okulların devletçe denetlenmesi konusunda bir

---

[13] a.y.,s.73.

[14] **Aykut Kansu:** ***1908 Devrimi***; 2.basım, çev.Ayla Erbal, İletişim yyn., İstanbul, 2001, s.377-446'da verilen bilgilerden çıkarılmıştır.

[15] a.y.,s.455-457.

[16] a.y.,s.448-454.

[17] **F.Ahmad:** ***İttihat Ve Terakki***; s.229.

Rum mebusun söylediği şu sözler bu Meclis'e ışık tutacağı gibi, Rumlar'ın Osmanlı Devleti içinde elde etmiş oldukları üstün ve ayrıcalıklı yerlerini bir kez daha kanıtlayacaktır:

"Biz zaten kabil olduğu kadar, muktedir bulunduğumuz derece hükümetin karar-ı mezkûruna karşı ref'i seda-yi itiraz eyledik. Fakat bunla da iktifa etmeyeceğiz. Hükümet tedrisat-ı taliyeye müteallik olup bizim imtiyazat ve serbesti-i tedrisimizi tahdit eden layiha-yı kanuneyi Meclis-i Mebusan'a tevdi eder etmez daha şiddetle itiraz edeceğiz ve nihayetde devr-i sabıkta bile imtiyazatımızın duçar olmadığı bu tecavüzata şahit olmaktan ise içtima salonunu terk etmeği dahi muvafık bulacağız..... Velhasıl bir bir daha söylüyorum, bütün kuvvetimizle bu haksızlığa karşı itiraz edeceğiz. Tedrisat-ı taliyeye dair olan kanun layihasını tanzim edenlere göstermeğe gayret edeceğiz ki terbiye ve mezhep gibi en mukaddes iki hukukumuz aleyhine vukuu bulan teşebbüs-ü meş'ume karşı kendi kendimizin hukukunu muhafaza ve müdafaaya muktediriz."[18]

Demek ki, Osmanlı Mebusan Meclisi'nin bu Rum mebusuna göre, ilköğretim okullarının devletçe denetlenmesi yasa tasarısı eğer Meclis'e getirilecek olursa, bu, Rumlar'ın kazanılmış haklarına ve ayrıcalıklarına aykırı olduğu için bütün güçleriyle karşı koyacaklarmış. Rum mebus, bu tasarıyı **"meşum"**, yani "uğursuz" olarak nitelendirmekten de çekinmemiş bulunuyor!

Aynı konuda **Patrik III.Yuvakim** de bir gazeteye verdiği demeçte şöyle diyecektir:

".....şimdi milel-i Hıristiyanenin ilga-yi imtiyazatından [ayrıcalıklarının kaldırılmasından] **bahsetmek fikri siyasiyata mugayir** [aykırı] **ve hatta mucib-i tehlike olur. Patrikhane imtiyazatı zan olunduğu kadar çabuk ilga edilmeyecektir. Biz imtiyazatı reisi bulunduğumuz cemaatle beraber**

---

[18] **Osman Ergin:** ***Türkiye Maarif Tarihi***; C.IV: ***Meşrutiyet Devri Mektepleri***; İstanbul, 1942, s.1224.

ölünceye kadar müdafaa edeceğiz."[19]

Adam, eğer ayrıcalıklarına dokunulacak olursa, ölünceye değin devlete karşı savaşım vereceklerini söylüyor!...[20]

Bu Osmanlı Meclisi'ni bir parça daha tanımak için **Talat Paşa**'nın anılarından şu birkaç satırı da okumak gerekiyor:

"Bir müddet sonra Van Ruslar veya daha doğrusu Ermeni gönüllü çeteleri tarafından işgal edildi. Bu çetelerin Taşnak komitesinin, Osmanlı Meclis-i Mebusanı'nda da âza bulunan iki reisi olan Pastırmacıyan ve Papazyan'ın emri altında oldukları sonradan öğrenildi."[21]

Öte yandan, devletin en bunalımlı yıllarında Hariciye Nâzırı olan **Gabriyel Nuradunkyan Efendi**'nin, kendisini böylesine önemli bir göreve getiren ve yoksul Türk halkının alınterinin ürünü olan yüksek aylığını cebine koyan devlete nasıl ihanet ettiğine daha önce değinmiştim. Şimdi de bu ihaneti, tanığı olan **Celal Bayar**'dan dinleyelim:

"Türkiye Büyük Millet Meclisi beni Lausanne Sulh Konferansı'na iktisat müşaviri seçmişti.Nuradunkyan Efendi'nin içinde bulunduğu heyet, yeniden memleketimiz aleyhine Ermeni dâvasını yürütmek için konferans nezdinde teşebbüste bulunmak üzere Lozan'a gelmişlerdi."[22]

---

[19] a.y.,s.1224.

[20] Bu iki alıntı ve elinizdeki çalışmanın başından bu yana ortaya konan gerçekler karşısında şu ve benzer değerlendirmelerin ne denli gerçek dışı ve ne denli tarihsel verilere aykırı olduğu kendiliğinden anlaşılsa gerektir: *"Belki de 1908 Devrimi'yle birlikte Türkiye'de yaşayanlar, özellikle de 'azınlık' olarak tanımlanan guruplara dahil olanlar, ilk defa olarak birinci sınıf vatandaş olmanın gururunu, kısa da olsa, yaşama fırsatını elde ettiler. Türkiye tarihinde ilk –ve belki de son defa olarak– farklı etnik kimlikleri olanlar eşit haklardan yararlanmak amacıyla bir araya gelip önlerini tıkayan eski devleti tüm üstyapı kurumlarıyla birlikte tarihe gömmek istediler....."* — **A.Kansu:** s.361. Bu sözlerde tek doğru olan yer, o da Türkler dışında olmak üzere, bu *"bir araya gelenler"*in devleti *"tarihe gömmek"* istemiş olmalarıdır.

[21] **Talat Paşa:** s.64.

[22] **C.Bayar:** C.III, s.757-759.

Balkan Savaşı, en aymaz Osmanlıcı Türk yöneticilere bile Türk halkının sırtından inanılmaz özverilerde bulunarak Hıristiyanları devlet çatısı altında tutmaya kalkışmanın ne boş bir düş olduğunu gösterecektir. Üstelik, savaşın sonunda Osmanlı Devleti'nin Hıristiyanlar'ın yoğun olarak üzerinde yaşadıkları toprakları da elinden çıkacak, bu nedenle, elde tutulabilen yerlerde bulunan Hıristiyanlar artık genel nüfus içinde ve Müslümanlar karşısında sayıca azlıkta kalacaklardı. Demek ki, bundan böyle Hıristiyan Osmanlılar'ı devletin çatısı altında tutmak için çabalamaya gerek yoktu!

-III-

Bu durum karşısında hükümet Araplar'a yöneldi. Osmanlı Devleti'nin çatısı altında Arap toprakları kalmıştı ve Araplar elde tutulmalıydı. Araplar, büyük çoğunlukla Müslüman oldukları için de, artık sıkı sıkıya sarılmak gereken ideoloji, İslâmcılık olmalıydı. İslâm'ın birleştiriciliği, Arap ulusalcılığını engelleyebilirdi. Bu gerçeğin ve yaklaşımın en somut sonucu da yenilenen seçimlerde Osmanlı Meclisi'nde tam 84 Arap mebusun yer alması olacaktı![23]

Osmanlı yöneticilerinin aklına Türkler'in 300 yıl Arap emperyalizmi olarak karşılarına çıkan İslâm'ı kabul etmemek için direndikleri nedense gelmiyordu. Atalarının, yurtlarına saldıran Araplar'a karşı can, namus ve kadınlarının ve kızlarının ırzlarını korumak, yaşamsal değerlerine sahip çıkmak için savaştıklarını hiç düşünmüyorlardı.[24] **Yavuz Sultan Selim**'in hilafeti Araplar'dan koparıp almış olmasının onlar üzerindeki etkilerini hiç önemsemiyorlardı. İngiliz emperyalizminin Orta Doğu'da Araplar'ı etkisi ve giderek egemenliği altına alarak yerleşmekte olduğunu da kavrayamamış oldukları açık. Sonunda, Anadolu'nun Türk çocukları "kutsal" toprakları İslâm adına Hıristiyan

---

[23] **F.Ahmad:** ***İttihat Ve Terakki***; s.228-229.

[24] Bu gelişmelerin bir özeti için bkz. **Cihan Dura:** ***"Arap Sömürgeciliğinden Sayfalar"***; Yeniden A.R.Müdafaa-i Hukuk, Temmuz 2003, sayı 58, s.44-50.

emperyalistlere karşı savunurlarken, Osmanlı'nın ***kavm-i necip*** diyerek yücelttiği Müslüman Araplar, o Hıristiyan orduların safında yer alarak Türk askerini sırtından hançerleyecektir!

Arap İhtilâl Cemiyeti'nce yayınlanmış olan şu bildiri Araplar'ın Osmanlı'yı ne gözle gördüklerine ilişkin bir kanı verebilecek nitelikte:

"[Osmanlı İmparatorluğu'nun] **müdafaası için ırzlarınız mübah, kadınlarınızın namusu hetk** [kirletilmekte], **çocuklarınız yetim, evleriniz harap edilmektedir. Paralarınız İstanbul köşklerine, içkilere, musîkîlere sarf ve gençleriniz Arap kardeşlerinizi öldürmek için Yemen'e, Kerek'e, Havran'a sevk olunmaktadır.**

Türkler emrettiği vakit kardeşinizi öldürüyorsunuz ve Ermeniler'in yaptığı gibi ve yapmakta olduğu gibi hukuk ve unsurunuzun şerefini muhafaza uğrunda kan dökmüyorsunuz. Bilmiyorsunuz ki, ceset kana boyanmadıkça şeref ezâdan kurtulamaz. Bu sözün doğruluğunu Türkler'in hürmet ettikleri Ermeniler'de görürsünüz. Size hürmet etmiyorlar, onlara verdikleri hukuku size vermiyorlar. Hürriyet ve istiklâli olmayan urz ve şeref ve servetsiz sönen hayatın mânası nedir? Bununla beraber Osmanlı bayrağından size ne şeref ve menfaat var?

Ey Araplar kalkınız. Ey Kahtanîler kılıçlarınızı kınından çıkarınız. Şahsınıza, cinsinize, lisanınıza düşmanlık gösterenleri ve sizi tahkir edenleri memleketinizden temizleyiniz.

Ey Müslüman Araplar, eğer bu zalim hükümeti, hükümet-i islâmiye zan ediyorsanız çok aldanıyorsunuz. Cenab-ı Hak Kur'an-ı Keriminde 'Vel kâfirun hum uz zâlumun' diyor. Öyle ise, her zalim hükümet, İslâm'ın düşmanıdır."[25]

[25] **C.Bayar:** C.II, s.463-464.

Ne var ki, 1914 yılına gelindiğinde 5.338.000 Arap'ı 84 mebus ile temsil olunuyordu ama 12.500.000 Türk adına 144 mebus Meclis'te bulunmaktaydı.[26]

-IV-

Bu gelişmeler olurken, devlet çevrelerinin dışında ve çoğu zaman Turancılık ile iç içe olarak bir de Türkçülük akımı filizlenmiş bulunuyordu. Açıkça belirtmek gerekir ki, devleti yönetenler, Osmanlıcılığın ve İslâmcılığın bir işe yaramadığı görünce ve geride de dayanacakları ve sayıca önemli bir ulus kalmamış olduğu için Türkçülüğü bayrak edinmişlerdir. Gerçi, Osmanlı Devleti'nin kendileri ile bir sorun yaşamadığı Yahudiler de vardı ama toplam Yahudi nüfus yaklaşık olarak 300.000'di. Anadolu'da bulunan Ermeniler'in ikide bir ayaklanmakta olduklarını ise görmüş bulunuyoruz.

Daha önce de belirtildiği üzere, İttihat Ve Terakki içinde ulusalcı düşüncede olanlar da bulunuyordu ama onların ön plana çıkabilmeleri için gelişmelerin bu noktaya varması gerekmişti.

İttihat Ve Terakki yönetimi 1913'ten başlayarak ulusalcı bir çizgi izleyecektir. Artık, Türkçü olmak, çağa ayak uydurabilmenin bir gereği olarak görülecek ve bu açıdan bir dizi toplumsal değişikliğe gidilecektir.[27]

Gerçekte, Türkçülük akımı ezilmişlikten kaynaklanan bir özlemin ürünüydü ve en güzel anlatımını **Ziya Gökalp**'in daha önce küçük bir bölümüne yer verdiğim şu dizelerinde buluyordu:

Bir ülke ki, camiinde Türkçe ezan okunur,
Köylü anlar mânasını namazdaki duanın,
Bir ülke ki, mektebinde Türkçe kuran okunur,
Küçük büyük herkes bilir buyruğunu hüdanın,
Ey Türkoğlu, işte senin orasıdır vatanın.

---

[26] **F.Ahmad:** ***İttihat Ve Terakki***; s.230.

[27] İttihat Ve Terakki'nin Türkçülük ve ulusalcılık uygulamaları için bkz. **T.Z.Tunaya:** ***Türkiye'de....***; s.201-206.

Bir ülke ki, toprağında başka elin gözü yok,
Her ferdinde mefkûre bir, lisan, âdet, din birdir,
Meb'usanı temiz, orda Boşoların yeri yok,
Ey Türkoğlu, işte senin orasıdır vatanın.

Bir ülke ki, çarşısında dönen bütün sermaye,
Sanatına yol gösteren ilimle fen, Türkündür,
Hırfetleri birbirini daima eder himaye;
Ey Türkoğlu, işte senin orasıdır vatanın.

İttihat Ve Terakki yönetimi, böyle düşünmeye başladığında artık çok geç kalmıştı. Türkler, Osmanlı Devleti bir yıkıntıya dönüşünce onların aklına ancak gelebilmişti.

2
TÜRK'ÜN, KENDİ YAZGISINA EGEMEN OLMASINA DOĞRU

-I-

Bir devletin varlık kazanabilmesi için önce bir insan topluluğunun olması, bu topluluğun belirli bir toprak parçası üzerinde süreklilik göstermesi, içinde oluşan sınıfsal ayrımlaşma sonucunda bir iktidarın belirginleşmesi gerektiğini biliyoruz. İlk kitapta bu gerçeklere değinildi. Osmanlı Devleti'nin kurucu insan öğesinin Türkler olmasına karşın, kuruluş sürecinde bu insan öğesinin önce kozmopolitleştiğini, bu kozmopolitleşmede de Türkler dışındaki egemenlerin Türk egemenlerle bütünleşerek Osmanlı iktidarını oluşturduğunu, ancak Türk egemenlerin de köklerinden koptuğu ve halkına yabancılaştığını, bu arada Türk halkının nasıl ezildiğini, sömürüldüğünü belgelemeye çalıştım. Ayrıca, imparatorluk kurumu açısından da olup biteni inceledik. Şunu da görmüştük ki, devlet, onu oluşturan öğelerin bir araya gelmesi ile varlık kazanır; devletin bu varlığını ise hukuk alanında algılamak olanaklıdır. Yoksa, günlük yaşamda, uygulamada, yalnızca devletin öğeleri ile karşılaşırız. Bu öğelerden en önemlisi ise, insandır. Ne ki, insanların da devlet çatısı altında yönetilenler ve yöneticiler olarak ayrıldığını biliyoruz. İşte, uygulamada, devletten söz ettiğimizde gerçekte devleti yönetenleri dile getirmiş oluruz.

Şimdi, bu çerçevede elinizdeki bu ikinci kitabın dizininin kişi adları bölümüne bir göz atın. Türk adlarından çok daha fazla başka ulustan olan kişilerin adları ile karşılaşacaksınız. Oysa, kitap, Türkler'in iktidara karşı direnmeleri ve devrim girişimleri ile ilgili. Oysa, bir İngiliz, Fransız, Alman, Rus, İtalyan... tarihi ile ilgili kitapları açıp okuyacak olursanız orada İngilizler'in, Fransızlar'ın, Almanlar'ın, Ruslar'ın, İtalyanlar'ın adlarını bulursunuz. Devşirmelerin Müslüman adları aldıkları gerçeğine

karşın Osmanlı tarihi için durum tümüyle tersine. İttihat Ve Terakki döneminde ise bu durum doruğa ulaşmış bulunuyor.

Bu açıdan bir başka gözlemde daha bulunacaksınız: Dizinde yer alan ve Türk olmayan kişilere ait olan adlar, egemen çevrelerden ve yönetici kesimden olanların adları. Bu durum, çok uluslu devlet olan Osmanlı İmparatorluğu'nda, kimin nerede olduğunun, egemen ve yönetici sınıfın kimlerden oluştuğunun başlı başına bir göstergesi. Öte yandan, imparatorluklar çok ulusludurlar ama, örneğin Büyük Britanya İmparatorluğu ile ilgili bir kitapta yabancı adları ancak tarihlerinin sömürgecilik sayfalarında "yerli" halklardan kişiler olarak bulabilirsiniz. Ya da İngiltere'nin düşmanları olan devletlerin vatandaşları olarak geçer. İttihat Ve Terakki yönetiminin Türkçülüğü, ulusalcılığı, "Dizin"deki bu tabloyu etkilemeyecek kadar küçük bir zaman dilimi kapsıyor.

Şu halde, Türk halkının iktidara karşı direnişleri ve devrim girişimleri, egemenleri ve yöneticileri bu nitelikte olan bir devlete karşı olmuştur. O nedenle de kozmopolitliğe karşıdır. Kaldı ki, Osmanlıcılık, kozmopolitliğin tâ kendisidir. İslâm ise, ***millet*** karşıtı olarak ***ümmet*** temeline dayandığından, bu açıdan o da kozmopolit niteliklidir. Osmanlı toplumunda tarikatçılar dışındaki İslâmcılar'ın, ulusalcı bilinç gelişmediği için ne denli anti-emperyalist olurlarsa olsunlar, açmazları buradan kaynaklanır. Ele aldığımız dönemde İslâmcı akımın şu ya da bu ölçüde ulusalcı bir iz içermesi, ayırdına varılmamakla birlikte bu açmazın aşılmasına yönelik olduğu öne sürülebilir. Çünkü, 3.Kitap'ta ayrıntılı olarak göreceğimiz üzere, anti-emperyalist savaşım ancak ulusal bilince ulaşmış toplumlarca yapılabilir. İttihat Ve Terakki'nin İslâmcı bir siyasa izleyerek emperyalist güçler karşısında devleti yaşatmak istemeleri sürecinde Müslüman Araplar'ın emperyalistlerle işbirliğine girmeleri bu gerçeğin bir sonucudur.

-II-

Kimileri 1908 Devrimi'nin Kemalist Türkiye'nin temelini attığı savındadırlar. Doğrusu, önce Osmanlıcı, arkasından İslâm-

cı, en sonunda da "gayrıihtiyari" olarak Türkçü olan İttihatçılar'ın **Atatürk**'ün Türkiyesi'nin temelini nasıl atmış olduğu anlaşılır bir sav değildir. Bu savda bulunanlar, Osmanlı Hıristiyanları'nın büyük çoğunluğu devletten kopmasalardı ve Rumeli elden çıkmasaydı, İttihat ve Terakki'nin Osmanlıcı olmaktan vaz geçip geçmeyecek olduğunu düşünmeleri gerekir. Osmanlıcılığı **Atatürk**'ün ulusalcılığı ile bağdaştırmaya kalkışmak ise düpedüz saçmalıktır.[28]

Tüm bunlara karşılık, İttihat Ve Terakki içinde yer alan ulusalcı kişilerin belli bir tarihten sonra ve son aşamada olsa bile partiye damgalarını basabilmiş olmaları, yine de, kuşkusuz, önemli bir gelişmedir.

* * *

Büyük Selçuklu Devleti'ni kuran Oğuzlar, bu devletin kendilerine yabancılaşması üzerine ayaklanarak onu yıkılışa sürüklemişlerdi. **Baba İshak** yönetimindeki Türkler'in ayaklanmaları ise Anadolu Selçuklu Devleti'ni güçsüzleştirerek yıkılışını kolaylaştırmıştı. Osmanlı Devleti'ni tarihin sayfalarına gömecek olan ise Ulusal Kurtuluş Savaşımız olacak, kurucu halkına ihanet eden bu devlet de yine kurucuları tarafından yıkılacaktır. Görkemli bir devrime varan bu direnişte İttihat Ve Terakki'nin ulusalcı kanadının ve sonunda bu çizgiye ulaşmış bulunan geri kalan kesiminin **Mustafa Kemal Paşa**'nın yanı başında yer aldığını göreceğiz.

---

[28] Kendilerini Atatürkçü olarak tanıtanlar arasında bile bu savda bulunanların çıkması gerçekten şaşırtıcıdır. Örneğin, Toktamış Ateş, Cumhuriyet gazetesindeki köşesinde 29 Temmuz 1997 günlü yazısında *Türk Devrim Tarihi* adlı kitabında Osmanlıcılık'ı nasıl açıkladığını belirtmekte ve Atatürk ulusçuluğu ile Osmanlıcılık arasında *"büyük bir benzerlik"* olduğunu öne sürmektedir. Toktamış Ateş'in bu görüşünün tarafımdan yapılan bir eleştirisi için bkz. ***"Yeni Hayat – Toktamış Ateş Tartışması Ve Atatürk'ün Ulusçuluğu Üzerine"***; MK D., Şubat 1998, sayı 13, s.18-23. Bu konuya 3.kitapta ayrıca değinilecektir.

Bu cildi, **Atatürk**'ün İzmir İktisat Kongresi'ni açış konuşmasında söylediği şu sözleri ile bitirmek istiyorum:

".....henüz şimdiye kadar hakikî mânası ile millî bir devir yaşamadık. Binaenaleyh millî bir tarihe malik olamadık....."[29]

[29] **A.Gündüz Ökçün:** ***Türkiye İktisat Kongresi, 1923-İzmir, Haberler-Belgeler-Yorumlar***; 2.basım, A.Ü.S.B.F., yyn., Ankara,1971, s.245.

DİZİN

DİZİN
I
TARİHÇİLER, YAZARLAR VE ARAŞTIRMACILAR

A

ABDİ EFENDİ: 463, 466, 471 476, 477, 479, 480

ABDURRAHMAN ŞEREF: 587, 679

Feroz AHMAD: 716, 718, 727 729, 731

AHMET CEVDET PAŞA: 403 434, 435, 466, 496, 583, 584 596, 611, 612, 613, 616, 617 620, 621, 643, 646, 650, 669 670

AHMET RASİM: 481, 501, 511 630

AHMET REFİK: 402, 409, 419 422, 428, 429, 439, 440, 464 465, 467, 468, 475

Yusuf AKÇURA: 489, 490, 494 495, 496, 497, 498

Mustafa AKDAĞ: 441, 444

Ahmet AKGÜNDÜZ: 406, 429

Yaman AKSU: 597

Sina AKŞİN: 649, 670, 672, 676 710, 715, 723, 725

M. Münir AKTEPE: 464, 465 468, 471, 472, 473, 480, 481 517

Yahya AKYÜZ: 623

Korkmaz ALEMDAR: 626

ALİ CEVAT BEY: 714

Cemal ANADOL: 691

Hrand D. ANDREASYAN: 402 405, 503, 505, 511

Sadrettin Celal ANTEL: 615

Kemalettin APAK: 712, 713

Hamit ARAL: 599

Sadri Maksudî ARSAL:578,579

İlhan ARSEL: 512, 513

Falih Rıfkı ATAY: 701

Doğan AVCIOĞLU: 497, 515 516

B

Frank Edgar BAILEY:543,545 546, 586

Kayahan BALADUROĞLU: 619

Mustafa BALCIOĞLU: 694

Cemal BARDAKÇI: 492

Ömer Lütfi BARKAN: 401, 544 592, 656

BASİRETÇİ ALİ EFENDİ: 606, 628, 670

Celal BAYAR: 713, 718, 728 729, 731

Mustafa BAYDAR: 501

Bekir Sıtkı BAYKAL: 478

Y. Hikmet BAYUR: 718, 725

Nesin BENBANASTE: 626

Niyazi BERKES: 460, 462, 489 492, 498, 498[40], 499, 501, 523 536, 579, 647, 648, 649, 653, 665 666,

Kaya BİGEGİL: 607
Cemil BİLSEL: 579
Kâmuran BİRAND: 482, 566 655
Muhittin BİRGEN: 639, 640
Donald C. BLAISDELL: 418 590, 591, 621
G. I. BRATIANU: 419
Fred BURNABY: 633

C
Cosimo Comidas De CARBOGNANO: 417, 417[60] 418
İsmail CEM: 633, 634

Ç
Musa ÇADIRCI: 620, 644, 665
Yetvart ÇARK: 410, 411, 412 413, 526, 553, 562, 591, 689
Tevfik ÇAVDAR: 461, 723, 724 726
Hüseyin ÇELİK: 667, 670, 698 699, 701, 702, 704
Attilâ ÇETİN: 400
Kemal ÇİÇEK: 409, 413

D
İsmail Hami DANİŞMEND: 701
Roderic H. DAVISON: 593 623, 634, 637
A.DE JUCHEREAU: 400, 493 496
Jak DELEON: 406
Faiz DEMİROĞLU: 689
Ömer DERBİL: 685, 694
DESTÂRİ SALİH: 477, 478
Güzin DİNO: 632
Feridun DİRİMTEKİN: 417 418
Trandafir G. DJUVARA: 543 564
İsmail DOĞAN: 623, 705
Cihan DURA:535, 536, 633, 634 689, 730
Baha DÜRDER: 628
Gülsün DÜZENLİ: 625

E
EBÜZZİYA TEVFİK: 608
Oktay EKİNCİ: 410
Edhem ELDEM: 593, 594
ENGELHARDT: 525, 567, 589 590, 591, 622, 644, 647
Cezmi ERASLAN: 693
Yavuz ERCAN: 489
Mehmet ERDÜL: 705, 706
Ahmet Cevat EREN: 495
Osman ERGİN: 727, 728
Orhan ERİNÇ: 427
Bilal ERYILMAZ: 555
ESAT (Amasya Mebusu); 553
EVLİYA ÇELEBİ:400,404, 424 426

F
Z. Fahri FINDIKOĞLU: 566 567 590, 616
M.FRANCO: 416

G
Avram GALANTİ (Abraham GALANTE): 404, 414, 526 592, 597, 716
Şeref GÖZÜBÜYÜK: 512, 573 575

Josephus GRELOT: 406, 410 428
Baha GÜRFIRAT: 689
Hüseyin Rahmi GÜRPINAR: 627
Kâmuran GÜRÜN: 413, 689

H
M.Şükrü HANİOĞLU: 710
Metin HEPER: 616
Frédéric HITZEL: 413
S. Sarraf HOVHANNESYAN: 404, 405
William Holden HUTTON: 417
Ayşe HÜR; 414
HÜSEYİN KADRİ: 716
HÜSEYİN TUĞİ: 446, 447, 448 449

I
Cavide IŞIKSAL: 593

İ
İBN Kemal: 444
Uluğ İĞDEMİR: 646, 647, 648
Selim İLKİN: 712
Halil İNALCIK: 444, 518, 541 549, 550
Kenan İNAN: 413
Âfet İNAN: 544
M.Nuri İNUĞUR: 625

K
Alpay KABACALI: 625
Semih KALKANOĞLU: 536
Aykut KANSU: 726, 728
Yavuz Selim KARAKIŞLA: 685
Enver Ziya KARAL: 487, 488 490, 493, 494, 495, 503, 504 510, 511, 523, 525, 528, 529 530, 531, 544, 547, 573, 575 589, 691, 692, 693, 694, 695 705, 718
Ziya KARAMURSAL: 478, 493 593, 613
Yakup Kadri KARAOSMAN-OĞLU: 621, 622
Kemal H. KARPAT: 558, 560 634, 689, 691
Reşat KASABA: 534
KÂTİP ÇELEBİ: 402, 403, 433
Nejat KAYMAZ: 449-450
Reşat KAYNAR: 488, 490, 533 541, 562, 584
Gülten KAZGAN: 548
Haydar KAZGAN: 597
KERİM SADİ: 489
Suna KİLİ: 512, 573, 575
Uygur KOCABAŞOĞLU: 587 588, 623
KOÇİ BEY: 437
Reşat Ekrem KOÇU: 428, 444
Bayram KODAMAN: 685, 695
Orhan KOLOĞLU: 523, 524 685, 689, 698, 711, 712
Eremya Çelebi KÖMÜRCİ-YAN: 405, 408, 411
Fuat KÖPRÜLÜ: 550
Mithat Cemal KUNTAY: 605 608, 621, 657, 699, 701
Ahmet Bedevî KURAN: 648 649, 670, 672, 705, 715
Ercüment KURAN: 518

Mübahat KÜTÜKOĞLU: 534

L
Ernest LAVISSE: 408, 440
Leouzon LE DUC: 553, 554
LELO: 426
Agâh Sırrı LEVEND: 624
Bernard LEWIS: 418, 419, 420 526, 615
Raphaella LEWIS: 417
Albert Howe LYBYER; 423

M
Justin McCARTHY: 555
Robert MANTRAN: 401, 402 404, 407, 409, 419
Roni MARGULİES: 716, 717
MARSILLI: 420, 421, 422, 459
Hanri MATHIEU:555, 560, 637
MEHMET GALİP BEY: 586
Ali Kemal MERAM: 699, 700
K.MİKES: 551, 552
Lady MONTEGÜ:406-407, 416
Eugene MOREL: 535, 558, 560
Fazıl MURAT: 414
MUSTAFA NURİ PAŞA: 439 442, 443, 527, 530

N
NAİMA: 423, 426, 435, 436, 438 446
NAMIK KEMAL:541, 544, 568 569, 604, 605, 606, 636, 648
Gad NASİ: 414
Aziz NESİN: 531[40]

O
Aydın OLGUN: 694
Sıdık Sami ONAR: 513
A.H.ONGUNSU: 545, 546
C.OSKANYAN: 412

Ö
Gündüz ÖKÇÜN: 724, 736
Mim Kemal ÖKE: 693
Hüseyin ÖZDEMİR: 616
İnayetullah C. ÖZKAYA: 423 560, 610, 611
Mustafa Nihat ÖZÖN: 568, 627 628, 629
Yılmaz ÖZTUNA:424, 438, 442 495, 672

P
Mehmet Zeki PAKALIN: 587 589, 596, 617, 620
Esat Cemal PAKER: 601, 602 603
Şevket PAMUK: 535, 537, 545
Kevork PAMUKCİYAN: 413
Leslie P. PEİRCE: 423
Cevdet PERİN: 624, 626, 630 631
M.J.PİTZİPİOS: 562, 563, 564
Stanley Lane POOLE: 549, 586 587
G.PRELOT: 517

R
Alfred RAMBAUD: 408, 440
E.Edmonson RAMSAOUR: 712
Paul RICAUT: 433
Charles ROLAND: 546, 557 560
Cecil ROTH: 414, 415

S
Peyami SAFA: 639, 640
Ömer Celal SARÇ: 592, 593 635, 636

Ali SARIKOYUNCU: 534, 623
Nebil SARPER: 711
Abdullah SAYDAM: 621
Oya SENCER: 635
SİMEON (Polonyalı): 402, 410
İbrahim SİVRİKAYA: 427
A.SLADE: 517, 552, 556, 568
İlhami SOYSAL: 711
İsmail SOYSAL: 489
Mümtaz SOYSAL: 515, 582
İhsan SUNGU: 588, 614, 619 635, 636, 637, 655
Refii Şükrü SUVLA: 613
Faruk SÜMER: 517

Ş
Enver Behnan ŞAPOLYO: 695
Bedii ŞEHSUVAROĞLU: 623
Bilâl N. ŞİMŞİR: 702, 703

T
Ahmet TABAKOĞLU:466, 472
TAHSİN PAŞA: 689, 689, 692 693, 694
TALAT PAŞA: 719, 728
Haldun TANER: 627, 628
Bülent TANÖR: 513, 514, 577 579, 678
Ali Nihat TARLAN: 665
İlhan TEKELİ: 712
Nazım TEKTAŞ: 477, 670
Yusuf Kemal TENGİRŞEK: 536
Derin TERZİOĞLU: 459
Taner TİMUR: 597
F.Hüsrev TÖKİN: 472
Asaf TUGAY; 689, 715, 716
Pars TUĞLACI: 626
Tarık Zafer TUNAYA: 519 567, 719, 731
Hüner TUNCER: 464, 490
Eser TUTEL: 595, 596, 609

U
UBICINI: 545, 558, 560
Çağatay ULUÇAY: 516, 517
Hakkı Tarık US: 679-683, 689
İsmail Hakkı UZUNÇARŞILI: 424, 432, 433, 435, 437, 438, 439 440, 503, 519

Ü
Hilmi Ziya ÜLKEN: 569
Tahsin ÜNAL: 494

V
Galip VARDAR: 715
H. Von Moltke: 532

W
WANDA: 533, 549, 562, 566 592, 648
Charles WHITE: 526

Y
Hüseyin Cahit YALÇİN: 717
Ahmet Emin YALMAN: 626
Talat Mümtaz YAMAN: 490 491, 504, 548, 609, 618
Nesim YAZICI: 523, 625
Stefan YERASİMOS: 407
Çetin YETKİN: 414, 415, 527 576, 597, 665, 691
Hakan YILMAZ: 685, 694
Yaşar YÜCEL: 446
Z

ZİYA GÖKALP: 517, 594, 607 731
ZİYA PAŞA: 588, 614, 618, 635 636, 637

II
GENEL DİZİN

A
KİŞİLER

A
Abdullah Efendi (Reisülküttab): 490
Abdullah Efendi (Şeyhülislâm): 459, 460[9]
Abdullah Efendi (Tatarcık): 491
Abdullah Cevdet: 708
Abdurrahman Paşa (Kadı): 497, 498
Abdülaziz: 608, 612, 613, 620 649, 667, 669-672, 685, 689
Abdülhak Hamit: 630
Abdülhamit II: 530, 600, 654 672, 673-719, 723, 724
Abdülmecit: 521, 547, 561, 562 566, 595, 597, 611, 613, 645 647, 649
Abraham (banker): 595
Abraham Paşa: 726
Jak Abrevaya: 690
Adile Sultan: 612
Agâh Efendi: 670
Agop Efendi (Güllü Agop): 627 628
Agop Efendi (saray muhasibi): 689
Ahmet III: 465[18], 469, 475, 477 480
Ahmet Efendi (Yenişehirlizâde); 682
Ahmet Paşa (Firarî): 624
Ahmet Paşa (Laz): 436
Ahmet Paşa (Melek): 425-426
Ahmet Rıza: 709
Akif Paşa: 625
Aksentios (Metropolit): 726
Moiz Zeki Albala: 691
Aleko Paşa: 600
Ali Bey (yüzbaşı): 646
Ali Efendi (Basiretçi): 606, 607 634, 635
Ali Paşa: 597[132], 608, 619, 653 667, 668, 697
Ali Paşa (Şehit): 605
Ali Hilmi Bey: 595
Ali Suavi: 623, 654, 667, 689 697-706, 707, 711
Ali Şevket Bey (Ağa Hasanpaşazâde): 595
Aliotti: 592
Apraham Allahverdi: 592
Alleon: 593
Altıntop Mikael: 680
Andon Bey: 591
Andon Efendi: 599
Giovan Maria Angiolello: 407

Ohannes Aprahamyan: 689
Aram Efendi: 714, 726
Argiri Kantarcı Efendi: 681 682
Arif Bey (Tophane kâtibi): 646
Arif Efendi (şeyhülislâm): 595
Arif Hikmet Paşa: 714
Yanko Aristaki Efendi:599, 600
Aristides Paşa: 726
Arnavut Bektaş Ağa: 428
Mustafa Kemal Atatürk: 400 515, 522, 571, 583, 639, 654 665, 666, 667, 675, 710, 735 736
Ataullah Efendi (Şeyhülislâm): 503
İsrael Auerbach: 716
Paul Aynan (Ananyan): 595
Ayşe Hatun: 441
Azaryan Efendi: 726
Hovsep Azaryan: 689
Aziz Bey: 707

B
Baba İshak: 735
Avram Badi: 689
Huce Kevork Bahçevanyan: 595, 596
Ballaryan Hamazasb: 680
Manolaki Baltacıoğlu (Baltazzi): 593, 595
Serkis Balyan: 689
Balyos Ailesi: 565
Barachin: 562
Barutçubaşı Nikoğos: 595
Deniz Baykal: 536
Beyazit II: 403, 440, 444
Artin Bezciyan: 523, 526[31]
Bezmiâlem Sultan: 595
Agop Bilezikçiyan: 591
Mıgırdıç Bilezikçiyan: 595
Blaque: 562
Blak Bey: 600
Midhat Şükrü Bleda: 709, 713
Boğos Bey: 689
Bohor Efendi: 689, 691[35], 726
Yorgo Boşo: 594, 595, 718

C
Caferdem Paşa: 646, 648
Camcioğlu Ailesi (Camcızâdeler): 413
Cemal Paşa: 713
Canbaz Emir Musa: 476
Canbulat: 449
Canik(sarraf): 595
Stratford Canning: 543, 546[17] 549, 550, 584, 586, 587
Choisel-Gouffrier: 457
İsmail Canpolat: 709, 715
William Churchill: 624, 625
Clarendon: 607
Alvire Contarini: 401
Cor: 562
Pietro Cuirano: 401

Ç
Çakmu: 623
Tansu Çiller: 536
Çuhaciyan: 628

D
Dervişyan Kogas: 724
Diran Bey Dadyan: 689
Dr nyal Bey: 601
Şarl Davud Efendi: 599
Karabet Artin Davutoğlu Bey: 599

Osep Davutyan: 592
Cristobale De Villalon: 401
Demircibaşı Asadur: 591
Lord Derby: 587, 702, 703
Descorches: 457
Dilaver Paşa (Sadrıâzam): 447
Diran Bey: 599
Disraeli: 702
Mustafa Doğan: 713
Alexander Dumas Pére: 631
Kâzım Nami Duru: 709, 710
Düzoğulları: 591
Düzoğlu Ohannes: 503

E
Ebubekir Ratip Efendi: 490
Ekmekçi Artin: 503
Eliot: 676
Elizabeth I: 600
Yuşa Elnekave: 690
Emin Efendi (mebus): 682
Emin Mustafa Paşa (Defterdar): 425
Mıgırdaç Eremyan: 689
Esat Efendi (Şeyhülislâm): 447
Esat Paşa: 714
Eşref Efendi: 596

F
Fabre (Fransız tacir): 402
Avram Fahri: 690
Dr.Faik Mustafa Necip: 713
Faik Süleyman Paşa: 713
İzak Paşa Fano: 691
Haham Moşe Faro (Musî): 565
Fatma Sultan: 465
İzak Ferera: 691
Fethi Paşa (Tophane Müşiri): 595
Octave Feuillet: 631, 632
Yanko Fotiadis Paşa: 599, 600
Fethi Franko Bey: 691, 726
Fuat Paşa: 597[132], 607, 619, 668

-g-
Haskiel Gabay: 690
Yasef Selami Gabay: 690
Menteş (Makro) Paşa
Gallimidi: 691
Garabit Efendi: 600
Dona Garcıa: 415, 416
Garçakof: 553, 590
Artin Gelgelyan: 591
Georgidias Efendi: 726
İzidor Paşa Greiver: 691
Francescp Gritti: 471
Luigi Gritti: 418[65]

H
Hacı Sabri: 724
Hakkı Baha: 709
Halet Efendi: 494
Halil Paşa (Aydın valisi): 595
Aaron Hamon (Yahudi Harun): 565
Moşe Hamon: 415
Hasan Paşa (Yedi Sekiz): 704
Hasan Fehmi Efendi: 671
Hasan Hayrullah Efendi: 671 672
Haseki Halil Ağa: 502
Avram Levi Hayat (Mısırlı İbrahim): 565
Dr.Theodor Herzl: 691-693
Hıristaki (sarraf): 670
Hoca Mahsut (sarraf): 595
Hoca Ömer Efendi: 445, 447
Hoca Tahsin Efendi: 615

Dikran Hünkârbeğendiyan: 689
Hüseyin Paşa: 448
Hüseyin Daim Paşa: 645, 646
Hüseyin Hâki Efendi: 596
Hüseyin Avni Paşa: 671
Hüseyin Muhittin: 713
Hüseyinzâde Ali: 709
Hüsrev Paşa (Serasker): 527

I
Vitalis Istrumsa: 691

İ
İbrahim Paşa (Damat): 459, 464, 465, 465[18], 466, 467, 472, 475, 477, 478
İbrahim Kethüda: 494
İbrahim Müteferrika: 458, 460[9]
İbrahim Temo: 709
İgnatiyef: 623, 669, 671
İshak (sarraf): 595
İshak Sükûtî: 708
İsmail Paşa (Hafız): 498
İsmail Paşa (Mısır Hidivi): 667
İsmail Canpolat: 709, 713
İsmail Hakkı Paşa: 715
İstefenaki: 523
İstematiyadis: 628
İzzet Paşa (Başmabeyinci): 601

J
Jolivard: 601

K
Kabakçı Mustafa: 499, 501-505, 510
Kalenderoğlu: 449
Kalimaki Bey: 599, 600
Abraham (Avram) Kamondo: 595, 596, 596[132], 597
Kapamacıyan Kardeşler: 591
Kaplişko: 623
Kara Todori Paşa: 689
Karaciyan Manuk: 680
Karaciyan Taniyel: 680
Kaşgarlı Mahmut: 631
Emanuel Karasu: 713, 714-717
Kâzım Paşa: 713
Konstantin Karaca Bey: 599
Karaosmanoğlu: 497
Aleksandır Karatodori Efendi: 599, 600
Keçecizâde İzzet Molla: 519
Kerskohove Efendi: 599
Kevork İbrahim: 595
Antuan Kılıçyan: 591
Paul De Kock: 631
İlyas Paşa Kohen: 691
Komenos Bey: 600
Konstantin Efendi: 600
Kostaki Efendi: 593
Koyucuyan Mihran: 724
Köseoğlu Agop: 591
Kutucu Hacı Hüseyin: 476
Kürkçükhanlı Bedros: 591

L
Henry Layard: 698, 702, 703
Legofet Bey: 595, 726
Wolf Lövenson: 690

M
Mahmut I: 480
Mahmut II: 507-519, 521-527, 528, 531, 532, 533-537, 541, 543, 555, 565, 566, 612, 615, 689

Mahmut (Ankara Valisi): 695
Mahmut Nedim Bey: 620
Mahmut Nedim Paşa: 669-671
Mahmut Raif Efendi: 502
Mahmut Şevket Paşa: 715
Maksud: 591
Maksutyan Sebuh: 680
Maksutzâde Simon Bey: 689
Davut Efendi Malho: 690
İzak Paşa Malho: 691
Manakyan: 627
Manav İsmail: 476
Senekerim Manukyan: 591
Manyaszâde Tevfik: 713
Harutyun Markaryan: 689
Mavriyoni Bey: 726
Aleksandr Mavrokordato: 409 409[34]
Dimitri Mavrokordato: 726
Mehmet II (Fatih): 403, 407 443, 444, 632
Mehmet IV (Avcı): 424-425
Mehmet V (Mehmet Reşat): 723
Mehmet Efendi (Yirmi Sekiz Çelebi): 464, 468
Mehmet Paşa (vezir, Damat İbrahim Paşa'nın oğlu): 465
Mehmet Paşa (Kalafat): 435
Mehmet Paşa (Karamanlı): 443
Mehmet Paşa (Sokulu): 415
Mehmet Akif: 483, 645
Mehmet Ali Paşa (Alman dönmesi): 689
Mehmet Ali Paşa (Mısır Valisi)**:** 533, 542, 543
Mehmet Ali Paşa (sadrıâzam): 586, 595, 596
Mehmet Emin Vahit Efendi (Seyyid): 488, 489, 490
Mehmet Kail Efendi: 568
Mehmet Reşit: 708
Mehmet Rüştü Paşa: 618, 619
Mençikof: 586
Haham Şamuel Mendil (Haham): 565
Mirmiran Jak Paşa Mendil: 691
Mıgırdıç Efendi: 591, 595, 596
Boğos Mısırlı: 591
Mısırlıoğlu Bedros: 595
Midhat Paşa: 670, 678, 685, 698 711
Mihailoski: 623
Mihaliki Efendi: 681
Mirza Sait Efendi: 595
Misak: 591
Miseyanu (sarraf): 595
Mithat Paşa: 608, 609
Xavier De Montepin: 631
Montesqieu: 543
Morukyan Dikran: 724
Murat II: 444
Murat III: 416, 440, 442
Murat IV: 434, 435
Murat V:670, 671, 672, 689, 699 704, 705, 707, 711
Muslı: 478
Mustafa I: 434, 448
Mustafa III: 413
Mustafa IV: 503, 505, 510
Mustafa Paşa (Alemdar): 497 511, 511[2], 511[3], 515
Mustafa Paşa (Girit Valisi): 595
Mustafa Fazıl Paşa: 441, 653 667, 668, 678, 697

Mustafa Naili Paşa: 587
Mustafa Reşit Efendi: 491
Mustafa Reşit Paşa: 533, 534 543, 549, 560, 562, 584, 585 586, 587, 595, 596, 597, 617 620, 639, 658
Etienne Muzurus Paşa: 601, 602 603
Kostaki Muzurus Paşa: 599, 600 601, 607

N
Ohannes Nafilyan: 689
Nafiz Paşa: 617, 619, 620
Jak Bey Nahmiyas: 691
Namık Kemal: 630, 653, 654-657, 661-667, 697, 699
Yasef Nassi: 414-416
Nedim (şair): 469, 470[31], 472, 475
Nevres Paşa: 589, 620
Nikolaki Efendi: 689
Jak Paşa Nissim: 691
Nişan (sarraf): 595
Nişan Efendi: 689
Gabriyel Nuradonkyan Efendi: 600, 726, 728, 729
Hırant Bey Nuradonkyan: 689

O
Odiyan Efendi: 600
Oduncu Ahmet: 476
Ohannes Efendi: 596
Ohannes Efendi (Meclis-i Mebusan 2.başkanı): 680
Tıngırcıyan Ohannes: 595
George Ohnet: 631, 632
Osman II (Genç): 434, 445-450
Osman Bey (yüzbaşı): 646
Osman Efendi (Süleymaniye Camii Vaızı): 442

Ö
Ömer Naci: 709

P
Palmer: 590
Palmerstone: 543, 549, 587
Panayotis (tercüman): 409
Papazyan: 728
Pastırmacıyan: 728
Patrona Halil: 451
Pazvantoğlu: 497
Petro (Büyük/Deli): 525
Petraki Petroviç Efendi: 689
Pir Ahmet Ağa: 448
Pişmişoğlu Neşet: 595
William Pitt: 543
Ponsonby: 533, 585
Tamko Popoviç Efendi: 726

R
Ragıp Paşa: 502
Rami Efendi (Reisülküttab): 409
Rasih Efendi: 490
Rasim Bey (binbaşı): 646
Rıfat Paşa (Hariciye Nâzırı): 586
Rober Efendi: 691
İshak Fresko Romano (Tenburî İshak): 565
Rupen Efendi: 689
Nissim Ruso: 716
Rüştü Paşa: 671

S
Saffetî Paşa: 620
Saint-Priest: 457

Sait Halim Paşa: 719
Sami Paşazâde Sezai: 632
Sandys: 401
Vasilaki Saraköti Bey: 690
Sârım Paşa: 595
Nevres Sason: 690
Sayarof: 623
Sebuh Efendi: 596
Selim I (Yavuz): 403, 695, 730
Selim II: 415, 416, 443, 444
Selim III: 400, 487, 488, 489 490, 492, 493, 495, 497, 498 503, 510, 541, 552
Selim Sabit Efendi: 615
Serdarî: 637
Serfiraz Hanım: 611, 612
Serkis Efendi: 600
Haham Nessim Sevilla: 565
Simon (Baruthane Müdürü): 523
Mıgırdıç Sinabyan Efendi: 690
Sinan Paşa: 401
Siyavuş Paşa: 441
Eugene Sue: 631
Nikolaki Suludi Efendi: 690
Süleyman I (Kanunî): 403, 414 415, 416, 418, 418[65], 433, 457
Süleyman al-Bustani: 726
Süleyman Efendi: 596
Sünve: 623
Paul Szymanski: 532, 566

Ş
Şah İsmail: 443
Şahinyan Agop: 680
Şapcı Musi Çelebi Todoraki: 503
Şerif Efendi (Defterdar): 490
Şerif Nasser Efendi: 726
Şeyh Ahmet: 645, 646, 648
Şeyh Feyzullah: 645
Şeyh Hacı Hüseyin Efendi: 424
Şeyh İsmail: 645
Şeyh Mehmed-i Lâlezârî: 467
Şinasi: 624, 647
Hacı Nişan Şirinyan: 591

T
Tahir (Bursalı): 709
Tahsin Paşa (kazasker): 595
Tahsin Paşa (başmabeyinci): 692
Taib (şair): 472
Talat Paşa: 709, 713, 715, 718
İshak Taranto: 690
Tatyos Efendi: 565
Ohannes Tıngır (Tıngıroğlu Ohannes): 592, 620
Tirsiniklioğlu: 497
Tokatyanlar: 591
Edip Servet Tör: 709
Tunalı Hilmi: 718
Turşucu İsmail: 476
Tueni Bey: 601

U
Minas Ueram: 689

V
Van Mour: 469
Vançof: 623
Nerses Varjabetyan: 553
İssaak Varon: 565
Vasilaki Bey: 682
Vecihî Paşa: 595
Veli Efendizâde: 491
Juşes Verne: 631, 632
Verninac: 457
Edgar Vincent: 690

Comte Constantin François Volney: 489

Y
Yakup Yakupyan: 596
Yavrumyan Sahak: 680
Yazıcıyan Rupen: 680
Levon Bey Yeramyan: 689
Artin Yerganyan: 591
Yorgokai Efendi: 689
Yuvakim III (patrik): 727
Yusuf Kâmil Paşa (Mısırlı): 595
Naki Yücekök: 709, 713

-z-
Zankof: 623
Zarifî Paşa: 595
Zeki Paşa (Müşir): 694
Panayoti Ziriti Efendi: 690
Ziya Gökalp: 640
Ziya Paşa: 607, 653, 654-657 657-661, 697, 699

B
HALKLAR, ULUSLAR, DEVLETLER

A
Acem: 400, 556, 565, 631
Alevîler: 550
Alman: 689, 717, 733, 734
Amerikalı: 568, 621
Arap: 400, 404, 529, 550, 556 557, 558, 559, 565, 577, 578 603, 610, 631, 662, 680, 686 689, 693, 694, 718, 726, 729 730, 731, 734
Arnavut: 400, 404, 550, 555 557, 558, 559, 603, 610, 662 693, 718, 724, 726, 727
Arnavutluk: 425, 476, 564
Avrupalı: 406, 417, 455, 456 487, 510, 524, 532, 542, 553 566, 582, 585, 590, 592, 596 613, 621, 626, 637, 641, 647 648, 657, 659, 660, 666, 675 693

B
Batı (batılı devletler/ülkeler): 454, 455, 456, 457, 458, 459 460, 461, 464, 466, 468, 472 482, 483, 487, 492[18], 504, 509 515, 518, 522, 524, 529, 533 545, 546, 547, 549, 551, 562 565, 566, 568, 591, 611, 619 622, 644, 661, 665, 686, 686 700, 707, 708
Batı Roma İmparatorluğu: 453
Boşnak: 400, 550, 555, 603
Bulgar: 555, 559, 610, 622, 662 669, 703, 718, 726

Ç
Çerkes: 633
Çingene: 442, 555, 556, 559
Çinliler: 453

D
Doğu: 686
Doğu Hindistan: 543
Dürzî: 557, 726

E
Ermeni: 400, 401, 402, 403, 404 405, 410-414, 416, 417, 423 426, 428, 442, 444, 458, 523 525, 550, 551, 553, 556, 557 558, 559, 562, 563, 565, 579 588, 590, 591, 595, 596, 598 600, 601, 601[134], 602, 603, 610 611, 612, 622, 623, 626, 628 631, 662, 680, 688, 689, 690 693, 694, 714, 716, 718, 724 726, 727, 728, 729, 730, 731
Ermenistan: 564

F
Fransa: 415, 418, 457, 464, 488 489, 494, 521, 542, 546, 547 581, 590, 591, 593, 612, 619 657, 658, 676
Fransız: 401, 410, 418, 457, 463 464, 468, 469, 491, 521, 532 543, 562, 584, 587, 590, 592 593, 622, 623, 628, 633, 697 703, 711, 733, 734
Frenk: 400, 401, 416, 417, 423 426, 444, 490, 491, 569, 570 582, 590, 654

G
gayrımüslim: 401, 402, 408, 414 416, 456, 482, 498[40], 509, 510 511[2], 524, 525, 528, 530, 537 542, 549, 550, 551, 554, 555 560, 561, 573, 576, 577, 578 582, 583, 589, 592, 593, 598 599, 603, 604, 608, 620, 623 627, 634, 643, 679-682, 686 689, 689, 693, 698, 702, 707 714, 723, 724
Gregoryen: 556

H
Halep Türkmenleri: 445
Hersek: 559
Hıristiyan: 401, 403, 405, 406 407, 408, 409, 415, 416, 455 460, 461, 491, 495, 509, 510 522, 523[23], 524, 525, 527, 528 548, 549, 553, 554, 560, 561 562, 570, 575, 576, 577, 578 579, 581, 582, 585, 588, 590 604, 607, 608, 621, 622, 634 636, 640, 643, 644, 650, 656 657, 670, 671, 675, 676, 677 681, 682, 689, 689, 701, 707 709, 718, 724, 725, 726, 727 728, 729, 730, 735

İ
İngiliz: 416, 491, 521, 534, 543 545, 549, 585, 587, 590, 592 595, 607, 624, 625, 633, 634 648, 662, 701, 702, 730, 733 734
İngiltere: 406, 426, 483, 521, 533 534, 536, 542, 543, 545, 546 547, 550, 551, 552, 571, 581 582, 587, 588, 591, 592, 593 595, 607, 612, 657, 662, 676 698, 702, 711, 734
İsviçre: 592, 602

İtalyan: 444, 449, 628, 716, 733 734
K
Kahtanî: 730
Katolik: 404, 557, 558, 622, 714
Keldanî: 556, 557
Kıptî: 557
Kürt: 400, 411[41], 442, 532, 556 558, 564, 693, 694, 695, 726

L
Laz: 564
Lehistan: 415
Lövanten: 555, 556, 556[43], 581 627, 643, 724

M
Macar: 551
Macaristan: 494
Marunî: 726
Moldavyalı: 403
Musevî, bkz. **Yahudi**
Müslüman: 400, 401, 402, 408 418, 459, 477, 495, 524, 528 529, 553, 555, 557, 558, 559 560, 573, 577, 583, 594, 598 607, 622, 623, 625, 634, 637 644, 650, 656, 679-682, 686 689, 693, 718, 725, 729, 731 734

O
Oğuzlar: 735
Ortodoks: 557, 558, 562, 563 564

P
Papalık: 415, 416
Polonya: 457
Polonyalı: 402
Pomak: 559
Prusya: 491
R
Romalılar: 453
Romen: 557, 558
Rum: 400, 401, 402, 403, 404 405, 406, 408-410, 413, 414 416, 417, 423, 428, 444, 449 458, 489, 523, 550, 551, 552 555, 556, 557, 558, 559, 579 588, 590, 594, 595, 598, 601 603, 606, 610, 622, 623, 628 631, 634, 662, 692, 716, 718 724, 724, 726, 727
Rus: 423, 449, 489, 524, 543, 550 553, 590, 669, 694, 699, 702 703, 728, 733, 734
Rusya: 533, 534, 542, 544, 546 547, 581, 586, 587, 598, 612 623, 640, 669, 671, 676, 677 707

S
Selçuklular: 565, 735
Slav: 557, 558, 559, 727
Sırp: 403, 498, 550, 662, 726

Ş
Şam Türkmenleri: 445

T
Tatar: 555
Tunuslu: 400[2]
Türkmenler: 446, 447

U
Ulah: 610, 726

V

Vatikan: 564
Venedik: 401, 415, 418[65], 471 596[132]
Vlah: 559

Y
Yahudi: 400, 401, 402, 404, 405 406, 407, 408, 413, 414-416 417, 423, 425, 426, 443, 449 455, 458, 495, 522, 524, 525 526[32], 548, 549, 550, 553, 555 556, 557, 558, 559, 560, 561 565, 575, 578, 582, 590, 592 597[132], 598, 603, 610, 622 626[195], 689-692, 714, 716, 724 726, 727, 731
Yezidî: 558
Yörük: 556
Yunanlı: 543, 550, 561, 718

C
YER ADLARI, COĞRAFİ ADLAR

A
Adalar (İstanbul): 406, 612
Adana: 690
Afrika: 556, 557, 559
Ahivli: 421[73]
Akçabolu: 419[71].
Akdeniz: 420, 489, 552
Almanya: 676
Amasya: 420[71]
Anadolu: 399, 402, 407, 411 416, 419[71], 427, 428[96], 440 445, 446, 447, 448, 449, 450 458, 472, 483, 497, 503, 509 511, 527, 528, 530, 531, 532 548, 551, 558, 560, 561, 564 578, 581, 591, 609, 610, 633 634, 643, 645, 659, 661, 664 678, 680, 694, 730, 731
Ankara: 400, 420[71], 421[73], 633 680, 695, 696
Ankona: 415
Arabistan: 530
Arnavutköy: 404
Arnavutluk: 476, 559, 563
Asya: 556, 557, 558, 565
At Meydanı: 450
Atina: 489, 599
Avrupa: 402, 409, 417, 418, 453 454, 455, 457, 488, 490, 491 492, 495, 496, 509, 515, 512 522, 523[23], 527, 528, 534, 536 537, 541, 542, 543, 544, 545 549, 550, 552, 555, 557, 558 560, 561, 567, 571, 575, 580 581, 582, 585, 590, 592, 593 598, 608, 614, 620, 627, 631 632, 636, 637, 645, 649, 651 653, 655, 657, 659, 667, 668 676, 677, 686, 689, 710, 711 713
Avusturya: 547, 648, 676
Ayazma Kapı: 406
Aydın: 420[71], 595, 682

B
Bağdat: 595
Balat: 406
Balkanlar: 544, 676, 709
Baltalimanı: 586
Bandırma: 420[71]

Basra: 610
Batı,-lı: 409, 509, 510, 542, 562 676
Bebek: 465
Belçika: 662
Belgrad: 425
Belgrad Kapısı: 403
Belgrad Ormanı: 653
Berlin: 599
Beşiktaş: 464, 502, 704
Beyazit Camii: 505
Beyazit Meydanı: 444
Beykoz: 592
Beyoğlu: 406, 416-418, 590, 604 605, 606, 628, 630, 691, 725*
Beypazarı: 420[71].
Beyrut: 620
Bizans: 398, 419, 561, 564, 565
Boğaziçi: 404, 502, 542, 592, 620 660
Boğazlar: 542
Boğdan: 409, 410, 523
Bosna: 425, 559, 609, 610
Brüksel: 599
Bulgaristan: 558, 669
Bursa: 403, 420[71], 421[73], 448 595, 671, 680, 724

C
Cağaloğlu: 725
Cezayir: 447

Ç
Çamlıca: 542
Çanakkale: 420[71], 690
Çatalca: 715
Çengelköy: 405
Çorlu: 498
Çubuklu: 465[18]

D
Davut Paşa: 424
Dıraç: 714
Doğu Akdeniz: 409
Doğu Anadolu: 694
Drama: 713

E
Edirne: 403, 411, 424, 497, 679 680
Edremit: 420[71]
Eflâk: 409, 410, 415
Ege: 726
Epir: 559, 564
Ereğli: 419[71]
Erzincan: 440
Erzurum: 420[71], 440, 441, 680
Et Meydanı: 450, 493, 503
Eyüp: 402

F
Fener: 405, 409, 601
Fenerbahçe: 703
Filibe: 403, 704
Filistin: 691, 692

G
Galata: 401, 406, 416-418, 438 501, 523, 590, 595
Gelibolu: 403, 420[71], 422[73]
Girit: 559, 587, 610, 658
Göksu: 612
Granada: 404
Grekler,bkz.**Yunanlılar**
Gülhane Parkı: 574
Gümüşhane: 419[71]

H
Habeşistan: 422

Halep: 447, 680
Haliç: 438, 686
Hasköy: 404, 406, 597[132]
Havran: 610, 730
Hersek: 610
Heybeliada: 620
Hindistan: 662
Hoca Paşa: 465
Horpeşte: 476

I
Isparta (Yunan): 489

İ
İnebolu: 419[71]
İran: 443, 472
İspanya: 404, 414
İstanbul: 397-450, 457, 458, 459 461, 463, 467, 471, 472, 475 476, 477, 480, 494, 495, 497 498, 501, 502, 504, 505, 511 531, 532, 553, 558, 561, 562 564, 586, 589, 590, 591, 592 602, 610, 611, 612, 614, 625 627, 632, 643, 646, 653, 660 661, 665, 667, 669, 670, 671 676, 679, 680, 689, 689, 691 697, 698, 702, 703, 715, 716 726, 730
İstavroz Köyü: 405
İstinye: 404, 408
İşkodra: 610
İtalya: 648, 676
İzmir: 419, 419[71], 590, 592, 620 726
İzmit: 419[71]

K
Kadıköy: 624
Kafkasya: 403
Kağıthane: 660
Kahire: 403, 404, 429[73]
Kalender: 404
Kandilli: 404
Karadeniz: 408, 419, 419[71], 591
Karaman: 405
Kartal: 592
Kasımpaşa: 402
Kastamonu: 419[71], 697
Kayseri: 628
Kefe: 408
Kerek: 730
Keskin: 634
Kıbrıs: 588
Kırşehir: 634
Kocaeli: 419[71]
Kongo: 662
Kordon: 590
Kos: 563
Kudüs: 610, 692
Kula: 420[71]
Kumkapı: 405
Kuzguncuk: 405

L
Lehistan: 445
Livadia: 559
Londra: 406, 562, 568, 569, 587 593, 599, 601, 607, 623, 697
Lozan: 729

M
Makedonya: 559, 564, 717
Malezya: 662
Manastır: 691
Manchester: 591
Manyas Gölü: 420[71]
Maraş: 422, 643[232]

Marmara: 464
Menteşe: 420[71]
Mersin: 690
Mısır: 446, 447, 542, 543, 653 667
Midilli: 690
Moda: 601
Moldova: 421[73]
Mora: 559, 605
Moskova: 599

N
Naksos (Nakşe): 415
Nevşehir: 477[47]
Nil: 419, 422
Nis: 416
Niş: 608, 610

O
Orta Doğu: 730
Ortaköy: 465[18], 502, 671

P
Paris: 464, 494, 560, 563, 586 615, 619, 660, 709
Pera: 416-418
Polonya: 404
Portekiz: 404, 414, 415

R
Rumeli: 402, 497, 498, 503, 511 513, 530, 555, 558, 560, 610 622, 634, 646, 647, 648, 658 671, 691, 702, 704, 710, 718 735
Rumeli Hisarı: 502
Rusçuk: 515, 609

S
Safed: 404
Sakarya: 419[71]
Samatya: 405, 589
Samsun: 691
Saroz: 691
Selamsız: 405
Selânik: 404, 681, 682, 709, 710 712, 713, 714, 715, 716
Silistre: 595, 608
Silivri: 498
Silivrikapı: 403
Sinanköy: 421[73]
Sinop: 420[71]
Sisam: 610
Sivas: 637, 680
Sultan Ahmet Meydanı: 715
Söğüt: 603
Suriye: 447, 601, 610

Ş
Şam: 403, 404, 446, 447, 658
Şarkışla: 637

T
Tarabya: 404, 552, 611
Tekirdağ: 422[73], 497
Tepebaşı: 604, 605
Tercan: 440
Tesalya: 559, 564
Tire: 420[71]
Tokat: 420[71]
Topkapı: 411
Trabzon: 419[71], 421[73]
Trakya: 558, 564, 664
Tuna: 420, 609, 662
Tuna Vilâyeti: 608, 610
Tunus: 447

U
Ukrayna: 404

Uşak: 420[71]

Ü
Üsküdar:405, 447, 477, 501, 569 624, 690

V
Van: 728
Varşova: 489
Vicenza: 407
Vidin: 476, 608, 609
Viyana: 489, 600, 692

W
Washington: 600

Y
Yafa: 692
Yakın Doğu: 402
Yanbolu: 421[73]
Yanya: 610, 681
Yaş: 552
Yedi Kule: 405
Yemen: 610, 730
Yeni Mahalle (Üsküdar): 405
Yenikapı: 405
Yeniköy (İstanbul): 404, 408
Yenişehir (Bereleç): 421[73]
Yeşilköy (İstanbul): 699
Yozgat: 696
Yunanistan: 550, 564, 589[98], 604 608

Z
Zengibar: 422

D
DEYİŞLER, KAVRAMLAR, KURULUŞLAR, YAPILAR, OLAYLAR

A
abece: 706
Acemce, bkz.**Farsça**
açık Pazar: 510, 533
açlık: 458, 470, 480, 505, 527 533, 581, 633, 634, 635, 643 650, 665, 679, 703
adalet: 565, 655, 718
adaletnâme: 514
Adile Sultan Sarayı: 612
Ağalar Saltanatı: 428
ahlâk,-sızlık: 449, 450, 467, 470 501, 611, 612, 686, 701
"Akif Bey" (Namık Kemal): 664
alafranga: 542, 569, 583, 611 612, 660
alaturka: 569
Ali Paşa Çarşısı (Edirne): 424
"Allah'tan sağlık, devletten aylık": 616
Almanca: 407, 625
Altı ok: 562
anayasa: 512, 514, 515, 579, 649 653, 672, 676-683, 707
Anayasa (1876): 544, 667, 668 672, 675-683, 707, 717, 719
antiemperyalist: 454[1], 483, 630 644, 645, 650, 734
Arap Camii: 404

Arap İhtilâl Cemiyeti: 730
Arapça: 406, 459, 523, 565, 624 626, 631, 694, 701
arazi, bkz. **toprak**
arpa: 408
artı-değer: 431
Asakir-i mansûre: 530
asker,-lik: 425, 431-444, 445 446, 447, 449, 453, 466, 487 488, 490, 491, 492, 492[18], 493 496, 498, 502, 504, 511, 512 519, 528-533, 544, 555, 566 568, 573, 578, 581, 598, 634 637, 645, 646, 648, 671, 675 682, 694, 695, 710, 730
aşağılık duygusu: 521, 564, 565 566, 567, 568, 569, 570, 630 661, 666
Atatürk devrim ve ilkeleri: 483 522, 541, 562, 564, 570, 571 621, 654
ayaktakımı: 458, 461
âyân: 487, 492, 496, 497, 498 499, 501, 504, 511-515
Ayân Meclisi: 726
aydın,-lar: 449, 461, 498[40], 499 564, 566, 568, 570, 628, 640 648, 653, 678, 686, 705, 713 717
aylık (maaş): 425, 434, 435, 436 437, 446, 615, 616, 617, 635 657, 693, 694, 728
ayrıcalık: 413, 489, 510, 525 527, 537, 549, 550, 552, 559 577, 578, 583, 584, 592, 604 636, 644, 650, 656, 659, 670 676, 677, 681, 693, 724, 727 728
azgelişmiş,-lik: 456[2]
azınlık: 407, 418, 554, 555, 560 582
azınlık hukuku/hakları: 554, 561

B
bağ: 411
bağımsızlık: 571, 579, 708, 718 730
bahçe: 411, 463, 464, 465, 466 477, 552
bakır: 420[72]
Balkan Savaşı: 715, 716, 717 729
balmumu: 415, 421[73]
Balta Limanı Ticaret Antlaşması: 534-537, 545, 613
"balta olmak": 439
banka: 593, 724
banker,-lik: 411, 595, 596
Baruthane: 412, 523
basın: 624-626, 632, 637, 639 653, 670, 686
Basiret (gazete): 606, 633, 634 704
başkent: 399, 400, 406, 407, 410 411, 416, 424, 425, 433, 449 458, 472, 669
***"baştan kara"*:** 438
batılılaşma: 455, 456, 458, 460 461, 466, 467, 470, 483, 487 490, 492, 495, 496, 498[40], 509 510, 518, 522, 525, 527, 541 548, 635, 639, 643, 654, 656 667, 707, 714
bayındırlık: 434, 463, 544
Bebek Camii: 465
Bedesten: 442
Berlin Kongresi: 689
500.Yıl: 414

Beyazıt Medresesi: 648
Beylerbeyi Vakası (Vaka-i Hayriye). 435[116]
***Bilâ tefrik-i cins ü mezhep*:** 548 550, 551, 554, 561, 598, 609 709, 717
bilim: 454, 462, 492[18], 536, 553 570, 699, 701, 732
bilimsel buluş: 453, 454
1908 Devrimi: 714, 719, 735
1876 Anayasası: 515
1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı: 623, 698, 702
Birinci Dünya Savaşı: 536, 564 716
Birinci Meşrutiyet: 672, 673-736
boraks: 419[71]
borsa: 592
Bostancılar: 497
buğday: 400, 408, 409, 421[73] 552
bulaşıcı hastalık: 703
Bulgarca: 523, 609, 623, 625
Burjuva,-zi: 453, 454, 515, 565 566, 580, 581, 582, 628, 677 707, 711, 712, 713
bürokrasi: 409, 410, 490, 615-621, 623, 632, 686, 709

C
cahillik: 461
cami: 399, 404, 424, 524, 697 699, 705, 732
casus: 519, 623, 658
cebeci: 433, 438
Celâlî: 402
cemaat meclisi: 576
Ceride-i Havadis (gazete): 624 625
cizye: 402, 408, 528
coğrafî keşifler: 454
cülûs bahşişi: 434,
Cumhuriyet: 498[40], 523[23], 541 570, 583, 667
Cumhuriyet (gazete): 639

Ç
çağdaşlaşma: 522, 570, 649, 667
çeşme: 465, 465[18]
Çırağan Olayı (Vakası): 654 697-706, 707
Çırağan Sarayı: 612, 615
çiçek: 422, 467
çiçek hastalığı: 703
çiftçi: 535, 580
çocuk: 449, 450, 531, 552, 608 609, 633, 635, 660, 693, 703 730

D
darı: 408
Darphane: 412, 523
Darülbedayi: 627
Dar-ül-Fünun: 615
demir: 591
demiryolu: 613
denizcilik: 408, 454
Dent, Palmer and Company: 589
derebeyi: 496, 511-515
devlet görevi: 576, 598, 600, 605 616, 657, 677, 697, 708, 711
devrim,-ci,-lik: 431[104], 454[1], 471 514, 522, 541, 639, 648, 649 650, 651, 701, 705, 734, 735

devşirme: 400, 409, 414, 415 416, 423, 426, 442, 443, 449 525, 734
dış borçlanma: 533, 535, 613-614, 657, 659, 670,
dışalım: 419, 472
dışsatım: 545
dil: 407, 524, 565, 624, 625, 628 630, 631, 694, 698, 725, 730 732
din:460, 460[9], 461, 470, 557, 559 560, 578, 580, 581, 598, 604 611, 623, 644, 646, 649, 666 677, 699, 700, 701, 706, 732
din adamı: 483, 580, 645, 697 699, 701
dinci: 524, 644, 686
Divan-ı Hümayun: 409
Dolmabahçe Sarayı: 671
donanma: 438, 439, 447, 671 686
dualizm: 519
dul: 423
***düvel-i muazzama*:** 566
Düyûn-u Umûmîye: 536, 593 613, 692

E

ecnebi, bkz.**yabancı**
edebiyat,bkz.**yazın**
egemen,-ler, çevre/sınıf: 410 424, 431, 441, 455, 463, 466 468, 469, 482, 487, 496, 498[40] 499, 509, 513, 525, 550, 551 567, 578, 595, 598, 601, 619 628, 635, 643, 644, 708, 733 734
egemenlik: 399, 453, 454, 512 515, 534, 535, 562, 613, 730
eğitim-öğrenim: 410, 446, 487 490, 521, 524, 552, 553, 566 570, 608, 609, 614, 615, 621-623, 624, 632, 643, 659, 679 682, 686, 686, 693, 698, 701 710, 725, 727
Eğriboz Seferi: 407
ekmek: 399, 420, 428, 437, 581 616, 635, 636, 703
ekonomi,-k: 399, 401, 408, 410 411, 418, 425, 432, 453, 456 460, 461, 463, 468, 472, 473 487, 509, 533, 534-537, 542 547, 553, 560, 561, 570, 578 581, 585, 601, 632, 635, 644 650, 658, 689, 693, 701, 712
ekümenik: 564
elçi,-lik: 409, 413, 426, 455, 457 464, 468, 488, 490, 494, 543 571, 574, 583, 585, 586, 587 588, 593, 612, 622, 624, 634 658, 669, 671, 689, 689, 702
emek: 399, 411, 454, 458, 542 710
emekçi: 429
emperyalizm: 454, 455, 456[2] 482, 483, 498[40], 510, 521, 534 542, 560, 561, 566, 570, 588 590, 607, 624, 630, 631, 635 644, 645, 650, 657, 668, 686 708, 729, 730, 734
enflasyon: 472
Engizisyon: 404, 415
Ermeni sorunu: 411[41]
Ermenice: 406, 459, 523, 625 626

esame: 435, 437, 511[3]

esnaf.-lık: 408, 411, 425, 439 440, 458, 472, 473, 476, 477 660
eşcinsellik: 449, 479[44]
eşitlikçi toplum: 453
eşkiya,-lık: 448, 449, 515, 516 516[13], 517, 518, 519
et: 420, 428, 616
etnik gurup / köken: 410, 542 554, 560, 598, 610, 663
***Etrak-i bi-idrak*:** 527, 598
Evrak Odası: 618
ezan: 732

F
fabrika: 592, 593, 636
fahişe: 438
Farsça: 406, 459, 523, 565, 624 701
Fatih Sultan Mehmet Camii: 437, 465, 671
Fedaîler Cemiyeti: 643-651
Felemenkçe: 407
felsefe: 567, 568, 580, 582
Fener Rum Beyleri: 409, 410
feodal,-izm: 453, 454, 515, 581
feodal aristokrasi: 454, 580, 581 677
Feriye Sarayı: 671
fetva: 447, 459, 460[9], 524, 672
fıkıh: 701
fırın: 411, 422, 428
fiyat: 409, 428, 429, 439, 456 457, 471
Fransız Devrimi (1789): 492[18] 552
Fransız İnsan Ve Yurttaş Hakları Bildirgesi: 577
Fransız Ticaret Odası: 693
Fransızca: 407, 523, 586, 601 615, 624, 625, 628, 629, 630 660, 698, 701

-gggg-
Galatasaray Sultanîsi: 615, 622-623, 697, 698, 699, 702
ganimet: 432, 456
gavur,-laşma: 460, 461, 496 502, 519, 644, 686
gazete: 464, 523, 524, 605, 609 620, 629, 653, 667, 689, 689 697
gecekondu: 427
Gedikpaşa Tiyatrosu: 626
gelenek (âdet): 407, 482, 560 568, 666, 668, 686
Gelibolu Deniz Savaşı: 438
gemi: 408, 415, 419, 438, 439 , 440, 531, 591
gemici: 417
geri kalmışlık (gelişmemişlik): 454, 456[2], 679, 725
gerici,-lik: 399, 458, 471, 482 483, 492[18], 501, 524, 622, 647 648, 649, 650, 651
giysi (giyim kuşam): 466, 468 476, 490, 491, 502, 521, 561 569, 581, 611, 636, 643, 644 660
göç: 399, 404, 472
göçmen: 702, 703, 704, 705
Guistianni Müessesesi: 592
Gülhane Hat-tı Hümayunu: 521, 541, 567, 573-584
gümrük: 591, 620
Gümrük Birliği Antlaşması: 536
gümrük resmi: 408, 418, 534

H
Hac: 697
hafiye: 686, 712, 713
hak ve özgürlükler: 454, 515 516, 548, 551, 573, 577, 580 581, 582, 649, 679, 708, 714
halı: 420[72], 464, 592
halk: 399, 400, 420, 422, 423 426, 427, 431, 432, 434, 435 436, 437, 440, 441, 450, 455 460, 461, 463-473, 475, 476 480, 481, 482, 487, 492, 493 495, 496, 498, 499, 502, 504 505, 510, 515, 516, 517, 518 542, 544, 559, 577, 611, 616 624, 628, 633-638, 641, 643 644, 656, 664, 671, 694, 701
halk egemenliği, bkz.**ulusal egemenlik**
halkçı,-lık: 399, 431[104], 666
hamam: 424, 437, 449, 465, 597
Hamidiye Alayları: 686, 689 693, 694, 495
hammadde: 454, 456, 457, 534 545
hanedan: 512, 514, 561
"Harabat" (Ziya Paşa). 656
Hareket Ordusu: 715
harem ağası: 423, 449
Harp Okulu: 671, 709
hattat: 459-460, 460[9]
havra: 407, 524
hazine (devlet): 425, 434, 437 478, 493, 535, 590, 613, 614
hekim,-lik: 415
hırsızlık: 449
hilafet/halife: 483, 503, 524, 686 701, 706, 730
hizmet-tasarruf ilişkisi: 580
hoşgörü: 407
hukuk: 512, 513, 515, 516, 560 561, 566, 578, 580, 581, 654 666, 676, 676, 733
Hümâyun-âbad Kasrı: 465
Hünkâr İskelesi Antlaşması: 533, 542
Hürem-âbâd Kasrı: 465
Hürriyet (gazete – Osmanlı'da): 588, 613, 618, 636, 637
hürriyet, bkz.**özgürlük**

I
Ihlamur Köşkleri: 612
ırkçı: 554
ırz: 437, 542, 573, 695, 729, 730
ırza geçmek: 441, 442, 443, 449
ıslâhat,-çı,-lık: 467, 488, 498[40] 504, 582, 583, 608, 649, 658
Islâhat Fermanı (1856): 544 573-584, 590, 643[232], 649
Islavca: 406

İ
İbranice: 459, 625
iç oğlanı: 423
idare, bkz.**yönetim**
idareci. bkz.**yönetici**
ideoloji: 454, 483, 525, 567, 579 604, 622, 623, 644, 645, 650 708, 723, 729
İkinci Meşrutiyet: 710, 712, 719 712-735
iktidar: 399, 424, 425, 431, 432 450, 460, 461, 462, 480, 481 482, 512, 514, 518, 525, 553 559, 580, 598, 645, 650, 666

668, 677, 708, 712, 714, 723 733
ilerici,-lik: 471, 542, 619, 647 648, 650, 651
ilkel toplum: 453
imar, bkz.bayındırlık
imparatorluk: 406, 407, 561 733, 734
imtiyaz, bkz.**ayrıcalık**
inanç: 407
İngiliz Parlamentosu: 459
İngilizce: 407, 625, 701
ipek: 420[72], 457, 545, 546[14], 552 724
İrad-ı Cedit: 493, 494, 496, 501
irtica: bkz.**gericilik**
irtikâp: 620
İslâm: 440, 459, 519, 524, 525 530, 562, 583, 607, 644, 649 654, 657, 666, 686, 699, 701 729, 730, 731, 7 34
İslâm Birliği (İttihad-ı İslâm): 700
İslâmcı,-lık: 461, 483, 644, 645 650, 651, 654, 661, 686, 686 689, 699, 700, 701, 714, 729 731, 734, 735
İslâmlaştırma: 560
İstanbul (gazete): 626[196]
İstanbul Bankası: 593
israf, bkz.**savurganlık**
istibdat: 513, 517
istiklâl, bkz.**bağımsızlık**
iş çevreleri: 425, 426, 527, 591-597, 632
işbirlikçi,-lik: 482, 483, 498[40] 509, 510, 522, 527, 537, 542 560, 561, 564, 570, 582, 588 589, 590, 650, 658
işçi: 535, 635, 677, 708, 725
işgücü: 454, 510, 580
işkence: 429, 448, 636
işsizlik: 458, 459, 460, 461, 471 533, 635, 636, 698
İtalyanca: 407, 628
İttihad-ı Osmanî: 708
İttifak-ı Hamiyet: 653
İttihat Ve Terakki: 527[32], 707-736
İzmir İktisat Kongresi: 736

J
Jön Türk,-ler: 649, 686, 718
jurnal: 686, 715

K
kabzımal: 439
kadı: 419, 439, 492
kadın: 423, 426, 437, 441, 442 449, 467, 468, 489, 505, 551 611, 612, 635, 703, 729, 730
kâfir (kefere): 438, 468, 483, 519
kahve: 422, 472, 546[14]
kahvehane: 438, 444
kamu düzeni: 449, 644
kanun, bkz.**yasa**
Kapıkulu Süvarileri: 433, 436 441
kapıkulları: 431-444, 445, 446 448, 449, 496, 498, 499, 504
kapital (sermaye): 408, 456, 582 590, 591, 592, 593, 595, 659 732
kapitalist,-izm: 475, 534, 590 635, 708, 711, 712, 713
kapitülasyon: 589[98], 592, 712 734
Karlofça Antlaşması; 455

kasır: 465, 612
"Kaside" (Namık Kemal): 662
Kasr-ı cihan: 465
Kasr-ı neşat: 465
Katolik: 523
Katolik Kilisesi 453
***"kavm-i necip"*:** 577, 730
Kemalist Türkiye: 735
kenevir: 419[71]
kent,-sel,-li: 399, 402, 403, 405 411, 424, 428[96], 438, 489, 564 712
kereste: 419[71]
keyfîlik: 512, 513, 514
kırım (kitle kırımı): 404, 416·
Kırım Savaşı: 544, 546[17], 575 597[132]
kıtlık: 527, 581, 633, 643
"Kızıl Sultan": 686
kilise: 404, 405, 407, 410, 417 453, 454, 523, 524, 580, 692 726
"Kitâb-ı Müstetâb"; 423
kitap: 458, 459, 460[9], 490, 546[14] 625
komisyon,-culuk: 414, 592, 717
komprador: 582, 707
konak: 399, 400, 465, 466, 530 614, 693
konsolos,-luk: 413, 418, 588 592, 658, 689, 691, 703, 716
koyun: 422, 429
kozmopolit: 399, 406, 407, 418 449, 531, 581, 598, 601, 629 719, 733, 734
köle,-lik: 423, 527

kömür: 429, 472, 661
köşk: 399, 400, 427, 463, 465 466, 530, 542, 612, 614, 632 633, 643, 730
köy: 403, 411, 634, 635, 695
köylü: 413, 581, 609, 634, 663 664, 666, 724, 732
kredi: 590, 609, 689
Kudüs sorunu: 586
Kuleli Olayı: 643-651
kumaş: 457, 592, 593, 636, 660
kuyumcu: 423
küçük mal üretimi: 457, 458
***"küçük padişah"*:** 549
Küçüksu Kasrı: 612
kültür: 410, 459, 482, 521, 565 566, 626, 628, 629, 631, 641 712
kültür emperyalizmi: 456[2], 521-522, 524, 623, 631, 644, 702
küreselleşme: 548
Kürt Kazakları: 694

L
laiklik: 454, 524, 579, 666, 700
Lâle Devri: 451-483, 494, 495 498, 518, 541, 543, 565, 611
Le Siècle (gazete): 562
Leş: 634
Levant Herald (gazete): 634, 635
Liberal,-izm: 580, 581, 649
liman: 419, 591
livata: 437, 442, 443
Lozan Konferansı: 600, 729

M
maarif, bkz.**eğitim-öğretim**
maaş, bkz.**aylık**

Macarca: 407

Makedonya Risorta Locası: 712, 713
malvarlığı: 416, 574
manifatura: 591
Mason,-luk: 707, 710-714, 725
matbaa: 458-460, 565, 609
Matbaalar Nizamnâmesi (1857): 625
Matbuat Nizamnâmesi (1864): 625
mebus: 594, 595, 726, 727, 729 731
Mebusan Meclisi: 679, 680, 681 682, 689, 689, 714, 725, 726 727, 728
Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye: 547
medeniyet, bkz.**uygarlık**
medrese: 445, 446, 622, 639 646, 647, 670, 671, 686
"mekteb-i edeb"/ "mekteb-i medeniyet": 628
Mekteb-i Maarif-i Adliye: 615
Mercure (gazete): 464
merkezî otorite / iktidar: 497 499, 509-519, 536, 560, 615
mermer: 429[72]
mescid: 424
meşruluk: 515, 516, 518
meşrutiyet: 648, 649, 653, 664 666, 672, 699, 707, 713
Meşveret-i Âmme: 511
meyhane:418, 425, 438, 440, 444
mezhep: 578, 598, 623, 677, 727
milliyetçilik, bkz.**ulusalcılık**
mimarlık: 565
misyoner: 623, 686
muhbir: 686
Muhbir (gazete): 697
Musevî, bkz.**Yahudi**
Mühendis Mehtebi: 492[18]
Mülkiye Mektebi: 615, 692
mülkiyet: 580, 581, 591
münevver, bkz.**aydın**
mütareke yılları: 522
müzik: 565, 686

N
narh: 429, 440
Naum Tiyatrosu: 628
Nev-peyda Kasrı: 465
Nizam-ı Cedit: 485-499, 509 518, 541, 565
nohut: 421[73]
nüfus: 399, 400-403, 411, 411[41] 418, 453, 458, 528-529, 551 554-559, 609, 662, 664, 681 690, 695, 729, 731

O
odun: 408, 429, 440
odun kömürü: 420[72]
okul: 410, 552, 727, 732
ordu: 432, 436, 440, 445, 446 455, 472, 477, 487, 490, 492 492[18], 493, 496, 497, 498, 511[3] 518, 528, 529, 531, 532, 533 542, 552, 566, 622, 636, 648 651, 657, 686, 695, 699, 715 730
Orta Çağ: 453, 454, 710
Ortaköy Camii: 465
Osmanlı Bankası: 593, 594, 643 688, 718
Osmanlı Hürriyet Cemiyeti: 709
Osmanlıca: 459, 523, 524, 625 626, 631, 699, 700

Osmanlılık/Osmanlıcılık: 548 549, 550, 603-611, 622, 623 624, 632, 635, 645, 649, 656 661, 662, 663, 664, 667, 686 700, 701, 708, 717, 718, 723 725, 729, 731, 734, 735
31 Mart Olayı: 622, 714, 715 723

Ö
öğrenci: 521, 522, 523[23], 669 670, 671, 687, 708
özgürlük: 517, 553, 648, 649 664, 667, 699, 709, 713, 718 730

P
padişah: 407, 414, 422, 423, 424 427, 429, 434, 437, 438, 440 444, 445-450, 464, 468, 475 481, 483, 490, 502, 510, 512 513, 514, 517, 522, 532, 552 574, 578, 582, 586, 603, 611 617, 619, 645, 649, 676, 685 686, 687, 705
pahalılık: 471
pamuk: 457, 545, 546 [14]
Papa,-lık: 415, 453
para: 411, 412, 415, 416, 420 425, 428, 434, 435, 439, 453 464, 472, 473, 477, 492, 494 528, 593, 595, 596, 598, 602 610, 611, 614, 617, 653, 659 668, 670, 678, 682, 688, 702 730
Paris Komünü: 619
Pasarofça Antlaşması: 455, 456
Patrik (Ermeni)**:** 553, 657, 693
Patrikhane (Rum Ortodoks): 564, 657, 693, 718, 725, 728
Patrikler: 576
pazar: 453, 454, 457, 534, 535 545, 546, 693
pirinç: 420[73]
propaganda: 521, 626, 686, 705 725

R
reaya: 399, 402, 403, 412, 413 492, 503, 512, 513, 514, 517 548, 549
reform,-culuk: 455, 462, 466 467, 488, 490, 492, 504, 510 516, 522, 525, 527, 528-533 536, 541, 544, 545, 553, 562 566, 570, 590, 607, 647
ruhban: 576
Rumca: 406, 523, 605, 606, 625 628, 725
Rusça: 406
rüşvet: 449, 620, 688
"Rüya" (Ziya Paşa): 658

S
sabun: 457
Sâdâbad: 463, 464, 465, 495
Sâdâbad Camii: 465
***"Salla başı, al maaşı"*:** 616
sanayi,-leşme: 456, 457, 458 466, 535, 536, 545, 591, 636 712, 724
Sancak-ı Şerif: 442, 477, 518
sansür: 625, 670, 687
saray: 399, 400, 414, 416, 420-423, 427, 429, 438, 441, 443 448, 449, 450, 463, 464, 465 466, 475, 495, 552, 553, 565

611, 612, 613, 614, 632, 693 697, 701
saraylı: 426, 469, 610, 611, 612
sarraf,-lık: 411, 412, 420, 423 424, 425, 426, 494, 495, 511[2] 568, 591, 595
savurganlık: 399, 423, 469, 472 612, 614, 647, 649, 670
Saint Paul Kilisesi: 404
sebil: 465, 465[18]
seçim: 679, 682, 725, 726
sefahat: 413, 463, 466, 495
Sekban-ı Cedit: 511
Sened-i İttifak: 511-515
serçükûfecilik: 467
serflik: 580
sermaye, bkz.**kapital**
Servet-i Fünun: 631
Sevr Antlaşması: 562
seyahat özgürlüğü: 580
seyyar satıcı: 427, 476
sınıf, bkz.**toplumsal sınıf**
sipahi: 402, 425, 437, 446, 448
Siyonizm, Siyonist: 691-692, 716
Son Posta (gazete): 640
soykırım: 703
sosyalist: 714
sömürge,-leşme: 455, 456, 457 483, 498[40], 510, 527, 533, 536 537, 543, 548, 582, 590, 593 598, 629, 630, 657, 658, 734
sömürü: 399, 432, 435, 437, 439 441, 454, 455, 461, 463, 466 470, 483, 495, 496, 510, 518 521, 531, 534, 542, 545, 561 570, 582, 592, 593, 604, 637 644, 650, 701, 702, 708, 718 733
spekülasyon: 592
Surp Garabet (kilise): 405
Süleyman Subaşı Mescidi: 465
Süleymaniye Camii: 442, 671
Sünnî: 525
sürgün: 678, 698
süs eşyası: 420, 546[14]

Ş
Şalom (gazete): 716
şap: 419[71]
Şark Meselesi: 562
şeker: 421[73], 546[14]
şer'i mahkeme: 639
şeriat: 460[9], 462, 504, 573, 646 654, 655, 656, 661, 666, 701 706
Şevk-âbâd Kasrı: 465
Şirket-i Hayriye: 595, 596
***"şükûfeperverlik"*:** 467
Şirket-i Hayriye: 591

T
tacir: 401, 417, 420, 423, 424 426, 440, 442, 456, 495, 534 535, 581, 595, 615, 624, 634 636
Takvim-i Vekayi (gazete)**:** 523-524, 617
Talebe-i ulum: 644
Tanzimat: 418, 455, 510, 512 521, 522, 537, 539-672
tarım: 403, 458, 535, 544, 574 592, 609
tarikat: 645, 687, 734
Tasvir-i Efkâr (gazete): 604 605, 606
Taşnak Komitesi: 728
taşra: 403, 423, 589

"tebaa-i sadıka": 600
teceddüt: bkz. **yenilik,-çi**
tekel: 534
teknik/teknoloji: 453, 454, 456 487, 488, 492[18], 566, 567, 710
tefeci,-lik: 411, 414, 609, 621
tercüman,-lar: 409, 413, 417 417[60], 588, 589, 658, 690
Tercüman-ı Ahval (gazete): 624, 625, 670
Tercüme Odası: 595, 615
"Terkib- Bend" (Ziya Paşa): 654
terör: 601, 688, 703
Tersane Konferansı: 676
The Times (gazete): 725
Tıbbiye: 492[18], 568, 708
tımar: 420
ticaret: 408, 409, 411, 414, 415 416, 417, 418, 420, 431, 439 453, 456, 457, 458, 534, 535 536, 543, 544, 545, 552, 574 580, 582, 590, 591, 609, 657 659, 693, 712, 715, 724
ticaret odaları: 693
tifo: 703
tiftik: 420[72]
Times (gazete): 590, 591
tiyatro: 626-628, 632, 686
tomruk: 419[71]
Top Arabacıları: 433
Topçu Ocağı: 433
Topkapı Sarayı: 450, 671
toplumcu: 619, 632
toplumsal sınıf: 425, 487, 499 504, 514, 580, 581, 630, 677 733
toplumsal yapı: 403
toprak: 403, 580, 591, 592, 615
toprak ağası: 431
tulumbacı: 428
Turancılık: 731
tutucu,-luk: 399, 460, 504, 632
tüketim,-ci: 399, 400, 419, 423 453, 455, 461, 466, 468, 482 494, 504, 635
Türkçe: 406, 465, 524, 601, 602 603, 609, 694, 699, 700, 732
Türkiye Büyük Millet Meclisi: 515, 571, 645, 675, 729
Türkleştirme: 560
Türkçü,-lük: 699, 700, 731, 734 735
Türklük: 656, 662, 694, 699 717, 718
tütün: 437

U
Ulahça: 407
"Ulu Hakan": 686, 691
ulus: 560, 579, 598, 603, 604 623, 630, 644, 645, 656, 663 664, 719, 731, 734
ulusal bilinç: 630, 699, 700, 734
ulusal egemenlik: 666
ulusalcı,-lık: 454, 562, 579, 594 603, 644, 645, 649, 656, 663 666, 686, 700, 708, 714, 719 731, 734, 735
ulusallaşma: 483
ulaşım: 453, 609, 643
ulema: 426, 442, 445, 446, 448 449, 460[9], 476, 487, 498, 499 501, 502, 504, 511, 511[2], 519 671, 675, 693
ulufe: 425, 434, 435, 444, 511[3]
Ulusal Kurtuluş Savaşı: 431[104] 461, 483, 522, 564, 583, 639

645, 666, 710, 735
uygarlık: 541, 549, 561, 562 565, 566, 571, 628, 639, 654 659

Ü
ücret: 428, 453, 635
ümmet: 644, 734
üretici: 431, 458, 724
üretim: 422, 423, 440, 453, 454 456, 458, 534, 535, 636, 724
üretim güçleri: 723
üretim biçimi: 580
ürün: 399, 456, 458, 592, 636

V
vakıf: 591, 670
vapur: 591, 595, 609, 620
varsıl,-lık: 405, 412, 413, 420 424, 426, 552, 553, 581, 589 610, 630, 634
"Vatan Yahut Silistre" (Namık Kemal): 662-664
veba: 703
Veritas Locası: 712, 713
vergi: 408, 413, 418, 420, 434 456, 472, 473, 480, 493, 495 496, 504, 512, 513, 517, 528 529, 555, 573, 580, 609, 617 620, 636, 694, 724
Versailles Sarayı: 464
vicdan özgürlüğü: 573, 578, 580 581, 604
Vilâyet Kanunnâmesi: 681, 682
voyvoda: 409, 415, 552
vükelâ: 403

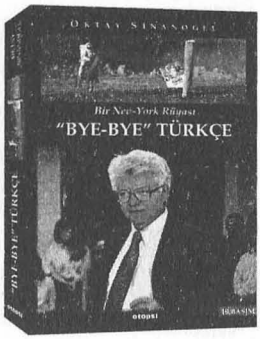
Y
yabancı,-lar: 400, 406, 407[29] 433, 535, 553, 571, 582, 583 587, 588, 589, 590, 591, 592 593, 610, 623, 629, 643, 644 659, 661, 686, 688, 693, 724
yabancı sermaye: 536, 657
yağ: 457
yağma: 438, 441, 443, 479, 542
Yahudice: 406
yalı: 399, 400, 427, 464, 465 530, 542, 616, 643
yamaklar: 502
yangın: 428
yasa: 418, 512, 514, 562, 566 573, 655, 656
yalar önünde eşitlik: 581, 649 677-683, 699, 718
yaşam biçimi: 455, 464, 467,469 470, 501, 504, 644
yazın: 565, 567, 624, 632, 665
yed-i vahit: 534
Yedikule Zindanı: 450
Yeni Cami: 425
Yeni Çağ: 454
Yeni Osmanlılar: 607, 614, 644 645, 653-668, 670, 678, 686 688, 697, 699, 707, 711
yeniçeri: 413, 415, 425, 432-433 434, 435, 437, 438, 439, 440 441, 443, 444, 445, 446, 447 448, 477, 478, 487, 493, 501 502, 504, 511, 511[3], 518, 519 528, 551, 695
yenilik,-çi,-lik: 462, 463, 467 470, 483, 487, 492, 498[40], 504 525, 528, 624, 656, 666
yetim: 423
Yıldız Sarayı: 686, 689, 695
yiyecek: 419, 420, 471, 480, 490
yoksul,-luk: 399, 400, 403, 416

426, 427, 429, 440, 455, 460 461, 470, 472, 476, 487, 494 499, 501, 503, 504, 505, 512 513, 514, 527, 533, 542, 551 560, 604, 610, 634, 635, 679 701, 714, 725, 728
yol: 592
yolsuzluk: 493, 494, 495, 516[13] 596, 619, 620, 621, 650, 715
yönetici,-ler: 424, 431, 455, 458 497, 513, 516, 516[13], 536, 542 543, 547, 550, 551, 554, 566 567, 570, 578, 583, 585, 615 624, 658, 659, 667, 678, 729 733, 734
yönetilenler: 733
yönetim: 412, 424, 517, 553 554, 562, 566, 578, 579, 598 620
Yunanca: 459
yün: 420[72], 457, 545, 546[14]

Z
"Zafernâme" (Ziya Paşa): 660
zahire: 403
zeamet: 420
zenaat,-kâr: 476, 535
zengin,-lik, bkz. **varsıl,-lık**
zina: 437
ziraat, bkz.**tarım**
zulüm: 403, 416, 426, 428[96] 434 492, 493, 494, 503, 504, 513 514, 516[13], 517, 518, 531, 532 552, 635, 636, 659, 664, 685 702, 703, 731
züyuf akçe: 425

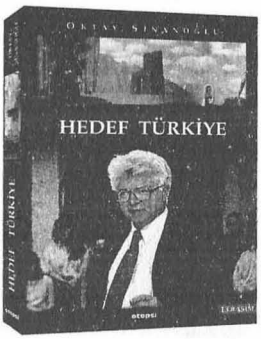
Kaynakça
3.Kitabın sonundadır.

OKTAY SİNANOĞLU

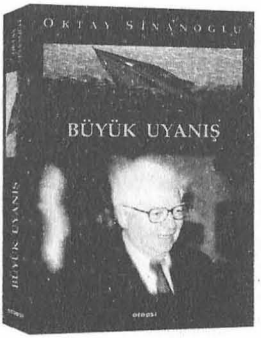
bir newyork rüyası
BYE BYE
TÜRKÇE

OKTAY SİNANOĞLU

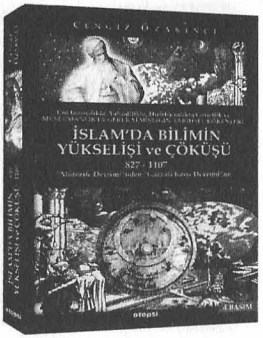
HEDEF
TÜRKİYE

OKTAY SİNANOĞLU

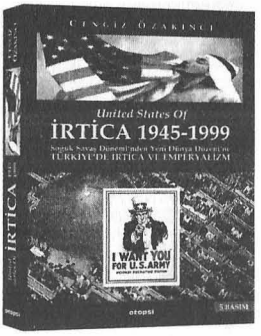
BÜYÜK
UYANIŞ

CENGİZ ÖZAKINCI

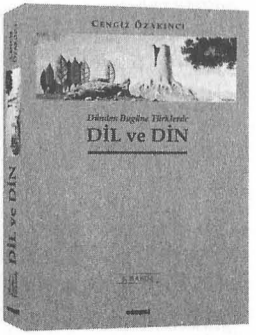
İSLAMDA BİLİMİN YÜKSELİŞİ ve ÇÖKÜŞÜ

CENGİZ ÖZAKINCI

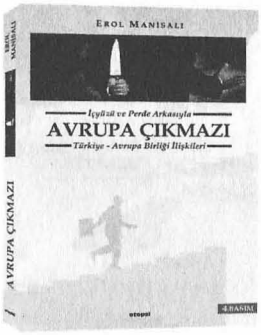
united states of İRTİCA 1945-1999

CENGİZ ÖZAKINCI

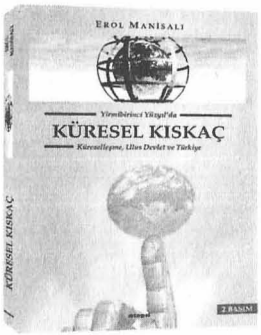
dünden bügüne türklerde DİL ve DİN

Prof. Dr. EROL MANİSALI

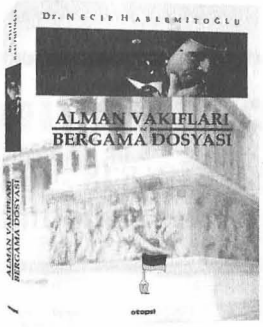
AVRUPA ÇIKMAZI

Prof. Dr. EROL MANİSALI

KÜRESEL KISKAÇ

Dr. NECİP HABLEMİTOĞLU

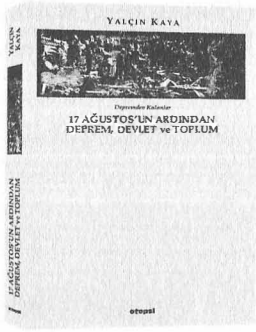
ALMAN VAKIFLARI BERGAMA DOSYASI

OKAN KİTAPÇI

ÇÜNKÜ ERKEKLER KELEBEKTİR

YALÇIN KAYA

DEPREM DEVLET ve TOPLUM

otopsi yayınları

tel/faks: (0212) 5196848 - (0212) 5196849
otopsiyayinevi@hotmail.com

Çetin Yetkin

İKTİDARA KARŞI

TÜRK DİRENİŞ VE DEVRİMLERİ

BAŞLANGIÇTAN ATATÜRK'E

Asya'da Atılan Temeller • İslâmiyet'in Etkileri • Türkler ve Selçuklu Devletleri • Kutalmış Olayı • Büyük Oğuz Ayaklanması • Babaîler Ayaklanması • Osmanlı Kimliğinin Oluşması • Musa Çelebi Olayı • Şeyh Bedreddin • Yavuz Sultan Selim ve Türk Düşmanlığı • Alevi Kökenli Eylemli Direnişler • Şahkulu • Nur Ali Halife • Şeyh Celâl • Atmaca • Zünnunoğlu • Kalender Çelebi • Celâlî Eylemleri • Karayazıcı Abdülhalim Bey ve Deli Hasan Bey • Kalenderoğlu • Cennetoğlu • Kara Haydaroğlu • Katırcıoğlu • Gürcü Abdünnebi • Türk Düşmanlığından Kitle Kırımına • Kapıkulları • Genç Osman Olayı • Lâle Devri ve Patrona Halil Ayaklanması • Nizam-ı Cedit • Kabakçı Mustafa Olayı • II. Mahmut, Reformlar ve Türk Halkı • Tanzimat • Büyük Yıkım ve Kıyım • 1839 Gülhane Hattı ve 1856 Islâhat Fermanı • Tanzimat'a İlk Direniş • Fedailer Cemiyeti (Kuleli Olayı) • Yeni Osmanlılar • Talebe-i Ulum Olayı • I. Meşrutiyet ve II. Abdülhamit • Ali Suavi ve Çırağan Olayı • İttihat ve Terakki • II. Meşrutiyet • Türk'ün Kendi Yazgısına Egemen Olmasına Doğru • Ulusal Kurtuluş Savaşı • Mütareke İstanbul'u • İşbirlikçiler • İşbirlikçi Basın • İstanbul'un "Osmanlı" Hıristiyanları • İngiliz Muhipleri • Atatürk'ün İstanbul'u "Bizans" olarak nitelendirmesi • Mandacılar • Başkent Ankara ve Emperyalizm • Ulusal Kurtuluş Savaşı ve Alevîler • Laiklik • Harf Devrimi • Dil Devrimi • Tarih Devrimi • Hukuk Devrimi • Üniversite Devrimi • Uygarlaşma • Azgelişmişlik Çemberini Kırmak • Demokrasinin Önündeki Engelleri Kaldırmak

ISBN 975841039-3

789758 410392

etopsi

ISBN - 1. CİLT : 975841036-9
ISBN - 2. CİLT : 975841037-7
ISBN - 3. CİLT : 975841038-5
ISBN - TAKIM : 975841039-3